

مێژووی نەییووبی و مەملوکیەکان

نوسینی
دکتۆر أحمد مختار العبادي

وەرگیرانی
نهاد جه لال حبيب الله

تصویر ابو عبد الرحمن الكردي

ماڻھو چاپداني پائيندراوه بو ڪٽيڻخاني

نارين

ناوي ڪٽيڻ به عربي:	في تاريخ الأيوبيين والمماليك
نوسين:	دكتور أحمد مختار العبادي
ناوي ڪٽيڻ به ڪوردي:	ميٽرووي تهيووي و مملوڪيه کان
وهر ڪيڙاڻي:	نهاد جهلال حبيب الله
نه خشه سازي ناوهوه:	شنو حمدامين
نوره و سالي چاپ:	به ڪم ۲۰۱۰ ز
زمارهي سپاردن:	(۱۲۴۰) سالي (۲۰۰۹) ي پندراوه.

ڪٽيڻخاني نارين

نارين

ههوليئر - چوارياني شيخ محمودي جهفيد

بازاري زانست بو ڪٽيڻ و چاپه مهني

ٺ. ت/ (۰۰۹۶۴) ۲۵۱۱۹۸۲ ۶۶

E- mail: nareen @ nareenco.com

Web site :www. nareenco.com

میثووی ئہ ییووی و مہ ملوکیہ کان

نوسینی

دکتور احمد مختار العبادی

وہرگیپانی

نہاد جہ لال حبیب اللہ

پیشکشہ

لہ یادہ ویری ماموستا کوچکردوم
دکتور محمد موستہ فا زیادہ
وہک داننان بہ فہزل و گہورہیی ئەم ماموستایہ مدا
ئەم ھەولہ نہ وازشیہ پیشکشہش دہکەم

پیشه کی

یه کیک له ماوه دیاره کانی ناومیزووی ئیسلامی، ماوهی دهسه لات و فه رمان په وایه تی هه ریه ک له ده ولته تی ئه یووبی و پاش ئه وانیش مه مالیکه کانه، که به شی هه ره زووی جیهانی ئیسلامی ئه وکاته یان له ژێرده ستدا بووه.

ئه یووبیه کان به ده سه لات گرته ده ستیان و به تاییه تیش له سه رده می (صلاح الدینی ئه یووبی) یه وه، توانیان ته کانیکی گه وره به جیهانی ئیسلامی بده ن، و خۆل و تۆزی که له که بووی چه ندین سالی فه رمان په وایه تی تورک و بوه یی و سه لجوقی بته کینن، و وه رچه رخانیک ی ژێپین له و بواره دا بیننه دی، دووباره شان و شکۆ بۆ ده ولته تی خه لافه تی ئیسلامی بگێر نه وه، و بۆ ماوه ی زیاتر له سه ده و نیویک حوکمی ئه و ده ولته ته بکه ن به ناوی خه لافه تی عه بباسیه کانه وه، ئه مه ش له چه ند بواریکدا په نگ ی دایه وه له وانه هه ولدان بۆ به یه ک کردنه وه ی ناوچه دابراوه کانی خه لافه ت، چ له پووی سیاسیه وه که یه ک حاکمیان هه بیته وه ک میسر و شام له سه رده می (صلاح الدینی ئه یووبی)، چ له پووی بیروباوه پی ئاینی که یه ک ئاینزایان هه بیته که ده ولته تی (فاتمی) شیعه ی له ناو برد له میسر و به مه ش توانی لیدانیکی گه وره له شیعه گه ری بده ن له جیهانی ئیسلامی و ئاینزای سونه بکه نه وه به ئاینزای سه رتاسه ری ده ولته ته که، ئه مانه و جگه له پووبه پووبوونه وه به رده وامه کانیان له گه ل خاچ درووشمه کان به جۆری که توانیان به رگری کاریکی به هیزین بۆ له ناوچه وونی خه لافه تی ئیسلامی.

ئه م باره له دوا ی (صلاح الدینی ئه یووبی)، سه رباری ئه و ناکۆکیه گه ورا نه ی که و ته نیو بنه ماله ی ئه یووبیه کان له سه ر چۆنیه تی گرته ده ستی ده سه لات، به لام هه ردیژه ی هه بوو، به تاییه تی له سه رده می (مه لک عادل و مه لیک کامل و صالح نجم الدین ئه یوب و تۆران شا) دا، هه رچه نده خویندنه وه و دیراسه کردنی ئه و میزووی ململانییانه ش دووباره ئه زمونیکی و ئاوینه یه کی گه وره یه بۆ داها تووی نه ته وه کانی ئیستا، ئه مه جگه له چه ندین لایه نی سیاسی و شارستانی ه تی مه زنی ئه یووبیه کان که

لە ماوەی دەسەلاتیاندا پیشکەشی جیهانی ئیسلامیان کردووە و تانیستاش شۆینەواری هەندیکیان هەرمایە.

لە پاش ئەییووبیەکان دەوڵەتێکی ترسەری هەڵدا لە جیهانی ئیسلامیدا کە لە مِژوودا بە دەوڵەت یاخود ماوەی (مەمالیکەکان) کۆیلەکان ناسراوە، کە لە شان و شکۆ و بوونی دەسەلات ئەگەر لە ئەییووبیەکان زیاتر نەبووبێت ئەوا کەمتریان نەکردووە، ئەم کۆیلانە لە دەوڵەتی ئەییووبیدا لە لایەن ئەو ناگۆکەکانی بنەمالەیی ئەییووبیەکانەوە لە ناوچەکانی قەفقاز و ئاسیای ناوەراست و پشت پوویارەو دەیانھێتێن، و لە بازارەکانی (خاسە) کۆیلە فرۆشتندا دەیانکڕن، بۆیە بە کۆیلەیی سپی ناسرابوون، هێنانی ئەمانەش بە مەبەستی بەھێزکردنی سوپای ناوخۆیی خۆیان بوو بە تاییبەتی پاش (صلاح الدین الایوبی)، تا لە مەملانی ناوخۆییەکانیاندا پووبەپووی یەکتەری پێبینەو، دیارترین بەرفراوان بوونی ئەم کۆیلانەش لە سەردەمی (صلاح نجم الدین ئەیوب) دا بوو، بە جۆرێک کە زۆربەی سوپاکەیی لە مەمالیکانە پێک دەهاتن، ئەمەش لە بەر متمانە نەبوونی بە میرە ئەییووبیەکان تا لە کاتی ناھەمواردا بە دەمیەو بەچن، بۆیە بە جۆرێکی وەھا زیادیان کرد کە پاش مردنی (صلاح نجم الدین ئەیوب) و ھاتنە سەردەسەلاتی (توران شا)ی کوپی زوو پاپەرین و (توران شا)یان کوشت، و خێزانەکەیی (صلاح نجم الدین ئەیوب) کە ناوی (شجر الدەر) بوو بکەن بە پیشەوای میسر کە بۆخۆی لە مەمالیکەکان بوو .

بە گرتنە دەستی دەسەلات لە لایەن (شجر الدەر) وە ھەرچەرخانیکی گەورە لە دەوڵەتی ئیسلامیدا پوویدا، کە بۆیە کەم جار ژنێک دەسەلاتی بە شێکی گەورەیی جیهانی ئیسلامی گرتە دەست کە میسر بوو، ھەرچەندە ئەمە لە لایەن خەلیفەو قەبۆل نەکرا بۆیە (شجر الدەر) ناچار مێردی بە یەکیەک لە سەرکردە مەمالیکەکان کرد کە (عزالدین أبیک) بوو، بە دەسەلات گرتنە دەستی (عزالدین أبیک) دووبارە ھەرچەرخانیکی نوێ ھاتە وە کایە ئەویش بۆیە کە مجار کۆیلە یەک دەسەلاتی گرتە دەست، بە گرتنە دەستی دەسەلاتیش لە لایەن ئەمەو سەرەتای دەوڵەتی مەمالیک دەست پێدەکات کە بۆ ماوەی زیاتر لە دووسە دەو نیو تاهاتنی

عوسمانیەکان حوکمی بەشی زۆری جیهانی ئیسلامیان کرد، پەنگە دیارترین پۆلەکانیان لە پزگارکردنی جیهان و بەری ئەفریقا و پۆرتاوا بیت لە دەست مەغۆلەکان کە لە سەر دەمی سولتان (قطن) دا بە سەرکەوتنیککی گەورە لە جەنگی (عین جالوت) دا بۆیە کە مجار مەغۆلەکانیان شکاند، ئەمانە و جگە لە پۆلی سولتان (ظاهر بیبرس) لە پووبە پووبوونە وە ی خاچ درووشم و پاشماوێی مەغۆلەکان و یە کخستنی دووبارە ی جیهانی ئیسلامی بە تاییبەتی میسر و شام، کە هیچیان لە ئەییووبیەکان لەم بوارەدا کە مەتر نەبوو ئەمانە سەرباری لایەنە شارستانی و زانستیەکان کە لە سەر دەمیاندا پێشکەوتنیککی بەرچاویان بە دەست هێنا .

لێرەدا حەزمانکرد بۆ بەرچاوی پوون بوونی خۆینەر وە ک سەرەتایە ک ئەم چەند دێرە بخەینە پوو، درێژە ی ئەمانە و چەندین خالی تر بۆ خۆینەر بەجێ دەهێلین، کە لەم کتێبە بەنرخە وە زیاتر ئاگاداری لایەنەکانی ئەو میژوو و پەرلەهە لاویرو ململانی و ئەزموونە ی بەشیکی گەورە پۆژەلات وەرگیریت .

چیرۆکی وەرگیرانی ئەم کتێبە بۆ ئەو کاتە دەگەرێتە وە کاتیک لە سالی (۲۰۰۸ - ۲۰۰۹) وانی میژووی (مەغۆل و مەمالیک) مان دەگوتە وە لە بەشی میژووی کۆلیجی زانستە مرقایەتیەکانی زانکۆی سلیمانی، وە ک یەکیک لەبابەتە گرنگەکانی ئەو بەشە بۆ خۆیندکاری بەشی میژوو، بەلام ئەو ی لەو ماوێەدا تیببینیمان کرد سەرباری گرنگی زۆری ئەم بابەتە و پەییوهندی قولی بە میژووی پۆژەلاتە وە، کەچی تانیستا بەزمانی شیرینی کوردی هیچ سەرچاوەیە کمان نیە ئاماژە بەم میژوو و بەلایەنەکانی بدات، کتێبخانە ی کوردی لەم بوارەدا گەلیک هەژارە، خۆیندکار و خۆینەری کوردیش بەنەزانیی زمانەکانی تر بەتاییبەتی عەرەبی زۆر ئاگاداری ئەو میژوو نابیست و باش لایەنەکانی بۆ دەرناخری، بۆیە پاش ووردبوونە وەمان بەنێو سەرچاوەکاندا و پرس کردنمان بەچەند مامۆستایەکی پسپۆری تری ئەم بوارە بریارمان دا کە ئەم کتێبە ی پروفیسۆری بەناوبانگی میسری (د. أحمد مختار العبادی) هەلبژێرین، کە بۆخۆی مەننەجی خۆیندە لە زانکۆی ئەسکەندەریە ی میسر و بەشیوێەکی زانستی و ئەکادیمیانە و بیلایانە نووسراو .

برای بە پێژ کاک (نیهاد جلال حبیب الله) مان ئاگادارکرد که بە دەست و پەنجە پەنگین و قەڵەمە بە برشته‌کە ی ئەم کتێبە وەرگیرێتە سەر زمانی شیرینی کوردی، تا خوێنەری کورد بە گشتی و خوێندکاری بەشی میژوو لە زانکۆکانی کوردستان وەک سەرچاوەیەکی لاوەکی لێی سوود مەند ببن، و بەرچاو پوونیه‌ک بێت بۆیان لەو بوارەدا، کاکە نیهادیش قۆڵی مەردانە ی ئی هەڵمائی و بەم جوۆری ئیستای بە ماوەیەکی کەم وەرگیرایە سەر زمانی کوردی، که جیگای خۆیەتی دەست خۆشی و پیرۆزیایی لە کاکە نیهاد بکەین بە وەرگیرانی ئەم کتێبە و هەردەم قەڵەمەکی بە برشت بێت .

لە کۆتاییدا نامەوی زیاتر و تەقلیدیانە باس لە بەشەکانی کتێبە کە و ناوەرۆکەکی بکەم، خوێندنەوێ ئەو بابەتە بۆ خوێنەر بە جی دەهێلێن و هیوادارم ئەم کتێبەش ئەو مەبەستە ی خۆی بپیکێت و ببیتە سەرچاوەیەکی سوود بەخش و کەلێنێکی کتێبخانە ی کوردی بگرێت .

زریان حاجی

مامۆستا لە بەشی میژوو زانکۆی سلێمانی

٣٠ / ٩ / ٢٠٠٩ سلێمانی

پیشه کی نووسهر

نهم کتیبه باسی میژووی نه بیووبی کان و مه مالیکه کان له میسر و شامدا له پوانگی نهم کتیبه وه هه ولمداهو گرنکی پۆلی سیاسی و ژبانی سوار چاکی مهملووک له کومه لگه ی ئیسلامیدا و ئاستی کاریگری له پزیکرده ی پووداهو نیوده ولته ی و هه ریمیه کانی سه رده می ناوه راستدا بخرمه پوو نه و گه پانه وه یش نه وه ی ده خواست شاره زای بنه په تی به کاره یتانی مه مالیک له کومه لگه ی ئیسلامی نه و پزیکه ستنه په روه رده ییه سه ربازیه ئیسلامیه نا دا باین که شوینی ناماده سازی و پزیکه یانی نینه به دریزی سه رده مه ئیسلامیه کان گرتوته بهر هه ر له سه رده می سامانی و غه زنه وی و خوارزمی و سه لجووقیه کان و پاشان نه بیووبی کانه وه که فه زلی گواستنه وه ی نه و پزیکه ستنانه بۆ میسر بۆ نه وانه ده گه پزیه وه و ماوه ی چه ند سه ده یه ک له سه رده می ده ولته ی مه مالیکدا مانه وه و پوخته ی نه و پزیکه ستنانه ی تیداده رکه وتن.

نه نجامی نهم نه زمونه پیشووه مهملوکیانه که ولاتی نه و دیو پوویار و نه فغانستان و هیندو خوراسان و عیراقیان له پۆژه لاتوه ولاتی مه غریب و نه ده لوسیان له پۆژئاواوه داگرتبوو، قلقشندی نه و دیارده باس ده کات و ده لیت: (ده سه لاتی مه مالیک له میسر دهستی دایه نه وه ی له هه موو ناوچه یه ک چاکتر له جاران پیشینه ی خۆی بگوازیه وه و پزیکه ی گرتبه بهر به شوین پی و پزبازه که یدا چوو تا نه وه ی پوخت بوویه وه و به جوانترین شیوه خۆی پزیکه ست و به سه ر هه موو ناوچه و ده سه لاته کاندایه سه رکه وت پیشیانکه وت).^(۱) هه موو نه مانه هۆکاره کانی نه و سه رکه وتخانه پوون ده که نه وه که نه و مه مالیکانه له جه نگه جیهادیانه دا به دییان هیناوه که له چه ند بهرکی جیاوازا له یه ک کاتدا دژ به خارجه رستان له پۆژئاواوه و مه غۆل له پۆژه لاتوه نه رمن له باکووره وه و نویشیه کان له باشووره وه نه نجامیان ده دات، نه مه له پال نه و چاکسازییه کارگری و ده سته که وته ئابووری و دامه زراوه بیناسازیانه ی وایان لیکرد له دیارترین

دەولەتەکانی جیهان بێت لە پووی هیژ و گەشەسەندنەوه.

پیشتر لەم بارەیهوه کتییەکم بڵاوکردەوه بەناونیشانێ(قیامة دولة المماليك الأولى في مصر و الشام)تیادا لەسەردەمی سولتان بیبرسدا کۆتاییم پێهێناوه، بەلام پێم باشبوو لەم کتیبەدا درێژە بە میژووی ئەو دەولەتە مەملوکیە بدهم که بە دەولەتی مەمالیکی بەحرى ناسروه و تا کۆتاییهکەى بپۆم واتە تا کۆتایی سەردەمی بنەمالەى قلاوون و دامەزراندنی دەولەتی دووەمی مەمالیک که بە بورجی یان چەرکەسی ناسراوهو لەسەردەمی دەستی سولتان زاھیری برقوق دامەزرا خوای گەرەیش پشت و پەناو پێنموونیکیەری.

نوسەر

ئەسکەندەر یە ۱۴/۱۱/۱۹۹۴ز

بەشی یەكەم

مەمالیکەتورک و سەقلەبەکان لە کۆمەلگەی ئیسلامیدا

ئەم بابەتە لیکۆلینەوێ پۆلی مەمالیکەکان لە میژووی ھەریەک لە دەوڵەتی ئەیبووی و دەوڵەتی مەمالیکەکان لە میسر و شام لەخۆدەگرێت، لیکۆلینەوێ میژووی بۆبابەتی لەم شیۆ پتویستی بەو دیدو پوانینە کشتگیرە ھەیە، کە پەچاو و شیکاری تەیار و بزوتنەوکان بکات ھەر لەسەر ھەڵداینانەوێ تا کاتی پێگەیشتنیان و کاریگەرییان لە پێکردە پووداوەکاندا، ئەمەیش ئەوەمان لێدەخوازێت چارەسەری بنەپەتی بەکارھێنانی مەمالیکەکان لە کۆمەلگەی ئیسلامی بەگشتی بکەین، پاشان بچین بەدوای گەشەسەندنی ھەڵە میرەیان و قۆناغەکانی گەشەسەندن و ئاستی بەشدارییان لە کارەکانی جەنگ و جیھاندا بەتایبەتی لەسەردەمی ئەیبووبیەکان و مەمالیکەکان کە ئەمەیش بابەتی لیکۆلینەوێکەمانە، مەملووک کۆیلەیکە کە دەفرۆشرێت و دەکردرێت، بەلام ئەوە ھەیە ناوێکە لە زۆربەی ولاتانی ئیسلامیدا لەسەر دەستەیکە کۆیلەیی سپی پێست بەرتەسکراوەتەو کە فەرمانرەواکان لە بازارەکانی کۆیلە فرۆشیدا دەیانکڕێت تا لە رۆژانی ناشتیدا چەند دەستەیکە تابیەتی سەربازیان لێ پێک بهێنن و لە رۆژانی جەنگدا بیانەنەوێ پال سوپای گشتیەو، پاشان مەملووک بوو بە تاکە پێناوی جەنگی لە چەند دەوڵەتێکدا وەک دەوڵەتی مەمالیک لە میسر و شام.

مەبەست لە سەلجوقیەکان ناودارترینی جۆرەکانی کۆیلەیی سپی ناو کۆمەلگەی ئیسلامی بوون.

بەکارھێنانی تورکەکان لە ولاتانی پۆژھەلاتی ئیسلامیدا بۆبووبیەوێ چونکە پەیوەندی ھەبوو بە نیشتمانی سەرەکییان لە نیوەندەکانی ئاسیادا، کۆیلە سەلجوقیەکانیش لە پۆژناوای ئیسلامیدا بۆبوونەوێ پێگەی سەرەکیشی ئەو

پێگەبوو کە لە پۆژەلاتی ئەلمانیاوە دەستپێدەکرد بۆ ئیتالیا و فەرەنسایە و پێوە
بۆ ئەندەلوس و دوورگی سقلیە و مەغریب.

مەبەست لە سەقلەیهکان لە کتێبە عەرەبیەکاندا دانیشتوانی ولاتە جیاوازهکانی
بولغارای گەورەیی کە زەوی ئەو ولاتە لە دەریای قەزوینەووە بۆ دەریا ئەدریاتی
دریژی دەبوویەو.

بۆ ئاسانکردنی لیکۆڵینەوێ ئەم بابەتە واماڵ پێم باش بوو بەم جوێری
خوارەووە بەشیوەی جیا بەتایبەتی قسەیی لەسەر هەردەستەیک بەکەین.

مەمالیکە تورکەکان لە پۆژەلاتی ئیسلامیدا

بێگومان سەردەمی کۆیلە تورکەکان لە دەولەتی ئیسلامیدا زۆر لە پیشترە لە
کۆیلەیی سەقلەبی چونکە موسلمانان لەسەر دەستی سەکردەیی عەرەبی قوتەبیەیی
کۆپی موسلیم لە کۆتاییەکانی سەدەیی یەکەمی کۆچی واتە سەدەیی حەوتی زایینیدا
لە پۆژەلاتەووە گەشتنە ولاتی تورکستان و ئەودیو پووباری سەیحون و پووباری
جەیحون و فەتحیانکرد، لەوکاتەووە کۆیلەیی تورکی لە کۆمەلگەیی ئیسلامیدا شوێن و
پایەیهکی ناوازی هەبوو لەبەر وەفاداری و دلیری و چاکی قەد و قیافەیی و جوانی
و بەژن و بالاییان. زۆری ئەو کۆیلانە لە پێگەیی دیلگرتنی ناوجەنگەکان یان لە
پێگەیی کرپن لە پۆژانی ئاشتیدا هێنرانە ناو کۆمەلگەیی ئیسلامی و وەك خزمەتکار و
پاسەوان بەکارهێنران، ئەمە پیش ئەوێ موسلمانان هیچ شتێک لە سەقلەبەکان
ولاتی سەقلەبەکان بزانن.

هێندەیی نەبرد هەریەکانی ئەودیو پووباری (واتە: پووباری جەیحون) وەك
خوارزم و شاش و (نەشقەند) و ئەشەرسنە و فەرغانە و سەمەرقەندی و بوخارا بوون
بەچەند مەلەبەندیکی گرنگی بازەرگانی کۆیلەیی تورکی دواي ئەوێ ئەو کۆیلانە
ئامادەکران و پەرەدەیهکی سەریازی ئیسلامی دەکران دواتر دەنێردران بۆ
بەشەکانی جیهانی ئیسلامی.

وا بابوو والیه‌کانی ئەو هەرمانە لەسەر شیوەی دیاری هەندیک لەو کویلانەیان بۆ خەلیفە یان وەزیر دەنارد تا ئەوەی نەناردنی ئەو جۆری دیارییانە بوو بە ھێمایەکی شۆرش یان سەرکەشی ھەریمەکاندا سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن ئەو تورکانە کە یەكەم جار لە پێگەی جەنگ یان کپینەووە دەھێنراوێ ناو کۆمەلگەی ئیسلامیەو وەك کۆیلەکانی ترلە کارە ئاست نزم و پساوکانی وەك پاککردنەوێ مالا و سەرپەرشتیکردنی ئاژەل و کاری لەوجۆردا ھەلسوکه‌وتیان لەگەڵدانەدەکرا، بەلکوو پایەکانی دەلاست و سەرکردایەتی ناو دەوڵەتیان دەگرتە دەست، قسەکەی ئیبن و حەسولی میژوونووس (کوچکردووی ٤٥٠ک) لە کیتەبەکید (تفضیل الأترک علی سائر الأجناد) پالێشتی ئەمە دەکات: تورکیک ئەگەر لە شوپینەکەی خۆیدا بچوایەتە دەرەوێ پازی نەدەبوو مەگەر ئەوەی بە سەرکردایەتی سوپایەکی یان دەبوو پەردەدا ریه‌کی ھەبوابی یان سەرکردایەتی دەستەیک بێت ھەرۆک پازینە دەبوو گەرۆکەکی لە خواردن و خواردنەوێ و پۆشاک و سواریدا لەگەڵیدا یەكسان بێت، ھەر خزمەتیکیشی پێ بسپێردرایە دەبوو، چەند کۆیلە و کەنیزەکیکی لەبەردەست بوابی وەك خزمەتکاری مالا و سەرپەرشتیاری ئاژەل و کاری لەوجۆرە).^(١)

ئەمە وا دیارە بەکارھێنانی تورکەکان لە پێشەو ئەرکە گەرۆکەکانی دەوڵەتدا دەگەریتەوێ بۆ سەرەتای سەردەمی یەكەمی عەبباس، جا کیندی لە کتێبەکید (الولاء والقضية) دەگەریتەوێ کە خەلیفە ئەبوو جەعفەری مەنسور یەحیای کوپی داودی سەرخەستی مەملوکی خۆی کردووە بە والی ئیمارەتی میسردا (١٦٢-١٦٤ک) وەسفیکیشی کردووەکە ئەو ھەواداریە نیشان دەدات کە مەملوک بە مامۆستاکە یەوێ دەبەستیتەوێ، ئەو لەوبارە یە دەلیت: (ئەو کە سییکە لەمن دەترسیت وا لە خوانا ترسیت) ئەمە و تەبەری باس لەوێ دەکات لە سەردەمی ھارون پەشیددا شاری تەرسوسن لەسەر دەستی ئەبوو سەلیم فەرەجی خادمی تورکی بنیادنرا، ھەرۆھا مەئموون لە پاسەوانی خۆیدا چەند مەملوکیکی تورکی

بەکارهێناوه له وانه ناوی ئەوانە دینێن: تۆلۆن که فه‌رمانپه‌وایی شاری بوخارا له چوارچێوه‌ی دیاری کۆیله‌ی تورکی له‌ سالی (٢٠٠ک) بۆی نارد، تۆلۆن له‌ ناو کۆیله‌کاندا به‌ره‌ به‌ره‌ پله‌ی به‌رزبوویه‌وه تا بوو به‌ سه‌رکرده‌ی پاسه‌وانی خیلافه‌تی عه‌بباس ئەو باوکی ئەحمه‌دی کوپی تۆلۆنی دامه‌زێنه‌ری ده‌وله‌تی تۆلۆنی بوو له‌ میسرو شامدا.

پاشان خه‌لیفه‌ی موعتسه‌م هات که دایکی تورک بوو، ئەم خه‌لیفه‌یه به‌رفروانیکرد له‌ به‌کارهێنانی مه‌مالیکه‌ تورکه‌کاندا وه‌ک سه‌ربازی ناو سوپا تا ئەوه‌ی ژماره‌یان گه‌یشته‌ ١٢- ١٩ هه‌زار سه‌رباز و له‌ باکووری به‌غداد پایته‌ختی نوێی بۆ دامه‌زراندان که شاری (سرّمن رأی)، (سامه‌ راء) بوو، به‌وجۆره‌ ده‌بینین موعتسه‌م یه‌که‌م که‌س نه‌بووه‌که‌ چه‌ند ده‌سته‌یه‌کی سه‌ربازی له‌ تورکه‌کاندا پێکهێناوه، به‌لگه‌وه‌ ئەو یه‌که‌م که‌س بوو که به‌رفروانیکرد له‌ هێتانیان له‌ ده‌وله‌تی ئیسلامیدا، شتیکی ئاسایی بوو قه‌له‌مه‌وه‌ی ئەو تورکانه‌ زیاد بکات دوا‌ی ئەوه‌ی بوون به‌ په‌گه‌زیکی گرنگی ناو کۆمه‌لگه‌ و سوپای ئیسلامی، جا کاتی‌ک قه‌له‌مه‌وه‌ی خیلافه‌تی عه‌بباسی له‌ هه‌ریمه‌کاندا لاواز بوو، کاربه‌ده‌ستانی ناوچه‌کان په‌نایان برد بۆ سه‌ربه‌خۆی وه‌رگرتن به‌ ناوچه‌ هه‌ریمه‌کانیان، ئەو په‌گه‌زه‌تورکیه‌ بوو به‌ کۆمه‌له‌که‌ی ئەو بزوتنه‌وه‌ سه‌ربه‌خۆیی خوازان، وه‌ک عه‌مری کوپی له‌ یسی سه‌فاری دامه‌زێنه‌ری ده‌وله‌تی سه‌فاری له‌ خوراسان که پشته‌ی به‌ست به‌ کرپنی مه‌مالیکی بچوکی تورک و بۆ پاسه‌وانی خۆی ده‌سته‌یه‌کی لێپێکهێنا هه‌روه‌ک پشته‌ی به‌ست به‌ پێشکه‌شکردنی زۆریکیان به‌ سه‌رکرده‌کانی خۆی به‌بێ ئەوه‌ی له‌ خه‌زێنه‌ی خۆیدا مووچه‌ی بپرێت تاوه‌کو به‌ نه‌ینی هه‌والی ئەو سه‌رکردانی پێه‌گه‌یت.

کاتی‌ک ده‌وله‌تی سامانی له‌ سه‌ر جیی ده‌وله‌تی سه‌فاری له‌ سالی ٢٩٠ک — ٩٠٣ز دا دامه‌زرا و شاری بوخاری کرد به‌ پایته‌ختی خۆی، پاشاکان له‌ گه‌ل ئەوه‌ی له‌ بنه‌ره‌تیدا فارسی بوون سوور بوون له‌ سه‌ر ئەوه‌ی مه‌مالیکه‌ توورکه‌کان پابکێشن، ئەوان گرنگیه‌کی گه‌وره‌یان به‌ په‌روه‌رده‌و پاهێنان و ئاماده‌سازییان ده‌دا تا ئەوه‌ی زۆربه‌ی سوپاکانیان بوون به‌ ئەوان نیزا مولمولکی تووشی (کۆچکردوی

۸۵ کۆچی) وەزیری سەلجوقی لە کتێبە کەیدا (سیاسەت نامە). ^(۱) وەسفیکێ وردی ئەم نێزامە پەرە دەدەییە دەکات کە سامانیەکانی بۆ مەمالیکەکانی خۆیان دایاننا بوون، لەوەیشدا دەلێت:

مەمالیکەکان سامانیەکان لەسەر بنەمای خزمەتگوزاری و دلێرییان و بە دووری لە پشت بە پەچەڵەک و شانوشکۆ پلە بە پلە پایەیان بەرز دەبوویەو، جا کاتێک مەملووک دەکڕێ درا سالتیک لەسەر پێکانی خزمەتی دەکرد و کلاویکی لۆکەیی دەکردە سەر کە بە زانداجی. ^(۲) ناو دەبرا لە پال گەورە کەیدا بوو کە سواری ئەسپە کە ی بوو بوو لە سالتی یە کەمیدا دەرفەت بە مەملووک نە دەدرا. بە هیچ جۆرێک سواری ئەسپ بێت و یەو و ئەو بیانووی بۆ لە سنور لادانی بۆخۆی هێنایەو کە ئەو کەسە پەسەنە و پەچەڵەکی ناوا زە و هەلکەوتە یە. ^(۳)

پاشان قەدەر وای خواست ئەلبەتکینی والی خوراسان لە لایەو سامانیەکانەو بەجێتە غەزنە لە سالتی (۳۵۱ ک - ۹۶۲ن) و لە ناو جەرگە ی شاخەکانی سولەیمان لە باکووری هیند بە هۆی مەمالیکە تورکەکانیەو دەوڵەتیکێ سەر بە خۆی دابە زێنیت کە هیچ پەویندییەکی بە سامانیەکانەو نەبوو جگە لە لایەنی شوینکەوتەیی ناوییەو نەبێت، ئەویش دەوڵەتی غەزنەو بوو، ئەلبەتکین لە سالتی (۳۵۲ ک - ۹۶۳ن) دا کۆچی دوایی کرد و پاش چەند سالتیکێ کەم کاروباری ئەو دەوڵەتە درایە دەست سەبەکتکینی زاوا و مەملووکیش (۳۶۶ - ۳۸۷ ک / ۹۷۶ - ۹۹۷ن) کە بە دامەزێنەری حەقیقی دەوڵەت غەزنەوی یان سەبەکتکینی دادەنرێت. ^(۴) لە سەردەمی سولتان مەحمودی غەزنەوی کۆپی سەبەکتکیندا (۳۸۸ - ۴۲۱ ک / ۹۸۸ -

۱- (کتێبە کە بە زمانی فارسیە و شیفر (schefer) وەر یگێراوە بۆ فەرەنسی).

۲- (زندجی دەدرێتەو پال شاری زاندانە (zandanah) لە باکووری بوخارا کە پۆشاکێ لۆکەیی ناسرابوو دەدرانەو پال ئەو شارە).

۳- (دەوتریت سەبەکتکین لەنەوی کیسرا یەزگوردی سییەمی کۆتای پاشای ساسانی فارسی بوو و پاش مردنی یەزگورد کە سوکاری بە نایان بردوو بۆ تورکستان و دواتر لە سەجستان سەفا مگربوون و لەوێ لەگەڵ تورکەکاندا یەکیان گرتوو).

۴- (Lane poollel medieval inda under Mohammedan rule. P. ۶۵).

١٠٣٠) کاتیک ئەم سولتانه ناوی هیناوه سامانیەکانی لە ناوچەی دەسەلاتیدا لە کارخست و وتاری بۆ خەلیفە قادرییلاهی عەبباسی خویندەوێ دەولەوتی غەزنەوی گەیشته ئەوپەڕی بەهیزی خۆی، خەلیفە نازناوی یەمینو دەولە و ئەمینولمیللەیی بە سولتان مەحمودی بەخشی، ئەم سولتانه دوانزە جار هێرشی بردە سەر ولاتی هیندی و هەریمی بنجایی کرد بە ویلایەتییکی ئیسلامی کرە لاهور پایتەختەکەیی بوو، پاشان لە دواي مردنی مەحمودی غەزنەوی لە سالی (٤٢١ک) بەهۆی دەکەوتنی سەلجوقیەکان بە سەرکردایەتی توغەولبەگ و دەستگرتنیان بەسەر زۆربەیی ناوچەکانی غەزنەویەکاندا دەولەتی غەزنەوی لاوازو شیواو بوو و تەنها چەند ویلاتیکی باکووری هیندی لە دەوری شاری لاهوی بۆ مابووێو، بابەتی گرنگیدان بە میژووی غەزنەویەکان لێرەدا ئەوێە کە ئەوان لەسەر شیوێی کاری سامانیەکان بەزیاتر مەمالیکە تورکەکانیان لە سوپا و کارگێڕ و کاروباری دەسەلاتدا دادەنا ئەلنتاش (Alfunfash)ی مەملوکی سەبەکتکین پۆلی دامەزرێنەری دەولەتی خوازمی لە سالی (٤٠٨ک - ١٠١٧ن).^(١) دا ببنی و دەولەتی خوازمیش لە پشێبەستنی تەواو بە مامالیکە تورکەکان لە هەموو کاروباری دەولەتدا پێڕەوی پیشینەکانی خۆی گرتەبەر.

لە سالی (٥٨٢ک - ١١٨٦ن) دا دا غوریەکان بەسەرکردایەتی شەهابەدین غوری دەستیگرت بەسەر لاهوردا و بەمەیش دەولەتی غەزنەوی لەناو چوو، دەولەتی غوری (٥٤٣ - ٦١٣ک / ١١٤٨ - ١٢١٥ن) دەدریتهوێ پال شوینی سەر هەلدانی لە شاخەکانی غووری کە هەریمیکی نیوان و غەزنەبوو لە ئەفغانستان، غوریەکان توانیان شانیشنەکیان فراوان بکەن تاجی ناوچەی غەزنەویەکان لە ئەفغانستان و هیندی باکووری دا هەبوو گرتیانە دەستی، جا دەولەتی غوری دووێم دەولەتی هیندی ئیسلامیە دواي دەولەتی غەزنەوی، بەلام سولتانهکانی ئەم دەولەتە غوریە هەمیشە لە هیندا نەدەمانەو، بەلکوو لە شاری غەزنەدا پایتەختیکی دەسەلاتی دادەمەزراند و لەپێگەی مەمالیکە تورکەکانیانەوێ سەرکردایەتی هیندیان دەکرد،

١- (تنتاش ناز ناوی خوارزشاهی هەلگری و دەسەلاتی ئەو دەولەتی لە بنەمالەیکدا پاش مردنی لە سالی (٤٣٢ک - ١٠٤٠ن) دا مایەو (Ency. Of Islam Art. Aluntash)).

سولتان مهحمودی غوری له کپینی مهمالیکهکاندا زۆری چوو و گرنگی دا به پهروهدهکردن و ئامادهسازییان بۆ ئهرکی جیهادو غهزا لیتی دهگێرنهوه ههرکات یهکێک لهبارهی پێویستی بوونی کورپێک مشتومپی لهگهڵدا بکردایه تاکوو ئهوکوپه له دواى خۆی دهسهلاتی خێزانهکهی بپارێژێت. ئهوهلامی دهدايهوه که ئهوه ههزاران کوپی ههیه که مهمالیکه تورکهکان.^(۱) ههندیک لهو مهمالیکانه بۆ پایهکانی دهسهلات و سههرکردایهتی بهرزبوونهوه، لهوانه ناوی ئهمانهیان دینێن: تاجهدين یهلدز(yildiz) که فرمانپهروایی کرمانی دهکرد، و ناسرهدين کوبا شاغ له سندوقوتبهدين ئهیهک له دهلی که له ههموویان قهلهمپهروی بههێزتر بوو.^(۲) موحمهدی غوری بههۆی ههولێ مهمالیکهکانیهوه و لهسهروو ههموو یشیانهوه ئهیهک توانی ههموو ئهناوچانه بگریته دهست که له باکووری شاخهکانی فندهیاس(Vindhya) له هیند بوون تا ئاوهپێژگی پووباری کنج، بهمه ئیسلام ههمووی گرتوه و پهڕستگای هیندۆسیهکانی گوپی بۆ مزگهوت و ژێردهستهی کردن و سههرانهی لهسهر سهپاندن.

قوتبهدين ئهیهک پیاویکی موسڵمانی پهیوهست به مهڕجهکانی ئیسلامهبوو و ئهمهیش بهپوونی له دۆژمنکاری توندیدا دژ به نیزامی چینهکان دهردهکهوێت که ئهناو نیزامه لههینددا زāl بوو، ههروهها له ههلسوکهوتی لهگهڵ خهڵکدا به جیاوازی چینهکانیانهوه لهسهر بنهمای پهکسانی دهردهکهوێت که ئیسلام داوای دهکرد، مزگهوتیکی گهوره دهلی دهریتهوه پāl ئهیهک که بهناوی (هیزی ئیسلام) ناوی نابوو، ئهناو مزگهوته مناری پهکی ههبوو دووسه دو پهنا پێ بهرزبوو به درێژترین مناری جیهان دادهنرێت و تا ئیستایش ماوه بهناوی(قطب منار) ناسراوه و تایبهتمهندی نهخش و نیگاری خاوهی مۆرکی عهرهبی و هیندی ههیه.^(۳)

۱- Wolseley haig: The Cambridge History of India Voliip ۱.)

(۳۷.

۲- (أبو الفداء: المختصر في أخبار البشر ج ۳ ص ۲۷).

۳- (پروانه: (H.Dodwell. History of India I P.۲۵) دهلێن سولتان تهمس مهملوکی ئهیهک بووه و کهچهکی هیناوه خهلیفه بووه لهسهر کورسی دهسهلاتی دهلی ئهناو بوو له سالی (۱۲۳۱-۱۲۳۲). ئهناو منارهی دروستکرد وهک پێژنان له وهلیوللا قوتبهدين که عکهعی

له مارسی (۱۲۰۶ز - ۶۰۳ک) دا سولتان موحمه دی غوری له سه ره ی سند به دهستی یه کێک له سه رکهشی ئیسا عیلیه کان کوژراوه به مردنی ئه ویش غه زنه و غوری له میژوودا شارदानه وه و شاری دهلی^(۱) وه ک پایته ختیکی ئیسلامی ده ولته تی سولتان مه مالیکه کان له هیند ده رکه وت.

ئه یبه ک له دوا ی مردنی گه وره که ی ته نها چه ند سالی ک ژیا و ده سه لاتی هیندستان له نو مبه ری سالی (۱۲۱۰ز - ۶۰۸ک) دا کوژای پی هات، ئه مه یش له ئه نجامی که وتنه خوا ره وه ی له سه ر پشتی ئه سه که ی له کاتی یاری پا که و و فیر که یان - جوکان - داو له ئه نجامی ئه وه دا مرد.^(۲) له دوا ی مردنی ئه یبه ک ماوه یه ک پشیوی گرتیه وه و تیایدا کوپێکی ناتوانا که به ئارام شاه ناو ده برا ده سه لاتی گرته ده ست و له کوژاییدا یه کێک له مه مالیکه کان دیاره کانی باوکی لای برد که میژدی کچه که ی بوو و ناوی شه مسه دین توتش بوو به یار مه تی سه رکرده کانی تر لای برد و له سالی (۱۲۱۶ز) که ده سه لاتی ده لی خسته دهستی خۆی.

توتش به دامه زینه ری حه قیقی ده ولته تی سولتانی مه ملوکیه کان داده نریت، ئه یبه ک ماوه یه کی پیویست نه ژیا تا پایه کانی ده ولته که ی پته و بکات و دامه زرانندی ئه نجومه نیک له گه وره سه رکرده کانی مه مالیکی پیکه ئنا که به ناوی (ئه ربه عین) چلی ناسرابوو، ئامانجی ئه وه یش پالپشتیکردنی ده سه لاتی

که له غه زنه و ملتان داده نیشت پاشان له کوژاییدا له ده لی سه قامگیربوو تا مردنی له سالی ۱۲۳۵ز (رحله ابن بطوطة ج ۲ ص ۱۹).

۱- (مه روه ها به ده لی و دلی ناوده بریت) (لقلقشندی: صبح الأعشی ج ۵ ص ۶۸ - ۶۹) ده که ویته ناو جه رگه ی ده شته کانی پووباری کینج له شویتیک که سروشتی بۆ په خساند بوو تابیته پایته خت بۆ هیندی باکووری. هه رکه س بچیت به دوا ی میژووی گشتی هیندا داده بیتیت ئاری ده لی شانتویه کی چه ند پووداوێکی جه نگی یه کلاکه ره وه بووه له بهر گرنگی پینگه سترانێزه که ی. ئیبن به توته ی گه شتیاری ته نجی له سه ده ی هه شته می کوژی دا (۱۴ز) سه ردانی کردوه واسفی ده کات: ئه و شار ه گه وره و شکۆداره ی که جوانی پته و ی پیکه وه کوژکردبوویه وه و ئه و شو ریه ی مه بوو که له ولاتانی دنیا دا هاو شیوه نه بوو، گه وره ترین شاری هیند به لکو و جیهانی ئیسلامیش له پۆژه لات بوو (رحله ابن بطوطة ج ۱۲ ص ۱۱۶).

۲- (Ency: Of Isfam Art: Aibeg).

مەمالیکەکان بوو لە هیند لە چاکەکانی توتمش ئەوەیە لە گێرانیەوهی مافی سەتەملیکراواندا و دادپەرەری نواندنی لە پوویاندا بەتوندی هەولیدا و لێی دەگێرنەوه فرمانی کردووە هەموو سەتەم لیکراویک بەرگێکی پەرەنگیزکراو بپۆشیت و خەلکی هیندیش هەموویان سپی بپۆشن، جا کە لەی خەلک دادەنیششت یان سواری ئەسپەکی دەبوو کە سێکی بدییایە جلی پەرەنگای لە بەردابوایە دەپروانیە کیشەکی و لەو سەتەمە ی لێی کرابوو تۆلە ی لە سەتەمکارە کە دەسەندەوه. ^(۱)

هەرۆهە تاییبەتەندی سەردەمی ئەم سولتانە ئەوە بوو کە مەغۆل و جەنگیزخانێ سەرکرەدیەن دەرکەوت کە هەرپەشە ی لە هەموو جیهانی ئاسیایی دەرکرد، یە کەم هەرپەشە ی نزیکبوونەوهی ئەو مەترسیەیش لە هیندا پارکردنی بلدزی فەرمانپەرەوای غەزەنە بوو بە سوپاکانیەوه بەرەو ناوخوای هیند لە بەردەم فشاری سوپا داپراوە خوارزمیەکاندا کە پووی سوپا مەغۆلەکاندا شکابوون.

ئەو سێ هیژە بە خێرایییەکی توند بەرەو باشووری بەرەو خوار دەبوونەوه و زنجیرە شاخەکانی باکووریان بەرەو ناوخوای هیندا تێپەراند، بەلام ئەم گەردەلوولە خێرا بەو خێرایییە گەورەیش کە پێی هاتبوو ئاوابوو، ئەمەش بەختی هیند بوو کە مەغۆل چاویان و پوویان بپێ و لە هیندا پاشەکشەیان کرد لە بەردەم سوپا خوارومیەکان و جەلالەدین مونکە برتی سەرکرەدیەن کە کۆتا شاهی خوارزم بوو، چونکە ئەوان دوا ی ئەوەی نەیاننوتانی لە بنجان بۆ خویان میرنشینک دابمەزرینن بەرەو فارس پاشەکشەیان کرد.

توتمش بە هیژتر لەوهی هەبوو لەو چەرەسەرەیه دەرچوو کە هیژی مەغۆلی و خوارزمیەکان بە چەند هیژێکی پکە بەرەوه لە باکووری وەک یلزو کوباشا پێکیاندا و لەسەر ئەو ئاسان بوو دوا ی ئەوە هەموو ناوچەکانی ئەبیەکی مامۆستای لە باکووری هیندا بگێریتەوه و پکە بەرەکان لە ناو بیات. ^(۲) سەرکەوتنی توتمش گەیشتنە

۱- (رحلة ابن بطوطة ۲ ج ص ۲۱).

۲- (یلدزی فەرمانپەرەوایی غەزەنە لە سالی (۱۲۱۶ز) کوزراو کوباشای فەرمانپەرەوای سەندلەکاتی پارکردنی لە سالی (۱۲۲۸ز) دا خنکا. (أبو الفداء المختصر في أخبار البشر ج ۳ ص ۱۲۲-۱۲۳) "هەرۆهە (F. Pareja: Isiamohogia Ip. ۲۰۴)).

ئەوپەری کاتیک خەلیفەى موسەنسیربیلاهی عەبباسی لە بەغداد وەك سولتانی هیند دانى بە دەسەلاتیدا ناو نووسین و بەرگ و ئالا و بەندی لەسەرە تاكانى سالى (۱۲۲۹ز - ۶۲۶ك) دا بۆ نارد.

بەمەيش توتمش بوو بە یەكەم پاشای هیند كە ئەوجۆره پۆستەى وەرگرتبێت، لە و كاتەو سولتان توتمش چەند دراویكى زیوى لێدا كە ناوى خەلیفەى عەبباسى لە پال ناوى خۆیدا دەنەخشاند، ئەو كارە بەشتىكى نوێ دادەنرا لەسەر نىزامى دراو هیندى، جا فەرمانپەرەوا موسلمانەكان پێش ئەو چەند دراویكى بچووكى كانزاییان لەسەر شیوەى دراوى نىشتمانى لێدەدا كە چەند وێنە یەكى باوى هیندەكانن وەك گای سیفا.^(۱) لەسەر دەنەخشێنرا، هەر وەك ناوى فەتحوازان زۆربەى جار بە چەند پیتیكى هیندى دەنووسرا، جا توتمش بە یەكەم كەس دادەنرێت كە هینددا دراوى زیوى عەرەبى پوختى لێدا بێت.

سولتان توتمش لە سالى (۱۲۳۶ز - ۶۳۴ك) دا كۆچى دواى كرد و لیڤرەدا كە سایەتیهكى بەهێزى نەبوو دواى ئەو بۆ دەسەلات شیاو بێت جگە لە كەسایەتى رەزیه تودینی كچی، ئەو ژنە سولتانه پشكیكى زۆربەى زەبیركى هەبوو، هەموو قورئانى پێرۆزى لە بەر بوو و شارەزایی لە باسى لە زۆربەى پێنماییه ئىسلامیه كاندا هەبوو، بۆیه باوكى فەزلى ئەوى بەسەر كۆپرەكانى تری خۆیدا دەدا چونكە ئەوان لە ئارەزوودا پۆچوو بوون، سولتان بانگەوازى جیگىرایەتى بۆ ئەو كچەى كرد. كاتیک ئەو كچە دەسەلاتى گرتە دەست توانایەكى گەورە و عەقلىكى دیارى نیشاندا و میژوو نووسانى هیند بە ناوى (شارژە دوران بلقیس جهان) واتە فیتنە جیهان لە ناو دەبەن.^(۲)

رەزیه تودین نزیکەى چوار سال لەسەر كورسى دەسەلاتى دەلى مایەو (۶۳۴ - ۶۳۸ك / ۱۲۳۶ - ۱۲۴۰ز) ئەو كچە هەولێ خۆى خستە گەڕ تا دیمەنى پیاوانە نشان

۱- (سیفا) (Siva) ناوى خواى هیندەكانە و کاروبارى وێرانی و کاولی دەدەنەو پال ئەو.

۲- Biochef: Histoire Des Suitans Maiouks M Miouks vol. I.

بدات و بهرگی ئهوانی پۆشی و له بهردهم خه لکدا به بئ له چک چوویه دهروهه تا له سه پرشتی فیهله که ی سه رکردایه تی سوپاکه ی بکات، له گه ل ئه وه وه له گه ورا نه ی ئه و شازنه له کارگیری کاروباری ده وه له تدا خسته نه گه ر به لام له کۆتاییدا له گه ل ئه نجوومه نی سه رکرده کانی مه مالیک یان کۆمه لئ چله کاندایکیدا، ئه وانه قه له مپه و و سه روه ت و سامانیان خسته بووه دهستی خۆیان ب تاییه تی له دوا ی مردنی توتمش و ناوچه که یان به ئه رکه کانی شه وه له نۆوان خۆیاندا دابه ش کرد بوو دوا ی ئه وه ی هه مو نازاده کانیان له ئه رکه جیاجیاکاندا له ناو بردن.

ئه و مه مالیکانه دلته نگ بوون به بینینی ئافره تیک له سه ر کورسی ده سه لات به تاییه تی دوا ی ئه وه ی پیاویکی فارس لئی نزیکی بوویه وه که به جه ماله دین یاقووت ناسرابوو و ئه رکی سه رکرده ی سواره کانی له ده ستدا بوو، ئه وانه شۆرشیکیان ئه نجامدا و شازنه په زیه تودین به دلیری وه هه ولیدا سه رکوتی بکات به لام شکستی خواردو له سیانزه ی ئوکتۆبه ری سالی (۱۲۴۰ن) کوژا.^(۱) له وکاته دا مه غۆله کان سه ر له نوئ له هه ری می سند ده رکه وتن و له دیسه مبه ری سالی (۱۲۳۱ن) دا ده ستیانگرت به سه ر شاری لاهوردا و دانیشته وانه که یان سه ربپی قراقوشی فه رمانپه وای پایکرد بۆ ده لی ئیتر هه لۆیسته که وای ده خواست که سایه تیه کی به هیزی ده ربکه وت که پیشپه وای ده سه لاتی به ده ستیکی ئاسنینه وه بگریته ده ست ئه مه ش یارمه تی ده رکه وتنی ئه میر بلبان یان بلبنی یه کیک له مه مالیکه کانی توتمش داو دوا ی ئه وه ی له ده سه لاتی کوپه کانی گه وره که ی له ناو برد چوویه سه ر کورسی ده سه لات و نازناوی غیاثه دینی وه رگرت.

گیژپانه وه ی هاوچه ره خه کانی ئه وه شیی بۆ زیاد ده که ن که بلبان له بنه په تیکی هه لکه وته و خانه دانه وه ده رکه ویتته وه و که فو کوئی بۆ جیهادی دژ به مه غۆل وای

۱. (Wolseley Halg: Cambrldge History of India IIIp. ۶۰). (تیینی ئه وه ده کریت هه لۆیستی ئه و شازنه به ته واهه تی له هه لۆیستی شازنی شه جه ره تودور ده چیت که دوا ی ئه و به ده سال (۱۲۵۰ن) فه رمانپه وای میسری کردو ده سه لاته که ی بوویه هۆی نا په زایی پای گشتی نیسلامی و ئه ویش به کوشتنی کۆتایی پێهات (المقریزی: السلوک ج ۱ ص ۳۶۸).

لێکرد هەر له هەرزەکاریه وه مال و که سوکاری خۆی به جێهێشت و له تورکستان کۆچ بکات، پاشان وا پوویدا دزواو له هیندستاندا فرۆشرا و سولتان توتمش کړی، گێڕانه وه که ئه ویش زیاد دهکات که ئه و سولتانه له سه ره تادا له بهر قه زه می و بالا کورتی بلبان ناماده نه بووه بیکریت، بلبانیش هاواری کردوه (یا خوند عالم) واته (ئهی گه وری جیهان) ئه و مه مالیکانه ی تر بۆچی ده کړیت؟ سولتانیش به پێکه نینه وه وه لāmی دایه وه (بۆ خۆشم کړیوه) بلبانیش وه لāmی دایه وه: (ده ی منیش بکړی بۆ خوای گه وره) سولتانیش داواکه ی قبول کردو دواتر به خیرایی لێهاتوه ئه و که سه ده رکه وت و پله ی به پله ی به رزه ده بوویه وه تا تیکه ل بوو به کۆمه له ی چل مه ملوکه کان.^(۱)

بلبان به که سایه تیه کی سه ریازی توندو یه کلای دادپه روه ر ناوبانگی ده رکرد بوو و یه که م کاریک گرنگی پێدا دانانی سنووری بوو بۆ سه رکه شی کۆمه لی چل مه ملوکه کان، ئه و سیاسه تی توندو تیژی و دووبه ره کی له نیویاندا به کاره ینا ی تا ئه وه ی قه له مپه وه ی ده سه لات ی له ناو بردن، هه روه ها دهستی تاوانبار و جه رده کانی بپری که ده رفه تی کۆتا بارگه زیه کانیان قۆستبوونه وه له پێگه کانی نیوان ده لی و به نغال (به نگلادش) دا بلاو بوونه وه و خراپه و وێرانیه یان ده نایه وه، بلبان ئه و دارستانانه ی لادا که بوو بوون به په ناگه یه ک بۆ ئه و چه تانه ی و له شوینیاندا قه لاو بورجی چاودێری دانا، به مهستی ئاسایش ناوچه که ی گرتوه و په یوهندی نیوان ده لی و به نغال تا ماوه یه کی دووردریژ گه پایه وه.

هه روه ها بلبان گرنگیدا به دامه زاندنی کارگێڕیه ک بۆ هه لگری له هه موو شاره جیاوازه کاندایه که چه ند هه والگه ریک له لایه ن خۆیه وه سه رنج رشتیان ده کرد به هه لگران یان نامه به ران ناسرابوون.

ئه و که سانه له ژێر چاودێری خودی سولتان و له سه ر بنه مای هه لێژاردنی شه خستی سولتان ده ستنیشان ده کران، ئه مه شی له بهر گرنگی ئه و کارانه ی له

هه موو به شه کانی دهوله تدا پیی هه لده سان چونکه له پیگه ی په یام و هه واله کانی نه وانه وه سولتان ناگای له بارودۆخی هه موو شارێک و سیاسه تی کار به ده سه ته که ی له ویی ده بوو، بۆیه بلبان له سه ره نه وه سوور بوو ده سه لاتی والیه ناوچه ییه کانی سه ره سه ست بیست و راسته وخۆ ملکه چی ده سه لاتی خۆی بن، میژوونوو سان ده گێر نه وه بلبان فرمانی له سیداره دانی یه کێک له وه والگرانه ی ده رکردوه چونکه پووداویکی گرنگی بۆ باسی نه کردوه که له وه شاره دا پوویدا بوو که نه وه پاسییردرا بوو هه واله کانی پیی بگه یه نیست به بیی نه وه ی باکی له وه فرمانه هه بیست.^(۱) لیها توویه کانی بلبان له وه دا ده رکه وتن که سالی (۶۷۸ ک - ۱۲۷۹) به سه ره هیزه کانی مه غۆلدا سه رکه وتن که هه ری می سندیان بپی، به مه ش شیاوی نازناوی (نه لق خان) واته نه میری به هیز بوو، سه رکه وتنه کانی بلبان به سه ره مه غۆلدا ده گه پیته وه بۆ نه وه ی ئاماده سازیه گه ورانه ی که سولتان پیی هه ستا بۆ پیگرتن مه ترسیه که چه ند کۆگا و خه زینه یه کی گه وره خۆراکی ئاماده کرد که تیایدا بۆ ماوه یه کی دوور و دریژ به بیی خراپ بوون شهبه کی کشتوکالی ده مانه وه، ئیبن به توتیه له وه باره یه وه ده لیست: ده مبسی له برێک له وه خه زینه نه دا ده هاته ده ری و په نگه ی په ش بوو، به لام تامیکی خۆشی هه بوو، هه موو نه مه یش له خه زینه ی سولتان بلبان بوو بۆ ماوه ی نه وه د سال) نه مه و سولتان بلبان گرنگی دابه به هیزکردنی سه رسنووره هیندیه کان به سه ربازکردنی هۆزه کانی له ژێر سه رکردایه تی شیرخان سنقری ئامۆزایدا، هه روه ک

۱- Walseley Haig Dp. Cit. III p.۷۴ هه روه ها (رحلة ابن بطوطة ج ۲ ص ۲- ۳) که ئیبن و به توتیه باسی له رنگی هه ولگران ده کات به تاییه تی ئه گه ره که سێکی بیگانه بهاتایه ت بۆ هیند (ئه گه ره هه والینیران هه والی که سێکیان بناردایه بۆ سولتان که بهاتایه . بۆ ناوچه که ی. پینیات ده وت که سێک هاتوو که سێوه و به رگی وایه به رگی هاوه ل و سه ربازی و خه زمه تگوزار و ئاژه له کان و په ی که خه ستنی له بزوتن و سه قگیربوون و هه لسان و دانشتن و هه موو هه لسوکه وتیکیدا بۆ ده نووسی و هیچیان بیر نه ده چوو) ئیبن و به توتیه له هه مان پاره وه (ص ۹) نه مه ش بۆ زیاده کات: (له شاری ملتان نامه به رکه ناوی ده نان بوو سه ره ره قه ندی بووه . والی نه وه شاره و پووداوه کانی و هه والی نه وه که سانه ی بۆ سولتان ده نووسی که ده هاتنه نه ویی هات بۆ لامان).

هیژیکي به هیژي خیرایی ناماده کرد بو پږگري هر هیژشیکي کتوپر که مه غول له ناکاو دا پیئ ههستان - نه مهش له سر قسه ی ئو - تا شاری دلهی به ره و پووی سه ره نجامی تالی به غداد نه بیته وه.^(۱)

بلبان موحه ممد خانی کوپه گه وره ی شه هیدی خوی له جهنگیکي دژ به مه غول له هه ریمی ملتاندا له ده ستدا، نه مهش له ۹ ی ماسی سالی (۱۲۸۵ز- ۱۲۸۴ک) دابوو. بلبان زور به توندی بوی به نه ستم بوو پاش دوو سال له مهرگی کوپه که ی خویشی مرد.^(۲)

سولتان بلبان به یه کیک له و که سانه داده نریت که دواي خویان جیگری به هیژیان به جینه هیئت، چونکه پا راستی و توند بوونی نه یه یشت چه ند که سایه تیه کی به هیژ دواي خوی ده رکه ون، ئو کۆمه لی چل مه مالیکه کان له ناویرد و له خاوه ن پایه و قه له مپه وه کانی فرمانپه واو زانیانی دوور خسته وه (له وانه ناوی نه میر خسره وی شاعیری دینین). هه موو هیواکانی ئو له سر کوپه گه وره که ی بوون که له سه رده می خۆیدا مرد، له به ره نه مه له دواي مردنی خوی باروو دۆخی ناوچه که شیواو ده فهرت بو دامه زانندی بنه ماله یه کی نوئ هاته کایه که نه ویش بنه ماله ی خالجيیه بوو.^(۳) که له سالی (۱۲۹۰ز- ۱۲۸۹ک) و له ژیر سه رکردایه تی جه لاله دین فه یروز شاهدا ده ستيگرت به سه ر کورسی ده سه لاتی دلهیدا، به میش ده وله تی مه مالیکه تورکه کان له هیندستاندا کوتایی پیتهات.

۱- (Walseley haig dp. Cit. IIIp.۷۶).

۲- (Walseley Haig Dp. cit.III. B۲).

۳- (بنه ماله یه کی نه فغانین ده درینه پال شاری خالج له نه فغانستان. ده لین بنه ماله یه کی به به نه پت تورکین پاشان به ره و نه فغانستان کشان و لوی نه ریت پږگه یان له خه لکه که یه وه وه رگرت).

* سه قله به کان له پۆژئاوای ئیسلامیدا :

فراوانخوای له به کارهێنانی مه مالیکه کان ته نها له وه له تانه دا به رته سکنه بوویه وه له به شی پۆژه لاتی ده ولته تی عه بباسیدا بوون، به لکوو به ره وه موو ولاتانی تری ئیسلامی چوو له ونیوانده شدا مه غریب نه نده لوس، نه گهر جوژه کانی مه مالیکه توورکان له سه رده می سه فاری و سامانی و غه زنه وی و غوریه کان له پۆژه لاتدا زیادی کردبوو، نه وا ئومه ویه کان له نه نده لوس جوژیکی نووی مه مالیکیان زیادکرد که سه قله به کان بوون نه وه سه قله بانه ی پێگهی سه ره کییان له پۆژه لاتی نه لمانیاوه بۆ ئیتالیا و فه ره نسا و له ویوه بۆ ئیسپانیای ئیسلامی یان نه نده لوس له پێگهی پووباری رۆن و قه تالونیا ده ست پیده کرد تا پچانه (Pechina) له سه رکه نارای پۆژه لاتی ئیسپانی له پال مریه دا.

وشه ی سه قله ب (Esclave) فه ره نسیه کی کۆنه و واتاکه ی به کۆیله دیت، نه م ناوه جوگرافینا سه ره ره کان له سه ده ده کانی ناوه راستدا له گه له سلاقیه کانیا ن به گشتی ده نا، چونکه هه ندیک له جه رمانه کان که وتبوونه به کۆیله گرتنی نه وه گه له سلاقیه نه و فرۆشتنی پیاو و ئافره ته کانیا ن به عه ره به کانی ئیسپانیا، بۆیه عه ره به کان ناوی سه قله به کانیا ن لینان، پاشان وشه که یان به به ره فراوانتر به کارهێنا و له و کۆیله نه یان ده ناکه له هه رگه لێکی مه سیحیه وه بیانه ئینابنایه، ئیبن حه وقه لی گه شتیارکه له سه رده می چواره می کۆچیدا سه ردانی ئیسپانیای کردووه باس له وه ده کات سه قله به کان له که نارای ده ریای په ش و ه له لماردیا و کلایریا له ئیتالیا یشه وه له قه تا لونیای جلیقیه غالیسیا) له باکووری ئیسپانیا وه ده هیتران، نه مه ش و دیاره له نه نجامی شالا وه کانی چه ته ده ریاییه مه غریب و نه نده لوسییه کان بۆ سه رکه ناراو ه کانی نه وروپیه کانی ده ریای سه پی ناوه راست پوویده دا.

زۆریه ی سه قله به کان به مندالی هیتران بۆ نه نده لوس و په ره رده یه کی ئیسلامیه نه کران وه سه رکارباری کۆشک و پاسه وانی و سوپا پا ده هیتران و ژماره یه کی زۆریان توانیا ن له کۆمه لگه ی قورئوبیدا پایه یه کی بالا داگێزیکه ن، ئیتر

ئەدیپ و شاعیرو خاوەن کتێبخانەی گەرەکان تیدا پەیدا بوو، هەرۆک هەندیکیان توانیان بگەنە پایەکانی سەرکردایەتی لە دەوڵەتدا.

ئەمە و دیارە ئومەویەکان لە ئەندەلوس مەمالیکە سەقلەبەکانیان لە کارگیری و سوپا دا بەکاردهیئا بۆ سنوور دانان بۆ قەلەمپەوی ئەرستۆکراتی عەرەبی لە دەسلەتداو لاوازکردنی دەستپۆیی سەربازانی عەرەب و بەرەبەر، نمونەی ئەمەیش عەبدورەحمان ناسریبوو (نەجدە)ی مەملووکێ سەقلەبێ خۆی کرد بە سەرکردە ی هەلمەتی ئاراستەکراوی دژی بە بەرامپەری دووهمی پاشای لیۆه وهاوپەیمانەکانی لە شانیشینێ نەبەرە، ئەمە ئەو هەلمەتەبوو کە شکستی موسڵمانەکان لە جەنگی شەمناقە (Slmancas) لە سالی (۳۲۷ ک - ۹۳۹ ز). کۆتایی پێهات، دەلێن ھۆکاری ئەو شکستە گۆرانی دەروونی عەرەکان بوو لەوێ سەقلەبەکانیان پیش ئەوان خست و سویندیان خواردبوو لەکاتی هەلگیرسانی جەنگە کەدا سەقلەبەکان بە تەنها بەجێ بهێلێن، ئەمەش بوو بەھۆی شکست و کوژانی نەجدە ی سەرکردە ی سەقلەبێ و پاکردنی عەبدورەحمانی سییەم بە کەمتر لە پەنجا سوارەوێ دوا ی ئەوێ بەشیۆه یەکی سەرسوپمانەوێ پزگاری بوو.

لە سەردەمی خەلیفە ی حەکەم موسستەنسیری کورپی عەبدورەحمان سییەمدا سەقلەبەکان پۆلیکی ھاوشیۆه ی پۆلی خۆیان لە سەردەمی باوکیدا لە پووی قەلەمپەو و گەرەبییەوێ ئەنجامدا. لەکاتی مردنیدا سەقلەبەکان وایان دەزانی گەرە ی بارو هەلوێستەکەن، ئیبن عوزارا باس لەوێ دەکات سوپای قورئەتوبە زۆریە ی لە سەقلەبەکان بوو و سەرکردایەتیەکیشی لە دەستی دوو لە گەرە سەقلەبەکاندا بوو کە ئەوانیش فائیک و جوئزحەکەمی (وێک دانەوێ پالی ۆلای موسستەنسیر)بوو. فائیک و جوئز هەولیاندا هەوالی مردنی حەکەمی دووهم بشارنەوێ تا بەبێ بانگەوازی هیشامی جیگرەوێ دەسلەتێ لابدەن چونکە منداڵێکی بچووک بوو، ئەوانە هەولیاندا گەنجیکی خاوەن سەردایەتی تەواو کاند بەکەن کە ناوی موغیرە بوو و لەنەوێکانی عەبدورەحمانی سییەم بوو، بەلام ئەوان بینیان کەسانێک لەوێزیرەکان وێک جەغفەر موسحەفی و مەنسورە کورپی ئەبو عامر لە

پوویاندا دەوێستن، مەنسور توانی پێلانی تیرۆرکردنی موغیرە ی کاندیدی حیزبی سەقلەبی دابڕێژیت، بەمەیش کەش و بارە کە بۆ هیشامی کوپی حەکەم موستەنسیر چۆل بوو کە نازناوی هیشام موئەیدی بوو، دای ئەو مەنسوری کوپی ئەبوو عامر توانی پیزی ئەو سەقلەبانە لە کۆشکی خێلافەتدا و لە جیاتی سەقلەبەکاندا مەمالیکی تر دابنێت کە بەناوی مەمالیک یان گەنجانی عامریەو ناسرابوون.

ئێین بەسام لە کتێبەکید (الذخيرة) باس لە یەکیک لەو گەنجانەدەکات و وەسفیکێ جوانی دەکات و دەلێت، (ئێین ئەبوو عامر گەنجیکێ هەبوو بە فانی نەو دەبراو هاو وێنە لە زانستی قسە عەرەب و هەرچەک پەڕەست بەو ئەدەبە نەبوو، ساعیدی لوغوی لە بەردەمیدا وەستاو مشتومریان کرد، ئەویش لەپوویدا دوا و کەوتنە مشتومر تا بێنەنگی کرد، بەمە مەنسور زیاتر سەرقالێ بوو). ئێین ئابا روا وەسفی دەکات کە یەکیک لە سەقلەبەکان کە ناوی حەبیبی سەقلەبی بوو لەسەردەمی خەلیفە ی هیشام موئەید دا کتێبیکێ داناو تیایدا دەمارگیری بۆ نەتەوێکە ی خۆی هەبوو ناوێشانە کە ی بریتی بوو لە (الأستظهار والمغالبة علی من أنکر فضائل الصقالبة) بە داخووە ئەو کتێبە فەتاو، ئێین بە سام لە کتێبەکید (الذخيرة) باس لەو دەکات ئەو کتێبە ی دەستکەوتوو و کۆمەڵە شیعریکی سەقلەبی و هەواڵ نایانیان لەخۆدەگرێت.

لەپال ئەو ئیمتیازە ئەدەبیەدا سەقلەبەکان تاییەتمەندی چەند ڕەنگیکێ ئاوازو سەمایان هەبوو کە دەدرایەو پال ئەوان دەلێن ئاوازی سەقلەبی و سەمای سەقلەبەکان، میژوونووسی هاوچەرخی ئەبوو بەکری تەرتووشی وەسفیکێ جوانی ئەو سەمایەمان بۆ دەکات و باسی سەمای ئیسپانی لە ئەمڕۆماندا دەکات و دەلێت: (بۆ هەر ئاوازیکی ناویکی داھێتراویان دەیانوت ئاوازی سەقلەبی، جا کاتێک ئەمە ئایەتەیان دەخوێندەو (و إذا قيل إنَّ وعد الله حق) لە هەر ئایەتەدا وەک سەمای سەقلەبەکان بە پێکانیان سەمایان دەکردو جەلجیلیان تێدا بوو بە دەستەکانیان لەسەر ئیقاعی پێکانیا یان چەپڵەیان لێدەدا و دەنگیان وەک چەپڵە ی دەست و سەمای پێ دەر دەبڕی، هەموو ئەمانە لەسەر چەند ئاوازیکی هاوسەنگ بوون).^(١)

ئەم ئیمتیازە ئەدەبی ھونەرییە پێگری ئەوە نەبوو کە سەقلەبەکان لەکاتی ئەوەی خیلافەتی ئومەوی لە ئەندەلوس ھەبوو پۆلیکی خراپ بەشیوەیەکی گشتی ببینن، ئەوان لەو پیلانانەدا بەشدارییانکرد کە لە قورتوبە و ھەموو ناوچەکاندا سەریانەڵدا، جا دەبینین ھەندیک جار سەردەکەوتن و جاریش شکستیان دەخوارد، بەلام ئەوان گیانی پێشپەرەوی و چاوچنۆکی و خوشە پێنییان نیشان دەدا، فیران عامری سەرۆکی حیزی سەقلەبەکان لە قورتوبە ی پایتەخت سەرکردایەتی دەکردن، لە مەحیزبەو ھەند دەوڵەتۆکە یەکی سەقلەبی لە پۆژھەڵاتی ئەندەلوس دامەززان لە تەرتوشەو ئەلمریە و مرسیە و دانیە و بلنسیە لە سەردەمی پاشایانی تاقمەکان لە سەدە ی پێنجەمی کۆچی (۱۱)دا پە یوہندیەکی ھاوپەیمانی ئەو دەوڵەتۆکانە ی کۆ دەکردەو ھە بە دەوڵەتی سەقلەبی عامری ناو دەبرا چونکە بەرپرسەکانی لە مەمالیکە عامریەکان بوون وا تە مەنسووری کوپی ئەبوو عامرو کوپەکانی. دەسەڵاتی ئەو سەقلەبانە بەسەر کەناراوی پۆژھەڵاتی ئەندەلوسیدا درێژیوویەو کە لە پووباری ئەبرو لە باکوورەو تە سەرسنووری مریە لە باشوورو جەزائیری شەرقی (بلیار) لە پۆژھەڵات درێژ دەبوویەو.

لەناو دارترین ئەو سەقلەبانە بەرپرسی شاری دانیە موحامید عامری سەقلەبی بوو کە توانی دەستبەگرت بەسەر دوورگەکانی بلیار و دوورگە ی سردانیە داکی کردی بەسەر پردیک تا لە ویوہ ھێرش بکاتە سەر ئەو ناوچانە ی بەدوایدا دین کە کەناراوہ ئیتالییەکانن ئەو توانی ھێرش بکاتە سەر شاری لونی و کردی بە بنکە یەکی جەنگی بۆ ھێرشبردنە سەر ناوچە کەناراویەکانی ئیتالییەکانی دەروویەری، ئەو شارە دەکەوێتە نیوان بیزاو جەنەو ھە و تاییبەتەندی مەلبەندی گرنکی بازرگانی خۆی ھە یە لەو ناوچە یەدا، بەوجۆرە موحامید عامری توانی دەستبەگرت بەسەر حەوزی دەریای سپی ناوہ پاستداو قەلە مپەوی ئەندەلوسیەکان لەو ناوچانەدا درێژ بکاتەو.

سەقلەبەکان تەنھا لە ئەندەلوسدا بەکارنەدەھاتن بەلکوو گوازیارەو بۆ مەغریبی ئیلامیش و لەوێ بەکارھێنانیان لە نیو پاشا و فەرمانپەرە واکانیدا لە سەدە ی

سییه مه وه تا سه دهی پینجه می کچی بلاو بوونه وه، نه نده لوس به هوی دراوسییه تیه وه مه لبه ندیکی گواستنه وهی نه و کزیلانه بوو بؤ ده وله تانی مه غریبی دور به شیوه کی تایبه ت، له کاتیکدا دورگه ی سقلیه ی نیسلامی مه لبه ندیک بوو بؤ بلاو بوونه وهی له ده وله تانی مه غریبی نزدیکدا.

کاتیک به کری باسی شانشینی نکوریان ده وله تی به نی سالحمانی بؤ ده کات که ناوچه ی ریف له باکووری مه غریبی دوردا دامه زرا.^(۱) ناماژ به وه ده کات که نه و ده وله ته پشتی به مه مالیکه سه قله به کان به ستووه و هینده زیادی کردون تا قه لایه کی تایبه تی له پال نکوری پایته خندا بؤ دروستکردون که به قه لای سه قله به کان یان گوندی سه قله به کان ناسراوه، قه له مړه وی نه و سه قله بانه له سه رده می مه لیک سالحی کوپی سه عیدا تا ئاستیک زیادیکرد که دوا ی مردنی نه و له سالی (۲۶۲ ک - ۸۷۵ ز) دا سه قله به کان هه ولیاندا داواکانی خویان به سه سه عیدی کوپی سالحی کوپیدا به سه پینن، بؤ یه ک پوژیک چوونه لای و داوا ی نازاد بوونیان لیکرد، نه ویش پی و تن: (نیوه سه ریا زو کویله ی نیمه ن، نیوه وه ک نازاد وان و ناچنه ناو میراته کان و دابه شکاری به سه سه نیوه دا ناکریت، نیتر داوا ی نازاد بوونتان له چیه؟) نه و انیش زور لییان دوباره کرده وه، نه ویش ناماده نه بوو- تا نه وهی ویستیکی و توندی و توو په یی لی به دیکردن، نه وان عوبه یدوللای برای و ره زای مامی که کونییه نه بوو علی هه بوو پیخستن و نه و دوانه یان به ره و کوشک کشاندن، سه عیدش له به رزایی کوشکه وه به گنج و ئافره ته وه له گه لیاندا جه نگاتا شکستیان خواردو هه مووان لییان هه ستان و ده ریانکردن بؤ گوندیک له سه روو

۱- (نکور شاری مندرسه له باکووری پوژمه لاتی شانشینی مه غریبی و له ناوچه کانی سه رسنوری موزمه یه که نیسپان گوریان بؤ و نیماس پاشان موسلمانان کردیان به (حسime ی) نیستا که به (سان خورخو) یش ناوده بریت و ملکه چی قه له مړه وی نیسپانیه. شانشینی بکورد ده له تیکی عه ره بی سوننی مالیکی بوو که پوژیک گه و ره ی بی نی له بلاو کردنه وه ی نیسلام و زمانی عه ره بی له نیوان به ریه ری ریف له غوماره ی و سه نه اجه، هه ره وک به ره و پووی ته یاری خه واریج و شیعه بوویه وه و له پشت نه مه وه دوچار ی نا په حه تی که گه و ره بوو که به هوییه وه ئومه ویه کان پالپشتیان له نه نده لوس بؤی که میگرد، نه و ده وله ته چهند سه رده میکی دورو دریژ زیان تا خه وه مورابته کان له سالی (۴۷۲ ک) دا فه نخیانکرد ویرانیان کردو بنیادنه نرایه وه).

شاره که وه که به گوندی سه قله به کان ناسرابوو، له وی حهوت پوژ سه نگه ریان گرت، دواتر سه عید پاش جه نگیکی قورسی به سه ریاندا سه رکه وت. ^(۱) له مه غریبی نزمیدا نه غله به کانیش (۱۸۴ - ۲۹۶ ک - ۸۰۰ - ۹۰۹ ز) پشتیان به ست به سه قله به کان، به تاییه تی دوی نه وهی له سالی (۲۱۳ ک - ۸۲۷ ز) دا به سه رکردایه تی قازی قهیره وان نه سه دی کوپی فورات هیرشیان برده سه ر دورگی سقلیه، هه لمه ته کان که شتیگه له کانی به ره و که ناراو ه کانی دالماسیا و بو کلابریا و لومباردیا له باشووری ئیتالیا دریژوویه وه.

وا ده رکه ویت دورگی سقلیه دوی نه وه بووه به ویستگه یه ک بو دیلانیهی له وولاته وه ده هاتن وه که نه وهی ئین حه وقل ئاماژه به کوبونه وهی سه قله به کان له وییدا ده کات و وه که شارکی بنیادنراو له ده وریه ی شاری بلرم (palermo) له سه ر که نارای باکووری دورگی سقلیه وه سفی ده کات. ^(۲)

پیده چیت گه وره ترین به لگی زوری به کارهینانی سه قله به کان له ده ولته تی نه غله بیدا نه وه بیت که ئین خه تیب له وه سفی کچی کوتای پاشا نه غله به کان زیاده توللای سییه مدا بو میسر ده یگنپتته وه له کاتی پووخانی ده ولته کی له سه ر وه سفی فاتیمیه کان که ده لیت (که وت هه لگرتنی مال و سامان و به رگی گرانبه ها و تاییه تمه ندکردنی جه وه ره و هه لبژاردنی چه کدا... پاشان له نیو کویله سه قله به کانیدا هه زار خزمه تگوزاری هه لبژارد و له نیوه ندی هه ریه که یاندا هه زار دیناری دانا). ^(۳)

پاشان ده ولته تی فاتیمی له سه ر پاشماوهی ده ولته تی نه غالیبه کان له مه غریب دامه زراو که شتیگه له کانی و بنکه ده ریاییه کانی مه غریب و له دورگی سقلیه دا به میراتگرت، هه روه که له وه رگرتنی مه مالیکه سه قله به کان و نه وانیتریدا له پال پشت به ستن به هیزی خه لکی ولات له مه غریبه کان له سه ر هه مان سیاسه ت چوو له سه ر

۱- (البکری: کتاب المغرب فی ذکر بلاد إفريقيا و المغرب ص ۹۳ - ۹۴).

۲- (میشیل أماری: المكتبة الصقلية ص ۱۲۰).

۳- (أبن الخطیب: الأعلام - القسم الثالث الخاص - بالمغرب - ص ۴۳ نشر أحمد مختارو إبراهيم الکتانی (الدار البيضاء ۱۹۶۴)).

ئەم بنەرەتەیش ھەربەری پۆژھەلاتناس تشکوسلوفاکی وا دەسەپێنیت کە جەوھەر سەقلى سەرکردەى ناسراوى فاتیمی سەقلەبى بوو لە دیلەکانى کەنارەکانى دەلماسیا بوو و سەقلى نەبوو، بۆئەمەیش گێڕانەوہیەکی لیۆنى ئەفریقی (حەسەن وەزان) و چەند بەلگە نامەییەکی لاتینی دینیت.^(۱) ئەمە لە پال ئەوہی سەقلیە لەوکاتەدا دوورگەییەکی ئیسلامی بوو و خەلگەکەیشی ئەھلى زیمە بوون و ملکہ چى کۆیلەیی نەبوون، ھەرچەندە ئەگەر قسەکەى ھەربەریک پاست بیت - پاستەر وایە جەو ھەر لەسقلیە سەقامگیربوو بیت - دواى دیلبوونى - ماوہیەک پێش چوونى بۆ مەغریب، بۆیە لەگەڵ ئەوہی خۆى سەقلەبیە دەدریتەوہ پال سقلیە.

ھەرچۆنیک بیت، ئەوہی گومانى تێدانى پەگەزى سەقلەبى لە پێزى پەگەزى دیارەکانى مەملوکیدایە کە دەوڵەتى فاتیمی پەشتى پێ دەبەست.^(۲) ئایا لە ماوہی بەرپابوونى لە مەغریبدا بیت وەک پێشتر وتمان یان دواى گواستەوہى بۆ میسرو شام ھەروەک لە بەشى دواترى تاییبەت بە مەمالیکى میسردا دەدەکەوێت.

۱- (لەو تارىکدا کە پێشکەشى کرد) (صقالبة الفاطميين) لە ساڵى ۱۹۶۱ لە کۆلیژى ئاداب لە زانکۆى ریبان کە ئەوکات من لوى مامۆستا بوو.

۲- (لە وێنەى گرنگیدانى فاتیمیەکان بە سەقلەبەکان ئەوہبوو کە دەگێرێنەوہ خەلیفەى، و عیزلید بىلاھى فاتیمی لە پال چەند زمانیکى تردا بە باشى زمانى ئەوانیشى دەزانى و پێیان کارىگەر بوو).

بەشی دووهم

مەمالیک لە میسر لە دەوڵەتی تۆلۆنیەو تا سەرەتای دەوڵەتی

ئەییووبی (۲۴۵ - ۵۶۴ ک - ۸۶۸ - ۱۱۹۳ ز)

پیش ئەوێ مەمالیکەکانی دەوڵەتی خۆیان دابمەزرێن بە ماوێیەکی دوورو درێژ میسر بە بەرفراوانی مەمالیکیان بەکارهێنا، پێدەچیت یەکم کەس کە لەو بەرپرسیاریت خەلیفە موعتەسەم بێت کە تەواو تەمەرزۆی بەکارهێنای تورک بوو، کەندی دەگێڕێتەو کە موعتەسەم نامە بۆ والیە تورکیەکی لەسەر میسر نووسی کە ناوی (کەیدەر)، یان (نەسری کوپی عەبدللا) بوو و فرمانی پێکرد تا عەرەبەکان لە دیوانی سوپا لابیات و بەخشش و مووچەیان تیایدا بپریت. ^(۱) کاتێک کەیدەر ئەو کارە کرد، یەحیای کوپی وەزیری جەروی لەگەڵ کۆمەلێک لە لەخم و جوزامدا چووێ دەری و وتی: (ئەمە کاریکە کە لەو بەشترە نانوینێن چونکە ئەو لە ماف پشکی خۆمان بێبەشی کردوین) بەو نزیکی پێنچ سەد کەسی بۆ کۆبوویەو موزەفەری کوپی کە یدەریش چوو بەرەو پوویان لەلای دەریاچە (تەنيس) لەگەڵیاندا جەنگاو بۆلۆی پێ کردن دواي ئەوێ یەحیای کوپی وەزیری بەدیگێرا، لەوکاتەو سەرباز و والیەکانی میسر لە مەمالیکە توورکەکان یان لەنەو و کەسانی ئەوان بوون. ^(۲) هەرۆک سەربازی و والی هەریمەکانی تریشیان ئی دەرکەوت لەوانەیش ئەحمەدی کوپی تۆلۆن بوو.

۱- (الکندی: الولاية والقضاة ص ۱۹۳).

۲- (المقرئني: الخطط ج ۱ ص ۱۵۲).

مەمالیکەکانی دەولەتی تۆلۆنی:

تۆلۆن مەملووکێکی تورکی بوو کە فەرمانپراوەیی بوخارا (نوحی کوپی ئەسەدی سامانی) کە لە مەروبوو لە ساڵی (٢٠٠ ک - ٨١٥ ز) دا لە پیزی کۆمەڵێک کویله و دیاریدا ناردی بۆ خەلیفەی مەئموون، تۆلۆن لە ژیانی مەملووکەکانی ناو کۆمەڵگەی عەبباسیدا پلە پلە سەرکەوت تا بوو بە سەرۆکی پاسەوانی خەلیفە و توانی پەرەردەیهکی سەربازی ئیسلامی ئەحمەدی کوپی بکات کە ئامادەسازیەک بوو بۆ تا لە ساڵی (٢٥٤ ک - ٨٦٨ ز) دا بێت بە فەرمانپراوەی میسر.^(١)

شتێکی ئاسایی بوو تا ئێین تۆلۆن لە ویلایەتە کەیدا پشت بە مەمالیکەکان بیهستێت کە هاوڕەگەزی خۆی بوون بەلام ئەو نیازی جۆرە سەرەخۆییەکی لە میسر دا هەبوو، شێوەیهکی تایبەت گرنگی بە سوپادا.^(٢) ئەحمەدو فەرمارەوێهی کوپیشی دواي خۆی بە مەمالیکە تورکەکان قایل نەبوون، بەلگۆو لە سوپاکەیدا دەستەیهکی لە عەرەب ئازادەکان پێکھێنا، ئەمە وێرای چەند دەستەیهک لە کۆیلە ی پەش و دەیلەم و پۆمەکان، میژوو نووسانی عەرەب لە سەر گەورەیی ئەو سوپایە کۆکی تا ئەوێ ئەحمەدی کوپی تۆلۆن ناچار بوو چەند نیشنگەیهکیان بۆ بنیاد بنێت بە قەتائیع (پارچە زەویەکان) ناسراو و ناوچە ی تایبەتی نیشتهجێبوونی هەریەکیان بوون، گێڕانەوێ عەرەبیەکان ژمارەیهکی گەورە ی وا بۆ ئەو سوپایە دادەنێن کە زۆر لە راستی دوور نیە، جا مقریزی لە کتێبە کەیدا (الخطط) باس لەو دەکات ئێین و تۆلۆن هیندی مەمالیکە تورکی کوپی تا جگەیشته بیست و چوار

١ - (لە راستیدا هەندێک والی میسر ناوچەکانی تریش لەو قۆناغە تورکیە ی میژووی ئیسلامیدا عەرەب بوو وەک عەنبەسە ی کوپی ئیسحاق کە کۆتایی عەرەب بوو لە ساڵی (٢٤٢ ک - ٨٥٦ ز) لە سەردەمی خەلیفە مەوکیلدا والی میسر بێت، دواي ئەوێ میسر بوو بە هەریمێک بۆ دەستەیهکی والیە تورکەکان کە زۆریە ی جار بەی ئەوێ بۆی بچن یەک لە دواي یەک دەهاتنە سەر دەلاست، لەو هەندە جارێش هاتنی ئەحمەدی کوپی تۆلۆن بوو تالە جیاتی بایکیاک بێت بەوال میسر، بپوانە: (الکندی: ص ٢٠٢، البلوی: سیرة أحمد بن تولون ٢٣ - ٤٣).

٢ - (Zaki Hasan: Les Tulunides P. ١٦٥).

هەزار مەملووک، لە کڕینی کۆیلە ی زەنجیشدا گەشتە چل هەزار، لە بارە ی عەرەبیشە وە تا حەوت هەزار ئازادی بە کڕیگراو چوو. ^(۱) ئیبن ویناس لە ئیبن و اسف شاهە وە وەرە گریت و دەلێت مەمالیکە دەیلە میەکانی ئیبن تۆلۆن بە تەنها گەشتە بیست و چوار هەزارا مەملووک. ^(۲)

بە لام پێویستە پوون بێت کە زۆرێک لەوانە ی بە کۆیلە یی چوونە ناو تۆلۆنیەکانە وە دواتر ئازاد بوون ئەمەیش لە سەر ئاستی سەربازی سەرکێرەکان یە ک شیوە یە، چونکە دیارە ئیبن و تۆلۆن ژمارە یەکی زۆری لە سەربازەکانی ئازاد کرد تا سوپایەکی نایابیان لێ پێک بهێنیت، بۆیە پاستر ئەو یە لە کۆتا پۆژەکانی ئیبن تۆلۆندا مەملووکێکی زۆر لە سوپای تۆلۆنیدا ماو چالاکێ ئازادکردن لە پۆژانی بنە مالهەکی ئەو دا بەردەوام وەک یاسا و بنەمایەکی پەیرە و دەکرا. ^(۳)

مەمالیکە ئەخشیدیەکان: دەولەتی ئەخشییدی لە هێنانی مەمالیکە توورکەکاندا لە سەر نەریتی تۆلۆنیەکان چوون تا ئەو ی دەلێن مەمالیکەکان موحەمەد ئەخشید گەشتوونە تە هەشت هەزار مەملووک. ^(۴)

سوپای ئەخشییدی ژمارە یەکی زۆری کۆیلە پەشەکانیشی لەخۆگرتووە بەو بەلگە ی یەکیکیان کە کافوور بوو شوینی ئەخشیی فەرمانرەوایی میسر دا گرتە وە. پاشان بە دامەزراندنی دەولەتی فاتیمی: ئەگەر لە سەردەمی تۆلۆنی ئەخشییدیەکاندا جۆرەکانی مەمالیک زۆر بوون، ئەوا فاتیمیەکان لە میسر رەگەزێکی نوێیان زیاکرد و لە مەغریبە وە هێنایان کە سەقلە بەکان بوون، وا دیارە خیلەفەتی فاتیمی هەر لە هاتنی موغیزی یە کەم خەلیفە یان لە میسر مەمالیکە تورک و سەقلە بەکانی زیاد کرد بە بەلگە ی ئەو ی عەزیزی خەلیفە ی دوو م رۆژێک لەوانە ی بۆ پایە جێمتمانەکان و سەرکردایەتی ویلا یەت هەلبژارد، چونکە گەشتنیان بەو

۱- (المقریزی: الخطط ج ۱ ص ۱۵۲).

۲- (أبن یاس: بدائع الزهور ج ۱ ص ۲۷ دەیلە میەش شاخاوی لێ جیلانی باکووری دەریای قەزوینە).

۳- (Zaki Hasan: Les Tulunides P. ۱۶۵).

۴- (أبو المحاسن ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة في محاسن ملوک مصر و القاهرة ج ۳ ص ۲۵۶).

پایانه واتای ئه‌وه‌یه به‌عیزی هێزێکی نۆو ده‌وله‌تی پێداوه که پایه بالاکانیان بوو
 بوون به‌چهند ئامانجێکی شه‌رعی، ئه‌و سه‌رکردایه‌تی سوپای دایه ده‌ست
 بنجوتکینی تورکی مه‌ملووک، هه‌روه‌ک کردی به‌ والی شام، عه‌ککایش دایه ده‌ست
 بنیای سه‌قله‌بی و ته‌ربه‌ری دایه ده‌ست به‌شاره‌ی ئه‌خشیدی و غه‌ززه‌ی دایه
 ده‌ست رباحای سه‌یفی و میرایه‌تی کۆشکی دایه ده‌ست برجوانی سه‌قله‌بی،
 گه‌وره‌ترین به‌لگه‌یش بۆ ئه‌وه‌ی فاتیمیه‌کان مه‌مالیکی زۆریان به‌کارهێناوه ئه‌وه‌یه
 شه‌قامێکی فاتیمیی له‌ قاهره‌ی به‌ناونانه‌وه ناوناوه که ئه‌وه‌یش ئه‌و شه‌قامه‌یه له
 نێوان ناوچه‌ی زه‌هله‌ و خان ئه‌بوو تاقیه‌یه، ئه‌مه‌ی که فاتیمیه‌کان و تورک و
 سه‌قله‌به‌کانیان به‌به‌رز پاده‌گرتن بوو به‌هۆی ئه‌وه‌ی هه‌سوودی و خه‌باتی نێوان
 ئه‌وان نێوان مه‌غریبه‌یه‌کان سه‌ره‌له‌ببات، ئه‌مه‌یش به‌پوونی له‌سه‌رده‌می خه‌لیفه‌ی
 حاکم بینه‌مریلاهند(٣٨٦ — ٤١١ / ٩٩٦ — ١٠٣٠) ده‌رکه‌وێت که کۆیله‌ی
 ره‌ش(سودان)ی زۆری هێنا تا سنووری بۆ قه‌له‌مه‌ره‌وی هه‌ردوولا دابنێن پاشان
 جارێکیتر له‌سه‌رده‌می خه‌لیفه‌ی زاهیری کوپی حاکمدا قه‌له‌مه‌ره‌وی توورکه‌کان
 به‌هێزبویه‌وه له‌به‌رئه‌وه‌ی خواستی به‌لای تورک و پۆژه‌لاتیه‌کاندا ده‌چوو، به‌مه‌یش
 سه‌رکردایه‌تی سوپا که‌وته ده‌ست ئه‌بوو مه‌نسور ئه‌نووشته‌کین که مه‌ملوکیکی به
 بنه‌رته‌ تورکی بوو و به‌ دوزبه‌ری ناسراو بوو.^(١) دواتر زاهیر له‌ سالی (٤١٩ هـ -
 ١٠٢٨) دا دیمه‌شقی دایه ده‌ست، پاشای خه‌لیفه‌ی موسته‌نسیری فاتیمی هات و
 خواستی به‌لای په‌گه‌زی کۆیله‌ی یوشدا هه‌بوو زۆری لێ کپین، چونکه‌ دایکی
 که‌نیزه‌کیکی ره‌ش بوو، ئه‌و په‌گه‌زه‌ تا کۆتایی سه‌رده‌می ده‌وله‌تی فاتیمی
 سه‌رچاوه‌ی هێزی ناو ده‌وله‌تی بوو.

به لگه‌ی تریش بۆ سه لماندنی زۆر بوونی مه مالیکه تورك و سه قلهب و په شه کانی له دهوله‌تی فاتیمیدا گرنگیدانی (ثقة الأمام علم الاسلام)ی به نانگخواز بوو به وان له کۆرێکیدا که له ئه‌نجومه‌نه‌کانی حیکمه‌تدا پێشکەشی کرد و به‌تایبه‌تی به

۱- (دهدريٽه وه پال سهر کرده يه کی ده يله می که به تيزی کوي نه رينم ناو ده برا که سالی (۴۰۰ک) له ديمه شق کړی، (أبو المحاسن: النجوم الزاهرة ج ۴ ص ۲۵۲).

ده برنئینکی دوورو دریژ له ناو کۆرکهیدا باسی کردن، ده قی ده برینه کهیش ئه مهیه:
(کۆتاییمان پێهینا و باسی سونتهکانی ئاینیمان نه کرد و سه بارهت به فرمانکردنی
به نه رمونیانی له گهڵ ئه و مه مالیکانه دا که خوای گه وره رایسپاردون تا خزمه تی
ئیه بکه ن و به هۆیانوه ئیه ده پارێزیت، چونکه ئه وانه که سانئیکی که له به رد دانه
تاشراوی و له دار دروست نه کران، جا مه ملوک حه وت خه سلته تی به سه ر
خاوه نه که یه وه هه یه به وه ی نان و ئاوو خۆراکی پۆشاکێ بۆ دابێن بکات و له توانی
خۆی زیاتر به سه رنه دات و زیاتر له توانی خۆی کاری پێ نه کات و جگه له به ر
ته میکردن لێ نه دات و ده ستریزێ له پووی نه نوینیت ناپه وای له سه ر دانه نیت و
پێی لینه گریت له وه ی له کاتی خۆیدا نوێژ بکات، مه ملوکیشی ده بیته دوانزه
خه سلته بۆ خاوه نه که ی هه بیته که بریتین له وه ی: پره وای به ئامۆزگاری هه بیته و
نه رمی سۆزی بۆ بنوینیت و ماله سامانی به پارێزیت و شه ره ف و سنوره کانی
به پارێزیت و سپارده ی بۆ به جێ بگه یه نیت و ناپاکی له پووی دانه نوینی و خۆی لێ
حه شارنه دات خه رچی له ماله سامانیدا نه کات، خواده ده فه رمویت (و ضرب الله
مثلاً.... یستون). ^(۱) فاتیمیه کان گرنگییان ده دا به په ره ورده کردنی مه مالیک
بچوکه کانیان، له راستیدا ئه وان یه که م که س بوون که نیزامیکێ په ره ورده بیان بۆ
مه مالیک له میسردا دانا، وا با بوو ئه و دیلانه ده بران بۆ شویننیک که پێی
ده و ترا (مه ناخ). ^(۲) (به ره ی ئیسماعیلیه یه له قاهره ی ئه مرێ) به مه یش پیاوه کانی
ده بران بۆلای دیله کانی پیشوو و ژن و مندا له کانیش ده بران بۆ کۆشکی خه لیفه ی
دوای نه وه ی وه زیر ده سته یه کی لێ وه رده گرتن ئه وانی تریش ده بران بۆ
خزمه تگوزاری مال و خانه کان، پاشان دیله مندا له کان ده بران بۆلای مامۆستایان و

۱- (المجالس السننصریة، المجلس الثانی والعشرون ص ۱۰۱ - ۱۰۲، نشر و تحقیق الدكتور کامل حسین - سلسلة المخطوطات الفاطمية).

۲- (مه ناخ ئه و شوینیه که و شتر تیایدا چۆک داده، فاتیمیه کان ئه و ناوه یان له چه ند نانه و او
کۆگایه کی مه ده نی و سه ربازی سه ربه ده و له تی نا، زۆریه ی پشه سازان له و شویناندا له دیله وه
فره نه که کان بوون و له وێ سه ر قالی چاندن بوون. (المقریزی الخطط ج ۱ ص ۴۴۴)).

ئهوانیش فیزی نووسین تیر هاویژیان دهکردن پێیان دهوتن (الترابی) ههندی جار ئه و منداڵانه بۆ پله وپایه ی میرو سه رکرده کان به رز ده بوونه وه .

ئه و تاقمانه ی له پۆزانی ده ولّه تی ئه ییووبی و ده ولّه تی مه مالیکا هه بوون، تیبنی ئه وه ده کریت بنه په تی ئه وانه زیاتر له شیوه ی بنه په تی کۆمه لێک له ئیسکیشاریه کانی.^(١) ناو ده ولّه تی عوسمانی ده چیت، به لام تورابی له پووداوه کانی ده ولّه تی فاتیمی و ئه ییووبی و مه مالیکه کان له میسر دا ئه و پۆله دیاره ی نه بینی که ئینکیشاریه له ده ولّه تی عوسمانی بینی، چونکه وه کو ئینکشاری تایبه ته ندی ژیا نی جهنگی مه یدا نه کانی جهنگ نه بوو، به لکوو ده سته یه ک بوو له ده وری کۆشکا که خزمه تکاری کۆشکیان تیدا بوو.

لیره دا نیزامیکی تری پهروه ده یی هیه که فاتیمیه کاان بۆ پهروه ده ی کۆیله کان دایان نابوو، ئه و کۆیلا نه به مندا لانی به ردین ناسرابوون و ده سته یه ک بوون له و گه نجان ه ی ئه و ناوه یان لیتر له به ره ئه وه ی له چه ند شوینیکدا ده ژیان که به به رد ناسرابوون له پاش کۆشکی خه لیفه دابوون له قا هیره دا، له دائیره ی تولمه عاریفی ئیسلامیدا وا باسی ئه و ده سته و کۆمه له کراوه که ده سته یه کن له مه مالیکه کان و ئه فزهل و شاهه نشاهی.^(٢) وه زیری خه لیفه ی موس ته علی ٤٨٧ کۆچی

١- (ئیسکیشاری وشه یه که ئه وروپیه کان به کاریان ده مینا له یننی تشری له زمانی تورکیدا واته ده سته ی نوێ. سه ربازانی ئه و ده ستانه ی مندا لانیکیان له په گه زی مه سیحیه کانی ژیر ده سه لاتی عوسمانی (باجی خوین) وه رده گرت و دواتر پهروه ده یه کی سه ربازی ئیسلامیان ده کردن. ئه مه یش له چه ند خویندنگه یه کی تایبه ته دابوو. به مه یش له گه ل ئه وه ی وه ک کویله ی سولتان ده مانه وه ی ده بوون به هاوه لاتی موسلمان. ئه م ده سته یه له پیاده کان ئه ژمارد ده کران و له نوێگه رانییه کانی جهنگی ئه و سه رده مه بوون له پۆزه لات و پۆژئاوا دا. فه زلی دامه زران دیشی بۆ سولتان ئورخانی یه که م ده گه رپته وه له سالی (٧٢٦ ک - ١٣٣٦ ز) دا.

٢- (وه زیری ئه فزهل کورپی ئه میرو لجیوش به درولجه مالیه وه که له بنه په تدا ئه مه رنی بوو، بایوکیان مهملوکی ئه مه رنی جه مالوده وی کورپی عه ممار بوو و به جه مالی ناسرابوو، پاشان به ره به ره پله ی به رزه بوویه وه تا بوو به فه رمان په وای شام. خه لیفه ی فاتیمی موس ته نسیر بۆ له ناویردنی ئازا وه ی ده سته کانی سه ربیزان له میسر په نای برد. به مه یش په گه زیکی تری نوێ

وەک دەستەبەکی سەربازی لە ژێر سەرکردایەتی ئەمیری کدا پیکهینا که نازناوی (موفق)ی وەرده گرت تا ببێتە پاسەوانی، ژمارە ی ئەم دەستەبە گەشتە سێ هەزار مەملوک. ^(۱) بەلام ئەو سەرچاوەی که دائیڕە ی تۆلمە عاریفی ئیسلامی ئەو وەسفە ی ئی وەرگرتوووە دەلیلت (بەردینەکان لە منداڵانی سەربازان هەلە بژێردان). ^(۲) ئەگەر مشتومڕە که مان گەیانده ئەو ی ئەو سەربازانە ی مەمالیکە تورک و سەقلەبەکان یان جگە لەوان که سوپای دەوڵەتی فاتیمییان پڕکرد بوویەو، ئەوا ناكریت ئەو نازناو بەسەر منداڵەکانیان بجەسپینن، ئەوانە پۆژیک لە پۆژان مەمالیک نەبوون، چونکە مەملوک لە چەمکی رەسمیدا هەر دەبێت کۆیلا یەتی لە خۆگرتبێت واتە دەستی کۆیلە فروشتن بینبێت، پێدەچیت دائیڕە ی تۆلمە عاریفی ئیسلامی لەوە سفکردنی بەردینە ی فاتیمیەکاندا بە پیکهینانی دەستە ی کۆیلە ی بەردینەکان کاریگەری بووبێت که خەلیفە ی موعتەزیدی عەبباسی لە بەغداد بە کارهینان (۲۷۹- ۲۸۹ ک/ ۹۸۲- ۹۰۱ ن) ئەوا خودی ئەوانە لە مەملیکانە بوون که خەلیفە لە نیوئە مەمالیکانەدا تردا هەلیبژاردن و که بە سوارچاکی تێرھاوێژیدا لیها توو بوون و لە ژێر چاودێری خزمەتکاری و مامۆستاکاندا لە ناوچە ی بەردیندا نیشته جی بوون. ^(۳)

هەرچۆنیک بێت لەو ی پێشەوە پوون دەبێتەو دەوڵەتی فاتیمی و مەمالیکەکان لە شتیو و و رەنگە جیاوازه کانیان بەکار دەهینا و ژمارە یەکیان توانییان بگەنە پایەکانی والیەتی و سەرکردایەتی.

بۆ ناوسوپا و دەوڵەتی زیاد کردنی که ئەویش رەگەزی ئەرمینی بوو. ئەفزەل لە پایە ی وەزارەتدا شوینی بەدرو لجه مالی باوکی خۆی گرتەو.

۱- (Ency of Islam art. Hugrah).

۲- (المقریزی: الخطط ج ۱ ص ۳۸۱) (المقریزی: الخطط ج ۱ ص ۴۴۳).

۳- (متز: الحضارة الإسلامية في القرن الرابع الهجري، ترجمة د. أبو ريدة ص ۲۴۲).

* مەمالیکەکانی سەلجوقی و دامەزراندنی دەولەتی ئەییووبی:

پاشان بە دامەزراندنی دەولەتی ئەییووبی لەسەر دەستی ناسر سەلاحەدینی ئەییووبی لە ساڵی (٦٧٥ هـ - ١١٧١ ز) دا دەولەتی فاتیمی کۆتایی پێهات، وەك دەزانین دەولەتی ئەییووبی بە بنەڕەت كوردیە، بەلام لە پێگەی دەولەتی سەلجوقی تورکی مەملووكەكانیەو هات و زۆریك لە نەڕیت و پەیکخستنهو هی تورکیە پۆژهلاتیەکانی لیۆه وەرگرت و لەمیسر و شامدا بۆ یەكەمجار جێبەجێی کرد، بۆیە ناكریت بەچاکی لە میژووی دەولەتی ئەییووبی بگەین ئەگەر لەسەر پووناکی لیكۆلێنهو هی لە میژوو سەلجوقیەكان و پیکخستنه سەربازیهكانیان نەبێت.

دەولەتی سەلجوقی هەر لەسەرەتای دامەزراندنیەو پشیتی بە مەمالیکە تورکەکان بەست و ئەوانیش سیاسەت و نیازەکانیان لەوێان بە میرات گرت، یاسای گشتی ناسراوی سەلجوقیەکان لە پووناکی میژوویانە وە ئەو هیە کە برۆیان وابوو فارس و عەرەبی ناتوانن لە خزمەتی تورکە گەورەکانیاندا دڵسۆزین و چاکترۆایە پشت بە وەفای ئەو مەمالیکە تورکە بێستریت کە لە کۆشک و لە نزیک سولتان و سەرکردهی سەلجوقیەکاندا پەرورده دەبوون و پێگەیشتن، ئەو مەمالیکانە لە تەمەنی بچوکیانەو لە ولاتی قفجاقەو. ^(١) دەهینران و دواتر لەسەر نیزیانی پەروردهیی مەملووکێ سامانی پەرورده دەکران، ئەو نیزامەیی کە وەزیر نیزامو لمولکی تووشی وەزیری سەلجوقیەکان لە کتیبەکەیدا (سیاسەت نامە) وەکو پێنموونی بۆ فەرمانرەوا سەلجوقی یەکان وەسفی دەکات. ^(٢)

نیزاملمولک لەم بارەیهو ئەمەیش دەلێت: پێویستە ئەرکی سەرشانی ئەو مەمالیکانە سەخت نەکریت کە خزمەت دەکەن مەگەر لەکاتی پێویستدا نەبێت،

١- (وەلاتی قەفجاق یان قبجاق یان قبشان هەریکە لە حەزی پووباری فولجا لە باشووری پۆژهلاتی بوسیا و باکووری دەریا پەش و قەوقازی و خەلکەکی تورک بوون. ئەوانەیی خەلکی کۆچ پەووبوون لەسەر نەڕیتی خێلەکی و لەژێنکی سەختدا بوون و ولایەتەکیان دەرفەتیکی گەورەیی بازرگانی کوێلەیی تورک بوون. (القلقشندی: صبح الأعشی ج ٤ ص ٤٥٨)).

٢- (برۆانە ئەو هی کە لە بەشی یەكەم لەم بارەیهو ووتمان).

ناشبیت جیی ئەو بن له هه مو لایه که وه، بکریته ئامانج پئویست فیترین چۆن به خیرایی کۆبینه وه وهك چۆن به خیرایی بلأوده بنه وه ئەگەر یه کێکیان فرمانی به سهردا بدریت، ههروه ها پئویسته جاریکی تر پێیان بوتریت چۆن پئویسته شتیك هه بیته تا ریگهی بۆ بگرته بهر، پئویست به وه ناکات زۆری بکریته تا هه موو پۆژیک پاسته وخۆ فرمانی خزمه تکاری به خزمه تکاران بکریته وهك که سانی ئاو گیرۆ چه کدار و هاوشیوهی ئەوانه، یان کامه یان له خزمه تی گه وره ی په رده داران و گه وره ی سه رکرده کاندایته.

به لگوو پئویسته فرمانیان پئی بکریته هه موو پۆژیک له هه موو بینایه کدا ژماره یه کی دیاریکراو له تایبه ته ندایش ژماره یه کی دیارکراوه خزمه ت بکه ن تا سه ختی و ناره ختی تێدانه بیته.^(١) عیما دینی ئەسفه هانی.^(٢) که له سه رده می مه لیک عادل نوره دین زه نگی له دیمه شقدا ده ژیا وێنه ی مه مالیکه سه لجووقیه کان له ده برینیکی پوختدا ته واو ده کات و ده لیت: (سولتان چه ندا مه مالیکی بچوکی وهك مانگی هه بوو له تایبه ته نده کانیا ن چه ند چاودێریکیان هه بوو و چه ند نه قییبیکیش له سه ر ده سه ته هاو په گه زه کانی خۆیا ن هه بوون).^(٣) نیزامولمolk له هه مووان زیاتر په یوه سستی ئەو هه بوو که له کتیبه دهیدا هاتوه، ئەگەر سوپایه کی زۆری مه مالیکه کانی ده ورو خولی بدایه به هۆی ناوی ئەوه وه به مه مالیکی نیزامی ناو ده بران، ئەویش به هۆی ئەوانه وه تا ئاستیکی زۆر قه له مه ره وی خۆی زیاد ده کرد.^(٤) تا ئەوه ی جاریکیان سولتان مه لیکشان نامه یه کی بۆ نووسی وتیایدا ده یوت: (تۆ ده ستنت گرت به سه ر ما لۆگمدا و ناوچه کانت به سه ر کوپو خزم و زاوا

١- (Schefer: Siaset Nameh Parnizamel Mulk P. ١٣٨).

٢- (له ئەسفه هان له سالی ٥١٩هـ له دایک بووه هاتوه بۆ به غدادو بووه به والی واسط و به سه ره و دواتر گواستویه وه بۆ دیمه شق تا پۆژانی مه لیک نوره دینی زه نگی سولتانی ئەوی. ئەمیر نه جمه دین ئەییوب و سه لاهه دینی کوپی ناسیوه. له سالی ٥٩٧هـ له دیمه شق کۆچی دوا ی کردوه).

٣- (الأسفهانى: دولة آل سلجوق ص ١١٣).

٤- (أبو شامة: كتاب الروضتين في أخبار الدولتين ج ١ ص ٢٦).

مەمالیکەکان ئێدا دابەشکرد وەک ئەوێ شەپکی دەلاست بێت، ئایا دەوێت فرمان بکەم دەبێت و پێنوو سی وەزارەت لەبەر دەستێدا لابەریت؟) نێزامو لمولکی وەزیریش وەلامی دایەو: (وا دیارە ئەمۆ زانیوتە من ھاوبەشم و دەولەتدا ھاویشکەم، بزانی مەرەکە من لەپال تاجەکی تۆدایە کە ئەم بەرزەکی بکەیتەو ئەویش بەرزەبێتەو و کە دایبەریت ئەویش دادەپنریت) وەک ئەوێ قسەیهکی کردبێت کە قەدەر پێشتر و تەبیتی، جا یەک مانگی لەنیوان کۆژانی وەزیری نێزامولمولک (کە ۴۸۵) وە مەرگی سولتان دا هەبوو. ^(۱) قەڵەمپەوی مەمالیکی نێزامی دواى مردنى سولتان مەلیکشاه هێندە زیادى کرد تا گەیشتە پلەیهکی توانییان مەحمودی کوپی لایبەت برکیار و کوپەکی تری دابنێن. ^(۲)

دەلێن: نێزامولمولک یەکەم کەس بوو پارچە پارچە زەوی بۆ مەمالیکەکانی بێرەو، جا دواى ئەوێ راستەوخۆ بە دراو مووچەى سەربازی دەدا ئەو پارچە زەویە پێدەدا. ^(۳) چونکە زەوی بەکەسەکانیان دەدا زامانی کردنەوێ بوو کەسەکانی گرنگیان پێدەدا، ئەمەیش هێزو سامانی بۆ دەولەتی سەلجوقیەکان دەپاراست، بۆیە سولتانە سەلجوقیەکان لەسەر ئەو نێزامە چوون و قەلا و شار و ویلايەتیان وەک ئیقتاع بەسەرکردە مەمالیکەکانیان دەدا کە بە ئەتابەگەکان ناودەبران، ئەمەیش لەبەرەمبەر ئەو خزمەت سەربازیانەى لەکاتی جەنگدا بەجێ دەگەیاندن، ئەتابەگ زاراوەیهکی تورکیە و بەواتای (باوکی سەرکردە) دێت. ^(۴) واکەى پەرەردەکەری کوپی سولتانە، پاشان بوو بە نازناویکی رێزلیان کە بەگەرە سەرکردەکان دەدا و بە واتای سەرکردەى سوپایان باوکی سوپاو جیگری دەسەلات دەهات. ^(۵) وەزیری نێزامی لمولک یەکەم بوو نازناوی ئەتابەگی وەرگرت و سولتان مەلیکشاه پێی بەخشى. ^(۶)

- ۱- (صدردين المس: أخبار الدولة السلجوقية، نشر محمد إقبال بجامعة البنجاب. ص ۶۹).
- ۲- (الأصفهاني: دولة آل سلجوق: ص ۷۶).
- ۳- (صدرالدين أبو الحسن: ص ۶۸، الأصفهاني: ص ۵۵).
- ۴- (القلقشندی: صبح الأعشى ج ۴ ص ۱۸، كرد علي: خطط الشام ج ۱ ص ۱۱۷).
- ۵- (Ency Of Islam Art Ataleg).
- ۶- (القلقشندی: صبح الأعشى ج ۴ ص ۱۸).

لەسەر ئەم بنەمایە زۆریە ی زەویەکانی فارس و جەزیرە و شام بۆ چەند ئیقتاعیکی سەربازی دابەشبوون کە مەمالیکە سەلجوقیەکان پێسپاردنی سولتان فەرمانپەرەواییان دەکرد، ئەوانە لە بەشە جیاوازه‌کاندا ویلایەتەکاندا چەند سوپایەکیان بۆخۆیان دروستدەکرد، تا لەکاتی پێویستی ئامادەبوونیان بۆ خزمەتی ناو جەنگ دەهات والی سەلجوقی بە مەمالیک و چەک و پێویستیەکانیەو بۆ دەهات تا لە جەنگەکاندا بەشداری بکات، ئەو پێگە بۆ بانگکردنی ئەو دەستە سەربازیانە دەگیرایەبەر ئەوەی بوو چەند نیشانەیەکی لەسەربازگەیەکیەو بۆ سەربازگەیەکی تر یان لە گوندیکەو بۆ گوندیکی تر دەوێشێنران وەک ئامارەییەکی بۆ کۆبوونەوێ ئامادە بوون بۆ جەنگ تا ئەوەی کە جەنگ کۆتایی پێهات والیەکان و مەمالیکەکان دەگەرێنەو بۆ ئیقتاعەکانی خۆیان، ئەمە لە وەرزی زستاندا باو بوو تا ئەگەر لەبەهاریدا پێویست بوون بگەرێنەو.^(١) بەمجۆرە لەمە ی پێشوو دەزانین سەلجوقیەکان لەکۆتایی پۆزەکانی دەسلەتانیاندا چەند کەسیکی گەرێ مەمالیکەکانیان وەرگرتن و کردنیان بە ئەتابەگ تا بێن بە پەرەدەکەری منداڵانیان لە کۆشکدا و ئیقتاعی گەرێیان پێدەدان لەبەرەمبەر ئەوەی کاروباری ئەو منداڵانە ئەنجام بدەن و خزمەتی جەنگی لەکاتی جەنگدا بەجێبگەیەنن، بەلام خێرا ئەو ئەتابەگانە بوون بەخواوەن قەڵەمپەوی کرداری لەو ئیقتاعانەدا و لاوازی و لێکەڵوێشانی دەوڵەتی سەلجوقییان قۆستەو و بەرەبەرە لە ویلایەتەکانیاندا سەربەخۆیان وەرگرت تا خاکی سەلجوقییان لەنیوان خۆیاندا دابەشکرد بەتەنها لقی رۆمی نەبیّت لە ئاسیایی بچووکدا کە هەر لە حەوزە ی خودی سەلجوقیەکاندا مایەوێ تا عوسمانیەکان لەکۆتاییەکانی سەدە ی حەوتەمی کۆچی سیانزە ی زانییدا هاتن بۆ ئەو ولاتە.

دەوڵەت ئەتابەگیەکان ژمارەیان زۆر و مال و بنەمالەیان زۆر و لەیەکی پەرەزدا کۆتاییان پێ نایەت، بەلام سیفەتی مەملوکی پەییوەندیکردن بە بنەمالە ی سەلجوقی و نیزامی ئیقتاعی ئیسلامی یەکیان دەخات، لەو مەمالیکە

سهلجووقیهانی فرمانپه واییان کردبوون به پاشان، به نورتوق بوون که نورتوقی تورکمانی باپیره گه وره یان که یه کیک بوو له مه مالیکه کانی مهلیکشاه ئه م ناوه ی پیدان، نورتوق له و مه مالیکانه بوو که فرمانپه وایی قه لای کیفا (٤٩٥ ک - ٦٩٢ ک / ١١٠١ - ١٢٣١) و مار دین (٥٠٢ - ٨١١ ک / ١١٠٨ - ١٤٠٨) یان ده کرد، پاشان ئه تابه گی دیمه شق هه ن (٤٩٧ - ٥٤٩ ک / ١١٠٣ - ١١٥٤) یه که م پاشایان توغتکینه که به بنه پهرت مهملوکی پاشا توتوشی کوپی ئه لبه ئه رسه لانی یه که م سهلجووقیه کانی شام بوو، بوو به مهملوکی دقاقی کوپی دواتر توغتکین دیمه شقی گرته ده ست و (٥٢) سال له پشتی ئه وه وه به رده وامبوو، پاشان شایه کانی خوارزم هاتن (٤٧٠ - ٦٢٨ ک / ١٠٧٧ - ١٢٣١) ئه مانه ده رینه پال ئه نوشتکین که مهملوکیکی تورکی یه کیک له سه رکرده سهلجووقیه کانه سولتان مهلیکشاه کردی به فرمانپه وای خوارزم (خیوه)، ئه م خیزانه جیپی خویان چه سپاند و ده سه لاتیان فراوان بوو، له سه رده ستی ئوتسنروتکش و عه لانه دین ده ولته ی سهلجووقیه کان له خوراسان و ناوچه ی ولاتی په ی و شاخ و ئه دیو پوویاردا هه لوه شایه وه، ئه بوو شامه ده گپرتته وه ده ه زار مهملوکی وه ک پاشای هه بوو. ئه م ئیمبراتوریه ی خوارزمیه له سه رده ستی جه لاله دین خوارزمشاه و له سه رده ستی مه غول له سالی (٦٢٨ ک - ١٢٣١) دا کوتایی پیتها، له دوی ئه وه وه چند پیه یه کی هه بوون که ده ولته ی مه مالیکی یه که می له میسر لیوه ی سه ره لدا.

له که سه دیاره کانی ئه تابه که کان له سه ده کانی سه ده ی دوانزه ی زاییینیدا سه رکرده عیماده دین زهنگی دامه زیننه ری ئه تابه گی موسل و شار و دیار په بیعه و موزربوو، ئه و کوپه قه سیموده وله ئاق سقری حاجت بوو که وه ک مهملوکی سولتان مهلیکشان، و ژبانی ده ستپکردنی، ده رکه وتنی سه لاهه دینی ئه ییوویی که به ریکخستنه وه ی سهلجووقیه کان کاریگه ربوون له پینگه ی زهنگی و نوره دین کوپه یه وه ده رکه وت، فه زلی گواستنه وه ی ئه و ریکخستنه ویش بۆ میسر بۆ سه لاهه دین ده گه پیتته وه، بۆ ئه و ریکخستنه و چه ند سه ده یه ک له سه رده می ئه ییوویی و مه مالیکه کاندایه مانه وه.

له نمونهی ئه و جیده ستانه باسی به کارهینانی جالیش له و پیشپهوی سوپادا ده کهین، جالیش ده ربپی خه سهله تیکی شیعره که له سه ر پووی ئالا و له بهردهم سوپاوه بهرز ده کرایه وه، پاشان ئه و ناوه له پیشپهوی به شی پی شه وهی سوپاده نرا.^(۱) سه لجووقیه کان ئه م نه ریته یان له پۆژه لاتیه وه هینا و دواتر له سه ردهستی ئه ییوویه کان گوزرایه وه بۆ میسر چووه بۆ ولاتی مه غریب و ئه نده لوسیش، ئه ویش له گه ل ئه و دهستی و کۆمه له ی فوزه کاندای چوو که مهملووک قراقوش ته قوا.^(۲) له پۆژانی سه لاهه دیندا سه رکردایه تی ده کرد، ئین خه تب کاتیك وه سفی ئه و هیرشه ده کات به سوپای مه غریبی له سه ردهمی ده وله تی مورینیدا پیئ هه ستا ده لیت: ئالاکانیان له شیوه و شکوی غوزه پۆژه لاتیه کان که ره ناوت پل و هه لگرتنی دیره شیعر له سه ر پووی ئالاهه کشان.^(۳)

ههروه ها سه لجووقیه کان له گه ل نه ریته فارسی و تورکیه کان تر دا چه ند نیزامیکی ناو کۆشک و کاروانه په سمیه کانیان هینا که پیش پۆژانی ئومهوی و عه بباسی و فاتیمیه کان به کار نه هاتبوون. نمونهی ئه مهیش دانانی (غاشیه) یه له بهردهستی سولتان له بۆنه جیا جیا کاندای ده ک دروشمیکی ده سه لات، غاشیه په ختیکی پیستهیه که به زیر نه خشی نرا وه بوو، ئه وه ی سهیری ده کرد دوا ی ده زانی هه مووی له زیر دروست کراوه، هه لگرتنی خانه ده یان هینایه بهردهستی سولتان و به چه پ و پاست ده یان ئیچایه وه، ئه م نه ریته له سه ردهستی سه لاهه دین و جیگره کانی گوزرایه وه بۆ میسر و شام و دوا ی ئه وهیش له پۆژانی سولتان مهملوکیه کاندای بهرده وامبوو، ئه بوو عومه ری نابلووسی له کتیه کهیدا (تاریخ الغیوم).^(۴) نمونهیه کی نایاب ده گپیتیه وه که به لگهی به های غاشیه وه هیمایه کی پاشایه تی یه، ئه و ده لیت شتیکی میسری

۱- (ئه بوو شامه له و باره یه وه) (الروضتین ج ۲ ص ۷۷) و له جهنگی حینی سالی (۵۸۳هـ) ده لیت جالیشه پیشکه وتن و به ناگری نووکه پم. ببیاوه په نیا وه پانیان ده سوواتزن).

۲- (ده دریتیه وه پال ئه میری ئه یووی ته قیه دین عومه ری کوپی برای سه لاهه دین).

۳- (ابن الخطیب: نفاضیه الجراب فی علاه الاغتراب ص ۳۲۹، نشر مختار العبادي).

۴- (عثمان إبراهيم النابلسی ت ۶۵۶) کتاب لمنع القوانين المعینه فی دواوین الدیار المصریه نشر فی مجله: (Bulletin Des Etudes Orientales Xvi (۱۹۵۸) Dammass) ئه م کتیه ی له سه ر پۆیه سمی خه زینه ی سولتان صالح نه جمه دین ئه ییووی دانان).

ناوی شه هابه دینی تووشی بوو فرمانی به هه لگرانی خانه که ی کرد تا له سه ر په نجاکانیان غاشیه به رزیکه نه وه وه ک چۆن له بهردهم پاشاکاندا ده کریت، کاتیک هه ندیک له وباره وه پرسایریان لیکرد، وتی (من پاشای زانا یانم وه ک چۆن پاشاکان پاشای هاو لاتیان).^(١)

هه روه ها سه ل جوو قیه کان نیزامی خویندنگه یان داهینا، ئه م خویندنگانه چه ند دامه زراوه یه کی زانستی سوننی بوون بۆ دژایه تی مه زه به بی ئیسماعیلی شیعی و ئاماده سازی عه قله کان بۆ بیرى جیهاد دژبه خاچه رستان، نوره دین محمود زه نگیش له شام له سه ر ئه و سیاسه ت نه چوو، پاشان سه لاهه دینی ئه ییووبیش له میسر بۆ له ناو بردنی بانگه وازی فاتیمی به و شیوه چوو، له و پوانگه یه وه تیبینی ئه وه ده کریت شارى ئه سکه نده ریه له کۆتاییه کانی پۆژانی فاتیمیه کان و پیش هاتنی سه لاهه دین به نیزامی خویندنگه ی سوننیه کان ناسرابوو، جا یه که م خویندنگه که تیايدا دامه زرا خویندنگه ی (حافظیه) بوو که پیزوانی کوپى ولخشی وه زیری خه لیفه ی حافیزی فاتیمی له سالی (٥٣٣هـ) دا دایمه زانداو وانه ی تیدا و تراوه دایه ده ست فیه قه ناسی مالیکی ئه بوو تاهیری کوپى عه وف که پیشتر لای ئه بوو به کری ته رتوشی میردی پووری مه زه به بی مالیکی خویندبوو.^(٢)

پاش ده سال واته سالی (٥٤٤هـ) عادلی کوپى سه لاری وه زیری خه لیفه زافیری فاتیمی له ئه سکه نده ریه خویندنگه یه کی تری سوننی دامه زانداو وانه ی تیدا وتنه وه ی دایه ده ست ئه بوو تاهیر ئه حمه دی سه له فی فیه قه ناسی شافیه یی.^(٣) به لام بلبوونه وه ی مه زه به بی سونی له و کاته دا له سنوړیکى به رته سکا بوو و ته نها شارى ئه سکه نده ریه ی ده گرتوه و شاره میسر یه کانی تری ده گرتوه، ئه مه یش له بهر بارى جوگرافی میسر و په وه یونده ی به تینی به مه غریبی سووننیه وه، بۆیه

١- (عثمان النابلسی: هه مان سه رچاوه).

٢- (السبکی: طبقات الشافعية ج ٤ ص ٤٣ ابن خلکان: وفيات الأعيان ج ١ ص ٨٧ (طبعة محي الدين عبد الحميد) جمال الدين الشیال) أعلام الأسکندرية ص ١٢٩).

٣- (ابن خلکان: هه مان سه رچاوه ج ١ ص ٨٧، السبکی: هه مان سه رچاوه ج ٤ ص ٤٢).

دەتوانین بڵێن ئەییووبیەکان لە پراستیدا گرنگیان بە بنیادنانی خوێندنگەکان داوە
لە بەشەکانی میسر و شامدا.

ئەییووبیەکان لە سەر پێرەوی سەلجوقیەکان و ئەتابەگەکانیان مەمالیکی
تورکیان زیاد دەکردن و لە سوپادا بە کاریان دەهێنان، بەلام تێبینی ئەوە دەکەیت
ئەییووبیەکان کوردی ئازاد بون و کۆیلا یەتیان بە خۆیانەووە نەدیوە، نووسەری (مرآة
الزمان) بەرپەرچی ئەوە دەداتەووە کە شادی باپیری سەلاحەدین سەرەتا مەملوکی
بەهرۆزی خادەم بوو، پێت کە سولتان مەسعود غیاثەدین موخەممەدی کۆپی
مەلیکشاهی سەلجوقی کردبووی بە شەحنە ی عیراق.^(١) نووسەری المرآة الزمان
دەلێت: شادی هیچکات مەملوک نەبوو هیچ کەسی وە لە ئەییووبیەکان
کۆیلا یەتیان بە خۆیانەووە نەدیوە، بەلکوو شادی خزمەتکاری بەهرۆز بوو و
ئەویش لە جیاتی خۆی لە قەلای تکریت دایناو.^(٢)

هەندێک لە میژوونووسان دەلێن سەلاحەدین لە بنەمالە یەکی بەرپەرچە ئەک عەرەب
بوون کە لای کوردەکان نیشتەجێ بوون و سەلاحەدین لە ئەوەی شادی کۆپی
مەپوانی کۆپی موخەممەدی کۆتا خەلیفە ی ئومەوی بوو کە دایکی کوردبوو، ئێین
خەلەکان ئەم پایە دێنیت و دەلێت ئەوانە ی ئەم پایەیان هەیه دەیانەوێت لە
ئەییووبیەکان نزیک ببەووە دوا ی ئەوەی دەسەلاتیان کەوتە دەست، ئەویش
دەلێت نەیتوانیوە لە دوا ی شاری بچێتەووە سەر باپیرە ی ئەو بنەمالە یە، لێرەدا
جۆرە یە کدەنگیە کە هەیه کە ئەییووبیەکان کوردی ئاززبینجان لە گوندێکی باکووری
ئازەربایجان کە بە (دوین) ناسراووە لە بەرەجەرمینیا، شادی باپیری سەلاحەدین
لە سەر دەمی سولتان مەسعودی کۆپی مەلیکشاهدا پەیوەندی کرد بەهرۆزی خادەمی
فەرمانپەرە ی سەلجوقی لە عیراق و ئەویش شادی کرد بە جیگری خۆی لە قەلای
تکریت کە ناوچە یەکی کوردییە و دانیشتوانەکانیشی کوردی.

١- (شەحنە: پۆستیکی سەلجوقیە کە ئاسایشی و پۆلیسی بەغدادی لە دەستدابوو.
وەرگێرا).

٢- (أبو المحاسن: النجوم الزاهرة ج ٦ ص ٤٢-٤٣) بەرپەرچی ئەوە دەداتەووە لە (مرآة الزمان) ی
ئێین جەوزی وەرگرتوو.

نه جمه دین ئه ییووبی کوپی شادی له جیاتی باوکی فه رمانپاره ی گرت ه ده ست، باروودۆخی بۆ لواتا بچیت ه خزمه ت عیماده دین زهنگی، به رپرسی موسڵ و حه له ب، ئه ویش له لایه ن خۆیه وه کردی به فه رمانپاره ی به عله به گ دوا ی ئه وه دهستی به سه ر داگرت، ده لێن له هه مان شه ودا که تیایدا نه جمه دین ئه ییووب قه لای تکریتی به جیهیشتووه یوسف سه لاهه دین ئه ییووبی کوپی له سالی (٥٣٢ هـ - ١١٣٨ ن) دا له دایکبوو، له وکاته وه ئه ییوبیه کان په یوه ندیه کی به تنیان به بنه ماله ی عیماده دین زهنگیه وه هه بوو تا ئه و ئاسته ی دوا ی مردنی عیماده دین زهنگی له سالی (١١٤٦ ن) دا نه جمه دین ئه ییووب و ئه سه ده دین شیرکۆی برای^(١) له گه وه مه لیک عادل نوره دین زهنگی کوپی عیماده دینی به رپرسی حه له ب و دیمه شق بوون.

کاتیك نوره دین بریاریدا هه لمه تیک بنیڕیت بۆ میسر تا گه مارۆی شانیشنی خاچه رستی به تیولمه قدیس له باشووری بدات - دوا ی ئه وه ی فاتیمیه کان نه یاننوانی به رگری له قودس بکه ن - بۆ سه رکردایه تی ئه و هه لمه ته ئه سه ده دین شیرکۆی سه رکرده ی ئه ییووبی هه لبژارد که سه لاهه دینی برازایشی له گه لدا نارد.

خاچه رستان هه ستیان به مه ترسی ئه و بزوتنه وه یه کرد به په له که وتنه ده ستوه ردانه کاروباری میسر و له کار خستنی ئه و پلانه، لێره دا پێشپه وه یه که به ره و میسریه کان له نیوان خاچه رستان به سه رکردایه تی عمور (Amalric) پاشای به تیولمه قدس و نیوان سوپاکانی نوره دیندا به سه رکردایه تی شیرکۆ پوویدا، دواتر چه ند جه نگیک له نیوان هه ردوولا دا پوویدا و کۆتاییه که ی به وه هات که هه ردوولا پێکه وتن له سه ره ئه وه ی له میسر دا بکشینه وه، به لام ئه و هه لمه تانه ده ستیان پێکده وه و هه ردوولا سی جاری تر جه نگیان ئه نجام دایه وه و پێشپه رکیکه به سه رکه وتنی شیرکۆ و مانه وه له میسر وه که وه زیر خه لیفه عازیدی فاتیمی کۆتایی پێهات و عموریش به شکسته خواردوویی گه رایه وه بۆ به تیولمه قدیس لێره دا شیاوی خۆیه تی ئاماژه به وه بکه ی ن ئه و سوپایه ی ئه سه ده دین شیرکۆ بردی بۆ

١- (وشه ی شیرکۆه به واتای شیری جه نگه ل دیت (المقرین: السلوک ج ١ ص ٤١) (الحاشیه).

میسر زۆری له مه مالیه کان و سه رکرده نووریه کان بوون.^(١) له گه ل ئه وه یشدا دهستهیه ک له مه مالیکه ئه سه دیه کان هه بوون.^(٢) ژماره یان له کاتی مریندا پینجسه د مه ملوک بوو، لیڤه دا پتویست ناکات چیرۆکی بوون به وه زیری سه لاهه دین وه ک وه زیری فاتیمی له دواى شیرکۆی مامی باس بکه ین مه مالیکه ئه سه دیه کان له سالی (٥٦٥ هـ - ١١٦٩ ز) دا چ فەزل و گه وره ییه کیان له وه دا هه بوو.

خه لیفه عازید له ده ی موچه ره می سالی (٥٦٧ هـ - ١١٧١ ز) واته له پۆزی عاشوراء دامرد. به مردنی ئه وه یش ده ولّه تی فاتیمی شیعی نه ماو ئاوابوو، وه ک ئه وه وابوو که پۆزه دا نه ما که تیایدا حوسه ین (ر. ف) شه هیدا کرا.^(٣)

١- (أبو شامة: کتاب الروضتين في أخبار الدولتين ج١ ص١٥٥، ١٧٣).

٢- (أبو شامة: کتاب الروضتين في أخبار الدولتين ج١ ص١٥٥، ١٧٣).

٣- (نوسه ر لیڤه دا وانیشان ده دات که فاتیمیه کان هه لگري په یامی ئیمامی حوسه ین بن. که چی له پاسیتدا فاتیمیه کا ده ولّه تیکی عه بییدی پافیزیان دامه زرانده که له گه ل قورنسان و فره مووده و هاوه لاندنا نه یده کرا. دانانی قورنانی نویی فاتیمی و به گومیرادانانی زۆرینه ی هاوه لان و نه فرین کردن له سێ خه لیفه ی پاشیدین (أبو بکرو عمرو عوسمان) (ع) و به ده سه ته وه دانی قودس و دژایه تی کردنی توندی ده ولّه تی عه بیاسی و ده ست تی که لکردن له گه ل خاچه رستاندا دژیه ده ولّه تی عه بیاسی لیدانی زانایانی سوننه و چه ندین شه ره زاری تری دژ به ئیسلام و موسلمانان ده یسه لمینن که په یامی پاکی ئیمامی حوسه ین (ع) و په یامی لا ده رانه ی ده ولّه تی عه بییدی فاتیمی زۆر له یه کتر دوورن. وه رگێن).

بەشی سییەم

(دەولەتی ئەییووبی و مەمالیکەکانی سەر دەمی سەلاحەدینی

ئەییووبی) (۵۶۴ - ۵۸۹ ک / ۱۱۶۹ - ۱۱۹۳ ز)

ئەو نامادە سازیانەی سەلاحەدین پێی هەستا، تا دژ بە مەترسی
خاچەرستی بجەنگی:

سەلاحەدین کەوتە کار بۆ سڕینەوهی شوینەواری کانی دەولەتی فاتیمی لە پێناو
جیاوازی جەنگی و مەدەنی و پۆشیری کانهوه، بۆیه سەربازە فاتیمەیه کۆیلە پەش
و ئەرمانەکان و ئەوانی تریشی لا برد و کەوتە پیکهتانی سوپایە کە زۆرینەی لە
مەمالیکە کۆنەکانەکانی ئەسەدی بوون، وێرای ئەو مەمالیکە تورکانە بۆخۆی کچی
بوونی و ناوی نەبوون سەلاحی وەک چوندانی بەناوی خۆیەوه یان ناسری وەک
دانەوه پال نازناوی ناسر کە خەلیفەی فاتیمی ئەوکات کردی بەو زیری ئەو
نازناوێ پێدا هەموو ئەوانی تر لەو کۆردە نازادانە بوون کە چوونە خزمەتی.

شتێکی پوون و جیی عەقلە کە ئەو سەلامی و ئەسەدیانە بوون بە پاسەوانی
تایبەتی سەلاحەدین هەروەک ئەو عادلیانەی عادلی برای پیکهتانبوون دواتر بوون بە
چواردەوری تایبەتی ئەو سەرکردەیه گەورەیه.

لەبەختی سەلاحەدین ئەوه بوو، کە نۆرەدین مەحمودی گەورەیی دواي ئەوه
بەکەمێک مرد (۵۶۹ ک - ۱۱۷۴ ز) و لە دواي خۆی منداڵێکی تەمەن یانزە سالی
بەجێهێشت کە مەلێک صالح ئیسماعیل بوو هەروەها لەهەمان ساڵدا عەمووری
پاشای بەیتولمەقدیس مرد و لەدواي خۆی کورێکی بیتوانای لە دەسەلاتدا
بەجێهێشت کە بۆلدوین ئەبرەسی چوارەم بوو، بەدواي ئەمەدا دابەشکاریه
ناخۆبیهکان لە دەسەلاتی نۆرەدین و دەسەلاتی خاچەرستانیشدا کەلەکەبوو.

به لام سه لاهه دین به هوی توانای زۆریه وه له میسر دهیتوانی راسته خو
خاچه رستان له فه له ستین دابرنیت، به لام ئه وهی پی باشتر بوو پیشتر سوپا و
که شتیگه له کانی پیش بخت و ناوچهی نوردیهی گه وره یه کبخت که له نیتوانیان
سه رکرده چاوچنۆکه کاندایه شبووبوو، بۆیه سه لاهه دین زه نجیری کار و
ناماده سازیه کی جهنگی ناوخویی نه جامدا که له مهنگاوانه دا پوختیان ده کهینه وه:

یه که م: کارکردن بۆ زیندووکردنه وهی ده ریاوانی ئیسلامی وه که چه کیکی دژ به
دوژمنکاری یه خاچه رسته تی که مه ترسی و شالاره کانی گه یشتبوونه شاره کانی
که ناراهه میسره یه کان، بۆیه دیوانیکی تایبه تی بۆ ده ریاوانی دانا تا خهرجی
بکیشیت و به ناوی دیوانی که شتیگه له وه ناسرا بوو و له سالی (۵۷۲هـ / ۱۱۷۶ز) دا
هاورپییه کی خوی کرد به والی له سه ری سه رچاوه کان هیچیان له ویا ره وه نه وتوو
هینده نه بیت ده لێن سه لاهه دین نامهی بۆ هه موو والیه کانی ناوچه میسری و
شامیه کان نووسی و فرمانی پیکرد تا هه رکات نه و که سه گه یشته لایان
خواسته کانی به جیگه یه نن له پووی کۆکردنه وهی سه ربا زه وه تا خزمه تی
که شتیگه له که بکه ن: (قسه قسه به رپرسی که شتیگه له که، له سه ربا زگرتن و نه وهی
پیویستی بپییه نابیت پی لیبگیریت) له سالی (۸۷۵هـ - ۱۱۹۱ز) دا سه لاهه دین
عادی برای خوی وه که سه رۆکی گشتی دیوانی که شتیگه له ده ستنیشانکرد، پاشان
عادلش له لایه ن خۆیه وه سه فیه دینی کوپی شاکری جیگیری خوی له و دیوانه دا
ده ستنیشانکرد، دیوانی که شتیگه له خهرجی پۆلی پشه سازیه،
(ته رسانه) جیاوازه کانی گه یشته ئه ستوو به هه موو پیویسته کانی دارو ته خته و نامیر
یارمه تی دا، سه لاهه دین مووچه ی و سامانیکی زۆری بۆ دیوانی تایبه تمه ند که
بریتی بوو له به ره مه کانی هه ری می فه یوم و دولی نه ترون و (جریح السنط) و
به ره مه کانی دیوانی زه کات و ده سته کوتی چه ند گوندیکی به نسای له پاریزگای
مینای ئیستابوو.

دووه م: سه لاهه دین قه ده غه کردنی (جهنگه له کانی) دره خته کانی
سه نتی (Acaia) قۆرخکردبوو، ئه مه له ناوچه ی قه ده غه ی سولتان ناسرابوو،

به مه پئی به خه لک نه دا هه لسوکه وتی تیدا بکه ن و وه ک کانئیکی داناکه که س خاوه نی نیه و تایبمه ندنیه پئی، به لکو بۆ به یتولما له و وه ک چهند دراویکی نه مری نیو دیوان به کار ده هات و پاسه وانی له سه ردانانی لی توند کرده وه، له گه ل نه وه دا ناتوانی پو به ره که ی دیاری بکه ی، به لام دیاره له چهند شوینئیکی سه ختی باشووری ده لتاو سه عیدی میسر وه ک جه زیره ی و نه سمونین و نه سیوت و نه حضیم و قوص دا هه بوو.

سه لاحه دین به داوی ناوچه ی ناو میسر وه نه وه ستا، به لکو له دروستکردنی که شتگه لدا په نای بۆ نه و دارو ته خته ی سنۆ به رانه به ست که له شاخه کانی لوبناندا ده نیژران و پیرای نه و کانزا ئاسنینه ی له شاخه کانی نزیک به یرووت ده رده هینرا، هه روه ها چهند په یماننامه یه کی بازرگانی بۆ نه وه مه به ست له گه ل کۆماری ئیتالیه کاندا به ست به و پئییه ی توانی پیو یستیه کانی ئاسن و دارو ته خته و شه میی ده سته کویت.

له نه سکه نده ریه دا دیوانئیک هه بوو به ناوی بازرگانی سولتان بۆ کرینی جوړه شمه که ها ورده جیا وازه کانی ده روه و پیو یستیه کانی سوپا و که شتیگه ل وه ک دارو ته خته و ئاسن و قوماش په ژمی، جا بازرگانی سولتان نه و ماددانه ی له بازرگانه بیانییه کان به سامانی یه ک له پینچ سه د پینرا و به سه ریاندا ده کپی.

سییه م: سه لاحه دین پیگری له خه لک و بازرگانان کرد له وه ی له بواری ماده ده جه نگیه کاندا له گه ل ولاتانی مه سیحیدا هه لسوکه وت بکه ن و بلاوکارئیکی له و باره یه وه بلاو کرده وه و تیایدا ده لئیت: (نه م بلاوکاره شه ریفه مان نه وه له خۆ ده گریت که بۆ که س نیه چه ک و شمه کی جه نگ بگوازیته وه بۆ به ره ی ولاتانی پۆمی، بلاوکار وه که مان بۆ نه وه به ریژی دانی پیداده نئیت و ده یچه سپینئیت نه وه یه فرمانی بالای پیش بخات و ناییت چه ک و شمه که جه نگ گوازیته وه بۆ نه و ولاته باسکراوانه ی و به ته واوه تی خۆ پاریزی له وه هه بیئت و شاره زای نه مه بیئت).

چواره م: سه حه لادین گرنگیدا به به هیزکردنی داموده زگا کانی به رگریکاری و پاسه وانی که نارای وه ک سه نگه رگری و پاسه وانی و دوورگه و به رزاییه کانی

بەدریژیی کە ناراوێ کانی میسر و شام و سەریازانی بەتالە^(١) و ئەیزاک^(٢) و ئەبدال^(٣) (جیگۆرکیی) و ئەوانە ی تیایدا سەنگەر دەگرن و پاسەوانن لەوێ کۆکردەو، لەوبارەیشەو بەلاوکراوێ یەکی دەرکرد و تیایدا دەلێت: (بلاوکراوێ شەریمان ئەو دەگە یەنێت هەول بەریت بۆ پاراستنی کە ناراو بەندەرەکان و گرنگی، یان پێبدریت و پاسەوان و جیگۆرکیکیان بەشیوێ ئاسایی لەکاتی خۆیاندا ئامادەبن و گەرەکانیان پابەند بە ئاگاداری و پێکخستنیان بن، هەرەها دیدە بانەکان لە بەرزایی و دور بینی و ناوچە ناسراوێ کاند بارووخیان بپاریزێت).

ئیشی پووناک کەرەوان ئەو بوو کە ئەگەر دۆژمنکیان لە دەریادا ئاشکرا بکردایە کە لە دورەو دەیت لەسەر لووتکە ی ئاگردانەکان ئاگریان دەکردەو ئەگەر شەوبوایە، پۆژیوایە دوو کەلێان تیدا دەنایەو، ئەمە لەپال بەکارهێنای تەپل و هاواردا بۆ بیدارکردنەوێ خەلکی شارە دراوسێکان بوو لە شالۆی دۆژمن، زۆرجار پووناک کەرەوان چەند ئامارە یەکی ئاگرین یان دوو کەلێان بە چەند پێگە یەکان یان جموجوولێکی دیاریکراو بەکار دەهێنا بۆ هەوالدان لەبارە ی حال یان ژمارە یان پەگەز یان هەرشتیکی تری دۆژمن، ئەگەر چی بەداخەو سەرچاوە کانی شەرفە کاری پێگە ی ناردنی ئەو ئامارزانە یان بۆ نەکردوین، بەشیوێ کە لە جەپەسی بیدارکردنەوێ ئەمۆمان دەچوون قاهیری لە پوودانی شالۆی کە دەریای لەو پەپێ باکووری شامەو بە یەک پۆژ ئاگاداردە کرایەو.

پێنجەم: سەلاحە دین گرنگیدانی خۆی دا بە پاراستنی دەریای سوورو بازرگانی و حاجیه کانی و شوینە پێرۆزە کانی بەدریژیی دەریای سوور لە مەترسی داگیرکاری خاچپەرستی کە کە ناراوێ کانی شام و فەلەستینی داگیرکردبوو، سەلاحە دین لە پەپرە و کردنی ئەو سیاسیه تە لەسەر کەشتیگە لی دەریایی خۆی بەردەوامبوو و

١- (بەتالەکان ئەو سەرکردەو سەریازانی گەلە بەر چەند هۆکارو پالنه رێکی جیاواز لە پێشو کاروبارو ئیفتاعە کانی دەوڵەتدا وەستێبراون).

٢- (ئەیزاک: واتە پاسەوان).

٣- (ئەبدال: بەواتای گۆرین و جیگۆرکیی دیت واتە ئەوێ شوینی پاسەوانی دەگرێتەو).

کاریکرد بۆ به هیژکردنیشی و له بنیانیشدا داروته خته ی (سنت) ی قۆسته وه که له دۆلی نیل و بیابانی سیناعدا به شیکێ زۆری پێده گه یشت وه کو پێشتر باسمانکرد، له سالی (٦٦هـ - ١١٧٠هـ) ییشدا سه لاهه دین دهستیگرت به سه رقه لای ئیله دا که ده که وێته ده روزه ی ده ریای سوور وه ئه و قه لایه به ده ست خاچه رستانه وه بوو، سه لاهه دین به که شتیگه له که یه وه هیژشی برده سه رو دهستی به سه رداگرت به مواهیدان قایموقۆلی کرد چونکه ده که وته پیره وی حاجیانی میسره وه، پاشان چه ند سالیکی که م له فه تحکردنی ئیله، سه لاهه دین به سه رکردایه تی تورانشاهی برای هه لمه تیکی نارد که له سالی (٦٦هـ - ١٩٧٠هـ) دا یه مه نی گرت، پاشان قه له مپه وی خۆی به سه ر حیجاز دا بلاوکرده وه و له مینبه ره کانی مه ککه نزای بۆ ده کرا.

بیگومان ئه م ده ستیۆه رده ی میسر بۆ ناو ولاتانی ده ریای سوور له باکوور و باشووری ئه و ئامانجه ی له پێشت خۆیدا مۆل دابوو که ده ستبگریت به سه ر ده روزه کانی ئه و ده ریایه دا و بازرگانی و حاجیه کان له مه ترسی خاچه رستان بپاریزیت، چونکه خاچه رستان له سیناء باشووری فه ره ستیندا سه نگه ریان گرت بوو.

شه شه م: سه لاهه دین که وته قایموقۆلکردنی سه رسنووهره میسریه کاندا به درێژایی سه ر ده ریای سپی ناوه راست وه که ئه سکه نده رییه و دمیات په شد و فرمانی کرد شوران بورجه کانی بنیاد بنیت و له ده وریندا خنده ق لیبدن، سه لاهه دین سوور بوو له سه ر ئه وه ی خۆی چاودێری به پێوه چوونی کاره کانی بکات، بۆیه خۆی چه ند جارێک سه ردانی ئه و سه ر سنوورانه ی کرد تا کارتی دا کردنی ته واو بوو.

حه وته م: سه لاهه دین سووربوو له سه ر ئه وه ی مووچه ی پیاوانی که شتیگه له به رزبکاته وه تا باری ژانیان باش بێت، بۆیه بپاریدا دیناری که شتیگه له (٣/٤) دیناری گشتی بیت دوا ی ئه وه ی (٥/٨) ی ئه و دیناره بوو، واته نزیکه ی (٢٠٪) زیاده کرد، هه روه ها ده ریایاوه مه غریبه کان له که شتیگه له کاندا به کاره ینا چونکه ئه وان تاییه ته ندی لێها ته وویان له و جیهاده ده ریایه دا هه بوو،

میژوونوسە سەر دەمەکان باسی دلیری ئەوانیان لەو مەیداننە و لەسەر دەمی ئەییووبی و مەمالیکەکاندا کردووە.

هەشتەم: سەلاحەدین ھولیدا گیانی جەنگ و جیھاد لە دەروونی موسڵمانان بلالو بکاتەو و عەقڵی موسڵمانان بۆ ئەو ئەرکە پێڕۆزە ئامادە بکات، ئەمەیش لە ڕێگەی چەندین خوێندنگەووە کە لە میسر و شامدا دايمەزاندن.

سەلاحەدین سووربوو لەسەر ئەوێ خۆی ببیت بە پێشەنگێکی چاک بۆ ئەو کارە، بۆیە کوپەکانی لە پیاوێ گەورەکان و ئەو کەسە ھەلکەوتان چۆڵ نەبوو لە خزمەتیدا لە وتەي بەسوودیان بەتایبەتی لەبواری فەزڵەکان جیھاد و فەزلی کەفوکول ئامادەسازی بۆ جیھاد، ھەرکەس پێویست بوايە بەخۆی لە سەلاحەدین نزیک بکاتەو و لەسەر جیھاد و ھاندانیان شتێک لەبارەي جیھادەووە قسەي بۆ دەکرد، لەو بوارەیشەووە چەندین کتیبی بۆ دانرا.

وەزیر و نووسەرەکانیش لەپێشەوێ ئەوانە بوون کە چون بە دەم داواکەيەووە، عیبادەدینی ئەسفەھانی نووسەري سەلاحەدین دەلێت: (من له دیمەشق لەوماوێ لەوێ بووم کتیبکم لەبارەي جیھادەووە بۆ نووسی و ھەموو پەوشت و ئاكار و ھوکمەکانی جیھاد بۆ کوێ کردەووە خستە بەردەستی، ئەویش پێ سەرسام بوو بەردەوام دەخوێندەووە). ھەرۆھا قازی فازیلی وەزیر دەلێت: (من یەکیکم لەوانەي لەبواری جیھاد دا کتیبیان بۆ دەنووسی و لەکتیبەکەمدا باسی پەوشت و ئەدەب و ھەر ئایەتێکم کردەووە کە سەربارەت بە جیھاد ھاتوو ھەر فەرموودەيەکیش لەبارەي جیھادەووە گێڕدرايێتەووە و شەرحی عەرەبیەکانم کردەووە، سەلاحەدین پەحمەتی خۆي لیبیت زۆری ئەخوێندەووە تا ئەوێ ئەفزی کوپی ئی سەند). ھەرۆھا بەھائەدینی کوپی شەدادی میژوونوسی باس لەو دەدەکات لەو ماوێ لە دیمەشق بوو کتیبێکی لەسەر جیھاد و ھوکم و ئەدەبەکانی نووسیووە کە سەلاحەدین پێی سەرسامبوو و لای خۆي پاراستوویەتی، ئەو کتیبە ھۆکاریک بوو تا وەك نووسەر لای خۆي دايمەزینیت و تا کاتی مردنی لەگەڵیدا بیت.

دوای ئه و ئاماده سازیه جهنگیه به رفراوانانه ی سه لاهه دین پییان هه ستاو چه ند سالیکی دوور دریژی ده سه لاته کی گرتیه وه، که وته هیترشبردنه سه ر مه لبه نده کانی دوژمن تا بزووتنه وه ی په لئاویژی و گه یانده ی ده ریاییه کانی دوژمن یه ک بخت، جا له ده ریای سپی ناوه پستدا که شتیگه لی له ماوه ی نیوان سالانی (۵۷۵-۵۷۹هـ/ ۱۱۷۹-۱۱۸۲ن) دا چه ند چالاکیه کی سه رکه وتووی برده سه ریپگه کانی دوژمن له به یروت و عه ککا و دوورگه ی نه رواد، هه روه ها دوورگه ی کریت و دوورگه ی قوبرس و که ناراوه کانی باشووری ئاسیای بچوک، له ده ریای سووری شدا میژوونووسان ده گپرنه وه له سالی (۵۷۸هـ - ۱۱۸۲ن) دا ئه رنات (Renaud de Chatillon) ی سه رکرده ی خاچه رستی به رپرسی قه لای (که رک).^(۱) له باشووری فه له ستین ویستی هیترش بکاته سه ر مه ککه و مه دینه، بۆیه چه ند کۆمه له که شتییه کی جهنگی دروستکرد و له سه ر پشتی وشتی ده شته کیه دراوسیپکانی به کرا که له گه لیاندا له سه ر ئه وه پیکه وتبوو گواستنه وه، کاتییک گه یشته که ناراوه کانی ده ریا ته وای کرده وه بردنیه ناو دوریا، پاشان دوو که شتی له قه لای ئیله دانا تا گه مارۆی قه لاکه بدات که شتییه کانی تریشی به ره و باشووری عیذاب برد، له وئ که وتنه کوشت و بپ و دیلگرتن و نزیکه ی شانزه که سیان له ده ریادا سووتاند و که شتییه کی هه لگری حاجییان له جده وه له عیذاب داگرت و هه موو حاجیاکانیان کوشت و ده ستیان به سه ر دوو که شتییه داگرت که شمه کیان تیدا بوو و له یه مه ن وه هاتبوون، ده ستیشیان گرت به سه ر خۆراکیکی زۆری که ناراو دا که ئاماده کرابوو تا بنیردیت بۆ مه ککه و مه دینه و کۆمه له ی کاریکیان کرد که له ئیسلامدا شتی وانه بیسترا بوو، پاشان به ره و حیجاز که وتنه پئ و ویستیان بچه شاری پیغه مبه ر (ﷺ) له گۆری پیروزییدا ده ربکه ن، ئه مه یشیان بلاو کرده وه و بویرانه

۱- (وشه ی که رک) (Crac) ی سریانی به واتای قه لادیت، هیشتا شاری که رک تا ئه میژو له باشووری ده ریای مردوو له پۆژه لاتی ئوردون هه یه و نزیکه ی (۲۵) کیلومه تر له عه محال دووره، گێترانه وه یه کی تریش هه یه پئی وایه ی که رک یان قه رق به واتای دره ختی (فلین) دیت به لاتینی (Quercus)).

له سهر زمانیان باسیان ده کرد، کاتیک هه وال گه شته میسر نه و کاته مه لیک عادل له جیاتی سه لاهه دین برای له وی بوو، فرمانی به حاجب و حسامه دین لوتلوه کرد و که شتیگه لی سازدا و به وشکانییدا بردنی بۆ ئیله و له وی له ده ریا دا خستنیه کار و پپی کردن له سهریازی به نه زمونی ناییندار و به که فوکول و فریاگوزاری مه غریبی ده ریایی و چوو بۆ ئیله ی و سه رکهوت به سهر نه و دوو که شتیه ی دوزمن مندا له که ی له وی بوون هه ردو وکیانی سوتاند و سهریازه کانی به دیلگرت، پاشان دریزی به پپی خوی دا به ره و عیذاب، خه لکی نه وی که شتیه کانی دوزمنیان پی نیشاندا، نه ویش که وته شوینیان و پاش چه ند روژیک لیی دان، دوا ی هاته سهر وشکانی که وته شوین پاکردوه فره نجه کانی و هه موویانی به دیلگرت، نه مهیش له مانگی حه جدا پوویدا، به دیلی دونیانی برد بۆ مینا و له وی چوون به رخ سهر ده بریت هه ردو وکیانی سهر پپی و دوا ی به دیله کانه وه له ذیلحه جه ی سالی (٥٧٨ هـ - ١١٨٢ ز) دا چوو بۆ قاهره، سولتان نامه ی بۆ نووسی تا له ملی هه موو دیله کان بدات و هیچیان نه هیلتیه وه، یه کیکشیان نه هیلتیه وه که هه والی پپی نه و ده ریایه بزانتیت).^(١)

شاعیری نه بوو حه سه نی کوپی نور له باره ی په رده دار له ئلوه وه به هوی نه م بوودا وه چه ند شیعریکی هیه، له وانه:

مَرِیوم من الزمان عجیب کاد ییدی فیه السرور الجماد
 إذ أنى الحاجب الأجل بأسرى قرنتهم فى طیها الأصفاد
 قلت بعد التكبير لما تبدي هكذا هكذا یكون الجهاد
 حبذا لؤلؤ یصید الأعادي وسواه من الآلى یصاد

نه و تا دوا ی نه وشکسته ناچار بوو له گه ل سله لاهه دیندا ناگریه ستیک بیه ستیت و به و بریارانه ی رازی بیّت به سهر کاروانه بازرگا کانیه کانی میرنشینه کهیدا

١- (أبو شامة: کتاب الروضتین ج ٢ ص ٣٥- ٣٧) نه م ژماره ی دیله کان به نزیکه ی سه دو حه فتا دیل مه زنده ده کات).

دەیسەپێنیت و تیایدا قازانجیکی زۆر لە دەست دەدات ئەمە لە پال ئێ و پارە و سامانە زۆرە ی سەلاحەدین بەنەینی لێی دەسەند بەبێ ئەوەی کەسی پێ بزانیت تا بەوپییه ی توند و زیانی ئەوی لێ بەدووریت، بێگومان ئەم سەرکەوتنە ی پیش جەنگی حطین بزوتنەوێ دەست، ئەمە یاریدەدەر بوو تا پلانەکانی سەلاحەدین لە شامدا سەر بگرن.

سەلاحەدین لە و ماوێە هەولێدەدا موسلمانان یە کدەنگ بکات و ناوچە ی ئیسلامیە پەر شوبالۆهەکانی پۆژەلانی ئیسلامی یە کبخت و لە کوتاییدا توانی بەرە یەکی یە کببون ئیسلامی پیکەپێنیت کە لە بەرقە لە پۆژئاواوێ درێژ دەبووێە و بۆ فورات لە پۆژەلانی و لە موسڵ و حەلەبە لە باکوور و بۆ نۆبە و یە مەن لە پۆژئاواوێ درێژ دەبووێە.

سەلاحەدین لە وتاریکیدا کە بۆ خەلیفە ی موسستەزینی عەبباسی نارد سیاسەتی خۆی باسکرد و تیایدا دەلێت: ئەگەر کاروباری جەنگ بە شدار ی بویت پێویستە لێرەدا بە شدار بونیکی زۆری هەبن.

جەنگی حطین (۵۸۳ هـ - ۱۱۸۷ ز):

هەنگاوی دوای نێو ناوچە یی ئەو یە کببونە بوو سەلاحەدین هێرشێکی ئیسلامی بکاتە سەر دەسەلانی خاچەرستان لە بەیتولمەقدیس و هەندی کاری خراپە و سووکاتی کاری بێک لە خاچەرستان بکاتە هۆکاری راستەخۆی ئەو هێرشە، چونکە بێرس ئەرناتی بەرپرسی قەلای کەرک کە بەهۆی ئەوەی دەکەوێتە دەریای مردو لە ئوردون دەپوانی بەسەر پێگە ی بازەرگانی و حەجی نیوان میسر و شام حیجاز، بەهۆی هەوالگرەکانیە و زانی، کە کاروانیکی گەورە ی میسری بەرەو دیمەشق بەپێیە و هەرچی شەمەکی گرانبەها و نرخ هەیه لەخۆدەگریت، ئەمەیش بەرچاوی پەش کرد و دەستی بەسەرداگرت و هەرچیەکی تێدابوو بەدیگرتن، ئەم پرودەوێ لە سالی (۱۱۸۶ ز) دا بوو هیچ گۆیی بەو ناگرەستە نەدا لەگەڵ سەلاحەدین بەستبووی، سەلاحەدین هەولێدا لە پێگە ی دانوستانە و ئەو مالو سامان و دیلانە بگرییتە و،

بەلام سەرکەوتوو نەبوو، ئەوکاتە سویندی خوارد کە تۆلە ی لای بکاتەو و دەستی خۆی بیکوژیت، پاشان ئامادەسازی گشتی بۆ هیژش بردنە سەر خاچەرستان ڕاگەیاند، لێرەدا گێزانەو دەیهکی تر لەو بارەو دەیهو دەیه کە میر عبالعیزی تەمیمی کوپی موعیزی کوپی بادیسسی سەنھاجی ھاو دەمی سەلاحەدین لە جیھادیدا و نەوێ مەلیک موعیزی کوپی بادیسسی بەرپرسی ئەفریقا دەیگێژیتەو و دەلیت: کاتێک سەلاحەدین بەسەختی لە ساڵی (٥٨٢هـ) نەخۆش کەوت، نەزری کرد کە ئەگەر شفای وەرگرت ھەرگیزی یەک موسڵمان نەکوژیت و ھەموو جیھادی خۆی دژیە خاچەرستان بخاتە گەر، جا ئەگەر بەسەریان سەرکەوت و دەستی گەیشتە بەئیبرنس ئەرنات بەھۆی کوشتنیەو خۆی لەخوا نزیک دەکاتەو، خۆی گەرەیش بە بەرکەتی ئەو بیانوو شیفای دا و ئەو نەزەرەیش بوو بەھۆی کوشتنی ئیبرنس ئەرنات.^(١)

میژوونوسان ئەم ھۆکار و پالئەرانەیان بۆ ئەو هیژشە گێژاوەتەو، ھەرچەند چەند شتیکی دیارە ڕووداوەکە ی ئەرنات بەدوورنیە تەنھا ھۆکاری ڕاستەوخۆ بوو بێت و سەلاحەدین بەرەو ئەو هیژشە نەچوو بێت تا دوا ی ئەوێ ئامادەسازی خۆی تەواو کرد و توانای پەیدا کرد بۆ ئەوێ کات و شوینی جەنگە کە دیاری بکات.

سەلاحەدین وای پێ باشبوو دووریگرت لە هیژشەردنە سەر کۆبوونەوێ خاچەرستان لە کەناراوی صفوریە لە نزیک عەککا، و ھەلیدا ناچاریان بکات لەناوخواوە و لەو شوینەو کە ئەو دیاری کرد بوو جەنگ بچن بۆی، بۆیە هیژشی بردە سەر شاری تەبەریە کە ژنی میری تەرابلوس رە سوودی سییەمی تێدابوو کە ناوی ئەشیفا بوو، ئەو ڕووداوە توورەیی خاچەرستانی و ڕوژاند، بۆیە ئەنجومەنیکی جەنگیان لە عەککا بەست و ڕیاریان دا صفوریەو بەرەو تەبەریە بکشێن، ئەوێ چاوەڕوان نەدەکرا ڕیموندی سییەمی بەرپرسی تەرابلوس لە پێشەوێ ھەموو گەموگۆرەکاندا بێت بۆ ئەو پلانە تا ژنەکە ی خۆی ڕزگار بکات، بەلام لەگەڵ ئەو دانەبوون بکشێن، چونکە ڕێگەکە ی سەخت و کەم ئاو بوو و

کەش و ھەوایش گەرم بوو، وای پێی باشتەر بوو بھێننەو و لەسەر کەناراو چاوەڕێی مۆسڵمانان بکەن، بەلام سەرکردەی خاچەرستییەکان وەک ئەرنات و جایی لوزجنانی پاشای بەیتولمە قەدیس و سەرکردەکانی داویە ریموندیان بەو تۆمەتبارکرد کە ترسنۆک و لاوازە و ڕێارییان دا بەرەو تەبریە بکشین، لە پستیدا دیدی پیمۆند لە ڕووی ستراتییەو و پاستەر بوو.

سەلاحەدین بە سەرکەوتنی پلانەکی دلخۆش بوو بەدوای ئەو ڕێپارەیی خاچەرستاندا وتی: (ئەوێ دەمان ویست ھاتە دەستمان) ئەو لەگەڵ سەربازەکانیدا سیبەر و ئاویان لای دەریاچەی تەبریە لە ئوردون ھەبوو، لە کاتیگدا خاچەرستان دەبوو بە قەلغانە ئاسننەکانەو پێگەیەکی وشکی بەرزایی بەدریژایی شانزە کیلۆمەتری بێ ئاو و پڕ گەرمای منگی سەختی یۆلیۆ بێن، سەلاحەدین سوور بوو لەسەرئەوێ تەپۆلیکی بەردینی ڕەق و تەقی بێ ئاویان بۆ بەجێ بھێڵێت کە تەبی حطین بوو، خاچەرستان بەماندوویی و پەککەوتەییەو گەشتنە ئەوێ، پاشان مۆسڵمانان لە دارو درەختەکانی دەوربەرەو ئاگریان بەڕوودا کردنەو، بەمە گەرمای کات و گەرمای ئاگرو دووگەڵ و گەرمای تینویتی و جەنگ بەسەریاندا کۆبوویەو، سەلاحەدین دەرفەتی ھانی شەوی قۆستەو و چوار دەوری سوپای خاچەرستانی دا، پاشان جەنگ لەنیوان ھەردوولا بەپێوە چوو و خاچەرستان تەنھا یەک تەپیان لەبەردەمدا مایەو کە حطین بوو، بۆیە بەسەر تەپەکا دا بەرەو لویکەیی سەرکەوتن و مۆسڵمانان کەوتنە شوێنیان لێیان دەکوشتن، پاشان ھەر چیان لێ مایەو بە دیلیان گرتن لەسەر و ھەموو دیلەکانەو جایی لوزجنانی پاشای بەیتولمە قەدیس و ئەرناتی پەرپرسی کەرک و دی مونتفورتی پیشڕەوی داویە بوون، ریمۆندی سیبەمیش توانی ڕابکات بۆ میرنشینەکی خۆی تەرابلوس پاش مۆسڵمانان لە ڕیزەکانی خۆیاندا دەروازەییەکیان بۆ کردەو سەلاحەدین بەشیوہییەکی باش پیشوازی لە دیلەکان کرد و ئاوی فینکی پێی دان، جایی لوزجنان لە ئاوەکی خوار دەو و ئەوی تری دا بە ئەرنات و ئەویش لێی خوار دەو، سەلاحەدین تووڕە بوو لە پاشان بەیتولمە قەدیس و پێی وت دەبوو بۆ

ئاو پیدانی مولّت له من وهربگرتایه، پاشان کهوته ژماردنی تاوانهکانی ئه رنات، پاشان ئهوی له شمشیرهکهی و وهك بهجیگه یاندنی سویندکهی کوشتنی، ههروهها فرمانی کرد تا دیلهکانی داویه ئیسبتاریه بکوژدین چونکه پیشتر خراپه و توندییان له پووی موسلمانان رۆربوو، ئینجا دیلهکانی تری برد بۆ دیمهشق و لهوی وهکو کۆیله فروشران.

جهنگی حطین کارهساتیکی سهخت و گهورهی جهنگی بوو بۆ سه ر خاچه رستان، چونکه تیایدا گولی گهنجیتی و سوارچاکیان ژاكا، ئیبنو لئەثیری میژوونوسی هاوسه ردهم قسهی له سه ر ئه و پووداوه دهكات و ده لئیت: (ههركهس كوژراوهكانی بدیبایه وه وای ده زانی ههچ به دیل نه گێژاون، ههركه سیش دیلهکانی بدیبایه وای ده زانی ههچ كوژاویك نه).^(۱)

بیرمان نه چیت له وباره یه وه گێژانه وه یه کی به تامیش باس بکهین که ئیبنو لئەثیر له سه ر زمانی میر ئه فزه لی کوپی سه لاهه دین له وه سفی جهنگی حطین ده یگێژیت وه که خۆی له وی بینویه تی ده لئیت: له و پیزه دا من له پال باوکمدا بوون، ئه مه یه که م دیمه ن بوو که له ژیا نندا دیومه، کاتیك پاشای فرهنج به رهو لوتکهی ته په که (قرون حطین) پاشه کشه ی کرد له به رزایی لوتکه که وه چاده سهوره که ی خۆی هه لدا، سوارهکانی هه لمه تیکی سه ختیان برده سه ر موسلمانان و تا گه یاندنیانه وه باوکم، منیش سه ریرم کرد بیهوایی پووی تیده کرد و پهنگی گۆرا و پیشی خۆی گرت و چوویه پیشه وه و هاواری ده کرد، شه تیان درۆی کرد!!

ده لئیت: پاشان موسلمانان گه پانه وه و به سه ر دوژمندا سه رکه وتن و دوژمن به رهو ته په که ی پوو یان وه رچه رخاندا، ئه و کات ده مدی فرهنجه کان پایانه کرد، منیش به خۆشحالیه وه هاوارم کرد شکاندنمان، به لام ئه وان جاریکی تر گه پانه وه و سه ربازانی ئیمه یان تا لای باوکم پاوه دوونا، ئینجا باوکم گه پایه وه و وهك جاری یه که م هاواری کرد: (فشار له سه ر شه تیانی درۆزن دروست بکه ن و لئێ ده ن) ئینجا

موسلمانان هێرشیان برده سه‌ر فره‌نجه‌کان و پالتیان پێوه‌نا تا به‌رزایی لوتکه‌که، منیش جاریکی تر هاوارم کرد شکاندنمان، باوكم لای کرده‌وه به‌لامدا و وتی: (بێده‌نگ به‌ نه‌مانشکاندون تا ئەو چادره‌ نه‌خه‌ین) کاتێک ئەمە ی پێ ده‌وتم دیتم چادره‌که سه‌رو ژێربوو، ئینجا باوكم له‌ ئەسپه‌که‌ی دابه‌زی و سو‌جده‌یه‌کی سوپای بۆ خ‌وای گه‌وره‌ برد و له‌ خ‌وشیدا ده‌ستیکرد به‌ گریان.^(١)

د‌وای ئەو سه‌هرکه‌وتنه‌ یه‌کلاکه‌ره‌وه‌یه‌ سه‌لاحه‌دین بۆ فه‌تحکردنی شاره‌ خاچه‌رسته‌یه‌کان سه‌ختیه‌کی وای به‌دی نه‌کرد، هه‌لسوکه‌وتی جوانیشی له‌گه‌ڵ خه‌لکی ئەو شاره‌ دا یارمه‌تی دا، نمونه‌ی ئەوه‌یش ئەوه‌ بوو د‌وای فه‌تحکردنی ته‌به‌ریه‌ له‌گه‌ڵ ژنه‌ سه‌رکرده‌ نه‌رشیفای خ‌یزانی ریموسی سییه‌م هه‌لسوکه‌وتیکی به‌رپزانه‌ی ن‌واند و ده‌رفه‌تی پێدا تا به‌ مال‌و سامانی و ده‌ورو به‌رکه‌یه‌وه‌ بچ‌یت بۆ ته‌راب‌لوس.

خاچه‌رستان وایان پ‌یشب‌ینی ده‌کرد سه‌لاحه‌دین یه‌که‌م جار بچ‌یت بۆ ق‌ودس، به‌لام ئەو به‌وردب‌ینی خ‌ۆی پ‌ێ وابوو به‌و شاره‌ که‌ناراویانه‌ ده‌ست پ‌ی‌بکات که‌ خاچه‌رستان به‌نشینگه‌ی سه‌ره‌کی خ‌ۆیان له‌ پ‌وژئا‌وای ئەوروپاوه‌ ده‌به‌ستنه‌وه‌ تا له‌ناوخ‌ۆی شامدا گه‌مار‌ۆیان بدات وه‌پ‌رایی ئەوه‌ی شاره‌ که‌ناراویه‌کان په‌یوه‌ندی ده‌ریای ن‌ی‌وان میسر و شامی بۆ ئاسان ده‌کات، له‌سه‌رده‌می ئەم ب‌نه‌ره‌ته‌ سه‌لاحه‌دین ده‌ستیگرت به‌سه‌ر عه‌ک‌کاو یافا و حسیدا و به‌یروت و ج‌وبه‌یل و حه‌یفا و عه‌سقه‌لان و غه‌ززه‌داو ته‌نها شاری (صور) ی ل‌ی یاخ‌یبوو، ئەویش له‌به‌ر پ‌ی‌گه‌ی ج‌وگرافیه‌که‌ی له‌ ز‌ۆربه‌ی لا‌کانیه‌وه‌ به‌ ئاو گه‌مار‌و دراوه‌.^(٢) که‌شتیگه‌ی میسریش نه‌یتوانی له‌ پ‌رووی ده‌ریاییه‌وه‌ لی‌ی بدات.

د‌وای ئەوه‌ سه‌لاحه‌دین پ‌ی‌ی باشبوو به‌ره‌و ناوه‌وه‌ پ‌رووه‌و شاری به‌یت‌ولمه‌قدیس ب‌روات و گه‌مار‌ۆیه‌کی سه‌ختی له‌سه‌ردانا تا ئەوه‌ی خه‌لکه‌که‌ی ناچار‌بوون دا‌وای

١- (ابن الأثیر: الكامل فی التاریخ ج ١ ص ٥٦٣).

٢- (ئەبوو شام به‌م ج‌ۆره‌ وه‌سفی شاری صور ده‌کات: صور شاریکی قایموو ق‌وڵ و ز‌ۆربه‌ی له‌ ده‌ریا‌دایه‌ (الروضتین: ج ٢ ص ١١٩) هه‌روه‌ک ئەوه‌ی که‌شتیه‌ک ب‌یت).

خۆبه دهسته وه دان بکهن، ئه ویش له شهوی نیسراء و له (٢٧) پهجه بی سالی (٥٨٣هـ ک - ١١٨٧ز) دا چوویه ناو بهیتولمه قدیس، ئه و مه رجانیهی سه لاهه دین سه پاندی به سه ر شاره که دا له و په پری لیبوردیهی و پێزو سنگ فراوانیدا بوون تا ئاستیک هه ندیک له میژوو نووسه سه رده میه خاچه رستان له و باره یه وه ده لێن: (که و ره ی سه لاهه دین هیچ کات وه ک ئه و کات ده رنه که وت که له شاری هه میشه نه مر خۆی دا به ده سه ته وه).

له پستیدا ئه ده بېرینه چهند راستی و واته له خو ده گریټ، چونکه سه لاهه دین سرکه وتنی خوی نه قوسته وه تا بکه ویته شپو شیتا لگردنی دوژمن وه که نه ۵۰۶۴۸ ی له کاتی داگیرکردنی قودس له سالی (۱۰۹۹ز) دا موسلمانانیاں کرد، به لکوو سه لاهه دین پی پی پیدان به شمهک و مالو سامانیا نه وه پاش دانی فیدیه به کی مامناوهند شاره که به جیبه یلن، هه روهک باری هه ژاره کانیا نی له بهرچاو گرت و زوړیکیان به پی دانی فیدیه داواکراویش کوچیان کرد، مه سیحیه پوژمه لاتی به کانیش که خه لکی شاره که بوو، سه لاهه دین دهر فته پی دان تا له گه ل موسلماناندا له شاره که دا بمتننه وه، به لام وهک نه هلی نیممه سه رانه بدهن.

سه لاهه دین هه والی نه دا کیشایان بپووخینیت به لکوو هیشتنیه وه، له سه روو هه موویشیان وه کلئیسای (القیامة) بوو، ته نها ئه و مزگه وتانه ی بنیادنایه وه که کرابوون به کلئیسا به تاییه تی مزگه وتی (الأقصى) که فره نجه کان کردبوویان به کلئیسا و سواره کانی داویان له به شیکییدا دابه زاندبوو و ناوی په رستگای سوله یمانیان لی نابوو، ئه مه یش به لگه ی ئه وه یه سه لاهه دین دژبه ناینی مه سیحی نه جه نگاوه، به لکوو له گه لّ سیاسه تی داگرکاری ئه و رپیدا ده جه نگا.

سه‌لاحه‌دین پاشا سه‌تحرک‌دنی قودس دریرژه‌ی چالاک‌ی گیزانه‌وه‌ی شاره‌کانی شام
له‌ده‌ست خاچیه‌رستان به‌جۆریک ته‌ن‌ها ئه‌نتاکیه و ته‌رابلوس و صورو چه‌ند قه‌لاو
شاریکی بچوکیان له‌ده‌ستدا مابویه‌وه، سه‌لاحه‌دین له‌نامه‌کی‌دا بۆ تورانشاهی
برای له‌یه‌مه‌ن به‌مجۆره‌ ئه‌و سه‌رکه‌وتنه‌ ده‌رده‌بریت: ولاتی شام: ﴿لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا

لَقُوا وَلَا تَأْتِيَمَا ﴿٢٥﴾ إِلَّا قِيْلًا سَلَمًا سَلَمًا ﴿٢٦﴾ الواقعة: ٢٥-٢٦.

که وتنی به یتولمه قدیس له ده ست خاچه رستان و نه مانی زوړه ی ناوچه ی ده سه لاتیه کانی خاچه رستان له نه ورو پادا به رپه رچه کړدایکی گه وړه ی هه بوو و پایه وی مزگینې هه لمه تیکی نوږی خاچه رستی دا و پاشا و فره مانړه واکانی هندا تا ناگزکیه ناخوږیه کانیان وه لابنن و له وه لمه ته دا به شداری بکه ن، پاپاگر یگوری هه شتم سه رکړدایه تی نه وه لمه تی ده کړد.

سئ له گه وړه پاشاکانی نه وروپا چون به دهم داواکيه وه بریتیبوون له: فردریکی بربروسای نیمپراتوری نه لمانیا و^(١) ریتشارد دلی شیري پاشای ټینگلته را و فیلیپی دوهم توگستی پاشای فره نسا، نه وه لمه ته به هه لمه تی سییه می خاچه رستان داده نریت و تا سئ دريژه ی کیشا (١١٨٩-١١٩٢) که له گه وړه ترین هه لمه تی خاچه رسته کان بوو له پووی ژماره ی سوپا و که شتیگه له کانیه وه.

بیگومان هه والی ناماده سازی بو نه وه لمه ته گه یشته سه لاهه دین، جا له و وتاره یدا تورانشاهی برای که له یه من بوو نارد ناماژه یه کی راشکاوانه ده بینن له باره ی نه وه ی قورسته نتینیه و خاوه ن سنووره مه غریبه کان و نه وانه ی له نه سکه نده ریه بوون نامه یان بو نووسی و ناگاداریان ده کړده وه که دوزمن خوی کوکړدوه ته وه و ناگری جه نگی هه لگرساندووه. هه روه ها میژوونووسان نه وه ده گیرنه وه، که هه ندیک له پیاوانی سه لاهه دین ناموژگارییان کړد تا عه ککا بروخینیت و شوره کانی ویران بکات له جیاتیدا چنه د سهنگری نشییکي تیدا دابنیت چونکه پیگه که مه ترسی له سه ر موسلمانان ده بیت نه گه ر بیتو خاچه رستان بیگرنه ده ست، به لام سه حه دین حه زی نه ده کړد نه و شاره بنیاد نراوانه ویران بکات.^(٢) بویه

١- (نه و نیمپراتوره له پووباریک له نرک نه نتاکیه له کاتی مه له وانی تیایدا خنکا و شوینکي و ته کانی دوی کاره ساته ناچار بوون بگ پینه وه بو وه لاته که یان).

٢- (نه وه ی پالېشتی ده کات نه وه یه که سه حه دین کاتیک دواتر ناچار بوو شاری عه سقه لانی کللی پړه وه پړه لاتیه کان به ره و میسر له ترسی که وتنه ده ستی خاچه رستان بروخینیت،

ئەو بانگه‌وازی وەرئەگرت و وای پێ باشتر بوو توند و تۆلی عەککا و پیاوێه‌کانی بەرگری لێکردی زیاد بکات و بۆ ئەو کارەیش میر بەهائەدینی قراقوشی ئەسەدی.^(۱) هەلبژاردکە پیشری کارگیری شوورەکانی دەوری میسری قاهرەیی دەرکرد و قەلای (جبل المقطم)ی بنیادنا، ئەویش خۆی مامۆستاکی کارکردن و شەمەک و ئازەل و گما و پەشە‌و‌لاخەکانی بانگێشت کرد بۆ میسر و بنیادنانی عەککا پێ سپارد و کردی بەبەرپرسی ئەو، هەرەها سەربازگەیه‌کی سەربازانی میسری بانگێشت کرد تا لەبەرگریکردن لەو سەرسنوورە گرنگەدا بەشداری بکەن.

پاشان خاچپەرستان بە کەشتیگەلەکانیاوێه‌یەکلەدوای یەک سالی (۵۸۵ هـ - ۱۱۸۹) دا دابەزێنە سەر عەککا، ژمارەیی کەشتیەکانیان بەپێژەیی زیاتر لە ۵۵۲ کەشتی وەلاتە جیا جیاکانی ئەوروپا مەزنده دەرکێت، ئەو ژمارە گەورەیه‌ی زۆر زیاتر بوو لەو کەشتیە جەنگیانەیی لای سەلاحەدین هەبوو، سەلاحەدین دان بەو زیادیه‌ی دەریاییه‌ی دۆژمندا لەچەند نامەیه‌کیداناوێه‌ک دەلێت: (هەوالی بێباوێه‌پان ئەوێه‌یە کە ئەوان ئێستا لە عەککان و بەکەشتیگەلێکی زیاتر لەشەپۆلەکانی چوونەتە ناو کەشتی و ژمارەیه‌کی بێشومار هاتوون بۆ موسڵمانان... جا ئەگەر موسڵمانان لە وشکانیدا یەکیکیان بکوژن لە دەریادا لەجیاتی ئەوێه‌یە کەدا هەزارن هەن).^(۲)

منداڵانی خۆی و پیاوانی دەوڵەتەکەیی کۆکردنەوێه‌پیش دەرکردنی بێپارەکەیی متشومپی لەگەڵ کردن، لەو بارەوێه‌ی ئێ دەگێرێه‌وێه‌ کە ووتوویەتی: (سویند بە خوا ئەگەر هەموو منداڵەکانم بەیەکجار لە دەستبەدەم لام خۆشترە لەوێ بەرد بپوختنم، بەلام ئەگەر قەزای خوا واییت تا بەژێه‌وێه‌ی موسڵمانان بپارێزم ئێتر چیم لە دەست دێت) (أبو شامة: کتاب الروضتين ج ۲ ص ۱۹۲).

۱- (شرقاشی ناویکی تورکیه‌یەواتای دالی بآئندە، ئەو مهملوکی ئەسەدەدین شێرکۆبوو، پاشان چوویە خزمەتی سەلاحەدین و بوو بەجیگری ئەو لە قاهرەیی لەو کاتەیی کە سەلاحەدین لەوێ نەدەبوو. چەند حوکمێکی سەرسوڕهێنەری دەریتەوێه‌ پال لەو کاتەیی والی بوو، بەلام وادیارە ناپاست و هەلبەستراون چونکە دەقەکان دادپەرۆه‌ری و لێهاتوویی ئەو دەسەلمینن، لە سالی (۵۹۷ هـ) دا کۆچی دوایی کرد).

۲- (القلقشندي: صبح الأعشى ج ۷ ص ۱۲۷).

سەلاحەدین نەوێستا تا دۆژمن بەتەواوەتی بەدەوری عەككا دا خۆی كۆبكاتەو، بەلگوو بە پەلە هێرشى بردە سەریان و توانى پێگەى بەرەوشارەكەى بكاتەو، تا بە شەمەك و چەك و سەربازى فریاگوزارى بۆ بنێرێت، هەرەك پاسەوانیى بۆ پێگەى دۆژمن لە دەرجوون لە چادەرەكانیان پێكخست تاتیایدا بەرتەسك بنەو، بە جۆرێك هەرەكەس بەهاتایەتە دەرەو، هەیان دەكوژایان برینداردەبوو، پارێزەرى شارەكەیش لە ژێر چاودێرى قراقوشدا پالەوانیى و دلێریەكی وریا خوازانەیان نیشان دا.

بارەكە بەجۆرە بەردە وامبوو و جەنگیش لەسەر عەككا بەپێوە دەجوو تا ئەوێ تەرمى كوژراوان زیاد بوو و ئازەلى هەردوولا لە ناو چوون و سەلاحەدین ناچار بوو لەتاو بۆنى ئەو بارە بگوازیتەو، بۆ ناوچەیهكی ناوخۆی دوورلە عەككا كە بە خروپە ناسراو، خاچەرستان سوودیان لەو پاشەكشەیه وەرگرت و توانییان گەمارۆ بخەنە شارەكە و پێى ئى بێن.

لێرەدا دەبینین دەریاوانى ئیسلامى ئەركى پەيوەندىكردنە بە شارەكەى لەلای دەریاییەو، و پێى گەياندنێ فریاگوزارى و خەزینەو پەيام و نامە و شتى تری گرتە ئەستۆ، ئەبوو شامە دەگێرێتەو كە سولتان سەلاحەدین لە كۆتاییەكانى سالى (٥٨٥هـ) داكەشتیگەلى میسرى بانگكرد، پەنجا بەشیش بەسەركردايەتى - حسامەدین لوئلوئى سەركر دەریایی چوون، لە پێدا لە ئاوەكانى عەككا دا بەرەو پووی كەشتیكەكانى دۆژمن بوویەو، و بەسەرىدا سەرەكەوت و تێكى شكاند و دووكەشتى پڕ بە مال و سامان و پیاو و سەربازى ئى گرت، هەرەك خۆراك و چەكی پێویستی بەسەربازگە و پارێزەرى شارەكە گەياند.

هێندەى نەبرد پاشا كەمێك ئەو شەمەك و فریاگوزاریە تەواو بوو و میر بەهائەدین قرقوەشى والى شارەكە ناچار بوو سەرنوێ پەناباتەو، بەر سەلاحەدین، كەشتیگەلى میسرىش بەردەوام بەرە سەرەكەوتووی بەرەو عەككا پێى دەبێ و فریاگوزارى جۆرەجۆرى هەلگرتبوو، بەندەرى خەلیفاشى لە باشووریەو كەرد بوو بە پەناگەیهك كە لەوكاتەى مەترسى فرەنج لە دەریادا زیادى بكردايە خۆى تێدا دەشاردەو، زۆرجار هەندێك لە كەشتیەكانى بەهۆى شەپەلى دەریایی وەرزی

زستانه وه به ربه رده کانی که ناراو هکان ده که وتن، مهلیک عادل ناچار بوو به سوپا کانی وه له ئاو هکانی حه یفا دا سه نگر بگریّت تا سه ربه رشتی ئه و که شتیاران بهکات که له میسر وه به ره و عه ککا ده هاتن.

له باکووری عه ککایشدا شاری به یروت هه بوو که بنکه ی که شتیگه لی شامی بوو، له که ناراو هکانیدا له شویتیکدا که پیی ده وتریت زیب یان (زئب) ده شته یه کی موسلمانان هه بوون که که شتیان پر چه ک ده کرد که ده چوونه ناو عه ککاوه و پتیان له فره نه که کان ده بین.^(١) سه رکرده ی به یرووت که ناوی عیزه دین سامه بوو له وکاته دا چه ندین جه نگی له ده ریادا دژ به و که شتیانه دوژمن هه بوو که به یروتدا به ره و عه ککا تیده په رین و خوی و سه ریازه کانی ده سته و تیکی زوریان گرت که له باس نایه ت، له و سه رکرده یه ده گپ نه وه (سامه یان ئوسامه) که ده سته ی به سه ر پینج که شتی که شتیگه لی پاشای ئینگلته را (ریتشارد دلّ شیر) دا گرتووه که پرپوو له ئه سپ و پیاو ژن و مالو سامان.

هه روه ها عیمادی ئه سفاهانی ده گپ نه وه وه سولتان سه لاهه دین: (فرمانی به نوینه پرانی ئه سکندریه کردووه تا چه ند که شتیکی گه وره ئاماده بکه ن و پیری بکه ن له شمه کی به به هاو خوراک و بینیرن بۆ عه ککا، به لام له کاتی خوازوای خویان دواکه وتن، ئه مه دانیشتوانی شاری عه ککا زیانه ندکرد، سه لاهه دین بیری کردوه و چون چاره یه کی خیرای بهکات، بۆیه نامه ی بۆ عیزه دین سامه ی به رپرسی به یرووت نووسی، ئه ویش که شتیکی پر شمه کی ئاماده کردو کۆمه لیک به به رگی فره نسیه وه سوارکرد که ریشیان لایرد بوو خویان پازاند بووه وه و خاچیان پی بوو و وا لی کردن وه ک پوه بان سه یر بکرین، ئه و (به طسیه) یش له فره نه که کانه وه به ده سته و تبوو له که ناروای به یروتدا که تبوو، سولتان فرمانیکرد چاک بکریته وه ریکو پیک بکریّت، ئینجا پر کرا له گوشت و چه وری و چوار سه (غرارة غلة) و تیرو نه وتی لی بارکرد و سه ربازگه لیک موسلمانانی تیدا دانا له گه ل چه ند مه سیحیه کی

١- (أبو شامة: همان سه رچاوه: ج ٢ ص ١٨٤ پیده چیت مه به ست به زیب له ده قه که دا ئه و شوینه بیت که ئیستا به (جول الدین) ناسراوه له سه ر که ناروای باکووری به یرووته).

بە یرووت کە دەیانویست خۆیان بخەنە شتێوەی دوزمن لە دەریادا و لە گەڵ خۆیاندا چەند بەرازیکیان بردو چەند کەشتیەکی فرەنجەووە بە دەریادا بردنیان و خۆیان تیکەڵ بەوان کردبوو و خۆیشیان بۆ پیگکە یشتن و بایش پالێ پێوە دەنا و فرەنجەکانیش لە کەشتیەکانیانەووە دەیانوت: (ئەو پێی نیە و وەک تیری دەرچوو دەر دەچێت و چوویە سنوورە کەووە و بە نیو مانگ گەییشتە جێ). ^(١) عیمادی ئەسفەهانی ئەوەیش زیاد دەکات و دەلێت: (کەمێک پاش ئەووە سێ کەسێتی میسری گەییشتنە ناو دەریا وەک ئەووە سێ بانە بن). ^(٢)

ئەمەیش شەداد گێڕانەووەیەکی تر دەگێڕانەووە کە عیمادی ئەسفەهانی دەگونجێت و لە بارە ی گرنکی ئەو پۆلەووە هاتوووە کە بە یرووت لە فریاگوزاری عەککا بە شەمەک و خۆراک پۆلێ بینێووە و دەلێت:

سولتان سەلاحەدین بە طەسەیەکی بە یرووت ئامادە کرد بوو و نۆژەنی کردەووە و تیایدا پەنیرو پیاز و مەپو شتی تری دانا و فرەنجەکانیش بە کەشتیەکانیان لە دەوری عەککادا پاسەوانی عەککا یان دەرکرد تا کەشتی مۆسڵمانان نەچێتە ئەوێ، خەلکی ئەوەیش تەواو پێویستیان بە خۆراک و شەمەک بوو، بۆیە کۆمەلێک لە مۆسڵمانانی بە بەرگی فرەنسیەووە سواری کەشتیەکە کرد و پێشیان تاشی و بە رازیان خستە ناو کەشتیەکە و نیشانیان دا تا لە دوورەووە ببینرێن و خاچیان هەلواسی و لە دوورەووە بەرەووە شارەکە هاتن تیکەڵ بە کەشتیەکانی دوزمن بوون و لەوێوە بەرەو شارەکە چوون و ئەوانیش پێیان پێ گرتن و وتیان دەبینن بەرەو ئەو شارە دەچن (وایان دەزانی ئەوانیش لەوان) ئەوانیش وتیان: مەگەر شارەکە تان نەگرتوووە؟ وتیان: هێشتا شارەکە نەگێڕاوە، ئێمە قەلاکان بۆ سەریازگە کە دەگێڕێنەووە لە پشتیمانەووە کەشیتەکی فرەنسیی هەیه لە گەڵیاندا پێککەوتوووە لە دەریادا و بەرەو سەریازگە کە دێت، ئەوانیش سەیریان کرد و کەشتیەکانیان بینی، ویستیان هۆشیاری بکەنەووە کە چی کەشتیە ئیسلامیە کە بە خێرای چوو و بایش

١- (أبو شامة: هه‌مان سه‌رچاوه‌ ح ٢ ص ١٦١).

٢- (أبو شامة: هه‌مان سه‌رچاوه‌ ح ٢ ص ١٦١).

پالێ پێوه نا تا سوپاس بۆ خوا به ساغ و سهلامهتی چووێ بهندهری شارهکه و خوشیهکی گهوره پوویدا چونکه خهڵکی پێویستیهکانیان گهیشته دهست.^(۱)

لهو جهنگانه دا چهند پالێوانیتهی دهركهوتن كه لهوانه باسی پالێوانیتهی زهفدهعی پیشوو عیسا عهوام دهکەین که نامه و زیری لهسکی خۆی ده بهست و ماوهیهکی کهم لهشیوهی دوزمندا له دهريادا مه لهی دهركرد و له لایهکی تری به له مهکانی دوزمنه وه دهچووێ به رهو ده ره وه و دهچووێ عهککا و نامهیهکی دهگه یاند به پیاوانی پارێزهری عهککا و زیره کهیش وهك خهرجی بۆ موجهیدان خهرج دهکرا.

پۆژیکیان عیسا عهوام چهند کیسێک زیرو نامه ی پێ بوو و یهك سال له دهريادا بوو، ئیتر تووشی شتیك بوو كه له ناوی برد و كهس هه والی ئی نه زانی، ئیتر هه ندیک دلتیا بوون كه له ناوو چوو هه ندیکێ تریش وایان زانی به مالو سامانه که وه پایکردوو، پاش چهند پۆژیک خه لک له که نار دهريادا بوو و دهريایش مردوو یهکی خنکاو ی فپێ دایه به رده میان، ئه وانیش پشکنیان دیتیان عیسا عهوامه و زیر و نامهکانی لهسکی بهستوو، بهمه خوا له قسه ی ئه و که سانه پاکی پاگرت و سپارده که ی پێ به جیگه یاند هه رچنده مرد بوویش وهك ئه و کاته ی له ژياندا بوو ویستی خوا سپارده که ی گه یاند.^(۲)

پالێوانیتهیکی تر سه رکرده موجهید جهمال دین موجه ممدی کوپی ئه رککوز بوو که که شتی که ی له وانیترا دوا که وت و که شتی کهانی دوزمن چوارده وریان داو ده ریاوانهکانی ناچار بوو خۆیان بخه نه ناو ئاوه که و ده یانویست خۆیان پزگار بکه ن، به لام سه رکرده که یان به رده وام ده جهنگاو به رگری ده رکرد، خاچه ستان به لێنی په نایان بۆ خسته پوو ئه گه ر بێتو خۆی بدات به دهسته وه، ئه ویش وتی ته نها ده ست ده خمه دهستی پێشپه وه گه وره که تانه وه چونکه مه ترسی به مه ترسیه، پێشپه وه گه وره که یان هات و وای زانی سه رکرده که ی ده سته که وتوو، که چی جهماله دین گرتی دهستی کرده ملی و خۆی ئی توند کرده وه و به رینه داو

۱- (أبو شامة: همان سه رچاوه ج ۲ ص ۱۶۰).

۲- (أبو شامة: همان سه رچاوه ج ۲ ص ۱۶۰).

ههردووکیان کهوتنه ده‌ریاکه‌وه و خنکان و بوونه هاو‌ده‌م و له‌پ‌یگه‌ی به‌ه‌شت و دۆزه‌خدا لێک جیا‌بوونه‌وه.

هه‌روه‌ها پ‌ا‌له‌وانی‌تیه‌کی تر یه‌عقوبی حه‌له‌بی بوو که که‌شتیه‌کی گه‌وره‌و پ‌ر به‌شمه‌ک و سه‌رباز بۆ فریا‌که‌وتنی پارێزه‌ری عه‌ککا له‌به‌یرووته‌وه ده‌رچوو، تا ریتشاردی پ‌اشای ئینگله‌رای تووشبوو و به‌که‌شتیه‌کانی گه‌مارۆیدا که که‌شتیه‌کانی ده‌گه‌یشتنه چل که‌شتی، موس‌لمانان له‌گه‌ل‌شیدا جه‌نگان و که‌شتیه‌کی گه‌وره‌یان سووتاند وچی تێدابوو سووتان، کاتی‌ک د‌وژمنان باریان له‌که‌شتی موس‌لمانان توند کرده‌وه و خه‌ریک‌بوون ده‌ستی به‌سه‌ردابگرن پ‌یش‌پ‌ه‌و یه‌یه‌عقوب وتی: (سویند به‌خوای گه‌وره‌ بکوژین له‌عیز زه‌تمه‌ندیه‌وه‌یه، و هیچ له‌م که‌شتیه‌یان ناده‌ین به‌ده‌سته‌وه) پ‌اشان به‌پاچ و قولنگ لا‌کانی که‌شتیه‌که‌یان تێکشکاند تا کونیا‌نکرد، ئینجا پ‌رپ‌وو له‌ئاوو چی که‌س و شمه‌کی تێدابوو چ‌وونه ژێر ده‌ریاکه‌ و د‌وژمن ده‌ستی به‌سه‌ر دانه‌گرت.^(۱)

ئه‌م ده‌قانه‌و شێوه‌ی ئه‌مانه‌یش وینه‌یه‌کی پ‌وونی ئه‌و دلێری و قوریا‌نیدانه‌ی د‌وژمه‌ د‌وژمنیان پ‌ی ده‌به‌خشیت که ده‌ریاوانی ئیسلامی خسته‌گه‌ر له‌کاتی‌کدا د‌وژمن له‌و مه‌یدانه‌دا هێزێکی زۆری هه‌بوو، بۆیه له‌به‌رگه‌ریکاریه‌که‌یدا پ‌شتی به‌په‌گه‌زی کتوپ‌ری و فیلکاری به‌ست له‌گه‌ل ئه‌و په‌ری پ‌استی عه‌زیمه‌تدا، سه‌لاحه‌دین خۆی له‌نامه‌یه‌کیدا له‌و باره‌یه‌وه ده‌لێت: (ژماره‌ی که‌شتیه‌کانیان زۆریوون، به‌لام ئیمه‌ به‌عه‌زیمه‌تی‌کی پ‌استرا له‌وان به‌ره‌و پ‌وویان بووینه‌وه، ده‌ی ژماره‌یه‌کی که‌م به‌عه‌زیمه‌تی پ‌استه‌وه زۆریه‌).^(۲)

ئه‌مه سه‌لاحه‌دین له‌قۆستنه‌وه‌ی هه‌رده‌ر فه‌تێکدا دوو دلێ نه‌ده‌نواند که یارمه‌تی بدایه بۆ شکاندی د‌وژمنه‌که‌ی له‌ومه‌یدانه‌ ده‌ریاییه‌دا، بۆ نمونه ده‌گه‌یژێته‌وه له‌گه‌ل کومه‌لێک له‌دزه ده‌ریاییه‌ فره‌نجه‌کاندا پ‌یککه‌وت‌وه تا هه‌لمه‌ت بیه‌نه سه‌ر که‌شتیه‌ بازه‌رگانیه‌کانی د‌وژمن و چه‌ند که‌شتیه‌کی بچ‌وکی ناسراو به‌(براکس).^(۳)

۱- (أبن واصل: مفرج الكرب ج ۲ ص ۳۵۱).

۲- (أبو شامة: هه‌مان سه‌رچاوه ج ۲ ص ۱۸۱- ۱۸۲).

۳- (براکس: کۆکراوه‌ی (برکوس) ه که که‌شتیه‌کی بچ‌وکه‌).

دەستگرویی کردون.

ئەوانیش سواریان بوون و دەستیانگرت بەسەرچەند کەشتیەکی بازەرگاناندا کە
هەندێ لە شەمەکانیان زیوی پەنگ پۆش و ناپەنگ پۆشکراو بوون، بە دیلیان گرت و
هێنانیان بەردەستی سولتان، سولتانیش هەموو ئەو شتە ی پێ بەخشین کە
گرتبوویان و خۆی ئامادەنەبوو هیچی ئی هەلبگریت.

هەرەها سەرچاوەکان دەگێڕنەوێ سەلاحەدین لەسالی (۵۸۶هـ - ۱۱۹۰ز)دا
لەلایەن خۆیەو بەلۆیزیکێ ناردوو کە میر عبدالپەحمانی کوپی موقیز بوو تا
بچیتە لای یەعقوب مەنسوری موحیدی خەلیفەی مەغریب و داوای لێبکات بە
کەشتیگەل یارمەتی بدات تا نێوانی کەشتیگەلی دوزمن و نێوانی فریاگوزاری
مەسیحی لە شام جیا بکاتەو، لەگەڵ ئەوێ دەوتریت مەنسوری بەرپەرچی
داواکە ی داوێتەو چونکە سەلاحەدین لە نامەکیدان ناوای ئەمیری باوەپدارانی^(۱)
ئێ ئەناو و اتە دانسی بەخیلافەتی موحیدینەکاندانەو ناو، بەلام هەندیک لە
میژوونوسە مەغریبەکان پێیان وایە مەنسور سەدو هەشتا کەشتی جەنگی
ناردوو بۆ سەلاحەدین تاپێ لە خاچەستان بگرتێلە کەناراوەکانی شام
تێنەپەن.^(۲) هەرچۆن بێت تێنی ئەو دەکریت کەشتیگەلی موحیدەکانی
لەوکاتەدا لە ناوێکانی زەریای ئەتلەسی لە پۆژوئاوای ئەندەلوسدا بەرەو پووی
چەند مەترسیەکی سەختی خاچەستی بوو بێتەو چونکە کەشتیگەلی ئەلمان و
ئینگلیز و فلمنک (دانیشتوانی زەویە هۆلەندیەکان) کە بەرەو شام دەچوون زیاتر لە
بەندەرە پورتوگالیەکانەو دەنیشتنەو یارمەتی سانشوی یەکەمی پورتوگالیان
دەدا تا هێرش بکاتە سەردراسوێ موسلمانەکە ی لە پۆژوئاوای ئەندەلوسدا، بۆیە
کەشتیگەلی موحیدەکان دەبوو ئیش لەسەر پاراستنی ئەو بەری مەغریبە
ئیسلامیانە بکات لەو مەترسی خاچەرستیە.^(۳)

۱- (أبو شامة: همان سەرچاوە ج ۳).

۲- (أبو شامة: همان سەرچاوە ج ۲ ص ۱۷۵ و دواتری).

۳- (أبن عذاری: البيان المغرب في أخبار الأندلس والمغرب ج ۴ ص ۱۷۵).

له سه ره تا کانی سالی (۱۱۹۱ن) دا فشاری خاچه رستان بۆ سر عککا زیاد کردو سکالای پاریزه ری شاره که له دریژی نه و باره ی و چه رمه سه ریه کان و شه و نخوونی و به رده و امی جه نگی شه و پوژی زیاد کردو سه لاهه دین برپاریدا له پیگه ی که شتیگه له که یه وه ده پاریزه ری شاری نی بکاته وه، به لام به هوی سه ختی نه و باره ی تیایدا بوو و چوار ده وردانی دوزمن له هه موو لایه که وه بۆ شاره که نه و چالاکیه سر که توو نه بوو، هه ریه که له نیبن و که شیر و نه بوو شامه به مجوره قسه ی له سر نه وه ده که ن: (نه وه ی به که ماروکه ی نه زموونی نه بوو ناگاداری هه والی چاک و زیانی نه بوو چوو یه عککا و - له جیاتی شه ست سه رکرده ی بیست سه رکرده چوو ه نه وی، نه وانه ی چوو نه ناو عککا که متربوون له وانه ی چو بوونه ده ر، ئیتر ئاسای بوو نه گه ر ترس و بیم پوو بدات و کوتایی به باره که بیت).^(۱)

نه وه ی زیاتر باره که ی خراپتر کرد نه وه بوو پیتساردی پاشای ئینگلته را له هه مان سالدا (۱۱۹۱ن) دوورگی قوبرسی له ده ست بیزنطیه کان سه ند، دواتر قوبرس بوو به بنکه یه کی نویی ده ریایی بۆ خاچه رستان و مه لبه ندیکی هه میشه ی بۆ یاریده یی میرنشیه کانیا ن له پوژه لاتی ئیسلامیدا، نه و پوودا وه شه پۆلکی خوشی و گوپوتینی له ده روونی خاچه رستاندا نایه وه و هی رشه کانی خو یان بۆ سر عککا توند کرد و پاریزه ری شاره که ناچار بوو به هوی کوتری نامه به ره وه کوتایی هاواری بانگه وازی خو ی ئاراسته ی سه لاهه دین بکات و تیایدا هاتو وه: (باری بیتوانایمان که یشتوته کوتا و دوا ی نه وه ته نها خو به ده سه ته وه دان هه یه ئیمه له به یانیه وه هه شتی مانگی (جه مادی یلئولای سالی ۵۸۷ه - ۱۱۹۱ن) دا نه گه ر شتی کمان له گه ل نه که ن داوای په نادان و به ده سه ته وه دانی شاره که ی ده که ی ن).

هه موو نه و هه وله سه ربازیانه ی سه لاهه دین خستنه گه ر بۆ پزگار کردنی عککا سه ربان نه گرت، بۆیه قراقیشی سه رکرده ی عککا له یولیوی سالی (۱۱۹۱ن) دا و پاش به رگریکاریه که نزیکه ی دوو سالی خایاند ناچار بوو شاره که بدات به ده سه ته وه.

۱- (أبو شامة: هه مان سه رچاوه ج ۲ ص ۱۸۰ — ۱۸۲: سید عاشور: الحركة الصلیبیه ج ۲ ص ۸۶۲).

دوای رووخانی عەککا ناکۆکی کەوتە نێوان فیلیپی دووھمی پاشای فەرھەنسا و نێوان ریتشاردی پاشای ئینگلتەرا و فیلیپ ناچار بوو بە تووپیپھو زەویە پیرزەکان بە جیبھیلێت و بگەپتەوھ بۆ ولاتەکەی خۆی.

پاشا ریتشاردیش بەرھە باشووری درێژەیی بە کشانەکەی خۆی داو بە کەنار دەریادا چوو و کە کەشتیگەلە کەیشی بە دەریادا دەچوو، توانی دەستگیریت بە سەر کەناراوی فەلەستیندا ھەر لە عەککا تا یافا، پاشان بەرھە باشوور بەرھە عەسقەلان، داکەوت، سەلاحەدین ترسا خاچەرستان بەرھە میسریش بێن، بە تاییبەتی، کە ریتشاردی پاشای ئینگلتەرا چەندین جار بەراشکاوانە دەیوت چەندین و شتری بەدەست خستبوو و ئەو ئەنجامەیشی نیشان دابوو، سەلاحەدین ناچار بوو شاری عەسقەلان و یران بکات، بەمە خاچەرستانی لەو بنگەیی دەریایە بێبەشکردکە دەکرا بۆ ھێرشبەردنە سەر میسر بیقۆزنەوھ وەک چۆن دوای ئەوھ پیشتەر لە سالی (۱۱۵۳ز) دا و لە سەردەمی فاتیمەکاندا کەوتبوو بە دەستیان، بەوجۆرە سەلاحەدین توانی بەو کارەیی کلیلی پێی پۆژھەلات بەرھە میسر بپاریژێت.

ریتشارد دلی شیر ھەولێدا بەتیولمەقدیس بگێڕێتەوھ، بەلام بەتەواوھتی شکستی خواردو ناچاربوو لە نۆفەمبەری سالی (۱۱۹۲ز) دا پیککەوتنامەیی (رەملە) لەگەڵ سەلاحەدیندا ببەستێت کە گرنگترین مەرجەکانی بریتیوون لەوھیی خاچەرستان پارێزگاری بە شارە کەناراویەکان صورتا یافا بکەن و بەتیولمەقدیس لەژێر دەسەلاتی ئیسلامیدا بھێنێتەوھ بەمەرجێک پێی بە حاجیە مەسیحیەکان بدرێت بۆ حەج بچن بۆ ئەوێ بەبێ ئەوھیی بەرامبەر بەوھ داوای ھیچ باجێک بکریت.

سەلاحەدین دوای ئەو ناگریبەستە کەوتە رزگارکردنی ھاو دەمە بەدیگراوھەکانی، لەوانە باسی بەھائەدین قراقرشی والی پیشووی عەککا دەکەین کە سولتان موژدەیی بەلێنی چاکەیی پێدا.^(۱) ھەروھەا سەلاحەدین گرنگیدا بەگەران بەناو کۆمەلێک لەسەر سنوورە شامیەکاندا و سەردانی صیداو دواتر بەیروتی کرد و عیزەدین سامەیی والی

ئەوئ لە شەوالی سالی ۵۸۸ کوجیدا پیشوازی لیکرد.^(۱)

سەلاحەدین دواى ئەو نەچار بوو بگەرێتەوێه بۆ دیمەشق و لەوئ لە سالی دواتر (۵۸۹ هـ - ۱۱۹۳). مەرگ ها تەرپی و لەوئ بەو شمشیرەیهوێه که لە جیهاد کردنیدا پئی بوو بە خاک سپێردرا تا ببیتە بەلگەو بیانووی بۆ بەهەشت.^(۲)

سەلاحەدین لەو سەرکردە کەمانە بوو چەکی تری دەریایان لە جیهادی خاچەرستادرا پاراست و ولاتەکی سەلامەت و دانیاکرد. ئەو گفتگویەى لە نێوان قازی فازیلی وەزیریدا بەرپۆه چوو وینەیهکی راستگۆیانەى کلپەى دەروونی سەلاحەدینمان لە چەند هەستیکى بالای بەرەو جیهادی دەریایی چووندا پێدە بەخشیت، قازی فازیل دەلێت: (وا بۆ سولتان هاتە پئ که لە ذیلقەعدە سالی (۵۸۴ هـ) دا بەناوی شارە کەناراوێهکاندا بگەرێت و باریان پێکبخات، پێکەوێه بە کەنارادا لە عەسقەلانەوێه تا عەککا چووین، کاتیش لەو پەری زستاندا بوو دەریایش) شەپۆلێ توندی دەدا وەک شاخەکان، وەک خوا دەفرمویت من تازە دەریام دیبوو بۆیە دەریا لەبەر چاوم سەخت و گەرە بوو تاوام دەزانی کە سێکی بە تواناپیم بلێت ئەگەر یەک میل بپۆیتە ناو دەریاوێه هەموو دنیات پئ دەدەم شتی وام نەکرد، ترسم لەو کەسە بوو بۆ بە دەستەینانی دیناریان درهەمێک دەچیتە ناو دەریاوێه و ئەو کەسەم پئ باشبوو کە چوونە ناو دەریای ناوێت، ئەمە هەمووی مەترسیەک بوو بۆ من لەبەر سەختی ئەو باو پە باو جۆلە و شەپۆلێ دەریا کە دەمدی، لەم کاتەدا سەلاحەدین لای کردەوێه بەلامداو لەبارەى خۆیەوێه وتی: (هەر کاتی خواى گەرە فەتحرکردنی بە شەکانی تری کەناراوێهکانم بۆ ئاسان بکات ولات دابەش دەکەم و وەسیەت دەکەم و مائناوایی دەکەم و دەچمە ناو ئەو دەریاو دوورگەکانیەوێه و شوینیان دەکەوم تالەسەر زەویدا شوین و خاکێک نەهێلمەوێه کە بپوای بە خوا نەبیت یان ئەوێه بمرم). وتنی ئەم قەسەیهلای من زۆر گەرە بوو چونکە لەگەڵ ترس خەیاڵی مندانه دەگونجاو پیم ووت: (لە دنیادا دەروونیکی

۱- (هەمان سەرچاوە: ج ۲ ص ۲۰۷).

۲- (هەمان سەرچاوە: ج ۲ ص ۲۱۵).

بویرتری له گه وره م نیه و کهس نیه بۆ سه رخستنی ئاینی خوا نیازی له و به هیزتریت). ئینجا بۆم گێرایه وه که چی له دهروونمدا ههیه پاشان وتم: (ئه مه نیازیکی زۆر جوانه، به لام گه وره م سه ربازگه ده باته ناو ده ریاوه که خۆی شوره ی ئیسلامه، شیاو نیه خۆی بخاته مه ترسیه وه: (ئه ویش ووتی: من پرسیار له تۆ ده که م به پێزترین و چاکترین مردووه کان کامانه وه؟ منیش وتم: مردنی پێی خوا، ده ی نیازم وایه به به پێزترین جۆری مردووه کان بمرم، نیاز و ههستی سه لاهه دین بۆ جیهادی ده ریای به و جۆره بوو، ده ی له نیۆفه زمانپه وایانی سه رده می ناوه پاستدا ههستی له و جۆره به که می ده بنین.

له مه ی پێشووه وه ده بینین شالۆی سییه می خاچه رستی نه یتوانی ئامانجی سه ره کی خۆی به جیهی ئیت که ئه ویش گه رانده وه ی شوینه پێرۆزه کانی فه له ستین بوو له ده ست موسلمانان، به لام له هه مان کاتدا توانی ده ستبگری به سه ر زۆربه ی که ناراهه کانی شامدا به به نده ره کانیشیه وه وه که به نده ر صور و حه یفا و قیساریه و ئه رسوف و یافاو پزای عه ککا ده روزه ی سه ره کی شانیشنی خاچه رستی به تیولمه قدیس بوو بۆ سه ر ده ریای سه ی ناوه پاست، دواتری بوو به پێگه یه کی ناوی ئه و میرنشینه ی دوا ی ئه وه له ده ست موسلمانان سه نرا.

له کۆتایی سه رده می سه لاهه دیندا پێویسته ئاماژه به خاڵیکی گرنگ بکه ین که ئه ویش بریتیه له وه ی دهسته و تا قمی مه مالیکه ئه سه دی و سه لاهی و عادلیه کان له هه موو ئه و چالاکیه جه نگیانه ی سه لاهه دین دژ به پاشایه نی شام و دژ به خاچه رستان به رپای ده کردن له پال کوردو عه ره به کاندایه شدارییان ده رکرد، ئیبن واصل له کتێبه که یدا (مفرج الکروب) باسی به لام و تووشبوونی ئه و مه مالیکانه له کاتی گه مارۆدانی موسڵ له سالی (۵۸۲ هـ - ۱۱۸۶). و هه وایکی خاچه رستان له شاری صور له سالی (۵۸۵ هـ - ۱۱۸۹). چه ند پووداو یکی تر دا له کات که سه لاهه دین تیا یاندا هه وای ده دا گه مارۆ خاچه رستی له سه ره عه ککا له سالی (۵۸۶ هـ - ۱۱۹۰) لایبات، پاشان له و ناکوکیانه ی له گه ل خاچه رستان له نزیک قودس له سالی (۵۸۸ هـ - ۱۱۹۲) دا پوویدا هه ر وه ئیبن واصل باسی شه هیده کانی

مەمالیک لە جەنگە دا دەکات. ^(۱) بە ھیزی سەلاحەدین و زۆری شانۆ شکۆی نەبوویە پێگەری نەیارى مەمالیکەکانى و لادان لە پاوپریارەکانى لە چەندا کاتیکیدا، نمونەى ئەمەیش ئەو ھەبوو لە گەڵ سور بوونی سەلاحەدین نەبوو بۆ قایمۆ قۆلکردنى بەیتەلمەقدیس وەک چاوەڕوانیکردنى بۆ ھاتنى ریتشارد دلی شیر بۆ گەمارۆدانى ئەو شارە لە سالی (۵۸۸ هـ - ۱۱۹۲ ز) دا مەمالیکە توورکەکان نامە یەکیان بۆ سەلاحەدین نارد و تیایدا وتیان: ھیچ بەرزەو ھەندیکە لەو ھەدا نیە، چونکە گەمارۆ دەدریین و تووشی ئەو بارە دەبین کە خەلکی عەککا تووشی بوون، ئەو کات وەلاتی ئیسلامە بەیەک جار دەگیریت، پای ئیمە ئەو یە ماو ھەیک لە گەڵ دوزمندا پیکدا دەن، ئەگەر ویستی خوا وابوو بیانشکێنن ئەوا وەلاتی ئەوان دەگرین، ئەگەریش سەرنەکەوتن سەربازگە کە پارێزراوە و قودس دەمینیتەو، بە بەردەوامی قودسیش ولاتی ئیسلامی و سەربازانی پارێزراوە... تۆ ئەگەر دەتەویت لە قودسدا دایکوتین تۆیش لە گەلماندا بیتەیان ھەندیک لە ناو دەچیت تا لای ئەو کۆدەبیتەو، گەر ناکوردەکان ھەواداری توورکەکان نابن و ئەوانیش ھەواداری کوردەکان نابن. سەلاحەدین لە بەرگرنگی قودس لە لای بەگویی پای مەمالیکەکانی کرد و ناچار بوو لە دارو دەستەى خۆی لە گەڵاندا میر ئەمجدی بەرپرسی بەعلە بەگیان دابنیت، بەمەیش توانی قودس لە دەستى موسلماناندا بپاریزیت. ^(۲)

جیى گرنگی لەم باسەى پێشوو ھەدا ئەو یە کە مەمالیکەکان وا دیارە گەشتوونەتە بەھیزی و زۆریەو، ئەمە وای لە سەلاحەدین کردووە قسەیان وەرگیریت و یرای ئەو ی دەچوویە سەرخواستیان، ئەمەیش بەلگەى لەسەر ئاستی پشت بەستنى دەولاتی ئەیبووبی لە یەکەم پۆزانییدا بە دەستەو کۆمەڵی مەمالیکە توورکەکان.

مەمالیکە ئەسەدى و سەلاحیەکان چەند خانەو پێ و ھەمام و بازارو خویندنگەیان ھەبوو کە تاماو ھەیک ناوی ئەوانە لە خۆ دەگرت وەک پێگەى جاولی

۱- (ابن واصل: مفرج الكرب ج ۱ ص ۸۹، ۱۰۲، ۱۰۱، ۹۱، ص ۱۲۶).

۲- (ابن واصل: ھەمان سەرچاوە: ج ۱ ص ۱۳۰ - ۱۳۱).

گەورە لە پال مزگەوتی ئەزھەر دا وەك دانەوێ پالێ بۆلای میرعیزەدین جاوێ ئەسەدی و پێگەی وەشاقی لە حارەیی زوھیلە وەك دانەوێ پالێ بۆلای حسامەدین سنقر وەشاقی سەلاحی.^(۱) و حەمامی كەتەبەغای ئەسەدی لە هێڵی نێوان دوو كۆشكدا.^(۲) حەمامی تەتەر لە ناوچەی دارو لوەزارەیی گەورە، تەتەر یەكێك بوو لە مەمالیکەکانی ئەسەدەدین شێركۆ كە ناوی لەسەر ئەو بەرەیه مایەوێ تا وێران بوون و ناوی نرا (وێرانە) (خرائب تەروان) خەلکی دەستەواژەکیان گۆپی و دەیانوت (خرائب تەر) (وێرانەیی تەتەر)، لێرەدا حەمامی كەرجیش هەبوو كە دەدرایەوێ پالێ عەلەمەدین كەرجی ئەسەدی كە دەووربەری وێرانەیی تەتەر بوو، هەروەها قیساریە جەھاركس (بینایەکی گەورە بوو كە چەند دووكانێکی تێدا بوو) میر فەخرەدین جەھاركس ناسری^(۳) لە ساڵی (۵۹۲ هـ - ۱۱۹۶ز) لە قاھیرە بنیادی ناو لەسەر ویشیەوێ مزگەوتێکی گەورەیی بنیاد نا كە گەورەتر و پتەوتریان نەدیوێ، جەھاركس خۆی ئێدنگەییەکی بە ناوبانگیشی هەبوو بە ناوی خۆیەوێ (خۆی ئێدنگەیی جەھاركس) كە ژمارەییەك لە گەورە زانایان و انەیان تێداوێتوێ تەوێ لە وانە قازی تەقیەدین موحەمەد كۆپی عەبدو للەتیف سەبکی^(۴) شافعیی كۆچكردووی لە ساڵی (۷۴۴ ك - ۱۲۴۴ز)، هەروەها خۆی ئێدنگەیی ئەزكەشی كە میر ئەیازی كوچی ئەسەدی لە قاھیرە بنیادی نا، خۆی ئێدنگەیی (مەسروریە) كە تاییبەتەندانی مەسرور

۱- (المقریزی: الخطط).

۲- (مەبەست بە دوو كۆشکی گەورەیی پۆژەلانی و كۆشکی پۆژناواییە لەسەر دەمی خەلیفە فاتیمیەكاندا كە ئیستا بەرامبەر ئەوان خان خەلیلی و مزگەوتی حوسەین و بازایی مزگەرانە لە قاھیرە).

۳- (مقریزی دەگێژتەوێ جەھاركس وشەییەکی فارسییە بە واتای چوار كەس دیت، لە كاتێكدا ئەو شامە دەلێت وشەیی جەھاركس بە واتای ئەوێ دیت بە چوار سەد دینار كراوێ، بەلام عتومەر دەلێت جەھاركس و حركس و شركس دەستەییەك بوون لە باكوردگا وەك پووس لە شانیشنی توران).

۴- (باوکی تاجەدین عەبدولوەهابی كۆپی تەقیەدین سوبوكیە، نووسەری (طبقات الشافعیة الكبرى) كۆچكردووی (۷۷۱ كۆچیە)).

پیشپه وی کۆپو بازنه ی سه لاهه دین بنیادیان نا، خان سه بیلش هه یه که به هانه دین قراقرش ئه سه دی له ده ره وه ی بابولغه ترح له قا هی ره بۆ که شتیاران بنیادی نا، هه ره ها (سوبقه البلشون) که دراوه ته وه پال میر سنقر بلشونی سه لاهی، ئه مه و له گه ل چه ند دامه زراوه یه کی جۆراو جۆردا ئه گه ر هه ر واتایه ک بده ی ئه و به لگه ی ریژه ی ئه و قه له مپه وو زۆریه یه که که مه مالیکه یه که مه کانی ئه ییووبیه کانی پیی که یشتون.

*** سوولتان عادل سه یفه دینی ئه ییووبی (۵۹۶ — ۶۱۵ ک / ۱۱۹۹ — ۱۲۱۸ ک) :**

کۆچی دوا یی سه لاهه دین له سالی (۵۸۹ هـ - ۱۱۹۳ ز) دابوو به هۆی پوودانی چه ند ناکۆکیه کانی له نیوان مندا لانی خیزانی ئه ییووبیدا ئه مه یش به ره نگاریو نه وه ی ئیسلامی به شیوه یه کی لاواز کرد، پاشای قوبرس عموری لوزجنان ئه و ده رفه ته ی قۆسته وه به که شتیگه ل سه ربازه کانیه وه هێرشی برده سه ر شاری به یرووت و له سالی (۵۹۳ هـ - ۱۱۹۷ ز) دا ده ستی به سه ردا گرت.

ئه مه دوا ی ئه وه ی عیزه دین سامه ی به ر پرسی شاره که به بی هیچ جه نگ و به رگریکاریه ک چۆلی کرد، ئه و کاره زۆر که سی تووپه و بیزار کرد، وه ک شاعیری سه رده م ده لیت:

سلم الحصن ماعلیک ملامه مایلام الذی یروم السلامه
فقطاع الحصون من غیر حرب سنة سنهنا ببیروت سامه

له گه ل ئه وه ی مه لیک عادل یافا قه ره بووی به یرووتی کرده وه چونکه له هه مان سالدا (۱۱۹۷ ز) یافای گرت، به لام له راستیدا ده ولت ئه ییووبی به هۆی ناکۆکیه ناخۆیه کانه وه تووشی لیکه له شه شان بوو بوو.

پوودا وه کانی ناکۆکی و دوویه ره کی ناو خۆیی نیوان کورانی خیزانی ئه ییووبی ده گه ریته وه بۆ ئه وه ی پیبازی به میراتدانانی ده سه لات په یپه و ده رکرا، به تایبه تی به پیشکی یه کسانی و نایه کسانی له نیوان، کورانی بنه مالی ده سه لاتداردا،

دابەشەدە کرا، ئەمەیش نەریتی ناو دەولەتی پۆژمەلات و پۆژئاوا بوو لە سەرەتاکانی سەدەکانی ناوەرەستدا ھەروەك دەیشگە پۆتەو ە بۆ سوور بوونی سەلاحەدین لەسەر ئەوێ گرنگترین ھەریمەکانی ناوچەکەئ بۆ کۆپەکانی خۆی بێت دوور لە کەسانی تری وەك براکەئ لێھاتووترین کەس بوو تا دواي خۆی دەسەلات بگریتە دەست کە ئەویش عادل بوو، سەلاحەدین لەسەر چەند ناوچەییەکی دوورو کەناری وەك کەرک و شەو بەك دایناو بوو، یان کەسانی تری لێھاتووی وەك کورانی عادل.

ھۆکارەکانی دابەشبوون لە نێوی خودی کۆپەکانی سەلاحەدیندا سەرقالی کردن، ئەمە دەروازەییەکی سادە و ئاسانی بە عادل دا نێویاندا، ھەوت سال بەسەر مەرگی سەلاحەدیندا تێنەپەپی تا عادل زۆریەئ ئەو کورانی پێچایەو و لە دەولەتییکی یەکیبووندا شوینی ھەموویانی گرتەو، سیاسەتی میکیافیلی ئەو کەسە لە دەربیرینیدا بە پوونی بۆمان دەردەکەوێت کە لە دەربیرینە مەترسیداریدا کە بۆ سەرکردەکانی دەولەتەکەئ لە میسر کە لە دەوریەری بوون پێشکەشی کردو لابردنی مەلیک مەنسوری کۆپی عەزیزی کۆپی سەلاحەدینی بەمە پەردە پۆشکرد: بۆمان ناشرینی ئەتابەگی مندالیک بێ لە کاتیکدا مەن بەتەمەن و لە پێشترم و دەسەلاتیش بەمیراتگری نیە بەلکوو بۆ ئەوێ کە زال و سەرکەوتوویی.

دەستەو تاقمەکانی مەمالیکە سەلاحی و ئەسەدیەکانی لەو پووداوانەدا پۆلێکی گەورەیان بینی، سەلاحیەکان پالپشتی عەزیزی کۆپی سەلاحەدین و مەلیک مەنسوری کۆپی بوون و دژبە عادل و خواستەکانی دەجەنگا.

میر فەخرەدین جەھارکس ناسری پێشپەوی سەلاحی و مەملوکی ناسر سەلاحەدین بوو، ئەسەدیەکانیش سەیفەدین یاز کوخی لە بنەپەتدا مەملوکی شیرکو گەورەیان بوو، چونکە عادل پق و پکەبەری نیوان ئەوان و نیوان سەلاحیەکانی قۆستەو بە فیل و لیزانی و بەلینی خەیاڵیلوی توانی بەلای خۆیاندا پاکیشیان بکات جگە لە میر بەھائەدین قراقرشی ئەسەدی کە وەك جیگیرییکی دلسۆزی مەلیک عەزیز لە قاھیرە دامایەو، ناکۆکی نیوان ئەو دوو تاقمەتامانەوێ دلسۆزی نیوان پاشا ئەییووبیەکانی مایەو تا ئەوێ عادل سەرکەوت و ئەییووبیەکانی

سەكخست و ئەسەدیەكان سەرکەوتن و مەلیك عادل بەرگی کردەبەریان و زەوی بۆ
 پڕینهوه، دەستەئە مەمالیکە سەلاحیەکانیش تووشی ئەو لاوازی یەبوون کە تووشی
 کۆپونەکانی سەلاحەدین بوو، بەمردنی چەند سەرکردە یەکیشیان وەك جەهارکس^(۱)
 لە (۲۰) پەجەبی سالی (۶۰۸ك) (دیسەمبەری سالی ۱۱۲۱ز) و عیزەددین سامە و پیرایی
 چەوساندنەوهی عادل بۆ ئەو سەرکردانەئە تر کە مابوونەوه بەشیوەئە دەستگرتن
 بەسەر قەلاو زەویەکانیاندا هێندەئە تر لاوازیەکیان زیاتری کرد.

بەمجۆرە عادل توانی سەرلەنوێ دەولەتی ئەییووبی لەژێر دەسەلاتی خۆیدا
 یەكبخاتەوه، سولتان عادل لە قایموقۆلکردنی سەرسنووڕەکانی ناوچەکیدە
 پێشەنگی بە سەلاحەدینی بڕایەوه کرد، بە تاییەتی سەرسنووڕەکانی (دمیاط) کە
 لای خاچەرستان جیی گرنگی و گەورەیی بوو، بۆیە لە سالی (۱۲۱۷ز). دا شاری
 عادلێئە لە باشووری میاط لەسەر بەرەئە پۆژەلاتی نیل دامەزراندو پیری لە کرد لە
 سەربازو ئامێرە جەنگیەکان تا لە وکاتەوه بوو بە ناوچەیکە جیهادی بۆ پاراستنی
 دمیاط و پێگرتن لە خاچەرستان بۆ هاتنە ناوی، وێرایی ئەمەیش لە دەروازەئە لقی
 دمیاطەوه بورجیکی بەرزو بالایی لە نیوئەندی نیلدا بنیاد نابوو و پڕپوو لە جەنگاوەر
 بە بورجی (السلسلة) ناسرابوو چونکە دوو زنجیرەئە لێو درێژدەبوویەوه: یەکیکیان
 لە نیلەوه بەرەو دمیاط لەسەر بەرەئە پۆژەلاتی و ئەوی تریش بەرەو ناوچەئە
 دمیاط دەچوو کە بەرەئە پۆژناوای بەرامبەر بە دمیاط بپەرنەوه، بۆیە ئەو بورجە
 کللی دمیاط، یان قافلئە شارە میسرکان بوو هەر وەك میژوو نووسە هاو
 چەرخیەکان و لە بەجێماوەکانی ئیستایشی ئەو ناوئەتی کە لە گونی باشووری

۱- (جەهارکس لە شاخی سالیە لە شاخی قاسیون لە باکووری ی پۆژناوای دیمەشق بە خال
 سپێردراو لەسەر گۆرپە ناوئەدارەکەئە بە گومەزی شەرکەس ئەم دەستەواژەئە نەخشیترا: ئەمە
 گۆپی پێرۆزی سەرکردەئە گەورەئە جەنگاوەری موچامید فەخرەدین پارێزەری سنوری
 موسلمانان بکوژی بێباوەپان ئیازجەهارکس ناسریە کە دواي گەپانەوهئە لە غەزە لە بیستی
 پەجەبی سالی شەش سەدو هشتدا کۆچی دواي کرد (پەحمەتی خوا لەوو لە هەموو مردوانی
 موسلمانان بێت)).

دمیاط له بهره پۆژه لاتیه وه نراوه که (عزیه البرج) ه و له بهرام بهریدا له بهره ی پۆژئاواوه هاوینه هاواری (رأس البر) مهیه .

ئه و توندو تۆلیه ی دمیاط و سه رسنووره میسریه کان تر پیی تاییه تمه ندبوون سووربوونی خاچه رستانی بۆ هێرش بردنی سه ر میسر نه گۆری، به تاییه تی دوا ی ئه وه بۆیان ده رکه وت زۆربه ی ئه و به رگریکاریه ی سه لاهه دین و عادلی برای نیسانی ده دهن سه رچاوه که ی میسره .

له سه ر ئه و بنه په ته خاچه رستان که وتنه په یڕه وی نیازه یان بۆ هێرش بردنی سه ر دمیاط له سالی (۶۱۵ ک - ۱۲۱۸ ن). دا ئه م شالاوه له کتێبه کانی میژوودا به شالاوی پینجه می خاچه رستی ناسراوه که له عه ککا کۆبوونه وه و دواتر به که شتیگه لیکی گه وڕه وه به سه رکردایه تی جان دی بریینی پاشای میرنشنی به یتولمه قدس به ره و دمیاط چوون، ئه م پاشایه ته نها سه رسنووره کانی عه ککای له ده ستدا دابوو، نوینه ریکی پاپا به ناوی کاردینال بلاجیوس له سه رکردایه تی دابه شداری کرد، له وکاته دا مه لیک کامیل موحه ممه دی ئه ییووی له جیات ی سولتان عادلی باوکی فه رمانه وایی ده کرد، باوکی له شامدا دژ به خاچه رستان جهنگی ده کرد.

پاشان خاچه رستان له وشکانی پۆژئاوای شاری دمیاط (ناوچه ی^(۱) دمیاط) دابه زین و که وتنه هێرش بردنه سه ر پێکبخات و فیل و داوی فره نه که کان بشکێنێ و بورجی (سلسله) یش به رده وام به ماوه ی چوار مانگ به رگریکاری دژ به هه لمه ته خاچه رسته یه کان ده کرد، له کۆتاییدا فره نه که کان دوا ی ئه وه ی له سه ر که شتیکی گه وره بورجیکی گه وره یان دروستکرد توانییان بیگرن و زالبوون به سه ر به رگریکاری میسرییان بۆ ئاسان بوو.

۱- (ووشه ی جیزه له زمانه وانیدا به واتای ناوچه دیت، بۆیه له جیات ی ئه و ووشه ناوچه مان به کاره یناوه (وه رگێتی)).

ئو هه واله خهفت و په ژاره ی له دهروونی موسلمانان دانه وه کاتیک مهلیک عادل که له (مرج صفر) له نزیك دیمه شق بوو به ستنی هه واله که ته واود لگران بوو و به دهستی دای به سهرسنگیدا وهك ده برینی خهفت و په ژاره و هه رله وکاته وه نه خوښ کهوت و پاش چه ند پوژیک کچی دواپی کرد.

سولتان کامیل موحه مهه د (۶۱۵ - ۶۳۵ ك / ۱۲۱۸ - ۱۲۳۸ ز):

مهلیک کامیل دواي مردنی باوکی دهسه لاتی میسری گرتی دهست و کهوته دروستکردنی تهنگوچه له مه له بهردهم پیشپهوی کهشتیگه لی خاچه رستی له نیلدا دواپی ئه وه ی زنجیره ی بورجی تیکشکاند جا له جیاتی زنجیره کامدا پردیکی له کهشتی به پانایی میل دروستکرد، به لام فره نجه کان کوشتاریکی توندیان له سهر کرد توانییان بیهرن و دژه بکه ن ناوی، ئه وکات مهلیک کامیل فرمانیکرد چه ند دانه یه که له کهشتیه کانی له نیلدا بخه نه ژیر ئاو، به مهیش پئی له پیشپهوی باشووری کهشتیه خاچه رستیه کان گرت.

فره نجه کان به رامبه ر به و کاره لقیکی کوئی لقه کانی نیلیان هه لکه ندکه به (الخلیج الأزرق) ناسرابوو و له لقی دمیاطه وه له شاری (پوره)^(۱) وه ئاوی بۆ ده هات و ده پژایه ده ریای سپی ناوه راست له باکووره وه، جا خاچه رستان ئه و لمه یان لابرده که دایپو شیبوو، مه به مه کهشتیه کانیان له وپوه له ده ریاه ده چوون بۆ شاری پوره که له به ره ی به رامبه ریه وه پیگه ی عادلیه هه بوو که سولتان مالیک له وئ سهنگه ری داکوتا، به مجوره هه ردوو سوپا ئه ییووی خاچه رستی پوو به پوو وهستان و ته نها ئاوی نیل له نیوانیاندا هه بوو، چه ند جه نگیکی ده ریایی له نیوان هه ردوو لادا به ریوه چووکه تیایدا میسریه کان توانیان (مرمه) له کهشتیه کی گوره بوو

۱- (پوره شاریکی سهر به ره ی پوژئاوای باشووری پوژئاوای دمیاط و ماسی پوری بۆ ئه وه ده گه ریته وه، شوینه که ی ئه مړو گوندی (کفر البطیخ) ده کات، وا دیاره له بهر زوری کشتوکالی شوئی له زهویه کهیدا ئه و ناوه ی لی نراوه و ناوی پوره وه نه ماوه (محمد رمزی: القاموس الجغرافی البلاد المصریه ج ۱ ص ۱۷۶-۱۷۹)).

وهی فره نهجه کان بوون، بگرن که له سه ر سوڤهینه ره کانی دنیا بوو و ئاگرتیا یادا کاری نه ده کرد چونکه به ئاسن ږو پوؤشکرا بوو و یسماری وای بۆ به کارهاتبوو که که شتی هه ریه که یان بیست و پینج ره تل بوو.^(۱)

باره که به و جوړه چهند مانگیک به رده وامبوو و له و مایه وه دا دمیاط له ده ست دوژمن پاریزاو بوو چونکه نیل نیوان هه ردوو لای جیا ده کرده و به ئاسنی له عادلیه وه فریا گوزاری به دمیاط ده گه یشت، به لام خیرا بارودوخه که گوڤاو پیلانیک له سه ر بازگه که ی سولتانا ږو ویدا و ئامانجی لابرندی سولتان کامیل و دانانی فائیزی برای بوو، کامیل پیلانکه ی به خیرایی ئاشکرا کردو له خو ی ترساو شه و سه ر بازگه که ی به جیه یشت و به ره و باشووری بۆ (ئه شمو م طناح) که (أشمو ح الرمان) ی ئیستایه و مه لبه ندی (دکرنس) ه پاشه کشه ی کرد، ئه و کات سه ر بازان به پاشه کشه که ی سه ر کرده که یان زانی و ئه وانیش چوون به دوایدا و چادرو شمه که کانی خو یان له عادلیه به جیه یشت، خاچپه رستانیش ئه و ده فه ته یان قو سته وه و نیله وه بۆ وشکانی ږو ژه لات په رینه وه و ده ستیانگرت به سه ر سه ر بازگه ی عادلیه و چی خه زینه ی ئه ویدا هه یه، پاشان به ره و باکوور بۆ شاری دمیاط سه رکه وتن و له وشکانی و ده ریاییه وه له یه نایری سالی (۱۲۱۹ن) دا دایان به سه ریدا.

له و کاته دا سولتان کامیل توانی به سه ر ئه و پیلانده سه رکه ویت که دژیه و دانرابوو و توانی سه ر کرده پیلانگێڤه کانی وه ک فائیزی برای و سه ر کرده ی کوردی عیماده دینی کوږی مه شتووب له ولاته که ی ده ریکات، دوا یی پا په ږی تا له گه ل خاچپه رستاندا بجه نگیت و گه مارۆی سه ر دمیاط لابیات.

سولتان هه ولیدا په یوه ندی بکات به خه لکی دمیاطه وه تا گیانی مه عنه وییان به رز بکاته وه و سه ر بازیکی له پاسه وانی خو ی پاسپارد که ناوی شه مایل بوو تا ئه و ئه رکه مه تر سیداره به جیڤگه یه نیت، ئه ویش دوور له چاوی خاچپه رستان که که شتیگه له کانیا ن نیلیان دا پوؤشیبوو له نیلدا مه له ی ده کرد تا بجیت بۆ شاری

دمیاط و دل و دهره و نه خه لکه که ی به هیژ بکات و به لئنی گه یشتنی فریاگوزارییان پییدات و دواتر بگه پیتته وه بۆلای سولتان و هه والی ئه وانی پی بلّیت.^(۱)

دمیاط به رده وام نزیکه سالتیک به رگری ده کرد تا ئه وه ی برسیتی فشاری بۆ خه لکه که ی هیئاو نه خووشی و دهرده له ناویاندا بلأوبوویه وه، به وه به رگریکارییان دارپماو خاچه پرستان ده ستیانگرت به سه ر شاره که دا وله تۆفه مبه ری سالی (۱۲۱۹ز) شه عبانی سالی (۶۱۶ک). دا خراپه و کاو لییان تیدا نایه وه.

له وکاته دا سولتان کامیل له سه ر پووی ده ریای ئه شمون ته ناح (ده ریای بچووی ئیستا) له و شوینه دا سه نگه ر گیربوو که دواتر به ناوی مه نسور ناو نرا وه ک شانازی به سه ر که وتنیه وه،^(۲) فریاگوزاریه کان به رده وام به سه ر کردایه تی براو نزیکان و سه ر کرده ئه ییوویی به کانه وه له شامه وه له پال میسری خه لکی قاهره و میسر و هه موو ناوچه کان و ته نانه ت ئه سوانیش پییان مواهید جیهانیکی بیشومار کۆبوونه وه.^(۳)

هه روه ها له ئه وروپا و میرنشینه خاچه رسته یه کان شامه وه فریاگوزاریه کی زۆر گه یشت به خاچه رستانی دمیاط، کاتیک ژماره یان ته واو بوو له دمیاطه وه به سوپا کانه وه و که شتیگه له کانیاه و چوون و له باشووردا به ره و شاری ته لخوا له باکووری سه ربازگه ی ئیسلامی دابه زین، ته نها شتیک دوو سه ربازگه که ی جیا ده کرده وه ته نها تۆکه ندیان ده ریای ئه شمون ته ناح بوو، پاشان هه ردوو لا جه نگیکی توندی وشکانی و ده ریاییان ئه نجامدا و ده ریوانی نیلی ئه ییوویی له و جه نگانه دا پۆلکی گرنکی بینی، مقریزی ده گێپیتته وه که شتیگه لی میسری به

۱- (المقريزي: السلوك ج ۱ ص ۱۹۸، سولتان دواتر وه ک ده ستگزیی بۆ ئه و پالانه کرد به والی قاهره و خه زینه ی شومایل ده دریتته وه پال ئه م که سه).

۲- (شاری مه نسور ده که ویتته سه ر به ره ی پۆزه لاتی لقی دمیاط، له پۆزانی سولتان کامیلی دامه زینته ری و کۆپه کهیدا به شوره ی و ئامیزی جه نگی و ساتیر چواره ور درا بوو، دواتر به ره به ره گه شه ی کرد تا بوو به یه کیک له شاره گه وره و ناو داره میسره کان).

۳- (المقريزي: السلوك ج ۱ ص ۲۰۲).

سەرکردایەتی میسر بە درەدینی کۆپی بە سەد شینی و سورتینەری گەرەوه لە دەریای (معلە)وە کە لقیکی کۆنە و لە کاتدا لە نیلی و لە نزیک بەنەها دەردەچوو پیشکەوت، پاشان بۆ جاری دووەم پەییوەندی کرد بە باکووری تەلخاو مەنسوورە و واتە نزیک مەیدانی جەنگە کە و توانی پێی لەو کەشتیانەیی خاچەرستان بگرێت کە لە دمیاتەو بە خەزینەو بۆ مەیدانی جەنگە کە دەهاتن و توانییان دەستبەگرن بە سەر ژمارەیهکی زۆری سەربازو چەك و شەمە کە کاندان.^(۱)

مقریزی دەلێت سولتان کامیل دەر فەتی زۆر بوونی نیلی لەو کاتەدا قۆستەو و فرمانی بە کۆمەلێک لە موسڵمانەکان کرد تا لە دەریای (معلە) بپەرنەو لەو زەویەیی کە فرەنجەکان سەنگەریان تێدا گرتبوو و لەوێ شویتنێکی گەرەوی نیلی بکەنەو بەمە فرەنجەکان کاتیەک دەزانن زۆریک لەو زەویەدا دادەپۆشییت کە ئەوانی لەسەر و پێی گەرەنەو بۆ دمیاتیان ئێ دەگرێت و بەرەیهکیان نابێت بیگرەن بەر جگەیه کە پێی تەسکی دەریای ئەشمووم تەناح کە کامیل بە ژمارەیه کە لە سەربازەکانی دایخستبوو، بەمە خاچەرستان لە هەموو لاکانەو گەمارۆدران و زانییان جەنگە کەیان دۆزاندوو، بۆیە پەنایان برد بۆ داوای پیکهوتن و نوینەریان نارد بۆلای سولتان کامیل و داوایان لێکرد پەنایان بدات و ئەوانیش بەبێ هیچ مەرج و بەندێک دمیاط دەدەن، بەدەستەو، سولتانیش ئەو داوایەیی قبوڵ کرد، ئەو دەیتوانی لە ناویان بیات، سوپای ئەییووبی لە سالی (۱۲۲۱ز - ۶۱۸ک) دا چوویە ناو دمیاط.^(۲)

لە سەردەمی سولتان کامیلدا شالۆی سەرسوپهێنەری خاچەرستی بۆ سەر بەیتولمەقدیس بوو کە ئیمپراتۆری ئەلمانیا و شانیشینی هەردوو صەقلیه (صەقلیه و ناپۆلێ) فردریکی دووەم سەرکردایەتی دەکرد و بە شالۆی شەشەم ناسرابوو هەموویشی شەش سەد سەربازبوو و یەک دلوپ خوینیشی ئێ نەپۆا، ئیمپراتۆر

۱- (المقریزی: السلوك ج ۱ ق ۱ ص ۲۰۳ - ۲۰۷).

۲- (مقریزی دەگێڕێتەو کە سەد کەشتی خاچەرستی فریاگوزاریەکیان بۆ دمیاک ناردوو داوای ئەوێ موسڵمانان گرتیانە دەست، ئەمەیش کاریکی خواپی و دواتر بەلگەیی ژیری و دووربینی سیاسی سولتان کامیل بوو).

فردریک گیشتنه به ستنی په یمانیک له گه ل سولتان کامیلدا که له سالی (۶۲۶ ک - ۱۲۲۹ ز). دا بوو به وپیته به بی جهنگ ده سترگرت به سر به تیولمه قدیسدا. له ماوه ی ئه و گه شته دا په یوه نندی نیوان ئیمپراتور فردریک و نیوان سولتان کامیل و ژماره یه که له سه رکرده و گه وره پیاوای و زانایانی ده ولت وه که مه لیک ئه شرف موسا برای سولتان کامیل و میر فه خرده دینی کوپی شه یخی شه یخانی و قازی شه مسه دینی داده وری سه ریازی که له وکاته ی ئیمپراتور له شامدا بوو هاوده می ئیمپراتوری بوو به هیژبوو.

پاش ئه وه ی ئیمپراتوری گه رایه وه بۆ ولاتی خوی و پچیکی سپی به دیاری نارد بۆ مه لیک ئه شرف موسا، سولتان کامیلش کومه لیک ئاژه لی ناموی بۆ نارد له نیواندا فیلیک که خه لیک سهرسام کرد بوو، میسر فه خرده دینی کوپی شه یخو شیوخیش وه که نوینه ریکی مه لیک کامیل چوو بۆ لای ئیمپراتور و په یوه نندی دۆستایه ی به تینی نیوانیان پته و بوو، میژوونوسی حه مه وی مه حمه دی کوری نه زیف له کتیبه که ید (التاریخ المنصوری) ئه وه ی بۆ تۆمار کردوین.

(له مؤسکو له سالی ۱۹۶۰ ز). دا کومه لیک نامه بلاوکرانه وه که ئیمپراتوری نارد بوونی بۆ میر فه خرده دین که چهند زانیاریه کی گرنگیان له مه ر ه وال و باسی ئیمپراتور و ده ولته که ی له خوگرته بوو.

فردریکی دووه ته و او سه رمه ستنی زانسته سروشتی و بیرکاری و فه لسه فیه کان بوو و زور جار چهند گرفتیک زانستی ده خرایه بهر ده ست و هیچ زانایه کی ده ور به ری خوی به دی نه درکرد که چاره سه ریکی پیویستی بده نه ده ست، بۆیه ده ینارد بۆ سه رکرده موسلمانان دراو سیکانی تا بیخه نه به رده ستنی زاناکانی و لاته کانیان و وه لامیان بده نه وه، له نمونه ی ئه وه یش ئه و پاسو خوا بیرکاری و فه لسه فیه نه ی ناردنی بۆ مه لیک کامیل و زانای بیرکاری ناسی میسری عه له مودین قه یسه ری ئه سفونی دراوه ته وه پال ئه سفون که گوندیکی صه عیده وه لامی دایه وه و مه لیک کامیل له گه ل کتیبیک له زانستی گه ردووندا وه که دیاری بۆ نادر، هه روه ها فردریکی دووه کومه له پرسیاریکی فه لسه فی نارد بۆ فه یله سوفی سوفیگه رای

ئەندەلوسی ئیبن سەبعین کە کۆمەڵە پرسیارێک بوو لە بارەى بوون و گیان و زانستی خوایی و - هتد، ئیبن و سەبعین وەلامی دانەووە و ئەو پرسیارانەیش بە باسو خواسی سەقلى ناسراون چونکە ئیمپراتۆر لە سقلیە نیشتەجێبوو، گەرەى کامیل تەنها لە دەستکەوتە جەنگی و ئاشتیانەدا بەر تەسک نەدەبوویە وە کە لەگەڵ پرژئاوای مەسیحیدا بەدیھێنا، بەلکوو دەبینین بە پەلە دەهەزار سەربازی لە میسرەو نارد بۆ بەغداد، ئەمەیش لە سالی ٦٣٥ ک. دا بوو تا لە سەرداوی خەلیفەى موسە نسیری عەبباسی پێ لە تەتارەکان بگرن. ئەو بەو کارەى بۆمان دەرەخات چەند میسر گرنگی بە بەرگریکردنی لە بەغداد داو، ئەمە بیست و یەک سال پێش ئەوەى بکەوێتە دەست تەتارەکان.^(١)

پاشان کامیل لە سالی (٦٣٥ ک - ١٢٣٨ ز). دا مرد و عادلی دووھمی کۆرە بچووکى لە جیاتی ئەو کورسى دەسەلاتی میسرى گرتە دەست و صالح ئەییووبی کۆرە گەرەى وەك والی لە ولاتی فوراتیدا مایەو، چونکە دایکى عادلی ویستی کۆرەکەى بێت بە سولتان، دەى ئەوەى ویستی بۆى ھاتە دى، بەلام مەمالیکە کامیلیەکان بەو پازى نەبوون، بۆیە ئەشرەفی و کامیلیەکان پێککەوتن و عیزەدین ئەیبەك ئەسمەر پێشەرەویان بوو، بەردەوام وابوون، تا دەرەفتى چوونە دەرى عادلی بچووکیان بۆجەنگای لەگەڵ بەرپرسی کەرى نزیکیدا قۆستەووە لە بلبیس گرتیان و لە سالی (٦٣٥ ک - ١٢٤٠ ز). دا. لایانبرد و تەنها ئەو کوردا نەچوون بۆ سەرخستنی عادلی کە خێرا لە سەردەستى مەمالیکى کامیلی و ئەشرەفیە توورکەکاندا شکستیان خوارد.^(٢)

لەم پووداوە ئاستى سەرکەوتن و زالبوونی ھیزی تورکی مەملوکی بەسەر ھیزی کوردی ناو دەوڵەتى ئەییووبیمان بۆ پوون دەبێتەو:

صالح ئەییووب کە مافی دەسەلات وەرگرتن ھەبوو جێدەستى لەو پووداوانە بە دووری نەبوو، بەلام کامیلی و ئەشرەفیەکان کە پێککەوتبوون عادلی بچووک لاىبەن

١- (المقرئى: السلوك ج١ ص ٢٥٧ - ٢٥٨، فريال قطان: الحجاز في ظل الدولة الأيوبية ص ٢٥١).

٢- (المقرئى: السلوك ج١ ص ٢٩٤ - ٢٩٠).

له سه ره ئه و كه سه شوینی بگریته وه ناكۆكییان هه بوو، جا ئه شره فیه كان ده سه لاتێ ئیسماعیلی کوپی عادلێ یه كه م و بهر پرسی دیمه شق و مامی صالح ئه ییووبیان پی باشبوو، له کاتیکدا کاملیه کان که شاتق شاکۆیان به هیژتریوو صالح ئه ییووبیان پی باشبوو، نا چاو ئه شره فیه کان پازیبوون و صالح ئه ییووب له کوتاییدا و بانگکرا بۆ میسر تا ده سه لات وه ربگریت، ئه ویش له سالی (٦٣٧ ك - ١٢٤٠ ز) دا. هاته میسر.^(١) هه رچۆن لیڤه داگرنگ ئه وه یه مه مالیکه کان گه یشتنه ئه و هیژهی له ده ولته تی ئه ییووبیدا سولتانیان لا ده بردو كه سی تریان دا ده نا.

سولتان صالح ئه ییووب (٦٣٧ - ٦٤٧ ك - ١٢٤٠ - ١٢٤٩ ز):

صالح ئه ییووب له سه ره قای ده سه لات گرتنه دهستی میسره وه گرنگیدا به کپینی زۆری مه مالیکه توورکه کان تا ئاستیک که هیچ که سی تر له بنه ماله که ی خۆی پی نه گه یشتبوون و زۆربه ی سوپاکه ی له توورکه کان بوو.^(٢) دوا ی ئه وه ی پیشت ره گه زی کورده ئازاده کات هه ر له سه ره تای ده ولته تی ئه ییووبیه وه بنه په تی ده ولته بوون، هۆکاری ئه مه ییش ده گه پیته وه بۆ ئه وه ی صالح ئه ییووب له وه ده ترسا پاشا ئه ییووبیه کان به سه رکردایه تی ئیسماعیل مامی له دژی کۆبنه وه و ده ترسا کامیلی و ئه شره فیه کان لیی پاپه رن ئه گه ر ئه و ده سه لاتێ دوژمنانی بگاته ده ستیان.^(٣) دیاره صالح ئه ییووب ته نها له زیاد کردنی مه مالیکه کاندان نه چووه، به لکوو ئازاد یه کێ پی دان که به ده سه ته و تاقمه کانی تری نه دابوو تا ئه وه ی خه لکی له خراپه و ئاژاوه و ده ستریزییان بۆ سه ر ماڵ و گیانی خه لک لییان بیزاربوون.^(٤)

١- (أبن واصل: مفرج الكروب ج ٢ ص ٣٣٧، المقریزی: السلوك ج ١ ص ٢٩٦).

٢- (أبو الفداء: المختصر في أخبار البشر ج ٣ ص ١٨٨).

٣- (أبن الواصل: مفرج الكروب ص ٣٣٩ - ٣٤٠).

٤- (یه کێک له شاعیره سه رده مه یه کان له و باره یه وه ده لیت: أبو المحاسن: النجوم الزاهره

ج ٦ ص ٣١٩):

الصالح أيوب أكثر من ترك بدولته ياشر مجلوب
قدأ خذك الله أيوباً بخلعته فالناس أصبحوا في ضر أيوب

ئەوکات صالح ئەییوب پێی باشبوو لە پایتەخت دووریان بخاتەوه، بۆیه لە سالی (٦٣٨ ک - ١٢٤١ز). دا قەلایه کی تاییه تی له دوورگیه (الروضه) له نزیک (المقیاس) بۆ دورستکردن و له وی سەقامگیری کردن و کردی به مهلبهندی دهسهلاتی خوێ و چهك و ئامپه جهنگیه كان و شمهك و پتوییستی بۆ برد، ئەو مه مالیكه نویبانه به ناوی مه مالیکی ده ریایی صالحی^(١) ناسران. مه مالیکی ده ریایی وهك مه مالیكه كانی تری پێشوو و دواتریش زۆری شه رمیان له پهگ و پێشه یان سه رهتا و پێگه یشتنی خوێان ده كرد. به لكوو زیاتر شانازییان به وه وه ده كرد كه مه مالیكن، چونكه په یوه ندی مه ملووك به گه وه كه ی له پۆژه لاتدا به شیوه یه کی گشتی زیاتر له وه ی په یوه ندیه کی كۆیلایه تی و به ندایه تی بێت په یوه ندیه کی خێزا نیه، ئەم بته پته ییش پێگری ئەوه نه بوو كه په روه رده یه کی چاك بكرین و به چاكترین شیوه بۆ پێشه كانی حكومهت و كارگێری و سوپا ئاماده بكرین، به لام سه رچاوه هاو چه ركه كان ئەو پێگه یانه ی په روه رده كردن باس ناكهن كه ئەییوبیه كان بۆ پێگه یاندنی مه مالیكه كان ده یانگرتە بهر، به لكو له باره یه وه ته نها كتیبه كه ی مقریزیمان هه یه كه وه سفی ئەوه مان بۆ دهكات خودی ده ولّه تی مه ملووكی له دواتردا چۆن په روه رده ی مه ملووكی ده كرد. لی ره دا پشتبسته ن به په یازی په یه وه ی دواتر له سه ر پێشتر دنیایی ده به خشیت چونكه دیاره ده ولّه تی مه ملووكی زاده ی ده ولّه تی ئەییوبیه و پیکه خستنه كانی له وه وه وه رگرتوه هه یه په یه کی دوو دلی نیه تابلین ئەو وینه ی مقریزی له شروقه کاری په روه رده ی مه مالیكه كان له سه رده می ده ولّه تی مه ملووكیدا هیناویه تی ناكریت له و شیوه و وینه یه بچیته ده ری كه ئەییوبیه كان له په روه رده كردنی مه ملووكه كانیاندا ده یانگرتە بهر، ته نها هیندی نه بێت لی ره دا چه ند گۆرانیکی ورده کاری هه بوون كه خودی سولتانه مه ملووكیه كان دایانه ئینا، جا ئە گه ر بازرگانی مه ملووكی به ئینایه

لی ره دا مه به ست به (الض) له م ئایه تی قورئانه وه یه: ﴿وَأَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ﴾.

دهیخته بهردهم سولتان و ئه وهیش دهیکری و له پیزی هاوپهگهزهکانیدا دایده ناو دهیدایه دهست کهسی تایبهتمندی به پیشه‌یی نووسین ئه‌ویش یه کهم شت که ده‌بوو فیّری بکات قورئانی پیروژه بوو، هر دهسته‌یه‌ک فیهنناسیکی هه‌بوو که هه‌موو پوژیک ده‌هات بۆ لایان و فیّری قورئان و فیّری بوونی نووسین و پاهینانی نه‌ریت و په‌وشته شه‌ریه ئسلامیه‌کان و په‌یوه‌ست بوون به نوێژو زیکره‌کانی ده‌کردن، دواتر نه‌ریته‌که‌وای لیّهات بازرگانان ته‌نها مه‌مالیکی بچوکیان ده‌هینا، که ده‌گه‌یشته ته‌مه‌نی بالغ بوون فیّری هونه‌ره‌کانی جه‌نگی وه‌شاندنی تورو وشتی له‌و جوّره ده‌کرا، هه‌موو دهسته‌یه‌ک مامۆستایه‌کی هه‌بوو تا ده‌گه‌یشتنه ئه‌وپه‌ری فیّربوونی ئه‌وه‌ی پئویستیان پیی بوو، کاتی‌ک تیروپم هاوێژیان ده‌کرد نه‌ده‌بوو هیچ سه‌ربازو سه‌رکرده‌یه‌ک بیان‌دوینیت یان لیّان نزک ببیته‌وه، ئه‌و کات ده‌برا بۆ خزمه‌ت و پله به پله مووچه‌ی به‌رز ده‌بوویه‌وه وه‌تا ده‌بوو به یه‌کی‌ک له‌سه‌رکرده‌کان، ته‌نها که‌سی‌ک ده‌گه‌یشته ئه‌و ئاسته‌که به‌ته‌واوته‌ی په‌وشتی خۆی پاک کردبیته‌وه و په‌وشتی جوانی زۆربیت و تیکه‌ل به‌گه‌وره‌یی ئیسلام بوو بیت و به‌ دلّ وه‌ریگرتبیت و له‌ تیرهاوێژی و به‌کارهینانی پم و سوار چاکی سه‌ر ئه‌سپدا به‌هیز بووبیت، ئه‌وانه‌ی چهند خزمه‌تکارو گه‌وره‌یه‌کی نوێنه‌رانیان هه‌بوو که شگاریه‌کی پئویست و چاکیان بۆ ده‌کرا و تاقییان ده‌کرده‌وه و له‌ سه‌ر جووله‌ و هه‌ستانه‌کانی مشتومریان له‌گه‌لّ ده‌کرد، جا ئه‌گه‌ر یه‌کی‌ک له‌و په‌روه‌رده‌که‌رانی که فیّری قورئانی ده‌کات یان ئه‌و نوێنه‌ره‌ی که فه‌رمانی به‌سه‌ریه‌وه هه‌یه بزانی‌ت تاوانی‌کی کردووه‌یان له‌ پێوره‌سمی‌کدا لایداوه یان په‌وشتی‌کی ئایینی و دنیا‌یی وازلێهێناوه، به‌رامبه‌ر به‌وه به‌ پیی تاوانه‌که‌ی سزای ده‌دا، گه‌وره‌کان مه‌مالیکه‌کانیان پاده‌هینان وه‌ ده‌یان‌کردنه سه‌رکرده‌ گه‌ل‌کی موجاهیدی پیی خوا و سیاسیه‌تمه‌دارای‌کی که له‌ نیشاندانی جوانیدا ته‌واو ده‌چوون و به‌رامبه‌ر ده‌ستدریژی دوورو نزیک ده‌وه‌ستان و به‌ر په‌رچیان ده‌دایه‌وه.^(۱)

قلقشندی هۆکاری به هیزی ئه و نیزی مهملوکیه ده گێڕێته وه بۆ ئه وهی پوخته ی پیکهستنه کانی پیشووی مهملوکی و بهرهمی ئه زمونه کانیه تی و ده لیت ده سه لاتی مه مالیک له میسر له سه ر ئه وه پاهاتبوو له هه موو ناوچه یه کی پێشتری خۆیه وه بێت و پیکه ی ئه وی بگێڕێته بهر تا ئه وه ی پاک و پوخت ده کرایه وه و جوانترین پهروه ده ده کرا و هه موو مه مالیکه کانی تری تیده په پاند.^(۱)

مه مالیکه صالّی نه جمی له قاهیره دا چه ند خانه و پێ و حه مام و خویندنگه یه کیان له سه ر شیوه ی دامه زراوه مه مالیکه نه سه دی و سه لاحیه کان هه بوو، له وانه ی خویندنگه ی غه زنه ی که حه سامه دین قایمازی صالّی نه جمی بنیادی نا.^(۲) و خانه ی قای بوندو قداره ی که میر عه لانه دینی بوندو قداره ی صالّی نه جمی دایمه زراند.^(۳)

شه کر سازی میر فارس ئوقطای صالّی نه جمی.^(۴) و حه مامی پۆمی له یال حاره ی برجاندا که ده درێته وه پالّ میر سنقری پۆمی صالّی^(۵) و... هتد. هه موو ئه مانه به لگه ی ئه وه ی ده ولته ی ئه ییووبی بهر به رفراوانی مه مالیکه تورکه کانی به کاره ی ناوه به به لگه ی زۆری ئه و بیناو بنیادانه ی ئه و مه مالیکانه دایانه زراندون.

له بابه تی مه مالیکه ده ریاییدا بابه تیکی ترماوه ته وه که پێویستی به پاستکردنه وه هه یه ئه ویش ئه وه یه که زۆریه ی میژوو نووسه کۆن و نوێکان له سه ر ئه وه یه یه کده نگ سوڵتان صالح نه جمه دین ئه ییووبی یه که م که س بووه مه مالیکه ده ریایی پیکهستوه و یه که م که س بووه ئه و ناوه ی لێناون له بهر ده ریای نیل که چواره وری نشینگه کانی ئه وانی له دوورگه ی (الروضه) دادا بوو، به لام ئه و پایه له بهر ئه م هۆکارانه ی خواره وه بنه پتیکه پاست و دروستی نیه :

۱- (القلشقندي: صبح الأعشى ج ۴ ص ۶).

۲- (المقریزی: الخطط ج ۲ ص ۳۹۰).

۳- (هه مان سه رچاوه: ج ۲ ص ۴۲۰).

۴- (أبن دقماق: الانتصار لواسطة عقد الأمصار ج ۴ ص ۴۴).

۵- (المقریزی: الخطط ج ۲ ص ۸۳).

یه که م: میژوو نووسانی هاوسه رده می صالح ئه ییووب وهك ئیبن واصل و ئه بوو شامه ئامار هیان به وه نه داوه که نیل بنه پرتیک بیت بۆ وشه ی دریا ییه کان. ئه مه کۆمه له میژوونووسیکی دواتری وهك مقریزی و ئه بولمه حاسین هیناویان.^(١)

دووه م: دیاره پیشتەر فاتی میه کان دهسته یهك له سه ر بازانیان هه بوون که به غوزه دریا ییه کان ناسرابوون، ههروه ها هات سولتان عادل یه که می باپیری صالح دهسته یهك مه مالیکی هه بوو که ناوی دریا ییه کانی عادل لیئا، ئه مه یش به لگه ی ئه وه یه مه لیک صالح ئه ییووب یه که م که س نه بووه ئه و وشه ی داهینا بیت.

سییه م: فه رزه جی ده گپیژته وه نوره دینی عومه ری کورپی په سولی سولتانی یه مه ن که له سالی (٦٤٧) کۆچیدا مردووه و هاوسه رده می صالح ئه ییووبی بووه له میسر، مه مالیکی دریا یی زۆری هیناوه تا ئه وه ی گه یشتنه هه زار سوار و له سوارچاکی وتی رهاویژیدا له مه مالیکیه کانی میسری باشتەر بوون، ئه و مه مالیکی بچووکیشی هه بوو که له ژماره دا له وان نزیک بوون و له بازنه ی ئه و و سه ربازگه ی سه رکرده کانی به ده ربوون.^(٢)

ئهم ده قه به لگه ی ئه وه یه وشه ی دریا یی له ولاتی ئیسلامیدا زۆربه ی به دوورتر له دریا یی نیل به کار هاتووه.

چواره م: میژوو نووسه هاوچه ر خه کان ناوی فرهنجی پۆژئاوای دریا ییان له و هه ندیک له و دهسته و کۆمه له ی مه سیحیه کان سه ربازیانه ناوه که ئه وروپاوه و له کاتی جهنگه خاچه رسته یه کانداههاتن بۆ شام، ئه بوو شامه ده گپیژته وه له سالی (٥٩٣هک) دا مه لیک عادل یاقای فه تحکردووه.

له و سه رسوپهینه رانه ی بیستومه ئه وه یه له قه لا کهیدا چل سواری فرهنجی دریا یی هه بوون، کاتی که توانییان بچنه ناو قه لا که و بیگرن چوونه ناو کلیسا که ی و ده رگا که یان له سه ر داخستن و به شمشیره کان یان که و تنه لیدانی یه کهتری تا ئه وه ی

١- (محمد مصطفى ریاده: بعد ملاحظات جدیدة فی تاریخ دولة الممالیک، مجلة كلية الآداب القاهرة ١٩٣٦).

٢- (الخرزجی: العقود اللؤلؤیة فی تاریخ الدولة الرسولية ج ١ ص ٨٢).

هه موویان له ناوچوون، موسلمانانیش که ده رگا که یان شکاند دیتیان فره نه که کان نین و سه پریان کرد هه موویان کوژراون، مه بهیش سه ریان له حالیان سوپما.^(١)

جا ئه گهر دهسته واژهی ده ریایی بۆ میسر نوئ نه بیّت کاتیک مه لیک صالح ئه ییووب دهسته ده ریاییه کهی خۆی دامه زراند، به لکوو دهسته واژهیه کی گشتی بووه که موسلمان و مه سیحیه کانیش نراوه وه ک چۆن له ناو میسرو ده ره وهی میسر دا له پیش سه رده می صالح ئه ییووب دا به کار ده هات، ئه مهیش ئه وه ده گه یه نیّت که ئه گهر ئه و وشه یه بده نیه وه پال نیل گومان له راستیه کهی هه بیّت، کۆتا گرفت له و باره یه وه ئه وه یه بۆچی ئه و دهسته و کۆمه لانه به ده ریایی ناو نراون؟ بۆ وه لامدانه وهی ئه و پرسیاره ده بیّت یه که مجار ئاماژه به هه لئیه بیرو که بلاوه بدهن که پیشتر باس مان کرد که ده لئین وشه ی ده ریایی ده گه پێته وه بۆ ده ریایی نیل که چوارده وری نشینگه ی دهسته و تا قمی ده ریایی صالحی له دوورگه ی (الروضه) دا دا بووه، میژوو نووسه هاوسه رده مه کانی به هیه چ جوړیک ئه مه یان باس نه کردووه، وێرای ئه وهی بوونی ئه و ناوه له سه رده می فاتیمیه وه له میسر دا بهر په رچی ئه و بانگه شه یه ده داته وه.

گومانی راستتر ئه وه یه ئه وانه بۆیه به ده ریایی ناو ده برین چونکه له پشت ده ریاکانه وه هاتوون، له جوانفیک دا هاتووه ئه وانه به ده ریایی یان پیاوانی ئه و دیو پووبار ناو ده برین.^(٢) جوانفیل ئه و که سه بوو که له هه لمه ته کهی لويس نۆیه مدا له گه ل مه مالیکی ده ریایی صالحیدا جه نگاوه و لای ئه وان به دیلگیراوه و چیرۆکی خۆی گیرا یه وه بۆیان که به های خۆی هیه به و پیه ی که سیکی هاو سه رده م و شایه تعال بووه، ئه گهر زانی مان مه مالیکه ده ریاییه کان له کاتی ئه ییووبی و

١- (أبو شامة: الذیل علی الروضتین عزت العطاء الحسینی له ژیر ناو نیشانی) (تراجم رجال القرنین السادس و السابع الهجری) بلاوی کردووه ته وه ص ١٠- ١١ / ٤٢- ١٥١ ته مه و تیبنی ئه وه ده کریت وشه ی (پۆئاوای ده ریایی) به (عزت البحریه) بش هاتووه که به واتای بی هاوسه ردیت وا به هاوسه رگیریان نه کردووه).

مه مالیکه کاندای ده برپی ده سته یه ک له و که سه نامۆیانه بوون که بازاره کانی کۆیله ی
فرۆشیه وه له و قه و قازو ئاسیای بچوک و که ناراهه کانی ده ریای په ش و دواتر
ده ریای قهرمه وه هینراون بۆ که ندای قوسته نستینه و له و پێشه وه بۆ ده ریای
ناوه راست و له و وێوه ده بران بۆ به ندهری ئه سکه ندهریه یان ده میاط که بۆ
پشتگیری ئه مه ده برپینه که ی جوانفیل پالپشتمان^(۱).

چاکه و فه زالی جوانفیل ته نها له وه و دانیه که پافه ی و شه ی ده ریای کرد بیته که
لمکینراوه به ده وه ته ی یه که می مه مالیکه کانه وه، به لکو له وه یش تپیه پیه و
گه یشته وه ئه وه ی تو ماری پووداوه کانی شالۆی حه وته می خاچه رستی ده کات که
به سه رکردایه تی لویسی نۆیه می پاشای فه رهنسا بۆ داگیرکردنی میسر هات.

له و شالۆه دا نرخی مه مالیکی ده ریای و ئه و پووداوانه یمان بۆ ده رده که ویت
پێخۆشکر بوون بۆ خۆیان و ده وه ته که یان له میسر و شام، له و کاته ی کاروبارو له
میسر و شامدا بۆ صالح ئه ییووب جیگیربوو، هه والی پێگه یشته شالۆیکی
خاچه رستی له پێدایه به ره و میسر و فره نسی (واته پاشای فه رهنسا که به قدیس
لویس) ناسرابوو سه رکرده یه تی، ئین واصل و مقریزی ده لێن هه والی ئه و هه لمه ته
له پێگه ی ئیمپراتۆر فردریکی دووه مه وه که هه نشتاوفن ئیمپراتۆری ئه لمانیا و
صقلیه بوو ده گه یشته سولتان صالح ئه ییووب و نیودراوه که ی به پۆشاک
بازرگانه وه چوویه خزمهت سولتان صالح ئه ییووب و بینی سولتان له دیمه شقه و
نه خۆشه^(۲).

ئه گه ر فتحکردنی به یتولمه قدیس له پۆزانی سه لاهه دین له سالی (۵۸۳ هـ -
۱۱۸۷ ز) دا وایکرد هه لمه تی خاچه رستی ناسراو به هه لمه تی خاچه رستی سییه م
سه ره له بدات، ئه و که وتنی له سالی (۶۴۲ هـ - ۱۲۴۴ ز) دا له سه رده ستی مه لیک
صالح ئه ییووب جیگیره کا خوارزمیه کانی ئه و هۆکاره بوو که بوویه هۆی هه لمه تی

۱- (القلقشندی: صبح الأعشی ج ۴ ص ۴۹۶).

۲- (ابن واصل: مفرج الکروب ج ۱ ص ۱۲۱، المقریزی السلوک ج ۱ ص ۳۳۱ حشیه ۲).

خاچپه رستی ناسراو به هه لمه تی خاچپه رستی حوته م به سه ر کردایه تی لويس
تۆیه م بۆ سه ر میسر.^(١)

چونکه هه والی ئه و شکسته نه ی تووشی خاچپه رستان بوو له جهنگی
به یتولمه قدیسدا و به دهسته وهیان دا و ئه و کاره توندو تیزیانیه ی خوارزمیه کان
ئه نجامیاندا به و په پی زیاده په وهیه وه گه یشته ئه وروپا، ده ی هه ر ئه و هه والانه ی
گیانی خاچپه رستانی له دل و دهروونی لويس تۆیه مدا هه ژاند.

به لام ئه م هه لمه ته له هه لمه تی سییه م و هه لمه ته کانی تری خاچپه رستی به
گشتی جیاوازه له و بوارهیدا که هه موو ئه ورپیه کانی له خۆی نه ده گرت، به لکو
فه په نسی بوو زۆرینه یان له فه ره نسیه کان بوو چونکه ئه لمانیا و ئیتالیا له و کاته دا
سه ر قالی ململانیه ی ئیمپراتۆری پایه بوون و لويسی تۆیه میش نه یتوانی ناکۆکی
نیوان پاپا ئه نوسنتی چواره م ئیمپرتۆری فردیکی دوهم لابیات. جا له ئه نجومه نی
نایینی لیۆتدا که ئه و ئه نجومه نه بوو له سالی (١٢٤٨ک - ٦٤٦ن). دا به سترتا
به پروانسه باری هه والی پۆژه هلات که به پاپیه وی گه یشتبوو و تیایدا هه لمه ت
به سه رکردایه تی لويسی تۆیه م راگه نرا و پاپا بانگه وازی بۆ هه لمه تیک کرد که ناوی نا

١- (له راستی دا گێڕانه وه ی به یتولمه دیس یه که مجار له سه ر دهستی مالیک ناصر داودی
کوپی مه لیک عه ظیمی کوپی عادلی به رپرسی که رک له سالی (٢٤٠ن) دا داواته دواى دوانزه سال
له وه ی کامیل دایه دهست فردیکی دوهم پوویدا جه ماله دینی کوپی مه ترووحی شاعیری
میسری به مجۆره وه سفی دهکات:

المسجد الأقصى له عادة سارت فسارت مثلاً سائرا
إذا غدا به الکفر مستوطنا أن یبعث الله له ناصر

فناصر طهره أولا وناصر طهره أخرا، به لام خاچپه رستان جاریکی تر له سالی (١٢٤٢ن) دا
به یارمه تی خودی ناسرا داود داگرتیان وه کاتیک له گه ل ناصرداود دژ به مه لیک صالح ئه ییووب
هاوپه یمانیان به ست، ئه ویش ناچار بوو په نا بیات بۆلای به رکه خانی خزمی و سه ریازی
خوارزمیه کانی و توانییان له غه زه هیزه ی هاوپه یمانه کان بشکێنن و له سالی (١٢٤٤ن). دا
به یتولمه قدیس بگێڕنه وه وه ک دهقه که ی دا هاتووه .

هه‌لمه‌تی خاچه‌رستی دژ به فردریکی دوهم به‌و پتیه له که‌نیسه ده‌رچوو بوو له سۆز و په‌حمه‌ت که‌نیسه بییه‌شبوو.

ئهو بیرۆکه له ناوه‌پاسته‌کانی سه‌ده‌ی دوانزه‌ی زاییندا له ئه‌وروپای مه‌سیحیدا زالبوو ئه‌وه بوو تا میسر به‌و هیژه‌و توانایه‌وه بمی‌نیت‌ه‌وه پرۆژه‌ی خاچه‌رسته‌یه‌کان شام شکسته‌خواردوو سه‌ره‌که‌وتوون، هه‌ر ده‌بی‌ت به‌ره‌ی ئسلامی له‌و بنکه‌ گرنگه‌ جه‌نگیه بییه‌ش بکری‌ت. بنه‌په‌تی ئهو بیرۆکه که‌ عه‌مرو یه‌که‌می به‌رپرسی ئهو شالۆه ناسراوا نه‌بووه که له میسر دا ئاسانکاری بۆ ده‌وله‌تی ئه‌ییووی کردو ئهو هه‌لمه‌ته سه‌ره‌که‌وتوه‌ی که سالی (٦١٥ ک - ١٢١٨ ز). دا و له سه‌رده‌می سولتان کامیلدا که‌ناراوه میسریه‌کانی نه‌بڕی، هه‌ر وه‌ک لویسی ئۆیه‌م کردی به‌ پیناوی‌ک بۆ به‌دیه‌ینانی خواست نیازه‌ خاچه‌رسته‌یه‌کانی، ئه‌م پاستیه له ئیبن واصسیلی میژوو نووس شاراو نه‌بوو کاتی‌ک ده‌لی‌ت: پاشای فه‌ره‌نسا ریدافرانس وای دانا‌بوو به‌یتولمه‌قدیس بۆ فره‌جه‌کان بگێریت‌ه‌وه... ده‌یشیزانی ئه‌م کاره ته‌نها به‌گراتنی ناوه‌چه‌ی میسریه‌کان ده‌بی‌ت.

پاشان که‌شتیگه‌لی فه‌ره‌نسی له به‌نده‌ری مرسیلیا و له پاییزی سالی ١٢٤٨ ز دا چوونه ده‌ریا به‌ره‌و دوورگه‌ی قوبروس که له‌ژێر ده‌سه‌لاتی بنه‌مالی لوزجان Lusignan دابوو، ئه‌وان مه‌سیحی لاتینی بوون، لێره‌دا لویسی ئۆیه‌م له ماوه‌ی زستاندا مایه‌وه‌و تیایدا چه‌ند په‌یونديه‌کی له‌گه‌ڵ مه‌غۆلدا ئه‌نجامدا له‌ پیناو ئه‌وه‌ی بیانکات به‌ مه‌سیحی و سوود له‌ هه‌وله‌کانیان وه‌ربگری‌ت بۆ که‌مارۆدانی جیهانی ئیسلامی له‌ پرۆژه‌لاتی نزمدا^١ و له‌ کۆتاییدا هه‌لمه‌ته که له‌ قوبرس و له‌ مایۆی سالی ١٢٤٩ ز. دا به‌ره‌و میسر که‌وته‌پێ دوا‌ی ئه‌وه‌ی ژماره‌ی سه‌ربازه‌کانی که‌یشته‌ نزیکه‌ی په‌نجا هه‌زار جه‌نگاوه‌ر، پاشا دا شارل دی ئه‌نجوای برای رۆبیرت دی ئه‌رتوایشی له‌گه‌ڵدا بوو.

١- (خانی مه‌غۆلی ئهو پلانه‌ی جێبه‌جێ نه‌کرد، تا ئه‌وه‌ی مه‌لیک لویسی ئۆیه‌م دواتر له‌ چاک په‌فتاری خۆی له‌گه‌ڵ نێردراوه‌کانیدا په‌شیمانی خۆی ده‌بڕی).

مهلیک سالت ئه ییووبی زانی دمیاط دواتر ده بیته ناوچهی له باری خاچهرستان له کاتی هتیش هینانه سهر میسردا، بویه به سوپاکانیه وه له باکووری دمیاط و له شاری نه شوم ته ناح که نه شوم رومانی ئیستایه سهنگری گرت و فرمانیکرد دمیاط قایموقول بکه ره و پیری بکه و له خه زینه و چهک و پاریزه ریکی عه ره بی که نانه ی تیدا دانا، هه روه که به سهر کردایه تی میر فه خره دین یوسف سوپایه کی بۆ نارد و فرمانی کرد له که نارای پوژئاوای نه وشیدا دابه زن تا نه هلین دوزمن بگاته که ناراه وه. له به رامبه ر شاره که دا دا دابه زی، به مه نیوانی موسلمانان و دوزمن نیل بوو.

پاشان که شتیگه لی میسر گه یشته ئاه میسریه کان، نه مه ییش له ۴ ی یویی سالی ۱۲۴۹ ز دابوو، بۆ پوژی دواتر خاچهرستان دابه زینه و شکانی پوژئاوای نیل و له وئ له گه ل موسلماناندا چه ند ده سته و یه خه بوونی که پوویدا و دواتر میر فه خره دین به سوپاکانی و به پاریزه ری شاره که که یشه وه به ره و سهر بازگهی سولتانی له نه شوم طناح پاشه کشه ی کرد و خه لکی دمیاط له و نه نجامه دا ترس و بیم دایگرتن و ده رچوون و نه و پردی که شتیانه یان به جیه یشت که وشکانی پوژئاوای دمیاطی پی که ده یاند، خاچهرستانی ش لئی په پینه وه و به ئاسانی شاره که یان دگاگیر کرد. سولتان ئه ییووب له و تووپه بیدا کلپه ی ده سهند کاتیک نه و هه والیه ی بیست، بویه فرمانی کرد تا نه و که نانیانه له خاچ بدرین که له دمیاط هه لگه رابوونه وه و به بی جه نگ دابوو یان به ده سته وه، هه روه که، هه روه که میسر فه خره دین تووپه بوو و هینده. قسه ی به ره و پوو کرد تا هه ندیک له سهر کرده کان ویستیان سولتان بکوژی، به لام میر فه خره دین ئاموژگاری کردن تا له سهر خوین چونکه سولتان نه خوشیه که مه تر سیداری هه یه و مه رگی نزیک بوته وه.

جوانفیلی میژوو نووسی فه پهنسی هاو سه رده م نه و پاشه کیشه یه به وه لیکده داته وه که میر فه خره دین سی جار به کۆتری بالدار هه والی بۆ سولتان نارد و وه هه والی دابه زینی فره نجه کانی بۆ سه روشکانی پیداه، به لام سولتان وه لامیکی بۆ نه نارد وه، نه ویش وای زانی سولتان مردوه، بویه به په له شوینه که ی

به جیهیشت له قسه که ی ئیبن و واصل و مقریزیه وه تیده گهین میر فه خره دین خواستنی گرتنه دهستی ده لاسه تی میسری بۆ خۆی هه بوو (ئه وه ده یویست بگاته پاشایه تی) جا پیده چیت پاشه کسه که ی ریگه یه ک بوو بیت بۆیه دیهینانی نیازه که ی و باوه پی وابوو سولتان مردوه .

هه رچۆن بیت سولتان له بهردهم ئه و پروداواندا نا چار بوو به سه ر یازگه که یه وه به ره و شاری مه نسوره بپوات و له کۆشکی سولتان له سه ر که نارای نیل دابه زی و که شتی هه نگیه کانی ناو نیلی به ره و پوی شاره که سه نگر گیر کرد، هه ره ک کۆمه لّ عه رب و سه ر یازه خۆیه خسه کان به ره و ئه و بنکه نوینه ده چوون تا به ره و پوی ئه و مه ترسیه سه ختی و نزیک ببه وه .

چالاکیه هه نگیه کان له و ماوه یه دا ته نها چه ند شالۆیک بوون که خۆیه خسه موسلمان هه کان ده یا نه رده سه ر سه ر یازگه که کانی خاچه رستان و هه رکه سیکیان ده فرپاندن که ده ستیان پتی بگه یشتایه ، جا ئه گه ر فره نه که کان پتیان بزانیایه ن خۆیان ده خسته ناو ئاوه که و مه له یان ده کرد تا ده گه یشتنه وشکانی موسلمانان موسلمانان بۆ فراندنی فره نه که کان هه ر ریگه یه کیان ده گرت به ر جیئ سه رسوپمان بوو، نمونه ئه مه یش یه کێک له موجهیدانی موسلمانان شووتیه کی هه لکۆلّ و کردیه سه ری، ئینجا چوویه ناو ئاوه که تا فره نه که کان نزیک بوویه وه، ئه وانیش دایان زانی شووتیه و که وتووه ته ناو ئاوه که وه، کاتی که یه کێکیان چوو هه لبگریّت ئه و خۆیه خسه فره نه که ی فراندو به دیلی بر دیه وه بۆ سه ر یازگه ی موسلمانان .

باره که شه ش مانگ له یۆنیۆ بۆ تۆقه مبه ری سالی ۱۲۴۹ز به م جۆره به رده وام بوو لویسی نۆیه میش له دمیاط چاوه رپی هاتنی کۆنت دی بواتیه به ر یه سییه می خۆی ده کرد، کاتی که ئه و سه ر کرده یه گه یشت، پاشا ئه نجمه نیکی به ست بۆ پاریژ کردن له سه ر چاکترین پیگایه که هه لمه ته که ی پی بگریته به ر، هه ندیکیان ده یانوت با بچین بۆ ئه سکه نه دریه^۱ چونکه که ناریکی باش و ده کریّت که شتی پی بگات و به ئاسانی شتی تیدا ده ستده که ویت، به لام کۆنت دی ئه رتوا دژ به و

پایه بوو و باسی له گرنگی چوون بۆ گرنگترین شاری بهرهی میسری ده کرد که قاهره بوو(هه رکه س ده یه ویت ماره که بکوژیت جا یه که م جار له سه ری بدات)لویسی تویه میش پای براکه ی خوی پی په سهند بوو.^۱

له وکاته ی بریاری کشان به ره و قاهره چه سپا، مه لیک صالح ئه ییووب کۆچی دوايه کرد و شه جهره دوری^۲ خیزانی که وته پیکه ستنی کاروباری ده ولت و هه والی کردنی میژده که ی شارده وه له ترسی ئه وه ی له نیوه پیزی موسلماناندا ناژاوه یه ک پوونه دات، له هه مان کاتیشدا هه والی بۆ کۆپی میژده که ی و جیگیری ئه و(توران شاه) نارد و هانیدا تا له قه لای کیفا له ده وره به ری عیراقه وه به ره و میسر بیت تا له دوا ی باوکی ده سته لات بگریت ده ست.

پاشان فره نه که کان به مهرگی صالح ئه ییووبیان زانی و ده رفه تیان قۆسته وه و دمیاطیان به جیهیتشت و به ره و باشوورو به سه ر که نارای پۆژه لاتی نیلدا له لقی دمیاط کشان و که شتیه کانیان به نیلدا تیپه پین، پاش چه ند وه ستانیک له فارسکور شار مساح و فارامون له شانزه ی دیسه مبه ری سالی ۱۲۴۹ز. دا که یشتنه ده ریایان تۆکه ندی ئه شمووم ته ناح^۳. به مه نیل له لای پاستیانه وه و تۆکه ندی ئه شموومیش له به رده میاندا بوو، تۆکه نده که له و سه ربازگی موسلمانان جیای ده کردنه وه ی که له شاری مه نسووره دا بوو، بۆ درێژه دان به پیشره وی به ره و باشووری فره نسیه کان پێیان وابوو یان ده بیت به ره و لقی دمیاط بچن یان به ره و تۆکه ندی ئه شمووم بچن لویسی تویه م تۆکه ندی هه لێژارد.

۱- (Hainville: History Of saint Louis Tr.By Evans P.۵۴).

۲- (سه رچاوه هاوه سه رده م و نیمچه هاوه سه رده مه کان به و جۆره ناوی دینن که له ده قه که داهینا و مانه: شه جهره دور، به لام سه ر چاوه کانی دواتر به شیوه ی شه رجه ره تودور ده یهین، دیاره ناو نانی هاو سه رده مه که کان راستره، میژو نووسه ئه وره پیه کانیش پاستی ناو هینانی به شه جهره دور دو پات ده که نه وه وه ک دائیره تولمه عاریفی ئیسلامی ولین پۆل و جاستون فییت و کنج و چه ندیکی تریان).

۳- (ئه مرق به ناوی ده ریایی بچووک ناسراوه که لیتکی به ناویانگی (په ی)ه له پارێزگای ده قه لیه، ده ریایی ئه شمووم له به ر شاری ئه شمووم ته ناح وای پی ده وترا، ئه و شاره له سه ر ئه و ده ریایه بوو، (أبو المحاسن: النجوم الزاهره ج ۱ ص ۲۱۱- ۲۲۲ حاشیه رقم ۵)).

هه ندیک له ناپاکه کان به رامبه به بریک پاره بوونه پینیشاندهر، به مه سواره خاچپه رسته کان به بی ئه وهی له پیندا تووشی به رگر یکاری ببن په پینه وه،^۱ موسلمانان هینده یان بینی فره نهجه کان هاتوونه ته ناو سه ربازگه که یانه وه، به مه ترس و بیم به نیوه سه ربازاندا بلأوبوویه وه و میرفه خره دین یوسف سه رکرده ی سوپای میسری له جهام هاده درئ و به بی ئه وهی قه لغانه که ی به سستیت سواری نه سپه که ی بوو هه ولیدا خوی و بریک له مه مالیکه کانی سه ربازانی پاکردوو به ره و هیرشبرد نه سه ر دوزمنی هاتوو کۆ بکاته وه، به لام شمشیر له هه موو لایه که وه لییان داو به کوژراوی که وته زهوی دوا ی ئه وهی سواره کانی لیی جیا بوونه وه و خاچپه رستان به سه رکرده ی تی روبرت ئه رتوا ده رگایه کی مه نسووره یان تیکشکاند و له چه ند ده روزه یه کی بچوکه وه دریزیان به هیرش خویان دا بۆ ناو شاره که دا له پاست و چه پدا میسریه کانیان ده کوشتن و دانیشتوانی به دارو به ریدو پم لییان ده دات، له و باره دا ده سته یه ک له مه مالیکه ده ریایی سالحی کۆبوونه وه که له ده ره وه شار بوون، پاشان به سه رکرده ی تی میر بیبرسی بوندو قدار دایان به سه ر فره نهجه کاند، به مه سه رکه وته که ی خاچپه رستان بوو به شکست مه مالیک به به فراوانی که وته کوشتنیان تا دوا ی لیها ت هه موویان له ناو بردن له نیویشیاندا خودی کۆنت ئه رتوا بوو که له نه نجامی که وته خواره وهی کوژا.^۲

که میک دوا ی ئه وه پاشا فه په نسا گه یشته مهیدانی جهنگه که و توانی له سه ر ده ریای ئه شمووم پردیک دروست بکات تا پیا ده کات به سه ریدا به په پنه وه، به لام گیانی مه عنه وی ئویی ناو پیزی موسلمانان که جهنگی مه نسووره له ۸ ی فبرایه ری سالی ۱۲۵۰ ز. دا نابوویه وه به سه ر ئه و سه رکه وته کاتیه دا سه رکه وت که فه رنسیه کان به ده ستیان هینا بوو، بۆ پۆژی دوا ی سه رکرده ی سوپا میر فارسه دین ئوقطای صالحی نه نجومه نیکی جهنگی به ست که تیایدا (کزا غند)^۳ ه که ی کۆنت ئه رتوانی

- ۱- (المقریزی: ج ۱ ص ۳۴۹ ئه و قسه تاییه تانه بوو نه پینیشاندهری فره نهجه کان تاییه پنه وه).
- ۲- (ژماره ی کوژراوانی فره نسیه کان گه یشته نزیکه ی هه زارو پینج سه د سوار: Oman: Op. Ipro.
- ۳- (کزا غند: پالتویه کی بچوکه له سه ر قه لغانی، تینی ئه وه ده کړته لییره دا موسلمانان کاتیک دورشمی پاشای فره نسییان له سه ر پالتۆکه دی که گو له میلاخ بوو لییان تیکچوو و وایان زانی پالتۆکه ی خودی پاشایه و ئه وهی کوژراوه خودی لویسه ئویه مه یه).

نیشانداو وتی ئەمە هی خودی پاشایە و گەلیش بەبێ پاشاوە وەك جەستە ی بێ سەر وایە و ترس لە هیچ مەترسیەکی نیە، بۆیە ئەگەر پیتان باشە پۆژی هەینی هێرش دەبەنیە سەر فرەنسیەکان، لەبەرە بەیانی هەینیدا كە هاو كاتلەگەل^۱ ۱۱ فەبرایەری ۱۲۵۰ز ئۆقطنانی فرمانی بە چوار هەزار سواری خۆی كرد تا پێشترەوی بكن و گەمارۆی سەربازگە ی فرەنجەكان بدەن، ئەمەیش پێچەوانە ی دەستە و تاقمە یە دەهەگەن، بۆ كۆبونەو و دەستە یەکی ئامادە بۆ كاتی فریاگوزاری، ئۆقطان دوا ی ئەو ی لە پێكخستنی سوپاكە ی بوو یەو و خۆی بە تەنها و بە سواری چوو تا ریزی خاچەرستان و مەلەبەند و پێگە ی هێزو لاوازیان بزانیت تا لە سەر ئەو بنە پەتە هێزەكانی بخاتە پێ، ئەو چالاکیانە كاتی ئۆقطایان تا نیو ی پۆژی برد، پاشان فەرمانی كرد تا (نەقارەكان) لێبدەن، پاشان سوارەو پیادەكان لە هەموو لایەكەو هێرشیان بردو بە قەسە ی جوانفیل^۲ وەك چۆن یاری شە ترەنج بكن و بوو، مەمالیکەكان لە هێرشەكە یاندا ئاگری ئیفریقیان بەكارهێناو، بەلام پاشا لويس توانی خۆ پاگر بێت و هێڵی جەنگەكە بۆ باری پێشووی خۆی بگێریتەو دوا ی ئەو تووشی چەند زیانیکی سەخت و گەورە بوو، بەمەیش جەنگی دوو هەمی مەنسورە كۆتایی پێهات و دوا ی ئەم جەنگە خاچەرستان لەو دایا بوون نا توانن لە مەلەبەندەكانی خۆیاندا بمێننەو و پێویستە پێش لە دەستدانی دەرفەت بەرەو دمیاط پاشە كەشە بكن.^۳

چەند پۆژێك بە سەر ئەو جەنگەدا نەچوو تا تورانشاه لە ۲۷ فەبرایە سالی ۱۲۵۰ز. هاتە میسر و مردنی صالح ئەییوویی راگە یەندراو شە جەرودور کاروباری دەسەلاتی دایە دەست تورنشاه، سولتانی نوێ خیرا سەرکردایەتی سوپای گرتە دەست خۆی و

۱- (نەقارە ئەو ئەمپەرە تایبەتە ی کاروانی سولتان بوو هەر لە سەردەمی فاتیمیه كانهو لە کاروانی سولتانكاندا دەبرا بۆ مەیدانی جەنگ و بۆ دەرکردنی فرمان و مۆلەندان بە جەنگ بە كاردەهات ئەمانی لە سەر بێست وەلاخ هەلەدەگیران، لە سەر هەرسێ دانەیان دوانیان دادەنا. (القلقشندي: صبح الأعشي ج ۳ ص ۴۷۵)).

۲- (مەبەستی جوانفیل بە یاری شە ترەنج ئەو یە سوارەكان موسلمانان لە سەر شیو ی پە یژە (درج) بوو).

۳- (پروانه: J. Joivll: Cit. P. ۸۰۰).

کەوتە پلان دانان بۆ ملکه چکردن لویسی تۆیه م تا خۆی بدات بە دەستەوه، کورته کەیشی ئەوه بوو پیی گەپانەوه و پاشەکشە لە فەرەنسیەکان بپریت، بۆیه تورانشاه فرمانیکرد تا چەند کەشتیەکی پارچە پارچە کراو لەسەر پشتی ووشتر باربەکن نیل لە پشت هێلە فەرەنسه کانه وه دایا نەزین^۱ بەمچۆره ییش کەشتیگەلی میسرێه کان توانی هێرش بکاتە سەر زۆریک لەو کەشتیە فەرەنسیانە ی شمه ک و خۆراکیان پێبوو دەستیان بەسەردا بگرن و کەسە کەکانیان بەدیلبگرن، لە ئەنجامی ئەمە دابرسیتی سەر بازگە ی فەرەنسی گرتەوه و نەخۆشی و دەرد لە نێوه سەربازاندا بلاو بوویه وه و مالتیان خراپ بوو و پاشا ناچار بوو داوای ئاگر بەست و بەدەستەوه دانی دمیاط بکات بەرامبەر بەوه ی خاچەرستان بەیتولمه قدس و چەند شارێکی کەناراوی شامی بگرنە دەست.

بەلام میسرێه کان بەو مەرجانە پارە نەبوون و بەباری خراپی فەرەنجەکانیان دەزانی، بۆیه پاشا بریاریدا لە تاریکی شوو دا پاشەکشە بکەن و ئەو پرده ی لەسەر تۆکەندی ئەسمۆ دایاننا بوو لایبەن، بەلام خاچەرستا لە کارە کەیاندا خێرا یان کرد و بیریان چوو پێگە کە بپرین و میسرێه کانیش یە کسەر پەپینەوه و سواری ملی خاچەرستان بوون و شمشیرەکانی خۆیانیان ئی بە کاهینان و کەوتنە کوشتنیا و پاوه دوو ناینان، تا فارسکۆر بەردوامبوو و لە هەموو لایە کەوه کەوتنە لێدانی خاچەرستان و ژمارە یەکی زۆریان ئی کوشتن و بە دیلگرت^۲ و زۆربە ی ئەسپ و شمه ک و چەک و مالتو سامانیان بەدەستکەوت گرتن و مەمالیکی دەریایی

۱- (سولتان کامیلی باپیری پێشتر دژ بە شالۆی جان دی برین بۆ سەر میسر لەسائی ۱۲۱۷ز. دا ئەو پلانە ی بەکارهێناوه بوو هەروەها صالح ئەییووبی باوکیشی لەوه سیەتە کەیدا کە بەجێی هێشتبوو وه سیەتی بۆ کرد بوو، نوەیری لە کێتبه کەیدا (نهاية الأرب في فنون ج ۲۷ لوحة ۹۳-۸۹) کە لە دار الکتب المصریە بە ژمارە ۵۹۴ لە (مصارف عامة) دا هەیه ئەو وه سیەتە هێناوه).

۲- (دەلێن ژمارە ی کوژراوانی فارسکۆر گەشتووتە سی هەزار کەس، تورانشاه خۆی لەو تەیه کیدا بۆ جەمالە دین یغموری جێگێتری لە دیمە شق ئەو ژمارە ی نووسیوه، هەر چەندە لەوانە یە زێدە پۆیی لەو ژمارە یە دا کرا بیئت).

صالحی به تاییه تی ئوقطای و بیبرس بوند و قدارله فارسکوردای کاری خویان کرد تا نه وهی ئیبن واصل به (داویه الاسلام) ناویان ده بات وهک ئاماژه یهک بۆ ئه وهیژه هه یا نبوو که له سواره داویه کانی خاچه رستان ده چوو.^۱

له سه ر ئاستی جه ماوه ریش گیانی مه عنه وی زۆربه رزو به شداری جه نگیش گشتگریبون، پیشتەر ئاماژه مان به چه ند وینه یه کی دا، ئه بو لقاسمی نوه یری لیڤه دا وینه یه کی زیندووی له کاری به رگریکاری جه ماوه ریمان له و کاته دا، ده داته ده ست و ده لێن: (ئه حمه دی دمیاطی) له باوکیه وه که به ئیبن توه لیش ناسراوه بۆ گێرامه وه که باوکی ووتویه تی: من له دمیاط ڤاوه ماسیم ده کرد، کاتیك جهنگی دمیاط ڤوویدا من پانزه سال بوو، بنییم کۆمه لێك له فره نجه کان له سه ر که ناراوی نیل له برساندا که وتون، منیش توڤه که م دابه سه ریاندا که وتمه سه ر برینیان و سه ره کانیا م ده خسته ناو توڤه که و ده مبردن بۆ سولتان، سولتان بریاریدا بوو هه رکه س سه ری فره نجه ک بیئت دیناریك وهرده گریت، منیش هه ر سه ریک که یه که مجار هیئا بوونم دیناریکم وهرگرت، پاشان بۆ ئه وه سه رانه ی که دووم جار هیئانم بۆ هه ریه که یان دره مه میکم وهرگرت، که سانی تریش ده هاتن و سه ریان هیئاوه چییان به من دابوو به وانیشیان ده دا، منیش وتم یه که مجار بۆ هه ر سه ریک دیناریکم وهرده گرن که چی ئیستا بۆ هه ر سه ریک دره مه میك وهرده گرم؟ له بهر نه وهی موسلمانان ئاسان بوو چونکه برسی بوون، چونکه بۆ هه ر سه ریک دره مه میکه، سه ربپینی ئه وانیش بۆ موسلمانان ئاسان بوو چونکه برسی بوون، چونکه موسلمانان له سه ر ڤیگه که یان بۆیان داده نیشتن و هه ر کات له لایه ن هاوه لاکانیاوه له دمیاطه وه به یئیریه ن ئه وان ده یانکوشتن و شمه که که یان ده بردن، به مه فره نجه نه ی له گه ل موسلماناندا ده جه نگان برسییان ده بوو و توانای جهنگیان نه ده ما، پرده که یشیان به سه ردا ڤووخیئراو له ئاوی نیلدا

۱- (سواره کانی داویه یان په رستگاریان به یکه ره ناودارترین کۆمه له سواره ئایینه کان سه رده می جهنگه خاچه رسته یه کان بوون که ڤیپازی بارمه و ڤیپازی سوارچاکیان پیکه وه گریدا بو، ئه وه دهسته و کۆمه له به توندی و دلیری جهنگیان ناسرا بوون، بۆیه ئیبن واصل دهسته ی مه مالیکی ده ریایی صالحی به وان چواندوه، ئه مه یش جیتی خۆیه تی).

دەخنگان و نزیکەى حەفتا ھەزار یان لى بەدیگىران تەنانت فرەنسىی پاشایشیان بەدیگىرا.^۱

لویسى تۆیەم نەبوست خۆى رزگار بکات ھەر چەندە دوستتاریا زۆر داواى لیکردا تا پابکات، بەلگوى بە قسەى ئەبولمەحاسین پریایدا بێنیتەو تە گوروتین بە ھاوئەکانى بدات و بیانپارێزیت، بۆیە میسرێەکان توانیان خۆى و ئەو خانەدان و سوارچاکانەى گوندی (منیە أبى عبدالله)^۲ کە لە باکورى مەنسورە چەند میلێک دوورە بگرن و لویسى تۆیەم برا بۆ شارى مەنسورە و لەوێ لە بەندیخانەى مالى قازى فەخرەدین ئیبراھمى کوپى لوقماندا بەند کرا.^۳

بەوجۆرە ھەلەمەتى خاچپەرستى ھەوتەم لە کوتاییدا بە فەزلى مەمالیکە دەریایەکانەو شکستى خواردو تەنھا دانوستان لە پێناو پێککەوتندا مایەو.

بێگومان شکستى ئەو شالۆو خاچپەرستى بەلگەىەکی پوونى بێئاگایى خاچپەرستان بوو لە جوگرافیای ولاتى میسر، چونکە بۆ ئەوان باشترو بوو پێگەى صالحیە. بلیس بگرە بەر کە زۆریەى جەنگاوەرانى میسر وەك قەمبیز و ئەسکەندەر و عەمرى کوپى عاص و سەلمى یەكەم لە وێو بۆى چوون، نەوەك ئەو پێگەتەنگەلانیەى کە دەبێردنە نێوەندى دەلتاوە و دەبوو بە نیل و لق و تۆکەندە

۱- (محمد بن قاسم النويري الأسكندري: كتاب الأمام بالأعلام، بزانە لە جەنگى ئەسکەندریەدا چى پوویداو (مخطوط رقم ۶۷۷ بكلية الآداب جامعة الأسكندرية) دکتۆر عەزیز سوریا لە ھەوت بەشدار لە ھەیدەر ئابا لە سالی ۱۹۷۶ز دا بڵا کردتەو).

۲- (منیە أبى عبدالله: گەندیکە لە سەر کەنارای پۆژھەلاتى لقى دمیاط کە تا ئیستایش ماو و بە ناوی (میت الخولى عبدالله) وە ناسراو و گەندیکی مەلەبەندى فارسیکورە لە پارێزگای دقھلیە).

۳- (جەمالەدین یەحیا کوپى مە طروجى شاعیر ھاوسەردەم ئاگادار فرەنسیەکان دواى ئەو شکستە دەکاتەو و دەلێت:

وقل لهم إن اضمروا عودة لأخذ ثأر أو لقصد صحيح

دار ابن لقمان على حالها والقيد باق والطوشي تبیع

پروانە: دیوان ابن مطروح ص ۱۸۱- ۱۸۲، ئەمە تا ئیستایش مالى ئیبن لوقمان لە مەنسورە لە پال مزگەوتى شیخی موافیدا یە ناسراو بە ناویانگە).

ئوهی جیی ئای په ژارهیه ئه وهیه موسلمانان کاتیک هستیان به نه مانی مه ترسی
 فره نجه کان کرد نیوان خویان تیکچوو پاش ئه وهی پیشتر ئه وه هیزه یان دژ به
 دوزمنیان به کارهینا که چی ململانیی ناو خویی ده ستپیکرد و پیلانه سیاسیه دانزان
 که بوون هوی پوو خانی ده وله تیک و دامه زانی ده وله تیکی تر، چونکه تورانشاه
 له بهر هۆکاریک که سه رچاوه کان شرؤفه کاری پئویستیان بۆ نه کردوهه پقی له
 مه مالیکه ده ریاییه کان بوون، ته نها هینده یان و تووه که تورانشاه گه نجیکی
 ئاره زووباز بووه و له و له باوکیه وه خو به زل زانی وه رگرتووه، ئه مه وایکردوهه
 سه رکرده کانی مه مالیک لئی بیزارین، ئه ویش دلی له مه مالیکی ده ریایی صالحی کرمؤ
 بوو بوو و ترسی له قوله میړه یان هه بوو، بویه ده ستبهرداریان بوو و مه مالیکه کانی
 خوی و ئه وه ده ربارانیهی له خوی نزیک کرده وه که پۆژه لات هه وه له گه لیدا هاتبوون و
 شوینی ئه وه مه مالیکه ده ریاییه نهی پی گرتنه ده که بوو نه جیی چه وساندنه وه و
 ترساندن تورانشاه به رامبهریان، کاتیک شه وان سه رخؤش ده بوو له به رده میدا کۆپو
 هه راو هوریانی ده به ست و به شمشیردهیدا له سه ری سه رکرده مه مالیکه
 ده ریاییه کان تا سه ر ده په پاندو ده یوتی وا ده کم به مه مالیکی ده ریایی و
 هه ری که یانی به ناوی خویه وه بانگ ده کرد، بویه ئه وانیش نیازیان به رامبهری گۆپاو
 نیازی خراپیان له پوویدا وه رگرت.

پاشان تورانشاه به لینی به نه تابه گ ئوقطای دابوو تا بیکات به والی
 ئه سکه ندریه، که چی به لینه که ی نه برده سه ر به لکوو سوور بوو له سه ر ئه وهی
 بینیریت تا موژدهی سه رکه وتن بدات به به ردره دین لوللونی به رپرسی موصل، ئه و
 به و کاره ی ده یویست به دره دین بیگریت و له چه ند قه لایه کدا به ندی بکات، به مه
 ئوقطای پقی له تورانشاه هه لگرت و که وته قه ره ول بۆ گرتنه وهی ده لئین هه روه ها
 سولتان و یستوویه تی کۆمه لیک له مه مالیکه کانی بینیریت تا هه والی سه رکه وتنه که به
 پاشایانی ولاتانی دراوسی بگه یه نن تا به وه له قاهیره دووریان بخاته وه،
 مه مالیکه کانیش به فیله که یان زانی و زانیان ئه وه دهویه یتله ده ستیان ده ریازی
 بییت و له ناویان بیات.

تورانشاه ته نها به به رنگاری بوونه وهی سه رکرده سوپایه کانی و گه وره کانی

دهوله کي نه وهستا، به لکو و پقي شه جهر و دوريش هينايه مهيدان له کاتيکدا نه و ژنه پالپستي دهسه لاتي تورانشاه بوو، نه و نامه يه کي بؤ شه ره جو دور نووسي و هه په شه ي ليکړدو داواي پاره و سامانه کي باو کي کرد، نه و يش وه لامي دايه وه که هه موو نه و مال و سامانه يي له کاروباري جهنگ و کاروباري گشتي ولاتدا خه رج کردوه، ده لئين ترسيکي زور لاي شه رجودور دروست بوو، بؤيه له ترسي ناپاکي تورانشاه ماوه يه ک چوو بؤ قودس، هه روه ک نامه ي بؤ مه ماليکي دهريايي نووسي و سکا لاي حالي خوي له پړپړه وي توندو تيژي تورانشاه بهرام بهر به نه و ده کرد له کاتيکدا نه و ماوه ي تورانشاه له ميسر نه بوو شه رجهرودو نه و هه موو خزمه ته گه ورانه ي بؤ به جيگه ياندوه، مه ماليکي دهريايي صالحيش دلسوزيان بؤ شه رجهر و دور هه بوو چونکه شهرفي نه و ماموستايانه که نه وانه ي کړپوه هه روه ها، به هوي په يوه ستي نيوان شه رجهرودورو مه ماليکه کان که له سه رچاوه هاوسه رده مه کاندا به دهسته واژه ي خه شداسي ده رده برپيت که به هيژترين نه و په يوه نديان بوون که کاریگه رييان هه بوو له گه شه سندن و گورانه کاني ميژووي مهملو کيدا.

نه م نه مانه واي له مه ماليکه کان کرد پق له سولتان تورانشاه وهريگرن و کږبڼه وه بؤ کوشتن و دهريازبوون له دهستي پيش نه وه ي نه و دهستي خوي بوه شينيت، چواره سه رکړده ي مه ماليک هه ستان به جيپه جيکړدنې نه م پيلانه که يه کيکيان فارسه دين ثوقطاي و يه کيکي تريشيان بيرس بوندو قداري بوو، له بهر به ياني پوژي دووشه مه هاو کات به ۲ مایوي سالي ۱۲۵۰ زـ ۲۷ موحه پره مي سالي ۶۴۸ ک) دواي نه وه ي تورانشاه له خواردني بهر به ياني بوويه وه و له چادره کهيدا بوو فارسکور، بيرس بونداري چووه پيشه وه بؤي و شمشيريکي بؤ وه شاندې بؤ وه شاندې داي له دهستي وپه نجه کاني برې، تورانشاه يش په ناي برد بؤ نه و بورجه ي ته خته ييه ي له سه ر نيل دروستي بؤ وه شاندو داي له دهستي کرد بوو تا له و کاته ي له فارسکوره جار جار له وي کات بباته سه ر و چوويه سه روه بورچه ي که و له وي خوي په ناداو ده رگاي له خوي داخست، بيري ثوقطان و کرده دهرياييه کاني تریش که وتنه شويني ووتيان: (که مار بريندار کرا هه رده بييت

بیشکوزیت) گه مارۆدا وئاگریان تیبهردا، تورانشاهش به هاوارو کروزانه هی دابه زی و هاواری ده کرد، مال و سامانی خۆتان بیهن و وازم ئی بهینن تا بگه ریمه وه بۆ قه لای کیفا، به لام که نه چوو به هانا یه وه، ئه وهیش به رو نیل پای ده کرد و تیرو پمی مه مالیکه کانیش له هه موولاه به سه ریدا دا ده بارین تا خۆی فپی دایه ناو ئاوه که به و هیوایه مه له بکات تا بگاته لای یه کیک له که شتی وه ستاوه کان و خۆی پزگار بکات، به لام ئوقطای خیرا خۆی گه یانده لای و کوشتی.

ئه وه هی جیی باسه لیژده دا کوژرانی تورانشاه له به رده م پیاوانی سوپا دا پوویدا به بی ئه وه هی هچ کامیان هه ولی پزگاری کردنی بدان، ئه مه به لگهی ئه وه یه مه مالیکه کان به ته واوه تی باره که یان گرتووه ته ده ست، ئه بوو عزه دین نوینه ری خه لیفه ی عه بباسی له سه ر بازگه که دا ئاماده بوو و به کوشتنی سولتان ناپازی بوون، ده لێن تورانشاه له به رزایی بورجه که وه هاواری بۆلای ئه و دی برد و ده یووت: ئه ی ئه بو عیزده دین فریام که وه، ئه مه ی چه ند جار دووباره کردوه، ئه بوو عیزده دینش چوو به ده م داواکه یه وه که و تنه قسه کردن له گه ل مه مالیکه کاندایاوازی لیبهینیت، ئه وانیش ئه بوو عیزه دینیان گرت و هه په شه ی ئه وه یان لی کرد ئه گه ر ده ستوه ربدا ته ئه م کاره ده یکوژن، ئه بوو شامه ییش ده گێرته وه مه مالیکه کان هه په شه یان لی کردوه که حورمه تی خیلافه ت ده شکینن، نازانین ئه بوو شامه له پشت ئه م ده برینه وه مه به سستی چیه^۱ پێده چیت مه به سستی ئه وه بیست میسر له بازنه ی قه له میره وی ئایینی خه لیفه ی به غداد بێنه وه ده رو نزا بۆ خیلافه تیکێ تریکه ن بۆ نمونه وه ک خیلافه تی موه حیدین له مه غریب.

پاشان ئه رمی سولتان له نیلوا که توتوه سه رئاو و له که ناراو هه کیدا سی رۆژ ماوه یه وه تا بریادار له شوینی خۆیدا به خال بسپیریت^۲. به مردنی تورانشاه سه رده می ده وله تی ئه ییووبیه کان له میسر کوژایی پیدیت.

۱- (أبو شامة: الذیل علی الروضتین ص ۱۸۵).

۲- (ئبو شامه قسه یه کی والی قاهره ده گێرته وه و ده لیت دوا ی مردنی سولتان تورانشاه فپی درایه نیو بریه ناو ئاوه که وه نیلی به سه ر دا کراو له وی سی رۆژ مایه وه، دوارت ناو

* چەند دېمەنكى ژياري (حضارى) لەسەردەمى ئەيىۋوبىدا :

پېشتەر بىنمان دەۋلەتى ئەيىۋوبى ھەر لەسەرتايەۋە ۋە تا كۆتايىيەكەى دەۋلەتتىكى ئىسلامى مۇجاھىد بوو، لەسەرتاكەيەۋە سەركەۋتنى حطىن بوو كە تايادا بە يتولمەقدىسى گىرايەۋە، لە كۆتايىيە كەيشيەۋە بە سەركەۋتنى مەنسورە دىت، داگىركەرانى فەرەنسى بە سەركردايەتى لويىسى نوۆيەمى پاشايان لە خاكى مىسریدا دەرکرد، بەلام ئەم لايەنە سەربازيە سەركەۋتوۋە لايەنكى تىرى گەشاۋەى ژياريشى لە مەيدانى جياجياكانى زانست و مەعرفەدا لەگەلدا بوو.

ديارە ئەيىۋوبىەكان بە بنەپەت و پەچەلەكيان كورد بوون، بەلام لە پۆشبيرى پەرۋەردى ياندا غەرەبى بوون، ئەوان بە پەرۋەردەيەكى غەرەبى ئىسلامى پەرۋەردەبوون و تىكەل بەۋە بوون و زمانى و ئەدەب زانستى غەرەبيان لاخۆشەيىست بوو و شاعىر و زانا و نوراسەرانىش لىيان كۆدەبوونەۋە و دەكەۋتنە بەر سۆزۈ پىز و شاي و شكۆ و بە خشىنى ئەيىۋوبىەكان، بە كۆپەكانيان لىۋانلىۋى زانا و ئەدەبيان بوون، دواتر ئاسايى بوو ئەو ۋىتەيە لە دەرۋونى شاعىران و نووسەرانى ھەموو بەشەكانى پۆژھەلاتى ئىسلامىدا پەنگ بداتەۋە و زمان و پىنووسەكانيان بە شا نوبالى سەركەۋتنەكان و كارە پالەۋاننىتەكانياندا ھەلبەدەن و بگەۋنە پيا ھەلدانى ئەو پالەۋانانەى بەرگىريان بە بازنى ئىسلام دەرکرد و ھىوا ئارەزوۋى خۆيان بۆ داھاتوۋىيەكى چاكتەر دەبېرن.

خودى سەلاھەدىن حەزى شىعەرى ھەبوو و لە كۆپەكاندا جار جار دەيوتنەۋە و پام و خراپى شىعەرى لىك جياۋەكرەۋە، ھەرۋەھا تەۋاۋ شەيدا و ئالودەى حوكم بنەپەتەكانى شەرىعت بوو بوو لەگەل فىقھناس و زاناياندا لە ۋارەۋە چەند تۆمارى و دانووسنانىكى ھەبوون.

تەرمەكەى خستە ديار و بردىە ناۋ ئاۋەكە ۋەك بللىنى نەھەنگ ئاسا بىت تا گەيشتە كەنارۋىكى تىرى دەرپاكە و لەۋى بە خاك سېئردرا).

ئەو لەوبارەیی سەلاحەدینەو لە بارەیی ئەندامانی بنەمالەکەیشیەو دەوتریت جا عادلی برای حەزی بەلای زانیان و زانستدا دەپۆشت بە تاییەتی زانی فەیلەسوف فەرخرەدینی پازی کە چەند کتیبکی خۆی بو نووسیوە و لە خوراسانەو بۆی ناردووە، هەرەها مەلێک موئەیدی مسعودی کوپی سەلاحەدینی بەرپرسی یەمەن کە تەواو ئالوودەیی کتیب بوو بوو تا ئەو کتیبخانەکی هەزاران کتیبی لە خۆ دەگرت، هەرەها مەلێک موئەزەم عیسای کوپی عادلی بەرپرسی دیمەشق کە هەرکەسێک کتیبی (الفصل) ی زەمەخشەری لەبەر بکردایە سەد دیناری پۆشاکێکی پێ دەدا، هەرەك داوای لە قیوامەدین فەتی کوپی موحەدی بنداری ئەسفەهانی ئەدیبی فاسی کرد تا کتیبی شانامەیی ئەبو لقاسم فیردەوس وەربگیریت) شانامە داستانیکی شیعری فارسیە کە میژووی پاشایانی کۆنی فارس و ئەفسانەکانیان تا فەتی ئیسلامی دەگیریتەو).

لێرەدا لە پال پاشاوسەرکردهکاندا چینی وەزیرو نوسەران لەو سەردەمەدا هەبون کە لەوانە قازی فازل ئەبو عەلی موحیەدینی لەخمی (کوچکردوی ٥٦٩ک) وەزیری سەلاحەدین و خاوەنی تەریقەتی فازیلی لە دارشتن دابوو، عیمادی ئەسفەهانیش (کوچکردوی ٥٩٧ک) نووسەر و میژوونوسی جەنگی سەلاحەدین وە خاوەنی چەندین دانانی ئەدەبی و میژووییە وەك (دولة آل سلجوق) کە چاپکراوە و (البرق الشامی) دەستنوسە (فريدة القصر و جريدة العصر) چاپکراوە (الفتح القسي في الفتح القدس) چاپکراوە، هەرەها سەرکردهی سوار چاک ئوسامەیی کوپی مونقیز (کوچکردوی ٥٨٣ک) کە سەرکردهیەکی بەنی مونقیز و بەرپرسی قەلای شیرز بوو کە تا ئەمرۆیش شوینەواری ماوە ناوی (سیجر) بە دووری پانزە میل بو باکووری حەمالەبەرەیی پۆژئاوای (العاصي) دایە، بە هۆی ئەوانەیی دراوسێی خاچەرستان بوو ئوسامە لەگەڵ خاچەرستاندا چەند گرفت و جەنگ و دۆستایەتیەکی هەبوو کە لە کتیبەکەیدا بە شیوەی یا داشتی تاییەت لە ژێر ناوینیشانی (کتاب الاعتبار) کە فیلیپ حەتتی بلۆکرودتەو تۆماری کردن، کتیبەکە چەند وینەیی بەراوردکاری نێوان نەریتی موسلمانان و فرەجەکان لە خۆ دەگریت کە ئوسامە بە چاوی خۆی

بینیویەتی و پشکینی بۆ کردووە، ھەروەھا بەھادین ئیبن شەدادی (کۆچکردووی ۶۳۲ک) میژوونووس ھەیە کە خاوەنی کتێبی (النوادر، السطانية، والمحاسن اليوسفية) یە کە چاپکراوە و ژبانی سەلاحەدین سولتانی ھێناوە، پێویستە ئەم کەسایەتییە لە گەڵ عیزەدین ئیبن شەدا (کۆچکردووی ۶۸۴ک) جیا بکەینەوە، چونکە عیزەدین پەنج ساڵ دواي ئەو ژیاوە و لە شاری ھەلب بوون و لە بارەي ژبانی سولتان زاھیر بیڕسەوھ کتێبکی نووسیوھ بە ناوێشانى (الروض الظاهر في سيرة الملك الظاهر) دەستنووسە چاپ نەکراوە، ھەروەھا ئەدیبی زانا زیائەدین ئیبنو لئە ئیر (۶۲۸ک) وەزیری مەلیک ئەفەزەلی کوپی سەلاحەدین ھەییە کە لە پەوانبێژی و زانستی چەندین کتێبی نووسیوھ و برا بچووکى عیزەدین ئیبنو لئە ئیری میژوونووسە (کۆچکردووی ۶۳۰ک) کە خاوەنی کتێبی (الکامل في التأريخ)ە، ھەروەھا قازی شەمسەدین ئیبن و خەلەکان (کۆچکردووی ۶۸۱ک) نووسەری کتێبی (وفیات الأعيان) کە چاپکراوە، و میژوونووسی ھەمەوی جەمالەدین ئیبن واصل (کۆچکردووی ۶۹۶ک) کە بارەي سەردەمی ئەییووبیەوھ ئیسکەلۆ پیدیایەکی نووسیوھ، بە ناوێشانى (مفرج الكرب في أخبار بني أيوب) چاپکراوە کە ویستی پێشکەشی بکات بە تورانشاهی کۆتا پاشای ئەییووبیەکان، بەلام کاتێک زانی کۆژراوە وازی لەو بریارە ھێنا ھەروەھا ئیبن ئەبی ئوسەیبە (کۆچکردووی ۶۶۸) خاوەنی کتێبی (عيون الأنباء في طبقات الأطباء) چاپکراوە، میژوونووسی دیمەشقی ئەھابەدین ئەبوو شامە (کۆچکردووی ۶۶۵ک) کە ھاو سەردەمی ئیبن واصل بوو و میژوویەکی گرنکی ئەو سەردەمی نووسیوھتەوھ بە ناوێشانى: (كتاب الروضتين في أخبار الدولتين النورية والصلاحية و ما وقع من الحروب الصليبية) چاپکراوە.

سەبارەت بە شاعیرانی ئەو سەردەمە زۆر بوون، تەنھا ئاماژەدەدەین بە شاعیر سۆفی ناسراو بە ھەمری کوپی فاریزی میسری (کۆچکردووی ۶۳۲ک) لە قەسیدەکان دوو قەسیدەي گەورەو بچووکى ئائین کە تیایدا بە شیکی زۆری نیازە سۆفیەکانی تێدايە، ھەروەھا شاعیر بەھادین زوھیرد (کۆچکردووی ۶۵۶ک) کە لە خزمەت مەلیک صالح ئەییوودا ژیاوە، و شاعیر جەمالەدین یەحیای کوپی مەتروح (کۆچکردووی

٦٤٩ک) که له بنه‌ماله‌ی سه‌عیدی میسره و له‌گه‌ڵ به‌ه‌اء زه‌یردا چه‌ند وتۆیژیکی شیعرییان هه‌یه، قه‌سیده‌یه‌کی به‌ناوبانگیشی هه‌یه که تیایدا هی‌رش ده‌کاته سه‌ر فره‌نسیه‌کان و لویسی تۆیه‌م، هه‌روه‌ها ئیبن سنا ئولمولک (کۆچکردووی ٦٠٨ک) شاعیری میسری که کتییی له‌ باره‌ی هونه‌ره‌ی جیاوازه‌کانی شیعره‌وه به‌ تاییه‌ت هه‌نه‌ری (الموشعات) به‌ناونیشانی (دار الطراز) نویسه‌وه (بلاوکراوه‌ی جوده‌ الرکابی).

ئه‌م پا‌په‌ینه‌ زانستی و ئه‌ده‌بیه‌ چه‌ند مه‌له‌ندیکی ژیا‌ری هه‌بوو که لی‌یه‌وه پووناکی زانست و مه‌عریفه‌ په‌خش ده‌بوو وه‌ک کو‌په‌کانی پا‌شای له‌ کۆشکه‌کانیان و ئه‌وه‌ی به‌ کۆشکی میریان سو‌لتان ناسرا بوون، یان وه‌ک دیوانی دانان یان دیوانی نووسینه‌وه سو‌لتانیه‌کان که ته‌نها سی لی‌ه‌انوو و خا‌ون پش‌ییری با‌لا و زمانه‌وانی به‌ هی‌ز له‌سه‌ریان دا‌ده‌نرا، هه‌روه‌ها وه‌ک خا‌نه‌کان که په‌رستگای و شو‌ینی سو‌فیه‌کان بوون له‌و‌یوه قه‌سیده‌ به‌ ناوبانگی سو‌فیه‌کان با‌ل‌ده‌بوونه‌وه، هه‌روه‌ها وه‌ک خسته‌خا‌نه‌وه نه‌خۆش‌خا‌نه‌کان که پز‌شیکی و پز‌یشکان و نووسینه‌وه پز‌یشکیه‌کانیان ده‌رده‌کرد، پا‌شان خو‌ی‌ندنگا که تیایدا زانسته‌عه‌قلی نه‌قلیه‌کان ده‌خو‌ی‌نران، پش‌تریش و تمان نیزامی خو‌ی‌ندنگا له‌ لایه‌ن سه‌لجوقیه‌کا‌نه‌وه دا‌هات بو‌ بلاوکردنه‌وه‌ی مه‌زه‌بی سو‌ننی و لی‌دانی مه‌زه‌بی شیعی و ئاما‌ده‌سازی عه‌قلی مو‌س‌لمانان بو‌ بی‌ری جیهاد پی‌رۆز، پا‌شان نوره‌دین مو‌حمود زه‌نگی و پا‌شان سه‌لاحه‌دین و جی‌گیره‌کانی له‌ می‌سرو شام له‌سه‌ر هه‌مان سیاسه‌ت چوون هه‌ر چه‌ند جیاوازیه‌کی بچو‌وک هه‌بوو، ئه‌وه‌یش وئ‌وه‌ه بوو که نوره‌دین هه‌زی به‌لای مه‌زه‌بی هه‌نه‌فیدا ده‌چوو له‌ کاتی‌کدا سه‌لاحه‌دین به‌ شیوه‌کی تاییه‌ت هه‌زی له‌ مه‌زه‌بی شافیعیدا نه‌بوو.

له‌و خو‌ی‌ندنگانه‌ی سه‌لاحه‌دین له‌ می‌سر دا‌یمه‌زرا‌ندن بریتی‌بوون له‌:

١- خو‌ی‌ندنگه‌ی سه‌لاحی: له‌ پا‌ل مه‌قامی پش‌ه‌وا شافیعیدا دا‌یمه‌زرا‌ند تیا‌یدا بنه‌په‌ته‌کانی مه‌زه‌بی شافیعی ده‌وترانه‌وه، شو‌ینه‌که‌ی له‌ می‌رۆدا مزگه‌وتی پش‌ه‌وا شافیعیه‌.

۲. خویندنگه‌ی ئیبن زین تجار: خویندنگه‌یه‌کی تری شافیعی بوو که سه‌لاحه‌دین له پال مزگه‌وتی (العتیق) یان مزگه‌وتی (عمرو بن العاص) دایمه‌زراند و یه‌که‌مجار به خویندنگه‌ی ناسریه ناسرابوو، دواتر به خویندنگه‌ی ئیبن و زین ناسرا بوو وه‌ک ناوانانی له‌به‌رزانای شافیعی نه‌بو له‌عباس نه‌حمه‌د کوپی موزه‌فهری ناسرا ئیبن زین تجارکه ماوه‌یه‌کی دوور دریژ له‌وئ خوی بۆوانه و تنه‌وه‌یه‌گلاکردبوویه‌وه تا له سالی ۵۹۱هـ. کۆچی دواپی کرد، به‌مه‌ ناوی خویندنگه‌که‌ی به‌ ناوی نه‌وه‌وه ناسرا.

۳. خویندنگه‌ی (القمحیه): سه‌لاحه‌دین له‌ نزیک مزگه‌وتی عه‌مردا بنیادی نا تا تیایدا فیه‌قی مالیکی بخوینددریّت و به‌شیکی زۆری گه‌نمی بۆ وه‌قف کرد، خواردنی مامۆستا و پاگرو خویندکارانیش به‌ گه‌نم ده‌درا، بۆیه‌ نه‌و ناوه‌ی لیّنا.

۴. خویندنگه‌ی سوفیه: سه‌لاحه‌دین بنیادی نا تا تیایدا مه‌زه‌بی پێشه‌وا نه‌بوو هه‌ینفه‌ بخوینددریّت که له‌ بنه‌په‌تدا مالی و هه‌زیریکی فاتیمی بوو که به‌ عه‌عباس بانگ ده‌کرا، بازارپی شمشیر فروشان له‌به‌ر ده‌رگایدا بوو بۆیه‌ خویندنگه‌ی (سیوفیه) ناسرا.

۵. سه‌لاحه‌دین له‌ ده‌ره‌وه‌ میسر له‌ هه‌ریه‌ک له‌ قودس و دیمه‌سق و دا چه‌ند خویندنگه‌یه‌کی دامه‌زراند و بۆ هه‌ر خویندنگه‌یه‌ک خه‌سته‌خانه‌یه‌کیشی دامه‌زراند.

ئیبن خه‌له‌کان به‌م قسه‌ی به‌ پۆختی کاره‌کانی غه‌زالی دینیت: (کاتیک سولتان سه‌لاحه‌دین ناوچه‌که‌ی گرت به‌سه‌ت هه‌چ خویندنگه‌یه‌کی تیدانه‌بووه‌ چونکه‌ ده‌وله‌تی میسری) (مه‌به‌ستی ده‌وله‌تی فاتیمیه) مه‌زه‌بی ئیمامی هه‌بوو و بپروایان به‌ شتی وانه‌ بوو، بۆیه‌ سه‌لاحه‌دین خویندنگه‌یه‌کی له‌ پال پێشه‌وا شافیعیدا (ﷺ) دروست کردو خویندنگه‌یه‌کیشی له‌ پال گلکۆی ناسراو به‌ گلکۆی حوسه‌ینی کوپی عه‌لیدا (په‌زای خوا له‌ هه‌ردووکیان) له‌ قاهیره‌ بنیادنا، مالی سه‌عه‌یدو سوعه‌دا، خزمه‌تگوزاری خه‌لیفه‌ی فاتیمیه‌کانی کرد به‌ به‌ خانه‌ قاو وه‌قفیکی زۆریشی بۆ دانا، هه‌روه‌ها هه‌ر خویندنگه‌یه‌کی دروست بکردایه‌ وه‌قفیکی زۆی بۆ داده‌نا ناو مالی عه‌عباس وه‌زیری عه‌بیدی کرد به‌ خویندنگه‌یه‌کی هه‌نه‌فی و وه‌قفیکی باسی بۆ داناو له‌ کۆشکیشدا له‌ ناو قاهیره‌دا خه‌سته‌خانه‌یه‌کی دروستکردو وه‌قفیکی باشی بۆ داناوه‌ له‌ قودیش خویندنگه‌و نه‌خۆشخانه‌ و خانه‌قایه‌کیش کرده‌وه، منیش لای

خۆمهوه بیرم لهو پیاوه ده کردهوه و وتم: به راستی لهو دنیاو دوا رۆژدا بهخته وهره، چونکه له دنیادا ئهم کاره دیارانهی فتوحاتی زۆرو کاری تری کردووه و ئهو وهقفه گه ورنهی داناوه و شتکیش نین درا بیتینه پالی و ناوی ئهوی لی نراییت، چونکه ئهو خویندگهی له قوراخه دایمه زراند ناوی ناوی شافیعی لیناوه و ههیش له پالی گلکۆی حوسهینیدا دروستیکرد به ناوی گلکۆکه وه ناوی ده بهن و خانه قاکهیش به سه عید و سوعه دا و خویندگه حه نه فیه کهیش به سیوفی ناوی ده بهن که ئه وهیش له میسر هیه به خویندگهی ئیبن زین تجار ناو دینن هه روه ها خویندگهی مالیکیش له میسر هه ر وایه، ئه مهیش راستی نهی نی ئه وه بۆ حه قیقه ت و راستی. سه لاحه دین له گه ل ئه و ناوچه ده سه لاته فراوانه و ده سه لاته گه وه ریدا زۆر خاکی و نه رمونیان و له خه لک نزیک ز دلنه رم و به سۆزو خوگر و ئارام بو، زانایانی خوشده ویست و له خۆی نزیکه ده کردنه وه و چاکه له گه ل ده نواندن شیعیی باشی به چاکی ده زانی و له کۆره کانیدا ده یوتنه وه، نمونه ی ئه مهیش ئه و به قسه ی ئیبن مونجمی مه غریبی ره چه له ک میسری کۆچکردووی سه ر سامبوو که شاعیرێک بوو له وه سفی مووی سپی پیریدا ده لیت:

وما خضب الناس البیاض لقبحه واقبح منه حین یظهر ناصله

و لکنه مات الشبَاب فسودت علی الرسم من حزن علیه منازله

ده لێن له و کاته ئه ییووبیه کاندایامه زراند و تۆژه نکرده وهی خویندگه سونیه کان له میسر دابیت یان له شامدا به رده وام بوون، نمونه ی ئه مهیش خویندگهی (الفاضلیه) که قازی فازیل له میسر بۆ مه زه بهی شافیعی دایمه زراند، هه روه ها خویندگهی (النقویه) که میر ته قیه دین له شاری حه له ب بنیادی ناو له ویش به خاک سپێردرا، خویندگهی (العادلیه) یش هیه که مه لیک عادل بنیادی نا، مه لیک عادل برای سه لاحه دین بوو و ئهم خویندگهی له دیمه شق بنیادی ناو له ویش به خاک سپێردرا و له گه وره ترین خویندگه شافیعیه کانی دیمه شق بوو و کۆمه لێک له زانایام له وێ وانه یان ده وته وه له ویش داده نیشتن، له وانه ئیبن خه له کان خاوه نی کتیبی (زفیات الاعیان) ئه و خویندگه ئیستا پیگهی کۆبوونه وهی زانستی عه ره بیه له دیمه شق.

ههروه ها دیمه شق خویندنگه ی موعه زهم عیسا کورپی عادل و خویندنگه ی عه زیزیه هه بوو که مه لیک عه زیز موحه مد له پال مه قامی سه لاهه دین باوکی له (الکلاسه) له باکووری مزگه وتی ئومه وی له دیمه شق بنیادی نا.

ههروه ها خویندنگه ی (الکاملية) که سولتان کامیل موحه دی کورپی عادل له قاهره له نیوان دوو کۆشکدا بنیادی نا که به (دار الحديث الکاملية) یش ناو ده برا چونکه گرنگی ده دا به لیکنۆلینه وه له فه رموده ی پیغه مبه ر (ﷺ) به شیوه یه کی تاییه ت، به رپر سه که یشی له سه رده می مه لیک صبا لئیدا زانای ئهنده لوسی ئه بو لئه تتاب عومه ری کورپی دوحه ییه ی بلنسی بوو (کۆچکردووی ۳۲ک) که خاوه نی کتییی (الطلب في أشعار المغرب) ه و ئه و کتیبه یش چاپکراوه .

له کوتاییدا (مه به ستمان ئه وه نیه کۆتا خویندنگه بیئت به لکو زۆر زیاتر به لام ئیمه کۆتایی پی دینن) ناوی خویندنگه صالحیه کان دینن که سولتان صالح ئه ییووب له سالی (۶۴۱ک) کۆچی به هیلیکی نیوان دوو کۆشکدا دایمه زراند، بو یه کمجار خویندنگه یه له میسر دا هه ر چوار مه زه به که ی پیکه وه ده خویند (مه به ست چوار مه زه به ی سوننی شافیعی و حه نبه لی و مالیکی حه نه فیه) بۆیه به شیوه ی کۆناوی هاتوو، ئه مرۆ هه ر که س سه ردانی ده کات ته نها روخساری پۆژئاوایی لی به دی ده کات و پره له نه خش و نیگار و نووسین و له ناوه پاستیدا ده رگایه کی ته خته یی هه یه که له سه رویه وه جیگه یه کی بانگدان هه یه و به شه کانی تری خویندنگه که یش سیرانه وه ی نه مانه و خه لک داگیری کردن، له پال ئه و خویندنگه یه دا گۆپی مه لیک صالح ئه ییووب هه یه شه جه رو دوری خیزانی بۆی بنیادی نا، ئه م گلکۆیه له و په پی ورده کاری و جوانی بنیادی ته خته ییدا یه .^۱

له پال ئه و خویندنگانه یشدا قه لای زۆری هه بوون که ئه ییوبیه کان دروستیان ده کرد،^۲ هینده به سه ئاماژه به وه بده یه هه موو شاریک له سه ده کانی ناوه پاستدا له شاریک و قه لایه کی خۆی و خاوه ن سه ره بخۆیی له شاره که ی پیکده هات، تا ئه وه ی زۆربه ی جار کاتیك شاره که ده درا به دهستی داگیرکه ران، قه لاکه ی خۆی

۱- (النعمی: الدارس في تاريخ المدار، نشر جعفر التسيفي).

۲- (ابن جبیر: تذكرة بالأخبار عن اتفاقات الأسفار المعروفة برحلة جبیر، نشر حسب نصار الجزء الخاص بالمنشآت العمرانية على عهد الأيوبيين).

نه ده دا به دهسته وه چونکه توانای به گریکردنی له خۆی هه بوو و وا دانه ده نرا
 شاره که به ته واوه تی خۆی به دهسته وه داییت تا قه لاکه یش گیرایه، له گرنگترین
 ئه و قه لایانه ی ئه ییووبیه کان بنیادیان نان قه لای (الجبیل) شاخ بوو که سه لاهه دین له
 به رزایی شاخی (المقطم) بنیادی ناکه له و یوه ده یروانی به سه ر قاهره و فسطاط و
 نیل و قراخه دا، سه لاهه دین ده یویست بیکات به قه لا و په ناگه یه ک بو خۆی و
 خیزانه که ی له مه ترسی شو پشه ناو خۆیییه کانی و پیلانه کانی فاتیمی و خلیفه
 فاتیمیه کان، له سالی ۵۷۲ هـ - ۱۱۷۶ ز. دستکرا به بنیاد نانی و به هانه دین
 قراقوشی ئه سه دی ناسری وه زیری سه لاهه دین سه ره رشتی ده کرد، ئه و به چه ند
 شوره یه کی گه وه چوار ده وری قاهره و فسطاط و نیتوانیانی داو بنیادنانیدا چه ند
 به ردیکی هه ربه بچوکه کانی جیزه ی به کاره یتنا، هه روه ها سه لاهه دین له چالاکی
 بنیادنانه که دا پشتی به ژماره یه کی زۆری دیله جه نگیه خاچه رستیه کان به ست به
 تایبه تی له هه لکه ندنی گه شتیاری خه نده قی چواره وری شوره کانی قه لاکه دا که
 خه نده قی ک بوو له به رد دا تاشرا و به پاچ ئه نجامدا، ئه یین جو به یری گه شتیاری
 هاو سه رده می ئه نده لوسی (کوچکردنی ۶۱۳ ک / ۱۲۱۷ ز) سه رسامی خۆی به و
 کاره نیشانداده، کاری بنیادنانی قه لاکه ی له سه رده می فه رمان په وایانی دوا ی
 سه لاهه دیندا به رده وام بوو وه ک مه لیک کامیل موحه ممه دی کوپی عادل که
 پوو به ره که ی فراوان کردو تیایدا چه ند کۆشکیکی بنیادنا، ئه و یه کم که سی
 ئه ییووبیه کانی بوو که ئه و قه لای کرد پیگه ی ده سه لاتی خۆی.

هیشتا نه خشیکی پۆزانی سه لاهه دین له سه ر ده رگای قه لای (الباب المدرج)
 ماوه ته وه و تیایدا ده لیت: (به ناوی خوا ی گه وه و به خشنده و میهربان، مه ولامان
 ناسر سه لاهی دنیا و دوا پۆژ ئه بو موزه فه ر یوسف ئه ییوب زیندوو راگری ده و له تی
 سه رکرده ی باوه ردارا له دیدی برا جیگری خۆی مه لیک عادل سه یفه دین ئه بو محممو
 دۆستی سه رکرده ی باوه رداران له سه رده ستی سه رکرده ی ناوچه که ی وپا لپشتی
 ده و له ته که ی) (قراقوش مه ملوکی ناسیری له سالی پینچ سه دو حه فتا ونۆدا
 فرمانیکرد به دامه زاندی ئه م قه لا دیار و به رژه وهندی دراو سیه ی قاهره که
 سوودو چاکه توانای ئه وانه ی په نایان بو ژیر سایه ی ده سه لاته که ی هیناوه قایمو
 قولی پیکه وه کۆکردوه ته وه).

تییینی ئەو دەکریت ئەو نوسینە بە پینووسی نەسخی ئەییووبی نوسرا، ئەمەیش پالپشتی ئەو و تە بە ناو بانگە دەکات، کە دەلێت نووسینی نەسفی لە جیاتی کوفی لە سەردەمی سەلاحەیندا بەکار هاتوو، واتە لەو کاتەوێی مەزەبی سوننی شوینی مەزەبی شیعی گرتەو بە تایبەت لە بنیاد و نینادا.

لەو قەلایە دیمەشق، ئەم قەلایە زۆر کۆنە، بەلام وێرانە بوو بوو دواتر مەلیک عادل هات و سەر لە نوێ بنیادی نایەو و بەسەر سەرکردەیی ئەییووبیەکاندا دابەشکردو ئەوەنیش بە داھاتی خۆیان بنیادیان نانەو و پێگەکانی بەرگریکاریان تێدا نوێ کردەو، ئەمەیش لەسەر نۆتیرین پێگە جەنگیەکانی سەردەمی خۆیان، ئەو قەلایە هیشتا بە بورج و پێکھاتە سەربازییەکانیەو تا ئیستایش ماو، وایا بوو ئەو دروشمە لەسەر دامەزراو ئەییووبیەکان دابنیت کە سەلاحەدین داینابوو، ئەوەیش بریتبوو لە دالێک بە یەک بالیسیەو (وەک دروشمی ئەمڕۆ ئێمە). ئالای ئەییووبیش لە ئاورشیمکی پەنگ زەرد و بەزێر نەخشێنرا و پێکھاتبوو و لە نازناوی سولتانی لەسەر بوو، شاعیر حەسەنی کوپی عەلی شاتانی (کە خەلکی شاتان بوو لە دیار بەکر کر لە چەزیرە) لەو بارەییەو وەسفی سەلاحەدین دەکات دەلێت:

(دەبینم بە ئالا زەردەکەتەو سەرکەتەوتن نزیکە. دەی بەرێکەو دنیایا بگرە دەست، چونکە تۆ پێی شیاوتری ئەو ئالا زەردە گەورەییە پیش سوپا دەخراو لەسەرویشەو شیعریک دەنوسرا کە پێی دەوترا (جیالیش) ئەمە نەریییکی توورکی بوو کە دواتر لە پێگەیی سەلجوقیەکانەو گوازیارەو بۆ ئەییووبی و مەملوویەکان. مەرەوہا ئەو نەریتە لەگەڵ سەربازە توورکەکان و ئەو غوزانە چوونە خزمەت موەحیدەکان و مورینیەکان گوازیارەو بۆ ئەو پەری مەغربیش لیسانەدینی ئیبن خەتیب کە وەزیری غەرناتی بوو وەسفیکی هێرشێک دەکات کە سوپای مورینی پێی هەستاو و دەلێت: (پاشان بە تیرو پم هاوێژی قەسی عەرەبی یەو هاتن و ئالاکانیان لەسەر شیوای غوزە پۆژەلاتیەکان لە تەپڵ پورنا بوو لەسەر ئالا کەیشیانەو شیعریان نووسیبوو).

فەزل و گەورەیی ئەییووبیەکان تەنھا لە سەر کەوتنە سەربازییەکان و دامەزرێاوێ
بنیادیەکاندا بەرتەسک نەبوو بووبەو بەلکو بەشیوەیەکی گشتی لایەنەنا
ئابووریەکانیش دەگریتەو.

جا لە ئەنجامی کاریزانی لە پۆزانی ئەوان لە میسردا لێدران کشیوکال گەشەیی
سەندو پیشکەوت و چەند پووبەپێکی فراوان میسر کە پیشتر ئاویان پێ
نەدەگەشت چاککران و چێنرا، لە شامیشدا ژمارەیی (نافورەکان) زیادیان کرد کە
کە نیزامی ئاودێری لەسەردەمی ئەییووبیەکاندا بە شیوەیەکی فراوانتر لەسەر
وەستابوو، وشەیی نافورە بە ناوی (Noria) ەوێ گوازیابەو بۆ زمانە
ئەوروپییەکان.

لە ئەنجامدا داھاتی چەند بەرھەمی کشتوکانی ناو میسر و شام زیادیکرد و لێ
دەنێردرا بۆ دەرھو، وەك برنج و شەکر کە بۆ یەكەمجار باریە ناو ئەوروپا بە
ھەمان ناویش نا دەربرا، دەلێن ئیمپراتۆری فەردریکی دووھم یەكەم کەس بوو
پیشەسازی شەکری لە پێگەیی صقلیو لە ساڵی ۱۲۳۹ز. دا بردوھتە نا ئەوروپا ھەر
چەند گومانمان لەوێ نە کە شەکر لە پێگەیی مەغریب و ئەندەلوسەوێ گوازیابەو
بۆ ئەوروپا، شو ییەوار ئاسان لەوێ چەندین دەزگای شەکر سازیان دۆزیوھتەو
میژوو کۆنترینیان دەگەپیەو بۆ سەردەمی مۆپابیتەکان لە مەملوکی ناسیری لە
ساڵی پێنج سەدو حەفتا و نۆدا فرمانیکرد بە دامەزراندی ئەم قەلا دیارە و بەرزە
دراوسیئەیی قاہیرە کە سوودو چاکە و توانای ئەوانەیی پەنایان بۆ ژێر سایەیی
دەسەلاتە کەیی ھێناو و قۆلی پێکەوێ کۆکردنەو.

تییینی ئەوێ دەگریت ئەو نووسینەیی بە پێنووسی نەسخی ئەییووبی نوسراو،
ئەمەیش پالپشتی ئەو و تە بە ناوی بانگە دەکات کە دەلێت نووسینی نەسخی لە
جیاتی کوفی لە سەردەمی سەلاحەیندا بەکار ھاتو، واتە لەو کاتەوێ مەزھەبی
سوونی مەزھەبی شیعی گرتەو بە تاییەتی لە بنیادو بینادا.

لەو قەلا گرنگانەیی تریش سەر لە نوێ بنیادی نایەو و بورجەکانی بەسەر
سەرکردە ئەییووبیەکاندا دا بەشکردو ئەوانیش بە داھاتی خۆیان سەر خۆیان

بنیادیان نانه وه و پیگه کانی به رگریکاریان تیدا نوئ کرده وه، ئه مه ش له سه ر
 نو تیرین ریگای جه نگیه کانی سه رده می خو یان، ئه و قه لایه هیشتا به بورج و پیگهاته
 سه ربازیه کانیه وه تا ئیستایش ماوه، وا باو بوو ئه و دروشمه له سه ر دامه زراوه
 ئه ییووبیه کان دابنیت که سه لاهه دین داینا بوو، ئه ویش بریتبوو له دالیک به یه ک
 بالیه وه، (وه ک دروشمی ئه میژوی ئیمه). ئالای ئه ییووبیش له ئاورشمیکی رهنگ
 زهردو به زیر نه خشینرا و پیگهاتبوو و ناوو نازناوی سولتانی سه ر بوو، شاعیر
 حه سه نی کوپی عه لی شاتانی (که خه لکی شاتان بووه له دیار به کر له جه زیره) له و
 باره یه وه وه سفی سه لاهه دین ده کات ده لیت:

(ده بینم به ئالای زه رده ده که ته وه سه رکه وتن نزیکه، ده ی به ریکه وه دنیا بگره
 به ده ست، چونکه تق پی شیواو تری ئه و ئالا زه رده گه وره یه پیش سوپا خراو له
 سه روه شعیرک ده نووسرا که پیی ده و ترا (جیالیش) ئه مه نه ریتیکی تورکی بوو که
 دواتر له پیگه ی سه لجووقیه کان گوازیه وه بۆ ئه ییووبی و مهملوکیه کان. هه روه ها
 ئه و نه ریته له گه ل سه ربازه توورکه کان و غوزانه ی چوونه خزمه ت مووحیده کان و
 مورینیه کان گوازیه وه بۆ ئه و به ری مه غرییش. لیسانه دینی ئیبن خه تیب که وه زیری
 غه رناتی بوو وه سفیکه هیرشیک ده کات که سوپای مورینی پیی هه ستاوه و ده لیت:
 (پاشان به تیرو رم هاو یژ قسی عه ره بی یه وه هاتن و ئالا کانیان له سه ر شیوه ی
 غوزه، پۆژه لاتیه کان له ته بل و روپنا بوو و له سه رو ئالا که یشیانه وه شیعیان
 نووسیوه).

فه زل و گه وره یی ئه ییووبیه کان ته نها له سه ر که وتنه سه ربازیه کان و دامه زراوه
 بنیادیه کاندایه رته سک نه بوو بوویه وه به لکو و به شیوه یه کی گشتی لایه نه
 ئابووریه کانیش ده گریته وه.

جا له ئه نجامی ئه و کاریژانه ی له پۆژانی ئه وان له میسر دا لیذران کشتو کال
 گه شه ی سه ندو پیشکه وت و چه ند پوویه ریکی فراوانی میسر که که پیشتر ئاویان
 نه ده گه یشت چاکران چێزان، له شامیشدا ژماره ی (ناعوره کان) زیادیان کرد که
 نێزامی ئاودیتری له سه رده می ئه ییووبیه کاندایه به شیوه یه کی فراوانترین له سه ری

وهستا بوو، وشه ی ناعوره به ناوی (Noria) وه گوازیسه وه بۆ زمانه ئه وروپیه کان.

له ئه نجامدا داهاتی چه ند به ره میکی کشتوکاله کانی ناو میسر و شام زیادی کرد و لئی ده نئیردرا بۆ دهره وه، وه ک برنج و شه کر که بۆ یه که م جار برایه ناو ئه وروپا و به هه مان ناویش ناو دهره، ده لئین ئیمپراتۆری فردریکی دوهم یه که م که س بووه پیشه سازی شه کری له پێگه ی صقلیه و له سالی (۱۲۳۹) ز. دا دا برده وه ته ناو ئه وروپا هه ر چه نده گومانمان له وه نیه که شه کر له پێگه ی مه غریب و ئه نده لوسه وه گوازیسه وه بۆ ئه وروپا، شوینه وار ناسان له وی چه نه دین ده زگای شه کر سازیان دۆزیوه ته وه که میژوو کونترینیان ده گه رێته وه بۆ سه رده می موراییته کان له.

سه ده ی پینجه م و شه شه مه کۆچیدا (۱۲،۱۱) هه روه ها له سه رده می ئه ییوو بیه کاندای بازرگانی گه شه ی سه ند، هه مان جه نگه خاچه رسته یه کان یارمه تی ئه و گه شه سه ندنه بازرگانی یان دا چونکه له پال مۆرکه و جه نگیه که دا سروشتیکی ئابووریشیان هه بوو.

پاشان بازرگانه مه سیحیه کان به تایبه تی بازرگانه کانی کۆماره ئیتالیه کانی وه ک جه نه واو بیزاو بوندوقیه پۆلی نیوه ندیان بینی گواسته وه شه که پۆژه لاتیه کان به که شتیه کانیان بۆ به نده ره ئه وروپیه کان میسرو شامیش له بهر ئه وه ی که وتبوونه سه ره پیی بازرگانی هیند بۆ فارس و عێراق و نیمچه دوورگه ی عه ره ب سوودیان له و چالاکیه بازرگانیانه وه رگرت.

ئه ییوو بیه کان مۆله تیان به هه ندی له بازرگانیه مه سیحیه کان دا تا له چه ند شارو سه ر سنوریکی میسر و شامیدا نیشته جی ببن، جا له پۆژی سه لاهه دیندا جا له یه ک له پردی موسکی له نزیک قاهره دا هه بوو، هه روه ک له ئه سکه نده رییه و دیمه شق و به یروت هه له بیشدا هه بوون، ئه مانه چه ند ئوتومبیلێکیان هه بوون که به ئاژه ل و سولتان ئه ییوو بییدا به پیی په یماننامه ی بازرگانییه به ستراره کانی نێوان هه ردوولا به رژه وه ندیه کانی ئه وانیان ده پاراست. بازرگانه مه سیحسه کانی ش وایان ده بین

به رژه وهندیان له وه دا به فشار نه خنه وه ک دراوکی تاییه تیاره وه دیناری (صوری) لیدا که تایه تی:ی قورئانیان به زمانی عه ره بی له سهری نه خشاندا تا مسولمانان ناماده بن کاری پئ بکه. ده لئین: بابا نه تونستی چواره مبه هوی نهو تایه ته وه به کاره یثانی نهو دراوهی حه رامکردوه، کاتیک لوسی سی یم له دوی هه لمه ته شکستخواردوه که ی بوسه میسر سهردانی میرنشین خاچه رستیه کانی شامی کرد دهستی له وکاره و درداو به هوی قه له میره وه به ده تدانی نهو تایه ته قورئانیه بگوریت دهسته واژه یه کی مه سیحی که به زمانی عه ره بی له سهر دیناری صوری بنوسریت تا مسولمانانی شام و عراق ناماده بن به کاری به یثن.

له گرنگترین نهو شمه که بازرگانیا نه ی پژه لآت له نه وروپا وه دیه یثا ته خته و کانزاو کویله بوو، له کاتیکدا پژه لآت نهو شمه کانه ی دهرنار، که پیشتر ناماژه مان پیدا، هه روه ها بازرگانی لآت و به هارات که به ناوی (الکارم) ناسرابوو، چه ند بازرگانیک هه بوون که له فروشتندا تاییه تمه ند بوون و به بازرگانی کارمه یان کارمی یان نه کاریه ناسرابوون. پا له سهر بنه په تی نهو وشه یه جیاوازه، هه ندیک پئیان وایه به واتای عه نه بری زهر دیت، هه ندیکی تر پئیان وایه وشه که کاتم بووه و گورپاوه بۆ نه وه، کاتم ناوی شاریکی باشوری نه فهریقا له باکوری پژه لآت ی دهریاچه ی تشاده و چه ند جالیه یه کی بازرگانی میسرویه مه نی ده دریتته وه پال. دهسته یه کی تر ده لئین مه بهستی لایه نه چاکه و به پیزه کانی بازرگانی عه ده له. هه رچون بیت نهو ووشه یه له بازرگانی لآت و بوهارات نراوه.

له ناو زوری تیکه لېوونی بازرگانه مه سیحیه کان به ژبانی پژه لآتی ژبانی تاییه تی خویاندا پیشه نگیدان به مسولمانانه وه ده کرد پیشیان ده هیشته وه و به رگی پژه لآتیان ده پوژی و خانووو کلئیساکانیان له سهر شیوه پژه لآتی بیناده ناو چواره دور و که نیزه ک و سه ماکه رو قسه یان ده بوو.

۱ - دیناری صوری دراوکی بوندقیه کان له شاری صور دهریانکردوه نهو شاره مه لېه ندیکی گرنگی بازرگانی بوو خاچه رستان، له کاتیکدا قلغشندی صوری وانادینیت که وینه ی پاشا فره نهجه کان له سهر نهو دراوه نه خشینراوه.

هه موو ئه مانه ته نانه ت له کاتی جهنگی نیوان هه ردوو لا دا پوو یانده دا، جا بازرگانه کان ده هاتن و ده چوون و کهس زیانی پی ده که یانندن. ئیبن جوبهیری که شتیار نه مه ده نوسیت و ده لیت: (جیاوازی عه ککا هه روابوو، بازرگانانی مه سیحیش کهس نه ده هاته پئیان وه پئگری لا نه ده کردن.... دارو ده ستهی جهنگیش سه رقالی جهنگی خو یان بوون، به لام ها ولاتیان و بازرگانان له هه موو پوباریکی شاستی یات شه پدا له ئاراس و ئاسایش به رده و امدا بوون).

به و جوړه له سه ر ده می ئه یو بیه کان بازرگانی و پیشه سازی که شه ی ساندو ئوروپایش سودیکی زوری له واپه پینه وه رگرت، جا له دیمه شق و موسله وه نه وچینراوه ئاوریشمیان که یشته ئه وپوپا که به ناوی Damask دیمه شق) و (Musulin) (و شه ی موسله و گوپردراوه) ناسرابوون، له فارسی شه وه فهرش و قالی ته بریزو پئکه اتوه، که له ناودارترین شاره فارسیه کانه.

پوخته ی قسه ئه وه یه که ده ولته ی ئه ییووی به یه کیک له و ده ولته ئیجابه کارایانه دا ده نریت، که له یه شه جیاوازه کانی مه یدانه سیاسی و سه ربازی و ئابووری و زانسته کاندای کاری زور که وره و که شاهوه ی نه نامدا بویه میژوو به نه مری هیشتوو یه تیه وه.

سو پاس بۆ خوا ئه م به شه ش ته واو بوو به مه میژووی ئه ییو بیه کان ته واو بوو له مه ودوا میژووی مه مالیک دیت.

بهشی چوارهم

گواستنه وهی دهسه لات بو مه مالیکی ده ریایی صالحی

جوانفیل چیرۆکیکی نامۆ ده گێڕێته وه که پوخته که ی ئه مه یه سه رکرده مه مالیکه کان دوا ی ئه وه ی سولتان نوانشاهیان کوشت له ئه نجومه نی پاوێژکردا تا با شالوسی نۆیه م ده سه لاتی میسر بگریته ده ست، ئه گه ر نه یانزانیا ده مارگری بو مه سیحیه ت هه یه و له وه ترسیاوه نه بوایه که ناچاریان بکات تا ناچاریان بکات ببن به مه سیحی، ئه و ئه و پێشنیاره یان جێبه جێ ده کردو له خودی پاشایشه وه ره زامه ندییان وه رده گرن.

دیاره ئه و چیرۆکه له بنه رته دا له دروستکراوه و له و باروگرۆیه وه دیت تووشی سه ربازگه ی بوو بوو و سه رکرده کانی مه مالیک سه رسام بوو بووه، که خۆزگه ی کوژرانی تورانشاه، له خێراییه کی کتوپردا پاشان ئه ییوبیه کان له شام هه بوون له سه روو هه موو شیا نه وه ناسر یوسفی کوپی عه زیز موحه ممه دی کوپی زا هیر غازی کوپی سه لاهه دینی ئه یوبی هه بوو که دوا ی مردنی باوک له سالی ۱۲۳۷ز/ ۶۳۴ک. ده سه لاتی حه له بی گرت ه ده ست، له سه ر ئه و پاشا ئه ییوبیه کان سه خت بوو به و پازی بن مه مالیکه کان ده سه لاتی خۆی به که سی شه رع ی بزانیته، تا دوا ی تورانشاه ده سه لات بگریته ده ست.

هه ر چۆنیک بێت وا دیاره مه مالیکه کان بپاریان دا ئه و گرییه بکه نه وه که له چۆلبوونی کورسی ده سه لاتدا میسردا دروستبوو بوو ئه مه یش به دانانی شه جه رودوری دایکی خه لیلی کوپی صالح ئه ییوب به ده رنه که وتنی دیمه نی لێده رچوونی پاشان ئه تابه گیان خسته پوو یان نوینه رایه تی ده سه لات نه هاتبوو، هۆکاری ئه مه یش ئه وه بوو هه موویان پقیان لێی بوو یان مه مالیک له هێزو شارو

شکووخۆ دیاریکردنی ئەببەکی تورکمانی^(۱) بۆ پایە ی ئەتابەگی بەرچاو کەوت ئەو کەسەرکردە یەکی مەمالیکی دەریایی صالحی بوو ئەو بەشیوە یەکی سڕوشتی بوو یە هۆی دۆژمناری نیوان ئوقطای و ئەببە کە دواتر ئەنجامە کە ی دەبینریت.

لە مایۆی سالی ۱۲۵۰ ز/ ۱۰ سەفەری سالی (۶۴۸ ک) بەیعت بۆ ژنە سولتانی نوێ وەرگیرا بەو پێیە ی دایکی کوپێک بوو، کە خەلیل شەجەر شا بوو کە لە تەمەنی باوکیدا مرد.^۲ شەجەرودور سووریو لە سەر ئەو ی لە نیشانە و ئامازەکانیدا کاروبار و مەراسیمەکانی بەناو وە نیشانە بدات و دەینووسی (دایکی خەلیل). لەشیوە ی نزایش لە سەر مینبەرەکاندا دەوترا (خوایە بەری چاکەخوای شازنی موسلمانان عیسەمتی دنیا و ئاین دایکی خەلیل موستەعسەمیە خواوەن دەسەلاتی چاکە بپاریزە) هەر وە ها بەمجۆرە ناوی لە سەردراو نەخشینرا (المستحمیه الصالیه ملکه المسلمين والدى خليل امير المؤمنين).^۳

لە چۆلی میژوو نوسی ئینگلیزی لەکتیبه کەیدا (تاریخ مصر فی الصور الوصفی) باس لە وەدە کات کە وشە ی موستەعسەمیە کە پێشتر باسکرا بەلگە ی شەجەرودور وە ک کەنیزەکی خەلیفە موستەعسەمی عەبیاسی (۱۲۴۲ - ۱۲۵۸ ز) بوو پێش ئەو ی مەلیک صالح ئەییوب بیکریت، بەلام سەرچاو وەرەببەکان کە لەو بابەتە بێدەنگن ئەو هەڵدەگریت، کە پێدەچیت شەجەرودور لەدوا ووتاریدا ئەو ی وە ک

۱ - وشە ی ئەببە ک لەدوو وشە پێکدیت کە یەکتیان (ئای) بەواتای مانگ دیت، (بەگ)یش بەواتای مانگ، جا سەکرده ی مانگ واتاکە یەتی (أبو المحاسن: النجوم الزاهره ج ۷، ۱۹) ئەببە گ لەبەرەتدا مەملوکی مندالانی تورکمانی بوو، کە ئەوانە بەنۆرە سول بوون، کە لەیەمەنە سەرەخۆبیان وەرگرت، بۆیە لەتورکمان لەخیلافەتی موستەنجیدا (کوچکردوی ۵۶۶ ک) هاتن بۆ بەغداد، هەیانە پەرچە لەکە کە ی بۆ غەسارە دەگەریت وەو هەیانە نایانبات وە سەرتورکمانەکان. (الخررجی: العقود اللؤلؤیه فی تاریخ الدوله الرسولية ج ۱، ۲۷ - ۹۸.

۲ - أبو شامة: الذیل علی الروضتین ص ۱۹۶.

۳ - لەمۆزەخانە ی بەریتانی چەند دراویکی ژێرە هە یە کە (قاھیرە لەسەردەمی جەرودوری ۶۴۸ ک. لیدراون نازناوی ئەم شا ژنەیان لەخۆ گرتبوو.

پازیکردنی خەلیفەیی عەبباسی نووسیبت تادان بە بوونی دەسەلاتەکی بنیت باسیکی تر لە مەبارەییە وە ماوە کە پتووستە ئاگاداری بین ئەویش ئەوێه کە لە عێراقدا کەنیزەییەکی تر هەبوو و کە بە شەجەرەردورناو دەبرا و کەنیزەکی خەلیفە نارد لیدی نیلامی عەبباسی بوو (١١٨٠-١٢٢٥ز) و لێی نزیک بوو، دەستنوسیکی چاکی هەبوو ئەو زانیاریانەیی لە سەری هاتبوون کاتیک تێوانینی بۆیان دەگوێرێ ئەو کەنیزەکی بۆی دەخوێندەو و سولتانیش حەزی بە وەلامی ئەو کەنیزەکی بوو. لە ساڵی ١٢٣٦ز / ٦٤٣ک. ئەو کەنیزەکی مرد لە خاکی (الخلاطبة) لە بەغدا بە خاک سپێرا. ^١ پێدەچیت لێن پۆل شەجەرەردوی عێراقی لە گەڵ شەجەرەردوی میسریدا یکەڵ بوو بیت.

هەر چۆنیک بیت شەجەرەردو کاروباری میسری بە دەستیکی پۆلایینە وە گرتە دەست، ئێین ئیاس کاتیک وەسفی ئەو ئافەرته بە ئافەرەتیکی توندو تۆل و بە غیرەت و بە توانا و دلیری زۆر و ئەو پەری ئابرووی سەرمەستی لە سەر کو تکردنی شالاری گەورەیی خاچەرستیدا بۆ سەر میسر فەزلی ئەوی لە خۆدەگرت، کە هاتە سەردەسەلات هاو دەمیەکان دانیان بە و فەزڵەیدا نا. جگە لە پەزیه تودین شازنە دلەیی (١٢٣٦-١٢٤٠ز) ئیتر شەجەرەردو بە یەکەمە شازنی موسلمان دادەنریت کە لە سەرد کورسی دەسی لاتیکی ئیسلامی دانیشتبیت لە پاستیدا ئێین ئیاس بە بەشیکی دەوڵەتی ئەییووبی دادەنیت، بە لام بیگومان دەوڵەتی ئەییووبیەکان هەبووبیت لە سەر مەمالیکەکان سەخت بووبیت پیاوانی بنەمالەیی ئەییووبی لە شام شیایوی ئەو بن دەسەلاتی قاھیرە بگرنە دەست.

یەکەم کار کە شەرەتودور گرنگی پێدا بریتی بوو لە یەکلەکردنە وەیی هەلۆیست لە گەڵ فرەنجەکان و کۆتایی هێنان بە دانوستانانەیی لە سەر دەمی توانتاھ لە گەڵ خاچەرستاندا دەستی پێکرد تا لە میسر دەریان بکەن.

پوایژکاری میسر که میر حیسامەدین ئەبوو علی هەزبانى بوو لەگەڵ نوسی
 تۆیەمدا پێککەوت لەسەر وەرگرتنەوێ دەمیاط وچۆلکردنى پێگەکەى و پێگە
 بۆخۆى و گەورەدیلەکانى تر بەرامبەر بەفیدیەك عەككا بدات. جریٓ دى
 بروفانسی شارنى فەرەنسا کى لەو هەلمەتە دا هاودەسى میژدەکەى بوو کە یەك
 لەدمیاط لەوماوەى کە خاچەرستان لەمیسریوون، ئەو ژنەهەستا بەکۆکردنەوێ
 بیرى داواکردنى پارەکە تا نیوہکەى بدات. پاشان لەگەڵ کۆپرەکیدا لە دەمیاط
 بوبووی و ناوی نابوو جان تریستان واتە زادەى غەمباریەکان لەدەریاوہ پەریەوہ بۆ
 عەککا جوانفیل دەگێژیتەوہ شارى دەمیاط لەشەشى مایۆى سالى ۱۲۵۰ ز درایەوہ
 دەست میسریەکان و کۆمەلێک لەمەمالیکەکان کەوتنە تالان و بیرى سەربازگەى
 فرەنجەکان ئەمەوای لە لویسی تۆیەم کرد تا قەشەیک بەناوی پائوولەوہ بنیژیت بۆ
 لای میرئوقطای و سکالای ئەو کارە بکات. ئۆقگایش وەلامى دایەوہ(پائوولی برام
 بەپاشا بلێ من ناتوانم خراپەکان چاک بکەمەوہ و دلم بەخراپە بیزارەو لەجیاتى من
 با وریا بیٓت هیچ شتێک نیشان نەدات لەوێ کە لەدەروندا کلپەدەکات تا ئەوکاتەى
 لەبەردەستى ئێمەدایە ئەگەر نا مەرگ سەرەنجامى دەبیٓت). ئەوہ دەبرێنەوہ
 واتاکەى ئەوہیە ئۆقگای بەوبارى هەلوێستەى دەسلالتى شەجەرودو ئەتابەگى
 ئەیبەک پازى نەبووہ. پاشان لەوێ کە وتویەتى زیادەپەون نەکردووہ. چونکە
 دەستەيەکلەسەرکردەکان لەسەروى هەموویانەوہ میر حسامەدین ئەبوو علی
 هەزبانى هەر لەسەرەتاوہ وای بەبەرژووەندى مسوڵمانان دەزانیت و
 لەنەسرانیەیشدا پاشە ئایینیەکەى گەورەيە و دەمیاطگیش کەوتوتەوہ دەست
 مسوڵمانان، بەلام شەجەردو چەند سەرکردەيەکى سوپا ئەودەستە و تاقمەیان
 پازیکرد بەوہى کە پێویستە پێزى ئەو بەلێنە بگرن کە لە سەرخۆیان دایانناوہ.

پاشان لویسی تۆیەمەو شوینکەوتەکانى لە ۷ى مایۆى سالى ۱۲۵۰ز(سەفەرى
 سالى ۶۴۸ک)دا لە دەریاوہبەرەو عەککا چوون و بەمەيش ئەو شالاوہ خاچەرستە
 کۆتایی پێهات کە پووداوہکانى نزیک بوون بە کۆتایی دەوڵەتى ئەییووبى و دامەزرانى
 دەوڵەتى یەکەمى مەمالیک لەمیسردا.

شه جه رودتو دور خوئی له هه موان نزیک ده کرده وه و هه ولیدا به هه ر جوړه پیناوێک پازییان بکات به تاییه ت مه مالیکه ده ریاییه کان که مائو سامانیکی زوړی به سه ریاندن پژاندو زهویه کی فراوان و مووچه ی بالای برپه وه بۆیان. به لامله گه ل ئه وه یشدا میسریه کان به گشتی پقیان له وه بوو ئافره تیک ده سه لاتدار بی و چه ندین پپییوان و بارگرژی له قاهره دا پوویدا تا نه وه ی حکومت ناچار بوو ده رگاکی شاره که دابخات نه وه ک بارگرژیه کان بگاته ناوچه کانی تری ولات پیاوانی ئایینی له پشت نه م بزوتنه وه بارگرژیه دا بووه به به لگه ی نه وه ی سیوگی ده یگپریته وه شیخ عیزه دینی کوپی عه بدوسه لام که گه وره ترین سه کرده ی ئایینی بوو له وکاته دا کتییکی نووسیوه له سه ر ئه و گرفته ی مسولمانان تووشی بون که ئافره تیک سه رکریان بیّت. بۆ ئه مه یش پش به فه رمووده یه کی پیغه مبه ر ﷺ ده به ستین که ده فه رمویت: ((لن یفلح قوم ولوا أمرهم امرأة))^۱

مه مالیک ناسر یوسفی به رپرسی حه له ب و نه وه ی سه لاحه یدن ئه مه ی ده رفه تی له باره ی قوسته وه و به سوپا کانیه وه به رو دیمه شق کشا و ده ستگیرت به سه ر یمه شق

۱ - السیوطی: حسن المحاضرة في اخبار مصر والقاهرة ص ۳۴. شیخ عیزه دین کوپی عه بدوسه لامی شافیعی له سالی ۵۷۷ کۆچی له دایک بووه له دیمه شق له سه ر ده ستی زانایانی سه رده می خوئی وه ک ئیبن عه ساکی خویندوویه تی و تار بیژی و پپیش نوێژی مزگه وتی ئومه ی دیمه شقی کرتوه ته نه ستۆ ئه بو شامه بوته خویندکاری و له دیمه شق ماوه ته وه تا مه لیک صالح ئیسماعیل به رپرسی ئه وئ په نای بۆ فره نجه کان بر دووه، شیخ عیزه دینیش سه رکۆنه ی کردووه له سالی ۶۳۹ ک چوو بۆ میسر و که لیک صالح ئه ییوب چوو بۆ لای و تار بیژی مزگه وتی عه مری کوپی عاصی پئ سپاردوه.

کاتی که صالح ئه ییوب له نێوان دوو کۆشک له قاهره دا خویندنگه که ی خوئی دامه زران ئه و ی پاسپاردتا مه زه به یی شافیعی تیدا بو تریته وه. به رده وامه ئه و پایه به رزه ی هه بوو تا له میسر له سالی ۶۶۰ ک کۆچی دوا یی کرد. ده لێن کاتی که ته رمه که ی برا به ژیر قه لاکه داو سولتان زا هیر سه لاتی من چه سپا چونکه ئه و زانا گه وره یه ئیگی ر بی خه لکی بوتایه له ده سلاتی لابه دن ئه و ده سه لاتی له من داده پنی. بگه پێروه بۆ تاج الدین السبکی: طبقات الشافعية الكبرى ج ۵ ص ۸۰، أبو الفداء: المختصر في أخبار البشر ج ۳ ص ۲۲۴، السیوطی: حسن المحاضرة في أخبار مصر والقاهرة ص ۳۴.

و چەند شارێکی تری شامدا بەبێ ئەوەی هیچ جەنگێک پوویدات، پشان بەرەو باشوور بەرەو میسر درێژەی بەکشانهکەی خۆی دا.

مەمالیکیەکان ترسان دەوڵەتە تازە پێگەیشتوووەکیان بە کێپرکی ئەییووییەکان لەناوچیت. بۆیە نامەیان بۆ خەلیفە موسڵە عەسەمی عەبباسی نووسی و داوایان لێکرد پالێشتی دەسەلاتی شەجەرودوربکات، لەپێش ئەمەوێ ئامانجیان ئەوەبوو بەسیاجی پالێشتی شەری دەسەلاتی خۆیان قایم و قوڵ بکەن، بەلام خەلیفە ئەوەی بەشەرم بۆ ئەوان زانی کە ئافەرەتێک فەرمانرەوایان بێت و بۆی نووسین: ((ئەگەر پیاوتان نەماوە پێمان بڵێن با پیاویکتان بۆ بنیرین)) کاتیەک وتەکی موسڵە عەسەم گەیشته قاهیرە، سەرکردە مەمالیکەکان دانیان بەهەڵەکی هەلۆیستی خۆیاندا ناوە وتیان: ((تا ئافەرەتێک پاشامان بێت ناتوانین وڵا بپاریزین. هەر دەبێت پیاویک دابنێن کە هەموان پێی پازی بن)).

بۆیە ئاماژەیان بۆ شەجەرودور کرد، تا شووبکات بە ئەتابەگی تورکمانی و دەستبەرداری دەسەلات بێت بۆ ئەوەی ئەویش پازیبوو خۆی لە دەسەلات داپرنی ئەمەش لە یۆلیۆی سالی (١٢٥٠) دا بوو دواي ئەوەی هەشتا پۆژ فەرمانرەوایی کرد.

لەپاستیدا دەسەلاتی شەجەرودور لە میسر زادهی ئەو باروودۆخە بوو کە لەوکاتەدا تووشی میسر بوو بوو هەرەو هەڵە ئەنجامی پازمەندی کۆمەڵێک لە هەردەمەکانی یان خەشداشیە مەمالیکەکانی بوو، گەر نا ئەنجامی پەزەمەندی گەل یان پیاوانی ئایینی یان خەلافەتی عەبباسی نەبوو، ئەمە وێرایی ئەوەی بوونی شەجەرودو بەسەرکردە نەشەریعەت و نەباو و نەریتی ئیسلامی دانیان پێدا نەدەنا.

ئەببەکی تورکمانی کوری دەسەلاتی میسری گرتە دەست و نازناوی سولتان مەلیک موعەیزی وەرگرت لەپاستیدا ئەببەک گەورەترین سەرکردە مەمالیکەکان نەبوو نە لەتەمەن و نە لە خەزەمەت نە لە تواناو پلە و پایە و پایە قەڵەمپەویشدا چونکە کەسانی لەو بەهەمەنتر و لەپێشتر و بەتواناتری وەک فارسیەدین ئۆقگای و قاهیر بێرس هەبوون ئەم بارە نااساییە ناو نیزامی مەملوکی وای لە میژوو نووسانی وەک ئەبولمەحاسین کردووێ لە کتێبەکییدا (النجوم الزاهرة) ئەببەک بەلاوازی شان و شکۆ قەڵەمپەویش تۆمەتباربکات و بڵێت سەرکردەکانی تەنھا لەبەر ئەوە هەولیان

بژاردوو ه تاکه ی بیانه ویت لای بهن.

هروه ها بلوشیه ی پۆژه لات ناسیش یۆ ئه وه ده چیت ئه ییه ک له گه ل لابرینی شه جه رود و هک میردی شارژنیک فه رمانپه وایی ده کرد له گه ل ئه وه ی خۆی فه رمانپه وابوو، به لام پووداوه کانی به لگه ی ئه وه ن که ئه ییه ک پیاویکی نایابی خاوه ن سیفه تی سیاسی ویه کلایی و دلیری بووه و هک ئه و میژوونووسانه ده لێن که سایه تی لاوازی نه بووه. ئه بولمه هاسین خۆی هه سی به و هه له یه کردوو که تیی که وتوو کاتیک له کتیبه کهیدا (النجوم الزاهره) ئه ییه ک به لاوازی وه سفی ده کات چونکه له کتیبه که ی تریدا (المنهل الصافي) وه سفی چاکه ی ئه ییه ک ده کات و به نایین په روه ری و توندو تۆلی و ژیری و سیاسه تمه داری وه سفی ده کات و ده لیت ئه و ده وله تی له ومه ترسیه دلتیا و هاتوو پزگار کردوو.^۱

ئه گه ر باسی ئه وگرف و سه ختیانه بکهین که به ره و پوی سولتان ئه ییه ک بوومه ته وه ده بینین خۆیان ده بینه وه چه ند هه ره شه یه کی ئه ییوبیه کان و خاچه رستان له ده ره وه شوپشه کانی عه ره به کان له ناو خۆداو دواتر مه ترسی خاوپر مه مالیکه کانی له ناوه خۆده ره وه ی ولاتدا.

۱- مه تری ئه ییوبی و خاچه رستی:

مه ترسی ئه ییوبی خۆی له شام و له سه رکرده ئه ییوبیه کانی ئه ویدا ده بینیه وه له سه ره مووشیانه وه مه لیک ناسر یوسفی به رپسی حه له ب و دیمه شق. ئه ییه ک هه ولی ده دا ئه و به ره له ستکاریه ئه ییوبیه به هۆی دانانی سه رکرده یه کی نه وه ی ئه ییوبیه کان له پال خۆیدا تیکبشکینیت، پا له سه ره ئه وه بوو که سیك دابنێن، که به ئه شه رف مووسا ناو ده برا^۲، ئه و مندالیک ته مه ن حه وت سالان بوو، تا ببیته

۱ - أبو المحاسن: المنهل الصافي والمستوفي بعد الوافي ج ۱ الوحة ۲ (مخطوط بدار کتب المصرية).

۲ - ئه شه رف موسای کوپی یوسفی مه سعودی کوپی کانيله، مه سعودی باوکی به رپرسی ئه قیسف ناسرابوو له سالی ۱۲۲۸ز دا مرد باوکی له کۆشی صالح ئه ییوبیدا گه وره بوو تا منداله بچووکه وه موسای لیکه وته وه. (المقریزی: ج ۱ ص ۳۶۹).

هاوبهشی دهسه لاتی ئه ییه ک، ئیتر له وتاردا ناوی ههردوکیان له سهه مینه بهره کانی میسرو ناوچه کانی دههات، به ناوی ههردوکیشیانه وه دینارو درههه لیدراوه، به لام ئه و فیله ئه ییوبیه کانی بیدهنگ نه کرد، چونکه ئه وان به چاکی ده یانزانی ئه شرف موسا ته نه ناوه وه بهس له کاتیکدا هه موکاروباره کان به دهستی ئه ییه که، ئه وکات ئه ییه ک رایگه یاند ولات له ژێرده سه لاتی خیلافه تی عه بیاسی خاوهن ده سه لاتی کۆنی ولاتدایه و ئه ویش نوینه ری خه لیفه موسته عسه مه له وئ. به م فیله یان ئه ییه ک له هه ولیدا به رگریکاری ئه ییوبی تیکبشکینیت به لام ئه وه شه وه نه وه ستا، چونکه ده یزانی ناسر یوسف هه رگیز به و ئاسانیه واز ناهینیت بۆیه خۆی ئاماده کرد بۆ جهنگان له گه ل ناسر یوسفدا.

مه لیک ناسر یوسف پئی و بوو بۆ ئه وه ی زامنی سه رکه وتنی هه لمه ته که ی بۆ سه ر میسر یكات پئویسته پاشا دژ به ئه و بکات ئه و هه موو خاچه رستانی ناو میسر ده کوژیت، له هه مان کاتدا ئاماده یی خۆی نیشان دا بۆ گۆرپانکاری له په یماننامه که ی دمیاط و ده سته ردار بوون له نیوه ی ئه و فیدییه ی بریاری له سه ر درابوو ئه گه بیتو دژ به ناسر یوسف هاوپه یمانی له گه لدا به ستنیت، به لام لویسی ئۆیه م مه وای پئی باش بوو هه لئۆیستی بیلایه نی له نئوان هه ردوولادا بنوینیت و له به رژه وه ندی خۆیاندا ناکوکی نئوانیان بقۆزیته وه.

کاتیک ناسر یوسف له هاریکاری لویسی ئۆیه م بیتیه و بوو به سوپا کانی وه به ره و میسر کشاو ئه ییه کیش به په له چوو تا به ره و پووی بیته وه، به لام له هه مان کاتدا موسا خاچه رستان هێرشیکێ کتوپری بکه نه سه ر میسر بۆیه فرمانی کرد سه ر سنوره کانی دمیاط و یران بکات، به مه له پۆژی دووشه ممه ۱۸ ی شه عبانی سالی ۶۴۸ ک/ کۆتاییه کانی سالی ۱۲۵۰ زدا شوره کانی و یران کراوه، تا هه موو پووخیئرا و هیچی نه ما جگه له مزگه وته که وه به شیکێ سه رکه نارای نیل نه بیت، که کۆمه لیک له پاوچیان و هه ژاران تیایدا بوون و پئیان ده وت (المنشیه).^۱

۱ - المقریزی: السلوک ج ۱ ص ۳۷۲. دمیاط به رده وام له وباردها بوو تا سولتان بیبرس بوندو قدار ی سه ر له نوێ له سالی ۱۳۷۱ ز/ ۶۶۹ کۆچیدا بنیادی نایه وه (پروانه ابن ایاس: سه رچاوی پێشو، ج ۱ ص ۸۷، ۱۱۱).

پاشان مه مالیک و ئه ییووبیه کان له جه نگیکی گشتی و له شاری (العباسه) له نیوان شاری بلبیس و شاری صالحیه له ۲ فبرایه ری سالی ۱۲۵۱زدا پیکاندارا وتیایدا یه که مجار مه لیک ناسر سه رکه وت، به لام ده سته که له مه مالیکه کانی که عه زیزیه کان^۱ بوو فیلیان لی کرد و دایانه پال مه مالیکه ده ریایه کان، چونکه به پیتی سه رچاوه هاوسه رده مه کان نه وان له گه ل مه مالیکه ده ریاییه کاند هاو په گه ز بوون، به مه ناسر به کوپانی بنه ماله ی ئه ییووبیه وه به شکاوی به ره و شام رایان کرد هاو په گه ز بوون، به مه به جیه یشت. ئه ییه که بریاریدا درێژه به کشانی خوی به ره و شام بدات تا به سه ر مه لبه نده کانی به رگرتیاری ئه ییووبیدا سه رکه وتن، بۆ ئه وه ی سه رکه وتن بۆ پرۆژه که ی زامن بکات هه ولیدا لویسی تۆیه می بداته پال خوی و به لئینی به یتولمه قه دیسی پێدا ئه ر بێتو به سه ر مه لیک ناسر یوسفدا سه رکه ویت، لویسی تۆیه م دوا ی ئه وه ی بینی به ری میسری له سه رکه وتن دایه چوو به ده م پێشنیاره که ی ئه ییه که وه و سیاسه تی بیلایه نی واز لیھینا.

له سه ره تا کانی مایۆی سالی ۱۲۵۲زدا ئه ییه که و لویسی تۆیه م، پێککه وتن له سه ر ئه وه ی هه لمه تیکی هاوبه ش به ن تا ناسر یوسف له شام ده ربکه ن. ئه و نه خشه له سه ری پێککه وت بوون ئه وه بوو، که لوریسی تۆیه م ده سته گیر بکری ت به سه ریافادا، له کاتی که ئه ییه که غه ززه بگری ت، له وێوه هه ردوو سوپا له نیوه ی مایۆی سالی ۱۲۵۲زدا. پێکه وه کۆ ببنه وه تا هیژشیکی گشتی هاوبه ش به نه سه رو ویلایه تی ئه ییووبیه کان.^۲ بۆ جی به جی کردنی ئه و پیلانه ش مه لیک لویسی تۆیه م شاری یافای به بی به رگری کاری داگیر کرد و مه مالیکه کانیش به سه رکردایه تی ئوقطای به رو غه ززو پێشپه وییان کرد، به لام مه لیک ناسر یوسف که هه والی ئه و هاوپه یمانیه ی به ست پێش نه وان به هیژیکی گه وده ی جه نگیه وه چووتا داگیری بکات، به و کاره ی دلێرانه ش توانی نه هیلێت مه مالیکه کان بگه ن به خاچه رستی هاوپه یمانه کانیان و نه خشه هاوبه شه که یان تی کبدات.

۱ - عه زیزی له بهر عه زیز موچه مه ده ی باوکی ناسر یوسف، دوا ی مردنی باوکی له سالی

۱۲۳۶ز چوونه خزمه تی ئه و.

۲ - King.Op. cit. p.۲۵۰.

سوپای مه مالیک له صالحیه و سوپای ئه ییووبیه کانیش له غه ززه درێژه یان به کشانه وهی به پووی ئه ویترا داتا له کۆتاییدا خه لیفه ی عه باسی موعته سه م بیلا که وته نیوان هه ردوولا و نه جمه دین باده رانی^۱ نوێنه ری خولیفه توانی له ئه پریلی سالی ۱۲۵۳زدا / ۶۵۱ک دا. پێککه و تنیک له نیوانیاندا ببه ستیت له سه ر ئه وه ی میسرو باشوری فه له ستین به غه ززه و بیتو له مه قه دیسه وه بۆ مه مالیک بیت و ولاتی شامیش له دهس بنه ماله ی ئه ییووبیدا بمینیته وه و به و جۆره لویسی ئۆیه م نه ییتوانی هیواکه ی خۆی به دییه نیت که بریتی بوو له گرتنی به یتومدیس دوا ی ئه وه نه ییتوانی له شامدا بمینیته وه به تایبته دوا ی مردنی شازنه بلانشی (قشتالی) دایکی له کاتی دووری لویس له فه رهنسا وه ک وه سی فه رمان په وایی فه رهنسا ده کرد بۆیه لویس سالی ۱۲۵۴ز دا ناچار بوو بگه پیته وه بۆ ولاتی خۆی.

پێویسته لیته دا تیبینی ئه وه بکه ین ده ستیت په وهرانی خه لیفه ی عه باسی له وکاته دا به ئامانجی وه ستاندنی په گدا کوتانی خاچه رستی له کاروباری پۆژه لاتی ئیسلامیدا نه بوو و بهس، به لکو ئامانجیش بوو هه وه له کان یی کجخات بۆ پێکهێنانی به ره یه کی ئیسلامی له به رده م مه ترسیه کی نوێی تریناکتر له مه ترسی ختچه رستی که ئه ویش مه ترسی مه غۆلی بوو، که به سه رکردایه تی جه نگیزخان سنووری ئیسلامی برپیوو ده وه له تی خوارزمی له ناو برد بوو، که وه ک به ره رستی پارێزه ری هه موو ده وه له تانی ئیسلامی بوو له پژئاوا ی ئاسیا و پۆژه لاتی نزم له شالاوی مه غۆل و ئاسیا ییه کانی تر دا. به مجۆره به ره رستی یه که می به رده م دامه زاندنی ده وه له تی مه ملوکی تازه پێگه یشتوو کۆتایی پێهات، که بریتی بوو له ململانی نیوان مه مالیک و پاشایانی بنه ماله ی ئه ییووبی.

۲- شۆرشێ عه ره ب دژ به ده سه لاتی مه مالیک:

به ره بستی دووه م که هاته پێن سولتان ئه ییه ک ئه و شۆرشه جه ماوه ره بوو که عه ره به کان له میسر له سالی ۱۲۵۳ز. دا به پێ هه ستان.

دیاره ئه و هۆزه عه ره بیانه ی له دوا ی فه تحی ئیسلامی نیشته جێ بوون

۱ - باده رانی له ناوی گوندی باده ران له ئه سه به هان هاتوه .

بەرەبەرە دەبوون بە گەلێکی کشتوکالی سەقامگیر بە تاییبەت لە ھەریمی صەعید و پۆژ ھەلاتیدا و ناوی عەرەبە کشتوکالیەکانیان لیترا. ئەو عەرەبانە لە نزیکی گوندە کۆنەکانی جوتیاراندا کە ھی خەلکی ولات بوون کشتوکالیان لە زەویدا دەکرد.

بەلام تییینی دەکریت ئەو عەرەبانە پلەو پایەییەکی کۆمەلایەتی بەرزترین لە جوتیاران ھەبوو بە ھۆی ئەو یارمەتیە جەنگیانەیی لە کاتی جەنگدا پیکەشی دەولەتیان دەکرد بە تاییبەت لە دەورووبەری جەنگە خاچە رستییەکاندا شیخە عەرەبەکان دەبوو لیزانی ناو گوندو لادیکان بپاریزن ھەروەھا لە بەرھەمەتانی کشتوکالی و دانی باجدا بە شداریەکی زۆریان ھەبوو.

توندو تیژی سەرکردە مەمالیکەکان لە سنورداریکردنی نرخیی بەرھەمە کشتوکالیەکان و یاری پیکردن و قۆرخکرد بە نرخیی ئەو بەرھەمانە لە ھەندێ جاردا، لەو ھۆکارانە بوو، کە بەو جوتیارە عەرەبانەو تا بە درێژایی سەردەمی مەملوکی چەند شویتیک ئەنجام بدەن، ئەو شوپشانە لە کتیبە ھاوسەردەمیەکاندا ناسرابوو بە (فساد العربان) بە شێوەیەکی ئاسایش بە شکستی عەرەبەکان کۆتایی پێ دەھات، چونکە مەمالیکەکان لە ھونەرەکانی جەنگدا لێھاتووو شارەزا بوون.

مەمالیکەکان بۆ سەرکوتکردنی ئەو شوپشانە چەند پیناویکیان گرتە بەر کە توندی و پەقی لە خۆ گرت وەک: توسیگ، تمسیر، المعاصر، بلاوکردنەوێ جەستە پێست ھەلکۆلین، زیندە بە چالکردنی، ھەلواسینی سەری کوژراوەن بە ملی ئافرەتاناندا و چەندین پیناوی تری کوشتن و سزادانی ناسراوی دەکانی ناوہ پاسە لە پۆژ ھەلات و پۆژ ئاوادا.

ئەو سیاسەتە بوو بە ھۆی ئەوێ ژمارەییەکی زۆری جوتیاران لە بەر دزەیان بە شداریکردن لە مەملانی و بارگرژی بە ناوخوازیەکانی نیوا سەرکردە مەمالیکەکاندا بچن بۆ شارە گەورەکان. ئەوانە بە (حرافییش)یان (زعر)یان (زعر العامە) ناسرابوون، ئەو وشانە پۆژ ھەلاتی بەیتن بە بەلگەیی قسەیی لیسانە دین ئیبنولغەتیبین میژوو نووسی ئەندەلوسی لە وکاتەیی بە یەکیک لە پاشاکانی غەرناتە قسەیی دەوت: (حەرفوشیک بوو لە سەر نەریتی پۆژ ھەلاتیەکان).

هه‌روه‌ها قیببونی نه‌وه ده‌کریت ئه‌و شوپشه‌ه‌ره‌بیانه‌له‌پال پالنه‌ره
ئابووریه‌که‌ی‌ی‌اندا چه‌ند ئامانجیکی سیاسیشیان هه‌بوو، که بریتی‌بوو له‌کارخستنی
ده‌سه‌لاتی مه‌مالیکه‌کان و گێپانه‌وه‌ی عه‌ربه‌ ئازاده‌کان که له‌کۆندا ده‌سه‌لاتی ولات
هی ئه‌وان بوو.

ئەو ئامانچە سىياسىيە توس و بىيى مەمالىكەكان و وروژاند و واى لى كرد
سىياسەتى اونده تىژى بگرنه بەر لەسەر كوتكردى ئەو شوپشاندە، شونكه
لە دەسلەتاكەى خۆيان دەترسان، يەكەم و مەترسیدارتىن شوپشيك كە
عەرەبەركان لە پوژانى مەمالىكدا پىي ھەستان ئەو شوپشە بوو، كە لە ساالى
١٢٥٣زدا / ٦٥١ك. و لەسەردەمى سولتان ئەببەكى توركمانى پىيى ھەستان،
ھۆكارى ئەو شوپشەيش دەگەرپتەو ھەچەند ھۆكارىكى سىياسى و ئابورى و ھەك
پىشتر باسمانكرد، جا مەمالىكەكان لەكاتەو ھەچەندى ئەواندا بە بارەكە،
ئەببىوبەكاندا سەرگەوتن و خىلافت لەبەرژەو ھەندى ئەواندا بە بارەكە،
بەروايان وابوو ولات و كاروبارى ئەوى بۆ ئەوان ھەچ پكەبەرىك نىيە، بۆيە لەخرابە و
لاسارى و زۆركردنى باجدا ھىندە چوون تا ئەو ھەندىك لەمىژوو نووسانى ھەك
مقرىزى و ئەبولمەھاسن خاچەرستانيان لەوان پى باشتر بوو ھەچ دەیانوت
فرەنجەكان گەر مىسريان بگرتابەو دەست بەو ھۆرەيان نەدەكرد.

له پاستيدا بزوتنه وهی خراپه و نارېزایی ته نها له پرېگه زی عړه بیدا به ته سکه نه بوویه وه، به لگو بووبه بزوتنه وه یه کی گشتی جه ماوهری به به لگهی قسه که ی نه بولمه حاسین که ده لیت: (خه لکی میسر به هیچ جوریک له سولتان پازی نه بوون و تا نه وکاته ی سولتان نه ییبه ک مرد شتی وایان له پوودا دهوت که پتی ناخوش بوو، کاتیک به پرېگه ی و باندا ده چوو پټیان دهوت ئیمه ته نها سولتانیکي سه رکړده مان ده ویت که له سه ریایکی له دایک بویت).

شەریف عەلەوی کە حسەنە دینی کوپی ئەعلەب بوو و چاوی بریڤوویە دەسلەت سەرکردایەتی ئەو شۆڕشە جەماوەرییە دەکرد ئەو پاشکاوێانە دەیوت پێویستە شای میسر بۆ عەرەب بێت نەوێک بۆ کۆیلەکان، لەمیسری ناوندی لەناوچەی پۆژەلانی بەرووی دەریادا دەوڵەتییکی عەرەبی سەرەخۆی دامەزراند، بێکەیی ئەو

دهوله ته له ده وروبهری فهیوم له شارێك بوو، كه (نوره سريام) یان (نوره الشريف) ناسرابوو و ده كه وێته نێوان نیل و (ترعه المنه) كه ده ریای یوسفی ئیستا دهكات.

شهریف حصنه دین په یوه ندهیه کی کرد به مهلیك ناصر یوسفی ئه ییووبی به پررسی شام داوای لیکرد تا دژ به ئه یبه ك یارمه تی بدات، به لام ناسر یوسف نهیده توانی له وکاته دا له گه ل ئه یبه کدا بجه نگیت، چونکه نیردرای خهلیفه موسه عسه م بیویه کلاکردنه وهی ناکوکی نێوانیان دهستی وهردابوو به باره که وه.

له و پۆزگارهدا عه ره به کان سه ریازو ئه سپ و سامانی زۆریان هه بوو، چونکه له جهنگی خا به رستاندا به شدارییان کردبوو، بۆیه سوپایه کی گه وره یان پیکهینا له ده ره وهی حصنه دینی سه رکرده یان کو بونه وه و سویندیان بو خوارد، سولتان ئه یبه کیش ناچار بوو هه لمه تیکی ته می کردن بنیریت بو ئه و شوپشه، ئه جی سهرسورمانه بوو، كه بو سه رکه به ری ئه وانه ئوقطای کرد به سه رکرده ی ئه و هه لمه ته، چونکه لیها تووی جهنگی هه بوون.

ئوقطای به پینچ هه زار سوارچاکی مه مالیکه وه له قاهره ده رچوو و به ره وشه رقیه چوو، كه گه وره ترین ناوچه ی نیشاندانی سه رکه شی بوو، له گه ل كه می ژماره ی مه مالیکه کان له چاو عه ره به کاندای كه چی مه مالیکه کان به هوی لیها تووی زیاتری جهنگی و شاره زایی سه رکرده كه یانه وه سه رکه وتن به رگریکاری عه ره بی به بلبس له سالی ۱۲۰۵ زدا تیکشكا، به لام له میسر نیوه نددا به شیوه ی خو ی مایه وه و حصنه دین هه ر ئازاد بوو له وی حکومه تیکی سه ره بخوی دامه زاندو ئه یبه ك و سولتانه کانی دوا ی ئه ویش نه یان توانی به سه ریاندای زال بن تا ئه وه ی سولتان بیبرس بوند و قدری خه له تاندی و دوا ی ئه وه ی په نای داگرتی و له ئه سکه نده ریه له سیداره درا.

۱ - بروهانه: شهاب الیدن العمری: التعریف بالمصالح الشریف ص ۱۸۸، مقریزیش له (السلوک ج ۱ ص ۲۸۸) دا گیرانه وه یه کی تری جیا له م گیرانه وه یه دینیت و تیایدا ده لیت: شهریف حصنه دین داوای په نای له ئه یبه ك کردوه، ئه ویش په نای داوه و به لینی پیداره چه ند پارچه زهویه کی پیدات بو خو ی و هاوده مه کانی به وه شهریف هه لخه له تاوه به هاوده مه کانی وه به ره و قاهره پۆشتوه له وی هه موو له سیداره درا و و شهریف ناردراره بو ئه سکه نده ریه و له وی به ند کراوه، بولیاك قسه له سه ر ئه و گیرانه وه دهكات و وانیشان ده دات ئه و گیرانه وه یی مقریزی

ھەر چۆنىڭ بىت مىسر لە كۆتاييدا مىر حصنه دىن كە نەما گرنگ ئەو يە ئەيىك
توانى بىنكەى دەولەتى مەمالىك و سەقامگەر بوونى لە مىسر دا دايمە زىننىت.

۳۔ مہترسی هاوړی مہمالیکه کانی:

به‌ر به‌سی سینه‌م که هات پرسی ده‌سه‌لاته‌که‌ی نه‌یه‌ک و هه‌په‌ش‌ه‌ی له‌قه‌واره‌ی ده‌وله‌ته‌ تازه‌ پی‌گه‌یشته‌وه‌که ده‌کرد، مه‌ترسی دۆست و هاوده‌مه‌ مه‌مالیکه‌ ده‌ریاییه‌کانی خۆی و فارسه‌دین ئۆق‌گای سه‌رکرده‌یان بوو. نه‌یه‌ک ترسی له‌وده‌سته‌یه‌ هه‌بوو، چونکه‌ هه‌ستی به‌به‌هیزی و مه‌ترسی نه‌وه‌که‌سه‌ ده‌کرد. پاشان هه‌وله‌یده‌دا خۆی به‌هیز بکات. بۆیه‌ ده‌سته‌یه‌ک له‌مه‌مالیکه‌کانی پیکه‌ینا‌که‌به‌ موغیزی ناسرا‌بوون وه‌ک دانه‌وه‌ پال نازناوه‌که‌ی (الملك المعن) هه‌روه‌ک قوتر موغیزی مه‌ملوکی خۆی وه‌ک جی‌گه‌یری ده‌سه‌لات له‌میسر دا ده‌ست‌نیشان‌کرد، پاشان هه‌نده‌ی نه‌برد مه‌مالیکه‌ ده‌ریاییه‌کانی له‌نیشنگه‌ی خۆیان له‌ دوورگه‌ی (الروضة) ده‌رکردو موسا پاشای بچووک‌ی نه‌ییوبی و به‌هاوبه‌شی ته‌نها به‌ناوی له‌ده‌سه‌لاتدا لابردو به‌ته‌نها ده‌سه‌لاتی بۆخۆی هه‌شته‌وه‌.

هه موو ئەم لايپچينه وانه تهنه تهنه چەند پيشينه يه کي شيره ين، که هيچ له مه ترسي ئوقگاي و هاوده مه ده ريه کاني که م نه کرده وه، ميژوونوو سان له سه ره نه وه يه که ده نگن، که ئوقگاي گه يشته لووتکه ي بلندي به تاييه ت دواي نه وه ي به سه ر شوپشي عه ره بدا سه رکه وت و له هر شوپيني کدا ده ريکه وتايه پاسه وانيکي زوري سواره ي چه کدار به ده وریدا بوون وه ک نه وه ي پاشايه کي گه وره بيت، خويشي وای ده بيني پاشاي ميسر لای نه وه هيچ نيه، زورجار له کويه کاني دا باسي مه ليک مو عيزي ده کردو به که م ناوي ده هتئاو به نه يبه کان ناوي ده هتئا نه مه يش گه يشته وه

له‌باره‌ی پێشه‌كێشكردنی عوب له‌سه‌رده‌می ئه‌يبه‌كدا هه‌تاوێه‌تی ته‌نها شاردنه‌وه‌ی پاست و مه‌به‌ست به‌رزپاگرتنی توركه‌ مه‌مالیكه‌كانه‌، چونكه‌ مه‌ترسی عه‌ربه‌كان تا كو‌تایی سه‌رده‌می مه‌مالیك مایه‌وه‌ ب‌وانه‌: . pohakiles Revoltes populaires en Egypte.

دەم موعیزە، بەلام لەبەر زۆری خەشداشیە دەریایەکانی چاوپۆشی لێدەکرد بەدەرپرێکی تر ئۆقگای بەئاشکرا بەرەودەسەلات دەچوو ھەرەك خەشداشیەکانی ھەولیان دەدا تا ئامانجەکی بەدی بهێنن بۆیە لەناوخواێندا بە (الملك الجواد) ناویان دەھێنا و ھەولیان دەدا کچە سەرکردەییەکی بنەمائەیی ئەییووبی بۆ بهێنن (واتە ھاوسەرگیری لەگەڵدا بکات)، کە ئەویش کچی مەلیک موزەفەر تەقیە دینی پاشا ھەما بوو، بەلکو ھاوڵەکانی پیلانیان دانا بۆ کوشتنی ئەیبەك تامەیدانە کە بۆ ئۆقگای چۆڵ بکەن، پاشان ئۆقگای داوای لە ئەیبەك کرد تا مۆلەتی پێ بدات لەگەڵ بووکدا لە قەلای شاخ (المقطم) دابنیشیت، چونکە ئەو بووکە کچی پاشایە، بەمە ئەیبەك هیچ گومانێکی نەما بەرامبەر نیازی ئۆقگایو بریاری دا ئۆقگای بکوژیت، لە پۆژی چوارشەمە ٣ شەعبانی ساڵی ٦٥٢ ک، ١٢٥٤ ز ئەیبەك داوای لە ئۆقگای کرد تا بێت بۆ قەلای شاخ تا لە بارەیی کاریکەو ھەراویژی پێ بکات دواي ئەو ھەوێ لەگەڵ مەلیکە موعیزەکانیدا پێککەوتبوو بۆ کوشتنی ئۆقگای، ئۆقگای لەگەڵ چەند مەملوکیکدا چوو بە سەر ھەو ھەراو قەلاکە و ھەر کە لە دەرگای قەلاکەو ھەراو چوو بە ناو ھۆلی گەورە یە کسەر لە پێشتەو دەرگای لە سەرداخرا و - پێک نەدرا مەمالیکەکان لەگەڵی بچن، ئینجا موعیزەکانی لەوانیش میر قوتزی موعیزی دایان بە سەریدا و بە شمشیرەکانیان کوشتیان، ھەوایی کوژانی ئۆقگای لە قاھیرەدا بەلاو بویەو ھەوسەد کەس لە خەشداشیەکانی لەوانە سەرکردە بیبرسی بوندوقداری و سەرکردە قلاوون ئەلفی چوون بۆ فریاکەوتنی، ئەوان گومانیان ھەبوو لەو ھەوێ ئایا کوژراو ھەوێ نا وایان دەزانی تەنھا دیل گیراوە، کەچی ھێندەیان بینی سەری ئۆقگای لە شۆرەکی قەلات فەقێ دریا ھەراو ناویانەو ھە.

ئەم ھەراو ھەوێ مەمالیکەکانی ترساند و لە ترسان بازنەکە ئەوانیش بگریتەو ھەراو ھەوێ پێ کرا^١ پایکرد بۆلای پاشای ئەییووبی بۆ شام ھەراو ناسر

١ - تێبینی ئەو دەکرێت لەکاتی پاکردنی مەمالیکەکاندا دەرگاکانی قاھیرە داخرابوون، بۆیە سەرکردەکان ناچاربوون دەرگایەکی پۆژەلاتی قاھیرە بسوتێنن کە دەرگای (القراطين) بوو، ئیتر لەوکاتەو بەدەرگا سووتاوە کە ناودەبرا.

یوسفی بهرپرسی حهلب و دیمه شق و موغیپ عومهری پاشای که رهك، ههروهك سه دوسی که سیان پهنا برد بۆلای عه لانه دین کیقادی کوپی که یخه سرهوی پاشای سه لجوقیه کان و بهرپرسی قونیه له ناسیای بچوک.

له راستیدا کوژرانی ئوقطای مه مالیکه کانی بۆ دوو دهستهی خه یاری یه کتر دابه شکرد، که مه مالیکی ده ریایی ز مه مالیکی موغیزی بوون نه مه وایکرد ده مه زراندنی ده ولتهی مه مالیک به ره و پووی توندترین مه ترسی بوویه وه، چونکه نه مه مالیکانهی پایانکردبوو پاشایانی بنه مالهی نهییوبیان هانده دا، تا هیترش بکه نه سهر میسر، نه مهیش له نه یبهگ شاراهه نه بوو، بۆیه یه که مجار که وته ده سترگتن به سهر مال و سامانی مه مالیکه ده ریاییه کاندا، ههروهك نه وانهی تریان که له میسر مابوونه وه هه موویانی گرت و بلارهوی پی کردن و نه وانهی هه ولداریان بوون له ناو مه مالیکه کانی ترده نه وانیشی لی دوورخسته وه.

پاشان نه یبهك نامه ی بۆ نه و پاشایانه نووسی که مه مالیکه ده ریاییه کان په نایان بۆ بردبوون و ئاگاداری له باره یانه وه پیدان که چ ناپاکی و خراپه یه کیان هه بووه، ناسر یوسفیش وه لامي داواکهی دایه وه که داوای لیکرد تا نه و شارانه بگیژیته وه که له فهله ستینی دارنبوو نه ویش شاری قودس و که ناراهه کانی فهله ستین بوون تا مه مالیکه ده ریاییه کان له وی بن، چونکه نه وه پشکی نه وان بووه، به مهیش هه م پازیبیان دهکات و هه م له میسریش دووریان ده خاته وه.

به لام نه یبهگ وای زانی نه وه لاهه فیلی تیدایه و ناسر ده یه ویت جاریکی تر به ره و میسر بکیشیت دوا ی نه وهی مه مالیکه ده ریاییه کان داویانه ته پال نه و، بۆیه پیی باشبوو بچیت به ده م داواکه یه وه نه و وولاتانه بگیژیته وه بۆ خاوه نه کانی، به لام به سوپا کانی وه خوی ئاماده کرد تا به ره و سنووره میسریه کان بچیت و له نزیک شاری عه بباسه سهنگه ری گرت و نزیکه ی سی سال له وی بوو نه گه رایه وه بۆ قاهره تا دوا ی نه وهی له سالی ۱۲۵۳ز/ ۱۶۵۴ک، دا بریاری پیکه وتنی نیوان نه و و نیوان نارسردار، نه مهیش له پیکه ی نیرداراوی خهلبقه موسه عسه مه وه که ناوی (مه جمه دین باده رانی) بوو، له سه ر نه وه پیکه وتن ناوچه کانی میسرو که ناراوی شام

بۆ ئەو بیټ و مەلیک ناسر هیچ مەلیکیکی دەریایی پەنا نەدات، مەمالیکەکان کاتێک بەمەیان زانی ناچار بوون بچن بۆ لای موغیپ عومەری پاشای کەرک، کە ئەییووبیەکی تر بوو و چاوی پرپیوویە میسر و ھەندیک لەباکانیشیان ھەر لەسەرەتاوە پەنایان برد بوو بۆ سولتانانی سەلجوقیەکانی پۆم، بۆیە ئەیبەک نامە یەکی بۆ نووسی و تیایدا وتی: (چەند مەمالیکی دەریایی بێ بار ھەن کە لەسنووری ئیماندا ناوەستن و ناگەرێنەو ھە بۆ قەسە گەرەتر لە خۆیان، ئەگەریش تۆ پەنایان بدەیت ناپاکی دەنوێنن دە ی خۆت لە دەستیان پزگار بکە، چونکە ئەوانە ناپاک و فیلبازو تۆقێنەرن و هیچ متمانە یەک نیە، کە داوت بۆ نەنێنەو) بەمە سولتانانی سەلجوقیەکان لێیان ترساو بانگی کردن و وتی: ئە ی سەکر دەکان لە گەڵ گەرە کە تاندا چیتانە؟ میسر عەلە مەدین سجرى باشقەردی پێشکەوت ووتی: گەرەمان پێمان بلی گەرە ی ئیمە کییە؟

زتی: مەلیک موغیزە بەرپرسی میسر، باشقەردی وتی: (خوا مەولوگەرەمان سولتان بپاریزێت ئە گەر مەلیک موغیز لە نامە کەیدا تییینی ئەو مامۆستا گەرەمانە ئەو ھەلە ی کردووە، بەلکو تەنھا خەشداشمانە و ئیمەش کردمان بە بەرپرسی خۆمان کە چی کەسی لەو زۆر بە تەمەنتر و بەرێزتر و شیاوتری دەسەلات بوو ئیمەش پەنامان ھێنا بۆ لای تۆ) بە سولتان پێان - رسام بوو لای خۆی خستە کار.

بەلام ئەیبەگ هیچ ترسی لە سەلجوقیەکانی پۆم نە دەترسا چونکە ماوە ی نێوانیان دوور بوو، بەلکو و خەلیفە موسە عەسەم نووسی و داوای لێدەکرا بە دانان و بەرگ پۆشین و ئالا شەرەفمەندی بکات و ھک پاشایانی پێشوو میسر و لە ھەمان کاتدا ئەو ھەواپەیمانی ش لە نێوانیاندا ھەبوو، چونکە دەترسا داوای ئەو ھەواپەیمانی پەزنامەندی خەلیفە ی پێ بگات چاو چبۆکیەکانی سەر لە نوێ ھەلبدنەو ھو. وا دیارە ئەیبەک ھەستی بۆیە بریاریا چنێکی تر بەنێت و لە ساڵی ۱۲۵۶ز دا ھەولێ بۆ بەدرەدین لوتلوئی^۱ ئەتابەگی بەرپرسی موسل ناردو داوای ھواپەیمانییەکی

۱ - ناوی لوتلوئی عەبدوللای نوری مەلیک پەحیم بەدرەدین ئەبولفەزائیلی ئەرمەنی ئەتابەگی بەرپرسی موسلە کە لەبەر پەتدا لە مەملوکی نۆزەدین ئەرسەلان شاھ و نکی بوو، لای ئەو پلە ی

هاوسه رگیری لیکرد به لام سه رچاوه کان ته نها هینده یان له باره وه هیناوه که ئه ییبه گ داوای کچی به دره دینی کردوه. عه قل نایگری ته نها وه که حه زیکی هاوسه رگیری داوای ژنی له و کرد بیته، به لکو پیده چیت له پشت نه مه وه هاوپه یمانیته که ببه ستیت تا بزواتی مه غول له پیکه ی به رپرسی موسله وه بزانیته و ناگای لی بیت. هه رچو نیک بیت نه و شته سه ره تای گوتایی سه رده می ئه ییبه گ بوو، چونکه زیانه ندلی ئه ئافره تیکی وه که شه جه رودور بوو، که به لگه ی لیها تووی و به هیزی که سایه تی بوو له پوژان خاچه رستاندا، نه مه یش له باریکردن به ئاگر خراپه تر بوو چونکه کاتی که شه جه رودور به می زانی که وته سه رکر دایه تی کردنی بزوتنه وه یه کی به ره له ستکاری ناوخویی و ده ره کی دژ به ده سه لاتی ئه ییبه ک، بۆیه هه ندیک له و مه مالیکه ده ریاییه انه ی له میسر مابوونه وه دژ به و پوژده ی هاوسه رگیری بوون، بۆیه ئه ییبه گ ژماره کیانی به دیل گرت له وانه ئه یدکین صالحی، ئینجا بردنی بۆ قه لای شاخ تا له وی به ندیان بکات، کاتی که له ده روزه ی کۆشکی سولتانی نزیک بوونه وه، که شه جه رودوری تیدا بوو. میر ئه یدکین وه که ریز لیتان سه ری دانه واند و به ورکی وتی (والله یا خوند) ^١ هیچ تاوانیکمان نه کردوه تا به ند بکری، به لام کاتی که چوو تا داوای کچی به رپرسی موسل بکات ئیمه له بهر تو نه مه مان پی قبول نه کرا، شونکه په روه رده ی به خششی تو و شه هیدی کۆچ کردوه صالح ئه ییووبین کاتی که له سه ر نه و

به رزیوویه وه تا بوویه (استاداره) و (خادم) له ده وه له ته که یدا. داوای مردینی نوره دینه سالی ٦٠٧ ک. دا داوای نه و قاهره و دواتریش دوو کوچه بچوکه که ی، به دره دین له سالی ٦٢١ ک. دا دوسولاتی بۆ خۆی وه رگرت و به مه لیک په حیم نابرا و خۆی له خه لیفه موسته نسیریلا نزیک ده کرده وه تا نه وه ی سولتان به رگ و ده قی دوسه لاتی بۆنارد، ئه یین واصل خۆه بینیبوو واوه سفی ده کات و ده لیت له جوانی و گرنگیدانیدا به نێردراو هاتوون بۆ لای هیچ پاشایه کی ترم وه که نه و نه دیوه، به دره دین به رده وام موسلی له ده ستدا بوو تا ته ته ره کان له سالی ١٢٥٩ ز/ ٦٥٦ ک. دا به غادایان گرت و ده ستیانگرت به سه ر عیراق و جه زیره دا، به دره دین نه و کات چوو بۆ لای هۆلاکۆی پاشای ته ته ر و نه ویش له ده سه لاته که یدا هیشه ته وه، پاشان گه رایه وه بۆ موسل له سالی ١٢٥٩ ز/ ٦٥٧ ک. دا له وی مرد.

١ - خوند: وشه یه کی تورکی یان فارسیه و له بنه په تدا خوداوه نده واتا که ی گه وه یان له سه رکر دیه و بۆ نێرو می به کار دیت. ١٠ المقریزی: ج ١ ص ٢٢٤، په راویزی ژماره ٢).

هاوسەرگیریە کۆنەمان جوولاند بەرامبەرماندا گۆپاوەی ئەوەی پێ کردین، کە دەیبینیت، شەجەرودوریش دەستە سەرەکە دەستی بۆ جوولان بەواتای ئەوە قسەکەتم بیست).

کاتێک بردنیاں بۆناو بێرەکەو لەناو بەندینخانەى قەلاکەدا ئەیدکین وتی: (ئەگەر بەندمان بکات ئێمە کوشتنمان بۆ داناو) ئەمە واتا شەجەرودور پاداشتی کۆتایی بۆ ئەیبەگ بەرامبەر ئەوە داناو و گرتنی ئەوانەیش تەنها لەبەر یەرەلستکارییان بۆ هاوسەرگیری یەکەى نەبوو، بەلکە لەبەر ئەوەى ئەو پیلانی ئەوانی زانیبوو دەیویست بەجیاکردنەوێ سەرکردە مەمالیکیەکان و سەرکردە ژنەکیان (شەجەرودور) لەیەکتر بزوتنەوێ کەیان لەناو ببات، بەلام شەجەرودور پلانیکی دانا بو کە جێی چاوەڕوانی نەبوو، ئەو بەنهینى یەکێک لەمەمالیکە عەزیزەکانی بەدیاری و نامە یەکەوێ ناردبوو بۆمەلیک ناسر یوسفو تیایدا هەوالی ئەوەی پێ دابوو، کە ئەو بیریایداوە ئەیبەگ بکوژیت و شووبەو بکات و دەسەلاتی میسری پێ بدات، بەلام ناسر لەترسی ئەوەی ئەو کارە پیلان و فیل بیست پشستگویی خست و هیچ وەلامێکی نەدا یەو و بەدرەدین لەئولئیش هەوالی ئەو گفتوگۆ نەئینیانەى پێگەیشتبوو، بۆیە هەوالی بۆ ئەیبەگ ناردو ئامۆژگاری دەکردو بیداری پێ دەدا و ئەیبەگیش لەژێانی خۆی ترسا، بۆیە قەلاکەى بەجێهێشت و لە(نافر اللوق) نیشتەجێبوو و بپارییدا پێش ئەوەى شەجەرودور ئەم بکوژیت ئەم شەجەرودور بکوژیت، لەوبارە یەوێ دەلێن: فالچیەک هەوالی بەئەیبەگ داو، کە بەکوژراوی و لەسەردەستی ئافەرەتێک دەمریت، بێگومان ئەم کەسە ئاگادار چەند زانیاریەکی پشست پەردەى زانیو، چونکە دیارە هەردوو ژن و میرد پێشبرکیان دەکرد لەپیلان داپشتندا داوی ئەوەى مەمالیکەکانی قاهیرە بەندکران پێشبرکیکە بەسەرکەوتنی ژنەکە لەمەیدانەکەدا کۆتایی پێهات و شەجەرودور دوونامە یەکی جوان و پاراوەى بۆ ئەیبەگ نووسی و داوای لێکرد تا بێت بۆ قەلا بۆلای، ئەویش چوو بەدەم داواکە یەو و سەرکەوت بۆ کۆشکی سولتانی لەقەلاکەدا، شەجەرودوریش پێنج کەسى بەهێزی دانا تا تیرۆری بکەن و لەوانە موحسین جری و نەسر عەزیزی و

سنجر و کۆتا کهیشیان له مه مالیکی تۆڤگای بوو. ئه وانیش فرمانه که یان به جینگه یاندو له حه مامدا له ئه پریلی سالی ۱۲۵۷ز/ ۶۵۵ ک کوشتیان. شه جهردور ویستی دهره نجامه کانی ئه و تاوانه نه هیلتیت بۆیه سه رکرده یه کی دانا وه ک سولتان تاباره که بگریته دهست و ئه ویش له پشستی ئه وه و ده سه لاتی شاراره بی بۆیه پیشنیازی ده سه لاتی بۆ جه ماله دینی کوپی نه یدغدی و عیزه دین ئه یبه کی حه له بی کرد، به لام هیچ کامیان به وه پازی نه بوون و ئاماده نه بوون. بۆ پۆزی دواتر هه واله که له شاردا بلأو بوویه وه و مه مالیکه موعیزه یه کان به په له چون بۆ قه لا و خزمه تگوزارو دهریاکانیان گرتن و سزایان دان و ئه وانیش دانیان به پاستی پووداوه که دانا، ئه وکات مه مالیکی موعیزی هه ولیاندا شه جهردور بکوژن، به لام مه مالیکی صالحي نه یانه یشت و هه ولیاندا پزگاری بکه ن و له بورجی سووردا شه جهردور یان له قه لا که دا به دیلگرت.^۱ مه مالیکی موعیزه ییش گه مارپۆی قه لا که یان داو بۆ دهره فته ده گه پان تا شه جهردور بکوژن، له کاته دا له به پاریزگاری مه مالیکی دهریایی چاوه پوان ده کرا شه جهردور له مردن پزگاری ببیت هینایه کایه و کلپه ی داده بۆ تۆله سه ندنه وه له شه جهردور که نه یده هیشته میترده که ی سه ردانی بکات و ناچاری بکات تا قه لای بدات، بۆیه خۆی و کوپه که ی زۆریان له موعیزه کان ده کرد تا شه جهردور بکوژن تا ئه وه ی به ره ته ستکاری صالحي له کۆتاییدا لاواز بوو و شه جهردور برا بۆلای ئه وژنه، ئه ویش فرمانی به ژواره و ره کانی کرد ال بیکوژن، مقریزی لیژه دا ده لیت: که نیزه کان به لیان دا تا مردله شوره ی قه لا که وه فرییان دایه ناوخه نده که و ته نها شه روا لیکي له گه ل کراسی کدا له به ردا بوو، چوند پۆژیک له خه نده قه که دا مایه وه و چه ند پرسیاره که هه ندیک شه روا لکه یان برد، دواتر دوا ی چه ند پۆژیک به خاک سپێردرا، ته رمه که ی بۆگه نی کردبوو به به له میکه بچوک برا بۆ گۆپه که ی له (المشهد النفسي) دا.

۱ - له قه لا که دا چه ند بورجیک هه بوون له وانه بورجی سوور که مه لیک کامیل بمیادی ناو ئه مپۆ ناسراوه به ناوی بورجی (المقگم) له به ری باشووری قه لا که دایه .

مه مالیکه موعیزه یه کان ده مارگرییان بۆ ئه و کوپی ی گه وره که یان هه بوو که به نوره دین عه لی ناسرابوو و وهك سولتان له په بیعوله وه لی سالی ٦٥٥ ک / ١٢٥٧ ز. دا وهك سولتان ناو نازناوی مه لیک مه نسوریان لیتا ئه وکات ته مه نی پانزه سال بوو، مه مالیکی صالحی به ده سه لاتی ئه و پازی نه بوون و له سه رده سه لاتی ئه تابه گی سه ریازی میرعه له مه دین سنجری حه له بی پیکه وتن و سویندیان بۆ خوارد، به لام خیرا موعیزه کان گرتیان و له بیری قه لاکه دا به ندیان کرد، ئه وکات خشداشیه صالحیه کانی به رو باری نااسایی چوون و ترسان بازنه که ئه وانیش بگریته وه بۆیه بریاریاندا به روشام رابکه ن مه مالیکی موعیزیش که وتنه شوینیان و زۆریکیان لی به دیلگرتن و پیره وی موعیزیش هه ندی له ده سه ته و تاقمه کانی تری مه ملوکی بیژرا کرد وهك ئه شره فیه کان تا ئه وه ی وا بلاو بوویه وه ئه وانه له سه ر ئه وه یه کده نگ بون قه له مپه وی موعیزی له ده ولت لایبه ن، موعیزه کانیش ئه شره فیه کانیان گرتن و مال و سامانیان به تالان بردن بۆ پاشا ئه ییویه کانی شام، به تاییه ت موغیث عومه ری به رپرسی که رک ئه وان موغیثیان هان ده دا تا میسری مولکی باوباپیرانی بگریت، تا ئه وه ی ئه ویش چوو به ده م داواکه یانه وه و به یارمه تی ئه وان هه ولیدا ده ستبگریت به سه ر میسردا. له سالی ١٢٥٧ ز ذوالقعدة ٦٥٥ ک. دا و له سالی ١٢٥٨ ز په بیعوله وه لی سالی ٦٥٦ ک.) دا دووجار هه ولی ئه وه ی دا، به لام له هه ردووکیاندا به ستکستخواردووی و بیهیواییه وه به هۆی دلیری جیگیری ده سه لات میرسه یفه دین قوتزی موعیزه وه گه رایه وه دواوه به مجۆره ده ولت سولتانیکی مندالی هه بوو له کاتی که دا هیشتا ده ولت له باری پیکه یتاندا بوو پیویستی به وه نه بوو له سه ردانانی مندالان پکه به ری و پیلانی ناوه خۆیی بیته مه یدان و یترای ئه و هۆکارانه ی مه ترسی ناوه خۆیی که له وکاته دا نادیار بوون و له هه مووی مه ترسیدارتر بوو، که ئه ویش مه ترسی مه غۆلی بوو.

بەشی پینجەم

مەترسی مەغول یان تەتار لە سەر دامەزراندنی دەولەتی

یەكەمی مەملوکی ئەمیسر

ئیسلاام پێشتر ھەرگیز بەرھو پووی باریکی سەختی لەو جۆرە نەبوو، کە لەسەردەمی شالاوی نەغولی لەسەدەیی شانزەیی زاینیدا واتە شەدەیی حەوتەمی کۆچیدا تووشی بوو، چونکە سوپا مەغولیەکان شارو شارۆچکەیی مسوڵمانانیان وێرانکردو کشت و بریان بەدیگرتن یان سزادانێکی زۆریان لەپووی خەڵکدا ئەنجامداو بەھەموو شێوەیەکی لەھەموو شوێنێکدا بێ پەحمانە مەشخەلە شارستانیەکانیان کوژاندەووە لەبەختی خرابیی ئاسیای ئیسلاامی ئەو بوو، کە لەو کاتەدا ھێزێکی ئیسلاامی لەئاسیای ئیسلاامیدا نەبوو، کە بتوانێت بەرھو پووی شالاوی توندو تیژی لەو جۆرە بێتەووە کە جەنگیزخان^١ کوپو نەووەکانی سەرکردایەتیان دەکرد، جا خلافیەتی عەبباسی لەو پەڕی پێشوودیدا بوو، دەولەتی سەلجوقیەکانیش لە بەغداد لە پەلو پۆ کەوتبوون، لە پۆژئاوای بەغدادیشدا دەولەتی سەلجوقیەکانی پۆم ھەبوو کە ئەئاسیای بچوک بوو ئەویش لە لاوازی و دارماندا بوو، پاشان دەولەتی مەملوکی تازە پێگەیشتوو ھەبوو لە میسرو شام کە ھیشتا تەمەنی لە چەند سالیکی تێنەدەپەڕی و قەوارەکەیشی ھیشتا لە دەست داوو،

١ - جەنگیزخان واتە بە ھێزترین فەرمانراویەکان، ئەو خۆی ئەم ناوہی ھەڵبژارد، ناوی خۆی کە لە منداڵیەو پێی ناسرا بوو تیموجین بوو کە لە زمانی چینییدا واتای پەرق و پرخت دێت، تیموجین دواي چەند جەنگ و پکەبەریەکی لەگەڵ ھاو پەگەزەکانی خۆیدا توانی بگاتە ئامانجی خۆی کە سەرکردایەتی، مەغول بوو سالی ٦٠١ ک.دا توانی ھێزێکیان بۆ دروست بکات کە ھاوسەردەمیەکانی وایان دەزانی شکست ناخوات، بەو ھێزە، نا ئاسایی ئەو ئەسکەندەر ئاساییە توانی وەلات لە پۆژمەلات و پۆژئاواوە فراوان بکات تا ئیمپراتۆریەتیکی بۆ نەکانی بە جێھێشت کە نێوان دەریای چین و دەریای پەشی گرتەووە، لە سالی ١٢٢٧ز - ٦٢٥ ک.دا مرد.

مهترسیهکانی تازهیی که هیشتا له هه موو لایهکی ناوخیی دهرهکیهوه لییان دهدا، پاشان هولا گوی نهوهی جهنگیزخان له فبرایه ری سالی ۱۲۵۴ ز. دا پوژئاوا کشاوه قهلاکانی شیعهی ئیماعیلی باتینی لهوی له ناو برد، پاشان خیلافهتی عه بیاسی و هه موو ویلایه تهکانی پوژئاوای ئاسیای له ناو برد و تهنها دهلهتی مهملوکی له میسر و شام له بهر ده میدا مابوویهوه).^۱

نهینی سه رکه وتهکانی مهغول دهگه پیتیهوه بو پیشپه وییان له چهک و خیرا هه لکوتانه سه ر دوژمن و خیرایی تیرهاویژی و توندی و تولی جهنگیان، جا کاری جهنگی نهوان وهستا بوو بریتیبوو له تیری نوکنی پولایین و یان ئیسک یان شاخی، سندوقی سه ر یازیشیان ژمارهیهکی زوری بهتی توند و تول و سوژنی له گه لدا بوو له گه ل میویک بو چاککردنی و برپه نیکی تیرکه رهوه نوکی تیرهکانیان، پاشان شمشیری مهغولهکان تهواو نووک تیژبوون و زیاتر له وهی بو وهشاندن به پووی که سیکدا بشین بو شهوش دهشان لیتی بدهیت بیکهیت، به جهستدا، قه لغانی نه سه په کانیشیان له بهرگیکی توندو تولی پیچپابوو، مهغولهکان چهکه و شمهکی خویان دهخسته چهند سندوقیکی پیتیهوه تا بکریت فووی تیپکه تا بو په پیتیهوه له پووبار پشت بهو سندوقهانه ببهستن. سوپای مهغولی له رهگهزه سه نهکان پیک هاتبوو وهک مهغول و ته تارو دواتر چهند رهگه زیکی تری په یوه ست بهو وهک باشقرد و قرغیزو تورک و تورکمان و چندیکی تر، زریه شیان چهند دهستهیهکی سواره بوون، که هه ره یه که یان دهیان سه دیان هه زاریان دههزار سه ر یازی بوون، نه مه ویپایی جهنگاوه ران چهند دهستهیهکی نه نداز و تاییه تمه ندانی هونه ری به کارهینانی مه نه نیق و ئامیرهکانی گه مارۆدان و چاککردنه وهی چهکه جیاوازهکانی جهنگ هه بوون.

نیزامی ته ته ری ملکه چی تهواوی له خو دهگرت و نه دهکرا کهس له پیزی سه ر یازاندا پابکات، یان هاوپیتهکی به په که وتهیی یان به دیلی له دهست دوژمندا

هه روه‌ها به جیبه‌یلایت تا پزگاری نه‌کات، ئافره‌تانی مه‌غۆلش ئازابه‌کی زۆریان هه‌بوو، وه‌ک پیاوان ده‌جه‌نگان، زۆرجاریش مناله‌کانیان له‌سه‌ر شانیان هه‌لده‌گری، هه‌روه‌ها قه‌سه‌ ئه‌وه‌یه‌ گه‌لی مه‌غۆلی هه‌مووی له‌ پیزی سوپادا کاری ده‌کرد بۆ ئه‌وه‌ی خۆراک و شمه‌کی پێویست به‌ده‌ست به‌یتن.^١

سالی ١٢٥٨ز/ ٦٥٦ک به‌ سالتیکی شومی ناو میژووی ده‌وله‌تی ئیسلامی داده‌نریت، چونکه مه‌غۆله‌کان له‌ فبرایه‌ری ئه‌و ساله‌دا ده‌ستیان گرت به‌سه‌ر به‌غدادی قه‌لای ئیسلام و پایته‌ختی عه‌بباسیه‌که‌ندا و کاری وێران و کوشت و بریان بۆ چه‌ند پۆژیک تیا‌دا به‌کاره‌ینا‌و خه‌لیفه موعته‌سه‌م بیلاو ئه‌نده‌مانی خه‌زانه‌که‌ی و گه‌وره‌کانی ده‌وله‌ته‌که‌یان کوشتن و موسلمانانی له‌ تاو ئه‌وکاره‌ساته‌دا بوونه‌ چه‌ند به‌شیك، چونکه خه‌لافه‌تی عه‌بباسی له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی سیاسی لا‌واز بوو، به‌لام مه‌لّه‌ندی سه‌رکردایه‌تی پۆچی تا ئاستیکی سه‌روتر له‌ مه‌لّه‌ندی پاپه‌وی له‌ پۆما پاراستبوو، بۆیه جێی سه‌رسوپمان نه‌بوو، که موسلمانان وا گومانیان ده‌برد له‌ پێی له‌ ناوچه‌وه‌ پۆژی دوا‌یی نزیک بوته‌وه‌و هه‌ر دیارده‌یه‌کیان وا لیکده‌دایه‌وه‌، که ئه‌وه‌ ده‌ربیری توورپه‌یی خواجه و ده‌یانکرده به‌لگه بۆ ئه‌وه‌ی، که دواتر له‌ جیهاندا پوداویکی خراپ پوو ده‌دات، چونکه خه‌لیفه‌ی تیا نه‌ماوه.^٢

له ئه‌نجامی پووخانی به‌غداد ده‌سته‌ی مه‌غۆله‌کان چه‌ندین ئه‌نجام له ژيانی ئیسلامیدا پوویاندا، جا یه‌کبوونی سیاسی موسلمانان بوو به‌کاریک، که هه‌رگیز چاوه‌پوانی به‌دیها‌تنی نه‌بوو، وێپای ئه‌وه‌ش پۆشه‌نبیری ئیسلامی له‌ سه‌ر ده‌سته‌ی مه‌غۆله‌کان زیانیکی گه‌وره‌ی لیکه‌وت کاتیک مه‌غۆله‌کان چه‌ندین کاتیک مه‌غۆله‌کان هه‌زاران کتیبی به‌نرخ و ده‌ستنوسی نایابیان له‌ ناو‌برد و زۆریک له‌ زاناو ئه‌دیبا‌نیان کوشتن و ئه‌وانه‌شیان مابوون به‌ به‌شه جیاجیا‌کانی جیهانی ئیسلامیدا بلا‌وه‌یان پێ کردن، میسر ژماره‌یه‌کی زۆری ئه‌و زانا‌یا‌نه‌ی پاکیشکرد، ئه‌مه‌ بوو به‌هۆی

١— ئین به‌توته‌ی گه‌شتیاری ته‌غی تی‌بینی ئه‌مه‌ی کردووه‌و ده‌لیت: ئافره‌تانی‌شان وه‌ک پیاوان دانه‌پۆشراوی له‌ کۆری پیاواندا ئاماده‌وه‌ سولتانی مه‌غۆل به‌ناوی خۆی و رنه‌کانیه‌و، فرمان ده‌رده‌کات.

٢— السیوطی: تاریخ الخلفاء، ص. ٣٠٩.

گواستنه‌وه‌ی مه‌له‌ندی سه‌رکردایه‌تی ه‌زی بۆ قاهره‌، که به ه‌وی باره جوگرافیه‌که‌ی زیاتر له به‌غدا له ئه‌وروپا نزیکتر بوو، ئه‌مه یارمه‌تی دا تا جیهانی پۆژئاوا له ژیا‌ری پۆژه‌لاتی نزیك بێته‌وه،^١ ئه‌وه‌ی له باره‌ی کۆچی زاناو ئه‌دیبا‌نه‌وه ده‌وتریت بۆ پیشه‌گه‌رو پیشه‌شازان و خه‌لکی تری ولاتی پۆژه‌لاتی ئیسلامیش هه‌روایه، نمونه‌ی ئه‌مه‌ش ئه‌وه‌یه، که میسر له ده‌ورو به‌ری شالای مه‌غولیدا پێشوازی له ژماره‌یه‌کی زۆری ئه‌و پۆژه‌لاتیان ه‌کرد، که له به‌ره‌ی که‌نداو و له ده‌ورو به‌ری (بركة الفیل) دا خانوویان بۆخو‌یان بنیادنا^٢ پیشه‌گه‌رانیش له‌وانه‌وه چه‌ند شیوه‌و ئوسلیبێکی هونه‌ری ولاتی ئه‌وانیان وه‌رگرت و بیناسازی میسری ئه‌نجامی ئه‌وه‌دا له سه‌ده‌ی سیانزه‌ی زانیدا، به‌چه‌ند کاریگه‌ریه‌کی فارسی و عێراقی کاریگه‌ربوو، ته‌واو پێده‌چیت نه‌خشه‌ی بنیادنانی مزگه‌وتی زاهیربریس له ئیوه‌ی مزگه‌وتی میافارقین وه‌رگه‌یراییت، میافارقین له سا‌لی ١٢٢٣ز دا بنیادنرابوو^٣ له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌ی ئه‌وه شیوه‌و کاریگه‌ریه‌ هونه‌ریه‌کانه، له میسر دا له پێش سه‌ده‌ی سیانزه‌دا ئه‌وه هه‌بوو، به‌لام ئه‌و کۆتا کۆچانه بانگه‌شه‌که‌ری ده‌رکه‌وتن و

بووژانه‌وه‌ی بوون^٤ له پاستیدا پووخانی به‌غدادو دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی ئیلاکاکانی فارس له‌سه‌رده‌می هۆلاکۆدا خاکی پۆژه‌لاتی دیجله‌ی له پۆژئاوایی دیجله‌ جیا کرده‌وه، جا پۆژه‌لاتدا بازنه‌ی ژیا‌ری فارسی فراوان بوو، له پۆژئاوشدا پاش ماوه‌ی پۆشه‌نبیری عه‌ره‌بی هه‌بوو دوا‌ی ئه‌وه‌ی ژیا‌ری جیهانی ناوه‌پاست له سه‌مه‌رقه‌ند بۆ

1 _caml.Nad, Hizgyf, vol, 4P. 64

٢- المقریزی: الخطط ج ١ ص ٣٦٤ - ٢٦٥

3- Crazwall: Tha ksof sulfan Baibars, da f In sfifuf, Francais panhaolOgie, orianfale fome 26p 181.

٤- له‌پاستیدا کۆچ په‌وی پیشه‌گه‌ران له ئه‌نجامی شالای مه‌غولیدا بۆ سه‌ر میسرو ئیسلام نوێ نه‌بوو، لی‌زه‌دا چه‌ندین نمونه‌ی له‌و جو‌ره‌ هه‌ر که له‌وانه‌ پوودا‌وی ئه‌و سێ ئه‌ندازیاره ئه‌رمه‌نه‌ باس ده‌که‌ین که له په‌هاوه‌ کۆچیانکرد بۆ میسر و سه‌ره‌رشتی بنیادنانی قه‌لاکانی فاتیکانیان له قاهره کرد له سا‌لی ١٠٨٧ز ٤٨٠ك، که سه‌رده‌می موته‌سیریلادا بوو، پێده‌چیت هاتنیان بۆ میسر له ئه‌نجامی پا‌کردنیان له شاری په‌هاوه‌ بوو‌یت، که سه‌له‌جویه‌کان سالتیک پێش ئه‌وه گرتبو‌یان.

ئیشبیلە لەسەر ھاریکاری ھزری و ئالوگۆپی زانستی و ئەدەبی نێوان فارس و ەرەب لە سایەى خىلافەتى عەباسیدا بەرپاڤو بوو، لەپاستیدا جیاخوای نێوان دوو زمانى فارسى و ەرەبى بە چەند سەدەىەك پێش ئەوە و لە ئەنجامى دەرکەوتنى پاپەپىنى نەتەوێ فارسدا دەرکەوت، بەلام لە کەوتنى بەغدادەو ە گزنگى زمانى ەرەبى لای فارس کەمى کرد وتەنها بۆ لیکۆلینەو ئەینى فەلسەفەکان بەکار دەھا.^۱ بەدوای پووخانى بەغداداناراستەى زمانى پێکخستەوێ جیهانى ئىسلامى ھات وەك پێویستى دیاریکردنى سنووریکى نوێ و بەستنى چەند ھاوپەیمانیەکی جیاوا، ھەرەك بەدوای ئەمەدا سولتانە مەمالیکەکان لە میسردا سیاسەتى خۆیان خۆیان بەرامبەرخیلافەت گۆپی وای لیکردن بىر لەو ە بکەنەو ە سەر لە نوێ ببوژیتنەو، لە ھەمان کاتدا دەرەتیکى کورتى پێدان تا تیدا خۆیان ئامادە بکەن بۆ پێگرتن لەو لافاوە مەغولییە بەرەو پوویان دەھات لەگەڵ ئەوێ پووخانى بەغداد دواى ئەوێ بۆ موسلمانان پوونکردەو، کە پێویستە ھەولەکان بەرامبەر ئەو مەترسیە گشتیە یەكبخەن، مەملانینى نێوان سونەو شیعە ھیشتا بەردەوامبوو، مەغولەکانیش لێردا ئەو پکەبەریەیان لە بەرژەوہندى خۆیاندا قۆزتەو ە بەرەو پۆژئاوا کشان و خراپە و وێرانیان دەنايەو ە دابەشکاری موسلمانانیش لەمەدا یارمەتیاں دەدا، ھۆلاکو یارمەتى شیعەکانى دەدا و ئەو ھەنگاوانەى گرتەبەر، کە دەبوونە زامنى گۆپی ئىمامى عەلى لە نەجەف لە ھەر وێرانکاریەك.

شتیکى ئاسایی بوو بەدوای ئەمەدا شالۆبیتە سەر شام و پۆژئاوای، چونکە ئەو ئیمپراتۆریەتەى، کە سولتان سەلاحەدینی ئەیبووى دايمەزراڤ بوو دابەشکرد بۆ دووبەش، کە بریتیبوو ە میسر، کە دەسەلاتى ئەیبوویەکانى لى دابراڤوو، کەوتبوویە دەست مەمالیکەکان، پاشان شام کە ژماريەك لە پاشایانى شام دەستیانگرتبوو بەسەر چەند شارێکدا، لە سەرەو ەمووشیانەو ە ناسر یوسفى بەرسى ەلەب و دیمەشق کەترسى پێشپەرەوى مەغول دایگرتبوو والى دانابوو ھۆلاکو

سه ربازه کانی سه ربازه کانی دواتر خیرا دهستبگرن به سهر شامدا وهیچ پاشه یه کی شام یان مه مالیکی قاهره نین بتوانن بیپاریزن، بۆیه له سالی ۱۲۵۸ز دا مه لیک عزیزو محمدی کوپی خۆی نارد بۆ لای هۆلاکو و هۆگری خۆی بۆ نیشاندان داوای لیکرد تا یارمه تی بدات تا یارمه تی بدات میسر له دهست مه مالیکه کان بستینیت، بۆ هۆلاکو پیتش ئاسان بوو تا داواکه ی قبول کبات، نه گهر میری دیمه شق جوړه یارمه تیه کی بدایه و خۆی بجوایه بۆ لای و داوای هاوپه یمانی ئیلخانی مه غولی لیکردایه و هه واداری و شوینکه وته یی خۆی بۆ بخاته پوو، به لام ناسر وای نه ده بیینی به لیتنیکی پته و بیبه ستیتته وه، بۆیه وای بی باشتر بوو له هۆلاکو خۆی به دوور بگریت، تا نه وهی نه گهر هیزه مه وغولیه کان له بهردهم موسلماندا شکستیان خوارد بتوانیت چه ند بیانویه ک بۆ خۆی بهینیتته وه، هۆلاکو له وه فده توپه بوو، که له شان و شکوی نه ودا نه ده بوو، بۆیه نامه یه کی بۆ مه لیک ناسر ناردو تیادا فرمانی ملکه چی و شوینکه وته ی بی کۆت و مه رچی پیکرد، کاتیک مه لیک ناسر بیینی هه وله که ی سهری نه گرت و وای لیکرد لای موسلمان جی ی گومان بیت، نامه یه کی هه ره شه و جنیودانی نارد ه وه بۆ هۆلاک، دواتریش باجیکی سه ختی نه وه ی دا.

له سیپتیمبه ری سالی ۱۲۵۹ز/ ۶۵۷ک. دا هۆلاکو به سوپایه کی به هیزه وه شالوی برده سهر شام و شیتمی کوپی گه مارۆی میافارقینی دا، ناسر زانی ناتوانیت به ته نها له پوو ته تاردا وه ستیت بۆیه بریاریدا داوای یارمه تی له مه مالیکه کان بکات به جوړیک یارمه تیه کی جهنگی بدن، که ده لافه تی پیبدات بۆ وه ستاندنی لافوای شالویه ران، له وه کاته دا سولتانی میسر مه لیک موزه فهر سه یفه دین قوتزیوو، که له و خوارزمیانه ^۱ بوو، که داخ له دل بوو بۆ ته تاره کان و

۱- قوتز گه نجیکی جوانی پش درێژ بوو، که ده لێن: ناوی بنه په تی خۆی محمدی کوپی مه وودوده ده دریتته وه پال مالی ده سه لاتنی ناو خوارزمه، خوشکه زای جه لاله دین خوارز شاه، کاتیک مه غول ده سه لاتنی نه و خیزانه ی له ناو برد قوتز له و یلانه نه بوو، که بران بۆ دیمه شق، له وئ فروشا به سولتان نه ییه کی تورکمانی، ده لێن: قوتز به یه کیک له نه ستیره گه راکانی و تووه: من ته ته راکان ده پوخیتم و تۆله ی خوارزمشاهی ده سینمه وه، ده لێن وشه ی قوتز به

ده یزانی مه غۆل چووبنه سه ره هه ر ولاتیك چ خوینیکیان پښتووه، له گه ل ئه وه ی په یوندى نیوان قوتزو ناسر خراب بوو، به لام مه ترسی باره که وای له سولتانی مه ملوکی کرد بق و کینه وه لابیټ و داوا تایبه ته که ی قبول بکات به ناردنی چه ند فریاگوزاریه کی سه ربازی بۆ، لیزانی قوتز به پوونی له و نامه یه دا ده رکه ویت، که ناردی بۆ ناسر له و باره یه وه و تیایدا هه والی پښدا، که به لئکی پاکه وه هه موو داواکانی قبول ده کات و که مه ترخه میشی تڤدا ناکات، به لکو ناسر وه ک ئه وه ی له نه وه ی سه لاحه دینه پاشای هه موو ئه و ناوچانه ده زانیټ، که ملکه چی ده سه لاتی ئه ییویه کیه کان بوون له وانیش میسر، پاشان ئه وه ش ده لئټ: که ئه وه (قوتز خۆی) ته نها سه رکرده یه کی به ری نیله وه و به س به لئنی پښده دات، ئه گه ر بیه ویت بیټ بۆ قاهره ئه و ده سه لاتی بالای ده داته ده ست، هه روه ک ئه ویشی بۆ نه خاته پوو، که سوپایه که ی بنیریت و بۆ دیمه شق، ئیتر ئایا ئه و دلنایه

له ترسی هۆلاکو بیټ، یان له وه وه بیټ، که قوتز ویستبیټی فیل له میری دیمه شق بکات دواتر ناوچه کانی بگریټ، به لام مه غۆل ده رفه تی بښده نگى ناسریان قۆسته وه و به ره و شام دریزه یان به شالاولی خۆیان داو له ۲۵ یناری ۱۲۶۰ ز سه فه ری ۶۵۸ دا پاش حه وت پۆز خوینرپیژی و ویرانکردی ده ستیانگرت به سه ره له بدا، پاشان دواى ئه وه به چه ند میافارقنیش که وته ده ست سیموی کوری هۆلاکو دواى ئه وه ی مانگیك پاریزه ره کانی به رگریه کی دلیرانه یان کرد مه غۆله کان نمونه ی له وه یان نه دیبو، مه لیک کامل محمدی ئه ییووی به رپرسی میفارقینیش شه هید بوو.

له به رده م ئه و مه ترسیه دا هه ندیک له سه کرده ئه ییویه کانی شام پښیان باشبوو له پښناو پاراستنی قه واره ی خۆیاندا ملکه چی شالابه ران بښ، له وانه مه لیک ئه شرف موسای نه وه ی ئه سه ده ین شیرکو، که له و کاته دا ته نها گۆندی (تل باش)ی بچوکی

تورکی واته: سه گی درنده. به وانه: (الکلبی: فوات الوفیات ج ۱ ۱۲۲- ۱۹۳) تڤینی ده کریت له و ساله ی قوتز سولتان علی کوپی ته ییه گی لابر دو خۆی وه ک سولتان پاگه یاند ئه وه ی ده ربپی و توی و وتی: (هه روه ها بیټ سولتانیکى به هیز هه بیټ له گه ل دوژمندا بجه نگیت و پاشایه کی سه رکه وتوو بیټ به سه ر منالیکدا، که نازانیټ ولات به پښه بیات).

له نزيك په هادا له ده ستدا بوو، هولاكو له سر نه و كارهي ده سترگوۍ كرد ميرن شيني
 حيمسى گترياه وه، كه ناسر يوسف دوازه سال پيش نه و له سالى (۶۴۶) دا لىي
 سەندبوو، هـروهـا هولاكو مـهـليـك نهـشـهـرهـفـى كـرد بهـسـهـركـردهـى گـشتـى خـوى له
 شام ناسريش به سوپاكانيه وه مهـمـالـيـك ناسرى و عـزـيـزهـكـانى و ژمارهـيـك له
 مهـمـالـيـكـهـكان دهـريـايـيـهـكـانه وه له سـهـروو هـمـووشـيـانه وه بـيـرس بونـدـقـدرارى^۱ له
 ديمه شق دهرچو له گوندى (يهـرزه) چادري هـلـدا كهـمـيـك له باكوره ديمه شقه وه
 دوربوو، به لام فره په گهـزى سوپاكهـى و پـكـهـبهـرى كـونى نـيـوان نه و په گهـزانهـى
 وپرايى ناكوكى دلى سـهـركـردهـكانى و پـيـلانـگـيـرې مهـمـالـيـك ناسريهـكانى بـو كوشـتـنى و
 ترسى سـهـركـردهـكان له هولاكو سـهـريـازـهـكانى خـيـرا وى لـيـكـرد بـو غـهـزه پاشهـكـشه
 بكات، كه له نزيك نه و فريـاگـوزاريـه وه بوو، كه سولتاني ميسر به لىي پيدا بوو، نه و
 هـنـگـاوـه چـاوهـپـونـكـراوه تا نه وه پـهـرى پـى هـاوتـايى سـروشتى خـوى بوو، چـونـكه
 به هـيـچ جـورـيـك بـيـرى نهـدهـكـرده وه له پاراستنى پايتـهـخـتهـكـى و بهـوهـش ژيـانى بهـره و
 پوى مهـترسى بوويه وه، به لكو خـيـرا به جـيـهـيـشت بـو وهـزيرـهـكـى خـوى (زهـيـنهـدينى
 حافظي)^۲ كه له مارسى سالى (۱۲۶۰) زريـعـولـئـهـولى سالى ۶۵۸ هـى ك دا دايه دهـست

۱- پيشتر ناماژه مان دا به بهرگريكارى مهـمـالـيـكى دهـريـايى بـو مهـليـك ناسرو په نا بردنيان بـو لـاى
 مهـليـك موعينى تهـيـوى بهـرسى كرك، نهـوهـشـى بـو زيـادهـكهـين، كه نه و مهـمـالـيـكـانه پهـنايان بـو شـالـاو
 بـردنه سـهـر ناوچهـكانى مهـليـك ناسر، نهـمه وى لـيـكـرد به سوپاكانيه وه بهـره و كـهـرك بـكـيـشـيـت و سالى
 (۶۵۷) دا لهـوى گهـمارـوى موعين بدات، چـونـكه موعين نه و مهـمـالـيـكـانه په نا ددها، موعين ناچار بوو
 نه و مهـرجـانهـى ناسر قبول بكات، كه تـيـايـانـدا هـاتـوه چى مهـمـالـيـكى دهـريـايى لايـه بـيـانـدات به
 دهـستـوه، كاتـيـك بـيـرس بهـمـى زانى بـهـكـومـهـلـيـك مهـمـالـيـكى دهـريـايـيـه وه رايـكـرد بـولـاى مهـليـك ناسر
 داواى لىـبـوردنى لىـكـرد، نهـويـش لىـيان خـوشـبوو و خـسـتـنـيـه خـزمى خـويه وه، موعينـش مهـمـالـيـكـهـكانى
 دهـريـايـيـهـكانى تـرى گـرت و ناردنى بـو مهـليـك ناسرو نهـويـش له گـهـل قهـلـاى هـلـب بهـديلى گـرتن، لهـوى
 مـانـه وه تا تهـتـار دهـستـگـرتن بهـريـانـدا هولاكو له گـهـل دـيـلهـكانى تردا بـردنى بـو و لـاتـى خـوى (بـگهـرپـتـوهـبو):
 ابن واصل: مفرج الكروب ج ۲ ص ۳۹۰ — ۳۹۱) يان (أبو الفراء، ج ۳، ۲۰۳) المـقـريـزى السـلـوك ج ۱
 ص ۴۱۴-۴۱۵، النـجـوم الزاهـره ج ۷ ص ۵۳)

۲- زهـيـنهـدين سوله يانى كورى موته يدى كورى عامرعه قـرهـبانى ناسراو به (زهـيـنهـدينى حافظي) يـه،
 كه باوكى و تاريـيـيـيـكى لىـهـاتـوى گونـديـكى ديمه شق بوو، نهـويـش سـهـرقـالى پـزىـشـكى بوو تـيـايـدا بـويـه

مەغۆل، قەلا توندو تۆلەکی ئەوی هەولیدا بەبێ پارایی بەرگری بکات، لە ۳ یولیۆی هەمان سالدا پارێزەرەکی خۆی دابە دەستەو^۱ و دیمەشق لە وێرانکردن پزگاری بوو^۲، ئەمەش بە هۆی سکالا کەسە ناودارەکانیەو^۳ ئەنتاکیەش لە خو بەدەستەو دانیدا پیشەنگی کرد بە دیمەشەقەو^۴، بەلام هەر وێران کرا^۵، لەوکاتەدا هۆلاکو هەوالی مردنی براکە لە (خانی گەورە منگوقان)ی پێگەشت بۆیە بۆیە سەرکردایەتی سوپاکانی لەشامدا سپارد بە کەتەغانوین و خۆی بە پەلە چوو بۆ قورلتای پێکە کۆبوونەو^۶ی سەرکردەکانی تەتەر لە پایتەختی قرەقەرم^۷، لەوی هەلبژاردنی بۆ کرا خاقانی نئی مەغۆل، هۆلاکو وای دانابوو ئەو بکریت بە خاقانی مەغۆل لە بەرگرگی و بەرفراوانی فتوحاتەکانی، بەلام لە تەبریز^۸ زانی قوبیلای برای

هەلکەوتە نازناوی(حافظی) وەگرت، چونکە لە خزمەت حافز نورەدین ئەرسەلانشاهی کۆری عادل ئەبو بەکری کۆری ئەیبووی بەهرسی قەلا ی جەعبەر دابوو، پاشان چوووە خزمەت مەلیک ناسر یوسف حەلەب و پەلو پایەکی بلندی هەبوو لای ئەو و ماڵ و سامانی زیادیکرد و لە دەوڵەتەکیدای جیپیتی چەسپاو نامە ی بۆ هۆلاکو ناردو تەماعی دەخستە بەریان تایی، ئینجا گەراپەو^۹ ناسری ترساند تا رایکرد و خۆی کاروباری دیمەشقی بۆ تەتەر گرتە دەست و بەمەلیک زەینەدینی ناو دەبرا، پاش شکستی عەین جالوتدا لەگەڵ نوێنەران تەتاردا لە دیمەشق رایکرد لە ترسی مەلیک موزەفەرەدین لە سالی ۶۶۲ک دا بە دەستی مەغۆل کوژرا.

۱- لە سەر دیواری قەلا ی دیمەشق دەبرینیکی یادەوهری سەبارەت بە شالۆی مەغۆل نەخشینراو^{۱۰}، کە تیادا ئەو ڕوون دەکاتەو کەوتنی قەلاکە لە ۲۱ ی جەمادی ناخیری ۶۵۸ک ۳ ی یونیۆی ۱۹۶۰ ز دابوو^{۱۱} سوپایی میسری و شامی لە ۲۷ ڕەمەزانی هەمان سالدا(۵/سپتیمبەر) گرتیانەتەو^{۱۲}، شارەکەیش دوو مانگ پیش کەوتنی قەلاکە خۆی داو بەدەستەو.

۲- میژووش ناسراو بە ئەبو شامە لە کاتی داگیرکاریەکی مەغۆلدا لە دیمەشق بوو^{۱۳} بە دورو درێژی وەسفی ئەو جەنگی کردو^{۱۴} لە کتێبەکید(الذیل علی الروضتين ص: ۲۰۴) لە کۆتایدا دەلیت: سوپاس بۆ خوا، کە لەو بەلایەدا پاراستنی کە کەسانی تر توشی بوون

۳- Cambridge Medieal Hifoyry trp ۶۴۳

۴- قرەقەرم شارێکە لە مەغۆلیا لەسەر ڕووباری نەرخون لە ناوەرپاستی ئاسیادا و نیستا تەنها چەند کەلاوہیەک و پەرستگاکانی بوژی لێبەجێماو.

۵- لەوکاتەو تەبریز لە شان و شکۆ دەوڵەمەندیدا شویتنی بەغدا ی گرتەو^{۱۵}و عێراق لەوێو^{۱۶} فەرمانرەوای مەغۆل دەکرا.

هه لېژدراوه^۱ (۱۲۶۰-۱۲۹۴) و به سیفه تیکی نا شهرعی و له پښه ی سهرکرده کانی مه غول له پوژه لاتی دووردا، که ده یانوسی پیش هاتنی فره مانړه وایانی پوژاوا تیکېده، نه مه دژ به وینه مایانه ی ده سلات بوو، که جه نگیزخان داینا بوون، به لام هولاکو وهک پیزگرتن له قوبیلای برای به و نه نجامه رازیبوو.

ناسریش هه رکه به سوپاکه یه وه گه یشته غه زه قوتز که وته له خشته بردنی یه که کانی نه و سوپایه و پاکیشانیان به لای خویدا، چونکه قوتز له شتیک نه ده ترسا هینده ی گه یشتنی سهرکرده یه کی نه یووی به سوپایه کی جه نگیه وه بو سهرسنوری میسر له خشته بردنه کانی قوتز سهریان گرت تا نه وه ی ناسر به تنها خو ی چویه ناو غه زه و له گه ل هندی که له نزیکان و ده رباره ی تیدا چویه ده ری له وی و پیکوپیک نه یده زانی چی ده کات، نینجا چوو به ره و (قطربا)^۲ له باشوری فه له ستین، به لکو په ناگه یه کی دوور له دهستی مه غولی له لایه که وه و ده ست مه مالیکی له لایه کی تره وه ده ست بکه وی، کاتیک له م باره دا بوو دوو که س له پیاوه کانی نه ینی بوو وه چه رخا نوی ناسریان له سنوره میسریه کان بو که تبه غایینی^۳ جیگری هولاکو

۱- قوبیلای تا سالی (۶۹۳/۲۹۴) ز خان ی گه وری ولاتی ته ته ر بوو له ساوه ی ده سه لاتی دا ده ستیگرت به سر به شه که ی تری چینداو پایته ختی ته ته ری له قراقرمه وه گواسته وه بو خان بالق که به کینی نیستایه، ده ولته ی قولابی له وکاته وه مۆرکیکی چینی وهرگرت به جیا له هه موو ده ولته کانی تری ته ته ر له پیژداو خیزانی ده سه لاتداری پیی ناسراوه به یوک (yuen) پراوانه: Blocf:Hisfre des sulfans MaMiks ۱, p ۳۷۷

۲- هه وروها به قورته ده نوسریت، که گوندیکی ده وری جفاره له پښه ی نیوان میسوو شام له نیوه نه و له دا له نزیک قرما که مزگوت و نه خو شخانه ی تیدا بوو و والی ته پلخانه له وی تا ده یه که له بازرگانان وهریگری وهریگری هه وروها (قاش و ناثر، شهود و مباح شهر) ی تیدا بوو که س نه یده توانی به بی مؤلته له میسره وه بچیت بو شام یان به پیچه وانه وه، گومرگ له و که سانه وه وهره گیرا، که ده هاتن بزمیسر (باقوت: معجم البلدان، ج ۲ ص ۱۴۴) نیستا نه و گوده ویران بوو و تنها شوینه واور پایه کانی له پښه ی نیوان قه تنه ره وهریش له باشوری پوژه لاتی ویستگه ی رومانه (رومانی کون) ماون، که ده کیلومه تری تر دووره (أبو الحسن: النجوم الزاهره ج ۷ ص ۷۷ حاشیه رقم ۲)

۳- ناوی نه و سهرکریه به چه ند جۆریکی جیاواز دیت، وهک که تبوغا کتبو قانونین نه م که سه له هۆزیکه ته ته ری به چه ند سه ده یه که بوو نه و هۆزه ناینی مه سیحیان وهرگرتبوو، پیده چیت نه مه یه کیک

له دیمەشق ئاشکراکرد، کە تەبە غایشق دەستەیک لە سوارەکانی ناردو له (برکە،
 زیرا) دا سەرکردەیی ئەییویان گرت و ناردی بۆ لای ھۆلاکۆ و ھۆلاکۆ و پێی باشبوو
 ئەو دەقی قسە وتەنی لە بیر ناکەن پێدەچێت لە بەر ئەو بوبوێت پێی وابوو پێت
 سەرکردەیی دیمەشق بە سودترە بۆ خۆی و ئەو سیاسەتەش، کە شوێنکەوێکی
 خۆی دەبینی لە گەڵ موسڵمانان لە گەڵ میری گەنجی حیمسدا مەلیک ئەشرەف موسا
 بن، بۆیە بە جوانی پێشوازی لێکردن و بە لێنی پێدا ئیمپراتۆریەتی ئەییوی بۆ زیندو
 بکاتەو، کە لە دەرووبەری شامەو تەنەوب و لە بەرقەو تە فورات درێژ
 دەبوویەو، ھەرۆک بە لێنی پێدا، کە دواتر دەسەلاتی کرداری ھەموو ولاتی
 پێدەدات بە میسریشەو بە مەرجیک دان بنیت بە دەسەلاتی مەغول و سەرکردایەتی
 خانی گەورەدا، لێرەدا پاستیە کمان بۆ پوون دەبێتەو، کە گرنگی خۆی ھەیە
 سەبارەت بە ئاسایشی دەولەتی مەمالیک لە میسر، ئەویش ئەوێ پاشای ئەییویان
 لە گەڵ مەغولدا پێکدەھێت بۆ لەناوبردنی دەولەتی مەملوکی تازە پێکەشتوو،
 ئەمە پاستیەش ئەگەر ھەر شتیک بێت ئەوا بە لگەیک لە سەر ئاستی ئەو مەترسیە
 ھەرەشەدارەیی بەرەو پووی قەوارەیی دەولەتی مەملوکی دەبێتەو ھەرۆک ئەوێ
 لە دەولەتی بە ناتەواوی دامەزراوە تا کاتیێک ئەو مەترسیانە بەین.

ھۆلاکۆ پێی باشبوو سوپایەکی بەرەو پۆژئاوا درێژە بە کیشانی خۆیان بدەن و
 بەو فتوحاتە گرنگانەو ئەو سستیت، کە دەستیگرتوو بە سەر حەلب و دیمەشقدا
 بۆیە خۆی ئامادەکرد بۆ ھێرشبردنە سەر بەیت لەمقدس و بەدوای ئەو شەدا شالۆ
 ببە سەر ولاتی میسر بۆیە نێردراوی خۆی بە نوسراویکەو نارد بۆ میسر، کە

بیت لەو ھۆکارانەیی وایانکرد موسڵمانانی دیمەشق بچەوسیتێتەو قسەکانی مەسیحی بەرز پابگریت و
 بچیتە کلیساکانیانەو، ئەمە ھانی مەسیحیەکانی دیمەشقی دا تا توندی لە پووی موسڵماناندا
 بنوێنن (أبو شامہ: الریثیل علی الروچتین ص ۲۰۸، المقرزی السلوک ج ۱ ص ۴۲۵) نوین وشەیک
 فارسیو زۆر لە پاک ناوی سەزۆک تەتەرەکاندا دیت و بەواتای پێشەرەوی ھەزار دیت، یان دەھەزار دیت
 (أبو الحاسن: النجوم الزاہرہ ج ۷ ص ۷۷ حاشیہ رقم ۲)

۱- گوندیکی بەلقایی گەورەو بەلقاش ناوچەیک سەر بە دیمەشق جاجیەکان دەچوونە ئەوئ
 و بازاری تێدابوو بۆیان بەرە کەتیکێ زۆری تێدابوو (یاقوت — معجم البلدان ج ۲ ص ۹۶۶).

پېپوو له هه پشه و گوړه شه و ترساندنې سولتانی مهملوکی میسر، نه گه ربیت و ملکه چ نه بیت و دان به دهسه لاتی مه غولدا نه نیت، نیمه ش وهك پاشكویهك له کوتایی کتیبه که دا دهقی نه و ته یه مان هیناوه، که به لگهی ئاستی ده ستریزى مه غوله کان و نه و ویرانی و کوشتنه نیشان ده دات، که ولاته داگیرکراوه کاندای نه نجامیان ده دا.

له بهردهم نه و مه ترسیه دا سولتان قوتز کورپکی له گه وړه سه رکړده کان به ست و دواچار بریاردرای به ئاماده زانی بوجهنگ وه لامی هه پشه کانی ته ته ر بده نه وه، له و ماوه یه دا زوړیک له سه رکړده مه مالیکه ده ریاییه کان، نه وانه ی له پوژانی نه ییه گدا له ترسی کوشتن پایان کړدبو و له نیو ده ولتوکه شامیه نه ییوییه کان و ناوکوشکی ده ولته تی سه لجوقیه کانی پوم له ئاسیایی بچوکدا مابوونه وه به ره به ره ده هاتنه ناو میسر دواى نه وه ی مه غوله کان به ناو گه وړه ترین شاره کانی شامدا بلاو بوونه وه و هه پشه یان له خودی ئاسیایی بچوکیش ده کړد، نه و مه مالیکانه مه ترسیه کانی خو یانیان له بیرکړدو قوتزیش به هه مان شیوه پیشوازی لیکردن و ئیقتاعی فراوان و به نرخى بۇ برینه وه، به مه مه مالیکه کان بوونه وه به یهك ده سته ی یه کبوو، نه و دیارده یه ش له نا پیزی مه مالیکه کاندای له کاتی نه و ته نگه ژانه ی به ره وړووی ده ولته که یان ده بیت وه له میژووی دوورو دریزیاندا زور دووباره ده بیت وه، له ناو مه لیکانه ش، که گه پانه وه بۇ قاهره و ده یان ووت: پیویسته له گه ل ته ته ره کاندای بجهنگن، میر بیبرس بوندقداره ی بوو، که قوتز له سالی ۱۲۶۰ز/ ۶۵۸ك پیشوازی لیکردو له دارولو زرا دایناو^۱ ناوچه ی قلوب ز ده ورو به ره که ی بۇ بریه وه، قوتز

۱- ده لئین: بیبرس داواى له ناسر کردوه کاتیک لای نه و بووه تا خو ی یان که سیکى تر چوار هزار سواره و بنیریت، تابیان به ره و که نداوى فورات تا نه هیلیت ته ته ره کان لیى بیه پنه وه، به لام ناسری نه وه ی پیته دا، بویه بویه نه ویش لیى جیابویه وه و چو بۇ میسر (الکتبی: فوات الوفیات ج ۱ ص ۸۶) هه وړه ده لئین: بیبرس وه وزیر زهینه دینی حافى داوه به رقه کاتیک ئامازه ی بۇ مه لیک ناسر کردوه، که له گه ل ته ته ردا له جهنگیت و به هاواره وه و توویه تی: ئیوه هوکارى له ناوچوونى موسلمانن، المقریزى: السلوک ج ۱ ص ۴۱۹؟

۲- دارولو زرا له پال کوڅکى خيلافه تی فاتمیدا بوو و ناسرابو به کوڅکى گه وړه ی پوژه لاتى، وه وزیر نه لفلزى کورى به درولجه مالی بنيادی نا، ده لئین: به درولجه مالی خو ی بنيادی

وەلامیکی پوونی بۆ هەپەشەکی هۆلاکو هەبوو و نێردراوەکانی مەغۆل گرت و دای لە ملی هەموویان و سەرەکانی بەسەر (باب زەویەدا) هەلواسی و لە قاھیرەدا لە هەموو هەریەکاندا بانگەوازی دەرچوون بۆ جیهاد کراو لە هەمان کاتیشدا قوتز هەولێدەدا سوپا کو بکاتەو و مال و سامانی پتووست یەکبخات بۆ خەرجی ئەمەش بە دانانی جەند باجیکی نوێ جۆراو لە سەر دانیشتوانی میسرو قاھیرە،^۲ قوتز لە کوکردنەوێ ئەو باجانەدا تووشی نارەزاییەکی توندی دادوهران و پیاوانی ئاینی بوو، ئەوان سەرجیان لەسەر دانا بوو، کە دەبێت یەکەمجار چی لای خۆی و لای دەوربەرەکی هەیه بیهێنن و چی شەمەکی لای سەرکردەکان هەیه بیهێنن تا بیکەنە دروا و دابەشی بکەن بە سەر پیاوانی سوپادا ئەگەر ئەمە بەشی نەکردن ئینجا دروستە باجی نوێ لە سەر هاوڵاتیان دابنێن، هەروەها لە مال و سامانی بازراگان قەرز وەرگیرە تا پشنتی پێبەستن بۆ جەنگی دژ بە دوژمانانی ئیسلام قوتز گوێپایەلی پیاوانی ئاینی بوو و نەکەوتە کوکردنەوێ سامان لە میسریەکان تا ئەوێ خۆی و سەربازەکان چی مال و سامانی لابوو هینایانە بەردەست شیخ

ناو، وەزیرانی دەوڵەتی فاتیمی ئەوانە شمشیر بە دەست بوون لە سەردەمی ئەلفەزەلدا لەوێ دادەنیشن تا ئەوێ دەوڵەتەکە ئاوابوو، کە بە دارلنەلفەزەلدا ناسرابوو، پاشان سەلاحەدینی ئەیبوی و مەلیک عەزیزی کوپی و دواتر مەلیک عادل تێدابوو، دواتر بە داروسلتانیە ناویان دەبرد، یەکەم کەس کە لەوێ دەچوو چوو بۆ قەلای شاخ مەلیک کامیل کوپی عادل بوو، کە کردی بە مالی نێردراوان، کاتێک قوتز بوو بە پادشای میسرو مەمالیکی دەریایی لە شامەو هاتن بۆ لای قوتز چوو بەرەو پیریان و میر بیرشی لە دارلوزەرادا دانا (المقریزی: المخطوط: ج ۲ ص ۳۰۱-۳۰۲)

۱- الکتبی: الفوات الوفیات/ ص ۸۶- المقریزی: السلوک ج ۱ ص ۴۱۹- ۴۲۰.

۲- المقریزی: السلوک ج ۱ ص ۴۲۹ ئین ئیاس: بدائع الزهور ج ۱ ص ۹۶- ۹۷ ئەو باجانەمان بۆ پوون دەکاتەو دەلێت: قوتز: کەوتە گرتنە بەری پێناوەکانی سامان کوکردنەوێ بۆ هەرکەسێکی نێرو مەخەلکی میسر و قاھیرە دیناریکی لێوەرگرتن و زەکاتی خێرو بێزیشی مال و سامانی لە خەلکی دەوڵەمەند و بازراگان سەندو کرێی مانگانە لە سەر بازراگانەکان دانا و بەگشتی شەش هەزار دینار کوکردەو، مە بەست بە تورکی ئەو پەگەزە تورکانە، کە لە ماوێەکی دوورو درێژدا لە میسر نیشتەجێبوون، السلوک: ج ۱ ص ۴۳۷ حاسیة تاج الدین السبکی: الطبقات الشافعية الكبرى ج ۵، ص ۸۲، ابن واصل: مفرج الکروب ج ۲ ص ۳۹۲.

عیزه دینی کوپی عه بدوسه لام، که به هیژترین پیای ئاینی بوو له و کاته دا سه کرده کانیش ته نها له م بواره وه کاریان نه بوو، به لگوو قوتز له پازیکردنی زۆریک له سه رکرده کانداه ختیه کی زۆری چه شت تینیان سه ر بئ بخته وه ده یوت: ئه ی سه رکرده کانی موسلمانان پۆزگار یکه مان هه بوو به یتولتان ده خوارد و ئیستا چه زتان له جهنگ جیهاد نیه، ده ی من وا ده پۆم کئ جیهاد هه لده بژیژیت با بیست له گه لمداه، هه رکه سیش جیهادی ناویت بابگه ریته وه بۆ مائی خۆی ئه وا خوا ئاگاداره پیی و تاوانی موسلمانان له گه ردنی ئه وانه یه، که نایه ن و دواده که ون، ئه و وتاره کاریگه ری هه بوو له به هیژکردنی ده روونی دارماویاندا هه موو سویندی به کده نگیان خوارد له سه ر جیهادی دژ به دوا پۆژ من و دورخستنه وه ی ولات.

له مه ی پیشووه وه بۆ مان ده رده که ویت و پیرایی ئه و سه ختیه ده رکیانه ی به ره و پووی ده ولته تی مه مالیک ده بوونه وه له ئه نجامی په یوه ستبوونی ئه یوبیه کان به مه غۆله وه بۆ به هیژش بردنه سه ر میسر چه ند سه ختیه کی ناخۆشی توشبوو، که له و مه ترسیه که متر نه بوون، کاتیک ئاماده سازی گشتی له پووی سامان و سه ربازه وه پاگه یی بۆ پێگرتن له و مه ترسیه مه غۆلیه ترسناکه، له ئوغسطی سالی ۱۲۶۰ ز / په مه زانی سالی ۶۵۸ ک دا قوتز به سوپا میسریه کان و ئه و سوپا شامیانه ی دابوویانه پالی و سه ربازانی تریشه وه له میسر ده رچوو و فه رمانی به میر بیبریس کرد تا به ده سته یه ک له سه ربازه کانیه وه پیشکه ویت، تا هه والی ته تاره کان بزانی، بیبریس چوو تا غه ززه دا گه یشت به مه غۆله کان شکسته که یه کلاکه ره وه نه بوو، بیبریس به رده وام له گه ل دوژمندا ده سته و یه خه ده بوو و ئه ملاو لای پیده کرد، تا بیتاگایان بکات له جموجولی سوپایی سه ره کی به سه رکدایه تی قوتز، پاشان قوتز له پێگه ی، که ناراه وه پیشکه وت و یه که مجار پوویکرده عه ککا تا نیازی ئه و فره نجانیه ی بۆ پوون ببیته وه، که په یوه ندیان له گه ل ناسری سولتانی حه له ب و له دیمه شق دا، ئه مه ش به پیی په یمانامه یه ک له ۲۱ ی فه رایه ری سالی ۱۲۵۴ ز که تا ده سال درێژه بکیشیت میسر دوا ی به ستنی ئه و به یاننامه ی له سالی ۱۲۵۶ ز چویه ناو په یمانه که وه هه ندیک له میژوونوسان له و باره یه وه ده لێن فره نجه کان له و کاته دا پیشنیازیان بۆ قوتز کرد به چه ند هیژیک خۆیان یارمه تی

قوتز بدەن، بە لّام قوتز ووتی: هیئە بەسە بیلایەنی تەواو بنوینن، ئەگەر نا پیش تەتەرەکان لە گەڵ ئەواندا بجەنگیت، بە لّام باری خاچەرستان لە ولّاتی شامدا دەرڤەتی پێنەدات، تا هیچ یارمەتیک پێشکەش بکەن بە سولتان قوتز، یان مەغول، سولتان قوتزیش لە پاسیدا پیویستی بە ترساندنی خاچەرستان نەبوو، چونکە باری هەموو شیعە کەکانی شام بە تاییەت عەککا لە و پەری خراپیدا بوو، چونکە ململانێیک لە نێوان جەنەویەکان و بوهمەندی شەشەمی میری ئەنتاکیەش دایە پال جەنەویەکان و داویە تیوتون و دەستە قەدیس تۆما ئەکوا لازاریش دایانە پال بندوقیەکان، جەنگە بە درێژی و شکانی و دەریای کە ناردی پەلیهاویششت و ژمارەیهکی زۆریان کوژران شەکیکی زۆر زۆریان لە ناوچوو، ئەو ململانێ بە بەستنی پەیمانامە ی نێوان هەردوو لا ۹ ئۆکتۆبەر ۱۲۵۸ز کۆتایی پێهات، لێرەو باری ناخۆی فرەنجەکان دەزانن، کاتیکی قوتز لە سالی ۱۲۶۰ز دا چوو تا لە گەڵ مەغول بجەنگینن مەسیحیەکان لە باریکی لاوازی وادابوون، کە نەیاتوانی بەشداری لەو جەنگدا بکەن نێر یارمەتدانی هیزی میسری بیّت یان مەغولی.^۱

پاشان قوتز لە عەین جالوت گەیشتەو میر بیبرس^۲ هەندیک لە میژوونوسان دەگیرنەو، کە گەڕانەو هی ھۆلاکو بەبەشیک لە سوپاکە یەو بۆ فارس کەمیک پیش ئەو هی هیزی مەغولەکانی لە بەردەم مەمالیکدا لاواز کردبوو، بە لکو ئەبۆلمەحایس دەلیت: هەندیک لە سەرکردەکانی موسلمانان، کە ملکەچی تەتەرەکانی بوو بوون ئامۆزگاری سەرکردە هی مەغولەکانیان کرد تا چاوەڕوان بیّت تا ھۆلاکو بگەریتەو، یان یارمەتی ھۆلاکو پیبگات تا بتوانیت بەرەو پووی سوپایی میسری ببیتەو^۳

۱- Wiet: Histoire da nation Egyptienne n lv, p ۴۱۰

۲- شارۆچکە یەکە لە پۆژەلاتی دارین لە نێوان بیسان و نابلس لە ناوچە ی فەلەستین، ئەم ناو دەگەریتەو بۆ ئەو ئەفسانە ی، کە دەلیت: داود لەو شوێنەدا جالوتی کوشتووە، خاچەرستان پێیان دەوت: شاری (Tubanea) یاقوت: معجم البلدان ج ۳ ص ۷۶.

۳- دەلین: ھۆلاکو بە نزیک ی چل ھەل ھەزار سەربازەو ھۆ خۆی ئامادە کردبوو تا بەرەو میسر بکشیت، بە لّام مردنی قانی برای ناچاری کرد بە شیک لە سوپاکە ی بکشیتەو بۆ فارس دوای ئەو هی شامی بە دەھەزار سەربازەو بە جیھیششت بۆ کەتیبە غانوین تا ئەرکی داگیرکردنی

هەرچۆنێک بێت گەڕانەوێ هۆلاکو بۆ فارس بڕیاری تەتەری نەگۆڕی بۆ ھێرش بردنە سەر میسر، ھەرۆک دەروونی مەمالیکەکان لە ئاسایش و ئارمیدا بوو، بەلکو دلیان ناپەرەحت و پڕ ترس بوو لە گەڵ مەغۆلیە کە ئاسیاو پەشیکی ئەرپایان بۆ هیچ شکستیەک بڕیوو، لە بەرە بەیانی پۆژی ھاوکات ٣ی سێپتەمبەری ساڵی ١٢٦٠/٢٦ی پەمەزانی ساڵی ٦٥٨ک ھەردوو ھیزی مەغۆلی و مەملوکی لە جەنگی گشتیدا لە عەین جالوت پێکگەشتن، چاکترین بەلگەش بۆ درێژە ئەر و جەنگ نەھتێەکانی گێڕانەوێ ھارمەدین ئەزبەک عەبدولای ئەشرەفی، کە لە کاتی ھێرش بردنیان بۆ شام بە دیلی کەوتە دەست مەغۆلەکان و پارزیبوو لە پیزەکانی ئێواندا خزمەت بکات و لەو جەنگدا لەگەڵیاندا بەشداری کرد جاگێڕانەوێ کە ی نرخی خۆی ھەیە، تەنھا لەبەر ئەوە نا کە خۆی لە جەنگدا بوو، بەلکو لەبەر ئەو پۆلەی، کە لە جەنگدا بینوویی و لە دەقەدا دەردەکەوێت، کە تیا دا دەلێت: ھەركاتێك چومە شام دەبینم تەتارەکان لە سەر پوویاری ئوردون کۆبوونەتەو و بەرەو میسر دەچن منیش کە سێکم وەک جاسوس ناردو فرمانم پێکرد تا لە گەڵ مەلیک موزەفەر قوتز و میر بیرس بوندقەداری و بلبان پەشیوی و سنقری پۆمدا کۆبیژتەو و ھەوالیان پێبدات، کە تەتارەکان ھیچ نین ویا لیتمان نەترسن و بەلای راستی موسلمانان بە سوارەو سەرباز بە ھێز بێت ھەوالی پێبدات پێکبگە، جا کاتێک ئەو کەسە ی من گەشتە سەربازگە ی موسلمانان دەبینیت ئەوان زۆر لە تەتارەکان دەترسن، ئەویش لەگەڵ ئەو سەركردانە کۆبویەو، کە من پێم ووتبو: ئەوێ وتن، کە من وەسیەتم پێی کردبوو، من لە قسە کەمدا پێم ووتبو بە سەركردەکان بڵێ: مەترسن وامن و ھاوڵەکانم و مەلیک ئەشرەف لە بەردەمتاندا چۆک دادەین، سوێند بە خوا وایش بوو، کاتێک سەركردەکان قسە ی ئەو کەسە ی منیان بیست لە نیوان خۆیاندا وتیان: ئەمە بە سەر موسلماناندا پەپەرەو ناكریت، کاتێک لە عەین جالوتدا ھەردولا پێکگەشتن خۆرمان ئی ھەڵدەھات و سەربازگە ی موسلمانان یە کەم سنجق بوو

سوروسپی پەنگ بوون، خۆر ئاوابوو بەوبارەو، کەتەبەغانمی بانگکرد، کە ئەوکات من و ئەو تەتارانەیی لەگەڵیدا بوون تاو زۆری ئەو سەریازگەییەو چاکی سواریاندا دەستەوسان وەستا بووین، کاتیەک لە شامەو دابەزین، کەتەبەغان پیی ووت: ئەری کابرا ئەمە پەنگی کێیە؟ ووت: بلبانی پەشیدی پاشان یەک یەک هاتن و لەو شاخە دابەزین و تەپڵ و دەف لێدەدراو دۆل دەشت پەریوویەو و خەلک و جوتیاری شارو گوند لە هەموو لاوە پاییانکرد، من چاک پەنگی موسلمانانم دەزانم، ئیتر کەتەبەغان پەرسیاری لێ کردم (ئەمە پەنگی کێیە) منیش هەرچی بەهاتیە سەرماندا دەموت، پاشان تەتەرەکان بەرەو شاخەکان چوون و خوای گەورەش ئەو موحەمەیدی بە مالیکە تورکە دەریاییەکان سەرخست وکەس.

لە تەتەرەکان پزگاری نەبوو، تا هەوالبیاتیەو بۆملاوون، بەلام هەموویان کوژران و تەنھا ئەوانەیی دیمەشق، یان حەلەب بوون هەوالبەکان پێبوو سەرچاوە عەرەبیە هاوچەرەکان ئەوێش بۆ گێڕانەو کەس سارمەدین لە بارەیی وردەکاری جەنگەکەو زیاد دەکەن ز دەلێن: مەغۆلەکان لە سەرەتاوە بە سەرموسلماناندا سەرکەوتن و توانیان پێزی لای چەپیان تێکشکێنن میسریەکان باریان تێکچوو تەواو ترس و لەرز دایگرتن و خەریکبوو توشی شکان دەبوون، ئەوکات سولتان قوتز کلاوێکەیی سەری فرێ دایە سەر زەوی و بەو پەڕی دەنگیەو هاواری کرد (هاوار بۆ ئیسلام) و خۆی سەرکردایەتی هێرشەکەیی کردووەو شەنمۆنەییەکی دلیری، کەم وێنەیی نیشاندا و خێرا هێزە میسریەکان لە دەوری کۆبوونەو و هەلەمەتێکی پاستگۆیانەیان بێردە سەر مەغۆل و هاسەنگیان تێکدان بەرەوتە پۆلکەکانی چواردەوریان پراوەدووینان نان دواي ئەوێ کەتەبەغانی

۱- المقریزی: السلوك ج ۱ ص ۴۳۱، أبو المحاسن - النجوم الزاهرة ج ۷ ص ۷۹، أبو الفداء ج ۳ ص ۲۳۴، عبدالله بن ابيك - كنز الدرر- ج ۸ ق ۱ ص ۳۴- ۴۳، ابن إياس بدائع الزهور ج ۱ ص ۹۷ ئەو شامەش لەو بارەییەو دەلێت:

غلب التتار على البلاد فجاءهم من مصر تركي يجرؤ بنفسه
بالشام أهلكهم، وبدد شملهم وكلل شئ أفة من جنسه

سهرکرده یان به کوژاوی له مهیدانه که داو کوږه که یشیان به دیلی له دهست مه مالیکه کانداهه جیهیشت، مه غوله کان گه پانه وه بۆ جاری دووهم له بیسان خویان پښکخته وه له گه ل میسریه کانداهه جهنگی دووهمدا پښکیاندا و جهنگه که ته و او سهخت و توندبوو سولتانه قوتز گه پایه وه به دهنگی که به رزی واکه زوری به سهریازگه که ده بیست هاواری ده کرد (هاوار بۆ نیسلام) سڼ جار (خوایه قوتزی بهنده ی خوت به سهر ته تاردا سهر بخهیت) نه وکات سهر که وتن دای به لای سوپایی مه مالیکه داو دوا جار مه مالیکه کان سهر که وتن مه غوله کانیش بۆ یه که مجار له میژوویاندا شکستیان خوارد نه وکات سولتان قوتز له نه سپه که ی دابه زی سهری خسته سهر زهوی و ماچی کردو دوو پکاتی سوپاسگوزاری بۆ خوی گه وره کرد، نینجا هه ستاو سوار بوویه وه تا سهر نه نجامی مه غوله کان ببینیت.^۱

نه مه و هه روه ها قه لشه ندی (ج ۷ ص ۳۶۰) نامه یه کی له سهر زمانی مه لیک موزه فهر قوتز بۆ مه لیک مه نسور نوره دینی سولتان و دهوله ی په سولی له یه مه ن هیناوه، که تیایدا موژده کی شکستی ته تاری پی داوه، نامه که پارچه یه کی نه ده بیه که وه سفی جهنگه که دهکات و قازی موحیدنی کوپی عه بدول نه میر دایرشتوو، قه لقه شه ندی دان به وه داده نییت، که نه وه ی له سهر زمانی هه ندی که س وهر گرتوو، که له چه ند کۆمه لیک وهر گیراوه له ویوه له به ری کردوو، نیمه ش پیمان باشبوو پاشویه که له کۆتایی کتیبه که دابنن.

جهنگی عهین جالوت یه که م نهلقه ی زنجیره ی جهنگه کانی نیوان ته تاره دهوله تی مه مالیک بوو، وه که نه وه ی ده ربی نه زمونیکی جهنگی نیوان دوو نسلوب هونه ری جهنگی سه ده کانی ناوه پاست بییت.

له راستیدا نه وه جهنگه، که به شکستی مه غول بۆ یه که مجار له میژوویاندا کۆتایی پیهات، نه و گرین به رگریه جهنگیه نه هیشت، که نهینی سهر که وتنیان بوو هه ر له پوژانی جهنگیزخانه وه، نیتر لای جیهان نه وه نه فسانه یه نه م، که مه غول

گه لیکن ناشکین گرنکی گه وری ئه م جهنگهش ئه وهیه سه رکه وتن بوو بۆ سوپای دهوله تیک، که هیشتا له ده ره وهی دامه زاندا نده و ئه و پیاوه جیاوازانه ده گریته بهر پایه کانی خۆی هۆکاریکی دامه زری نه ری بوو چونکه به کپارچه به چاری گه وری و سۆزه وه سه یری دهوله ته که ی مهملوکیان ده کرد، گیرانه وه کانی میژوونوسانیش له باره ی ئه وه له مه ته که ئه نجامه کتوپره کانی هه موو هیوای موسلمانیه تیپه پاندبوو شایه تی گه وری میسرو دهوله تی مه مالیک ده دن جا بۆ نمونه خه زه جی ده گیریتته وه موزه فەر نوره دینی سولتانی به نی په سول له یه مه ن به سوپایه کی گه وریه وه له سالی دوا ی جهنگه واته: له سالی ۶۵۹ ک/ ۱۲۶۱ ز دا حه جی کرد، له حجاز دا ناودارانی خۆی و ناودارانی سولتانی میسر هاتن، به کیک له سه رکرده کان پێی وت: ده ی مه ولای گه وریه مان ئه وانه ی خۆی پێش میسریه کان بخره ؟. سولتانی به مه نیش پێی وت: پێت وایه ئه وانه ی دوینی ته تاریان شکاند ئه مپۆ ئه وانه ی خۆم پێش ئه وان بخره م جا ئه م ده ربپینه جوانه به لگه ی ئه وهیه، که دهوله تی مه مالیک له میسر سۆزو قه له مپه ویکی له جیهاندا و له ئه نجامی ئه وه سه رکه وتن به ده ست هیناوه ^۲.

ئه بولفیداش له و باره یه وه ده لێت: موسلمانان بێشومار له سه ره ئه وه سه رکه وتنه گه وریه دا سوپاسی خوای گه وری کرد، چونکه دله کان له سه رکه وتن به سه ر ته ردا بیهیوابوو بوون، چونکه ئه وان ده ستیان به سه ر زۆریه ی ولاتانی ئیسلامیدا گرتوو و پوویان بکرایه ته هه ره ریمیک داگیریان ده کرد و به ره وه سه ربازگه یك بچونا به ده یان شکاند ^۳.

هه ره ها ئه وه ی پێویسته تیبینی بکریته ئه وهیه، که پێش سه رکه وتنی عه ین جالوت سه رکه وتنیک خراپ هه بوو، که فه زلی بۆ مه مالیکه کان نه بوو تیایدا، ئه ویش ئه وه بهرگریکاریه ئه ییویهیه، که بهردهوام دژی بهردهوام بوونی دهوله تی مه مالیک

۱- Bvowne: Altevary Histry ofpvsa. ۱۱۱ P. ۶, ۶

۲ - الخزرجي: العقود اللؤلؤية في تاريخ الدولة الرسولية ص ۶۹.

۳- أبو الفداء: المختصر في أخبار البشر ج ۳ ص ۲۱۴.

بوو و هەولیدا کورسی دەسەلات لە دەست مەمالیکدا نەبێت، ئەمەیش لە بەردەم شالابی مەغولیدا داپماو لاوازی سەرشۆپی لای پاشایانی ئەییویدا دەرکەوت لە کاتی کدا مەمالیکەکان تیایداخۆگری و توانای مانەویان نیشاندان.

لەگەڵ ئەوەی ناتوانین حوکم بدەین لەسەرەنجامی پڕۆژەی فەتحرکردنی میسر سەبارەت بە ئەوروپایی مەسیحی، کە هیواگەلێکی زۆری بەسەرکەوتنی مەغول بەسەر موسڵماناندا هەبوو،^١ ئەوا هەندێک لە مِژوونوسە ئەوروپییەکان لە دیاریکردنی گرنکی عەین جالوتدا بۆ ئەوەی بۆ ئەوە دەچن، کە تەنها میسر و شام دەولەتی مەمالیکی پزگارنەکر، بەلکوو جیهانی ئەوروپا و شارستانیەتی ئەوروپیش لەخراپەییەکی پزگارکرد، کە هیچ پاشایەکی ئەوروپایی ئەوکات نەیدەتوانی پێی لی بگریت^٢ دیاریشە پێگەی بیابانی پۆژئاوایی ئەو پێگە سروشتیەکی لای جەنگاوەران و فەتخووزانی ک بە درێژایی سەردەمە جیاوازهکان لە باشوورەوە شالابیان دەبردە سەر جیهانی ئیسلامی ئەوەش کە مەترنێوە لەوەی هۆلاکووش بە سوپاکەییەوه بگەریتەوه بەرەوه چۆن هانیپال وە موسای کوپی نەسیرو متجوری دواي جەنگی دوو ئالا لە جەنگی دووهمی جیهانیدا، دەبینین عەین جالوت کاریگەری بەهێزی هەبوو لە مِژووی مۆقاییەتیدا زیاتر لە هەموو ئەو جەنگانە، چونکە ئەو جەنگە جەنگێکی نێوان گەلانیکی پێگەیشتی ژیاڕی نیە، بەلکو جەنگێکە، کە لایەنێکی جەنگە کە مەغولەکان گەلێکی سەرەتاین بەرەبەری شاخاوی وێرانکەر و خوێن پێژن لە هەموو شوێنێکدا، جا سەرکەوتنی مەغول لەو جەنگەدا واتە لە ناو بردنی یەكجارەکی ژیاڕی پۆژهلاتی و پۆژئاوایی پێشکەوتو.

١- ئەوەی قەشە شاری و نشتەر و تی: کە هیوای وایە موسڵمانان و مەغول یە کتر لە ناو بیەن و ئەوکات مەسیحیەکان لەسەری جەستەي ئەوان کە نیسە کە یەکی یە کگرتوی کاسۆلیکی جیهانی دابەزێنێن، شایەتی ئەمە یە، بپوانە: Cambrigamed. Histovy vol ٦٢٨, ٦٤٢ ivp

بەشی شەشەم

سولتان قاھیربیریس ۶۵۸ - ۶۷۶ ک / ۱۲۶۰ - ۱۲۷۷ ز

توندوتۆکردنی پایەکانی دەولەتی یەكەمی مەملوکی لە میسر و شام

دەولەتی یەكەمی مەملوکی زالبوو بەسەر خێلایەتی ناو میسردا، ھەرەك زالبوو بەسەر زۆربەی ئەوێكانی بنەمالی ئەییووبی لە شامدا، پاشان توانای جەنگی خۆی بەسەرکەوتنی بەسەر مەغولەکاندا لە جەنگی عەین جالوت بۆ جیھان نیشان داو ھەر لە دامەزرانیەو لە میسر شام ھێماو نیشانەکانی ھەواداری خۆی بۆ خێلافەتی عەبباسی خستە پوو تا ئەوێ خەلیفەکان بە تەواوەتی دانیان بە دەسەلاتی سولتانەکانیدا دەنا، ئەمەش سیفەتێکی شەریعیدا بە دەسەلاتیان و پاسەوانیەکی بۆ دروستکرد، کە لە ھەرکەسیك دەپاراستن، کە بێھۆیت دەسەلاتیان ئی دابرنیست، ئەمەش ئەو ھۆکارانەی مانەوايان بوو، کە دەولەتی یەكەمی مەملوکی ھەییوون، کاتیك بیبرس بوو بەسولتانی میسر (۶۵۸ - ۶۷۶ ک / ۱۲۶۰ - ۱۲۷۷ ز) پاشان سولتانی نوێ چەند ھۆکاریکی تری بۆ زیادکرد، کە تەنھا فەرمانرەواییەکی بەرچاوپوونی لێھاتووی بەتوانی گورج و گۆل دەیتوانی ئەو بکات، بەو پێناوانە بیبرس بنیادی ئەو پالێشتیانە تەواو کرد، کە سولتانە مەملوکیەکانی دواي ئەو لە سەری بوون:

۱- لە ناوێردنی راپەرینە ناخۆیەکان:

یەكەم شت کە بەرەو ھە پووی بیبرس بوویو ھەر لەو کاتەوێ بوو بە سولتان، دوو راپەرینی ناوخواي بوون لە دەورووبەری یەك کات و لەگۆتاییەکانی سالی (۱۲۶۰ ز/ ۶۵۸ ک) دا یەکیکیان لە دیمەشق و ئەویتریش لە قاھیرەبوو، بیبرس ھەك ھیزی ناوخواي و دەرەکی لە یەك کاتدا ھەردووکیانی قۆستەو.

شۆرشێ یەكەم سەرچاوەکی ناپەرەزایی دەبرین بوو لە کورانی قوتز و بیزاری کارەکی بیبرس، کە بەبێ راپۆژکردن ئەنجامی دا لەکاتییدا پێویست بوو راپۆژ

بکات، میر عەلەمەدین سنجری حەلەبی، که قوتز لە دیمەشق داینابوو پاپەپی و لە تۆفەمبەری ۱۲۶۰ز / ذي الحجة سالی ۶۵۸ک دا وەك سولتانی دیمەشق بانگەوازی بۆ خۆی کرد نازنوی مەلیك موجاهیدی لەخۆی ناو دروشمی سولتانی هەلگرت و لە سەر مینبەرەکانیە وتاری بۆ خوێندرایەووە بەناویەووە دراو لێدرا و کەوتە قایموقۆلکردنی قەلای دیمەشق وەك ئامادەسازی بۆ جەنگ بەویشەووە نەوستا، بەلکو هەوایی نارد بۆ میرحسامەدین لاجینی عەزیزی جیگری حەلەب و مەلیك مەنسوری ئەییوی بەرپرسی حەماو مەلیك ئەشرەف موسای بەرپرسی حیمص تاجینە زیز گوێرایەلێەووە و یارمەتی بدەن، بەلام وادیارە لە ترسی بیبرس بەرپەرچی دواکەیان دایەووە بیبرسیش بریاریدا پێش هەرشەتیک سوپایەك جیابکاتەووە بۆ لەناو بردنی ئەو شۆرشە پێش ئەوێ تەشەنە بکات، سوپاش بەنوێنەری دیمەشق وە لە یەنایری سالی ۱۲۶۱ز / ۱۶ سەفەری ۶۵۹ک دا گەرایەووە بۆ قاھیرە پاش مانگیک لە راگەیانندی شۆرشەکەئێ لە قەلای شاخدا بەندکراو بیبرس جیگرایەتی دیمەشقی دایە دەست عەلەمەدین بوندقداری ئوسادی، کە لەو کاتەووە کەوتە ژێرئالایەووە بەمەش سولتان بەخیرایی و گورجوگۆلی یەکیك لە بزوتنەو جیاوخوازیەکانی ناو میژووی دەسەلاتی مەلوکی لە ناو برد، ئەمەش بەلگەئێ ساغ و سەلامەتی دەوڵەتە مەملوکی وشیاو نەبوونی بوو بۆ مانەوێ.

شۆرشی دووهمیش کەسیکی شیعی سەرکردەبوو، کە بە گۆرانی ناسرابوو^۱، دنیا نەویستی و خواپەرستی نیشاندەداو لە لوتکەئێ شاخی (المقطم)دابوو و خزمەتکارو رکابەرداریەکانیش^۲ لەگەڵ کۆمەلێک لە سودانیەکاندا هەوادیاری بوون ئەویش

۱- دەدرێتە پال گۆران، کە گوندیکی ئیسفەراپینە، ئیسفەراپینیش شارێکی قایموقۆلی سەر بە نەیسابوورە لە نیوێ پێی جورجاندا (یاقوت: العجم البلدان: ج ۱ ص ۲۴۶- ۲۴۷، ج ۴ ص ۳۱۹)

۲- رکابداری ئەوانە بوون، کە لە کاروانەکاندا غاشیەیان دەبردە بە ردهستی سولتان سەرپەرکاب خانەبوون کارمەندیکی تاییەتی هەبوو، کە پێی دەوترا (مەتا رکاب خانە) بپوانە: القلقشندی: صبح العشی. ج ۴ ص ۷- ۱۲

بانگەوازی دەکردن و هانیده دام بۆ هەلگیرانه‌وه‌ی نێزامی دەسه‌لاتی سوننه مەملوکی و گۆڕینی بۆ دەسه‌لاتێکی شیعی و پارچە زه‌وی دەبریه‌وه بۆیان و پشکی بۆ دەنوسین له ئەنجامی ئەم بانگه‌وازه‌یان پڕوپاگه‌نده‌و بانگه‌شه‌یه‌دا له سالی (١٢٦٠ز/ کۆتایه‌کانی سالی ٦٥٨ک)دا شۆرشێک که‌وته‌وه و شۆرشگیران به‌شه‌و شه‌قامه‌کانی قاهره‌یان ده‌برێ و هاواریان ده‌کرد (یا آل علی) ئە‌ی بنه‌ماله‌ی علی دوو‌کانه‌کانی سیوفیه‌کانیان له نێوان دوو کۆشکدا ده‌کرده‌وه‌و چی چه‌کی تێدا‌بوو ده‌یان‌بر‌دو که‌وتنه تیکشکاندنێ په‌چه‌ی سواری سه‌ربازان و ئەسه‌په‌کانیان بردن، بیرس بۆی ده‌رکه‌وت به‌جۆره چاره‌سه‌ر ناکرێت، بۆیه هێنده سه‌ربازی نارد، که بتوانن شۆرشگیران نه‌هێڵن و هه‌موو سه‌رکرده‌کانیان بگرن تانه‌وه‌ی شۆرشه‌که دامرکایه‌وه، سولتان فرمانیکرد گۆرانی سه‌رکرده‌کانی تریشی له باب زوه‌یه له خاچ بدرێن، به‌و جۆره بی‌بیرس به‌تاوه‌تی پاشماوه‌ی ئە‌و بزوتنه‌وه‌ی له ناو برد، که به‌رده‌وام کاریده‌کرد بۆ تیکشکاندنێ سونیه‌تی میسر هه‌ر له‌سه‌رده‌می سه‌لاحه‌دینه‌وه به‌و به‌لگه‌ی سه‌رچاوه عه‌ره‌بییه‌کان باسی هیچ بزوتنه‌وه‌یه‌کی هاوشیوه له میسرو شامدا ناکه‌ن به‌دریژایی سه‌رده‌می یه‌که‌م و دووه‌می مەملوکیش، ئە‌مه‌ش به‌لگه‌یه بۆ ئاستی توانایی بی‌بیرس بۆ له‌ناوبردنێ شۆرشه‌که، ئە‌مه وایکرد له دامرکانده‌وه‌یدا سه‌رکه‌وتوبی‌ت و شیاوێ ئە‌وه‌بی‌ت وه پێناوێکی قایم‌قۆل‌کردنێ ده‌وله‌تی ده‌ر‌پ‌دری‌ت.

د — زیندو‌کردنه‌وه‌ی خیلافه‌تی عه‌باسی له‌قاهره‌و ده‌ره‌نجامه‌ئایینی و مادیه‌کانی:

بی‌بیرس ته‌نها به له‌ناو بردنێ ئە‌و بزوتنه‌و شیعه فه‌زلی به‌سه‌ر سووننه نه‌بوو، به‌لکو ئە‌وه ده‌وله‌تی مەملوکی وای‌کرد، که فه‌زلی به‌سه‌ر جیهانی ئیسلامیدا هه‌بی‌ت، ئە‌مه‌ش به‌پوونی له‌و دیارده‌یه‌کرا ده‌رده‌که‌وی‌ت، که په‌یوه‌سته به‌بوژاندنه‌وه‌ی خیلافه‌تی دا‌پ‌ما‌وی سوننی عه‌باسی، که له ئەنجامی ئاوابونیدا له به‌غدا گرفتێکی گه‌وره‌ی لێکه‌وتبویه‌وه، ئە‌ویش ئە‌و‌بوو دوا‌ی ئە‌و کاره‌ساته

خیلافهت له کوژی و بۆ کۆ له ئەندامانی بنه ماله ی عه باسی ده بیئت، که به ناو دهشت و دۆلی عیراق و پۆژه لاتێ نزمدا بلأوه یان کردبوو؟

له کتێبه کانداهاتوو، که سولتان بیبرس یه کهم کهس بووه بییری له بووراندنه وهی خیلافهتی عه باسی کرووه تا ئه و بێتوانایه ی نه هیلێت، که له سه ر دهستی هۆلاکو و سه ر یازه کانی لێی که وتبوو، ههروه ها بۆ ئه وهی له به ردهم جیهانی ئیسلامیدا خۆی دروست بکات، ههروه ک ده ولته تاز ه پێگه یشتوو ه ی بکاته ده ولته تیکی شه رعی و، که پارێزگاری لێکردنی بیئت به ئه رک واجب له پاستیدا بیبرس یه کهم کهس نه بوو، که بییری له و پۆژه یه کرد بیته وه له ناو ئه و پاشاو سولتانانه ی، که یه ک له دوا ی یه ک ده سه لاتێ میسرو شامیان گرتبووه ده ست، به لکو ته نها ئه وه بوو، که ئه توانی به دهستی بهیئێت، به لگهش له سه ر ئه وه زۆن، جا ئه حمه دی کوپی تۆلۆن له سالی ۲۶۹ک/ ۸۸۲ز دا هه ولیدا خه لیفه موعته مه د به ره و میسر پابکێشیت، کاتێک براکانی خه لیفه یان بیده سه لات کردو جێگرایه تی یه که ی درا به میر ئه حمه د مۆفه ق ئیبن تۆلۆنیش نامه یه کی بۆ نویسی و تیایدا ووتی: ترسم بۆ ئه میری باوه پداران له وه ی خراپه یه ک تووشی خۆی ومال و سامانی بیئت، که نه که ویتو گه ردمه وه له نان ئاو خه وی کردم منیش سه د هه زار که سم لاکۆبه ته وه و پێم باشه گه ورم ئه میری باوه پداران بیئت بۆ میسر، چونکه دوا ی ئه و سوکایه تی پێکردن ده گاته ئه و په پی عیزه ت و شکۆمه ندی و هیچ ده ستیکی براکه ی (موفه ق) پێی ناگات، که هه موو چرکه یه ک لێی ده ترسیت.^۱

بێگومان ئه حمه دی کوپی تۆلۆن به وه ویستویه تی پالپشتی ئه و ده وله نوییه ی بکات، که له میسرو شامدا دايمه زراند و سه رانه ی سالانه بۆ دارالخلافه نه ئیرێت وێپایی تیکشکاندنی پکه به ره کانه له به غداد، به لام پۆژه که ی ئیبن تۆلۆن سه ری نه گرت و موفه ق خه لیفه ی برای له موسلدا گرت و گێرپایه وه بۆ به غداد.

ههروه ها موحه مه د ئه خشید کاتێک له سالی ۳۳۲ک/ ۹۴۴ز دا چوو بۆ شام بۆ فریاکه وتنی خه لیفه موعتقی له ستمه ی هه مدانیه کان له حه له ب و خۆسه پێنی

سهرکرده تورکه کان له به غداد هه مان هه ولیدا، له باکوری فوراتدا گه یشته لای خلیفه و له نوسپه که ی به شمشیرو شمه که کانیه وه وه شیوه ی خزمه تگوزار دابه زی و چند جاریک زه وی ماچکرد نینجا چووه یه پیشه وه و دهستی ماچکردو داوی لیکرد له گه لیدا بچیت بۆ میسر، به لام خلیفه له دواچاردا پازی نه بوو پایته خت و پینگه ی خوی و خیزانه که ی به جیبه یلایت، بۆیه به رپرچی نه و داوایایه ی دایه وه و نه خشیدیش گه پایه وه بۆ میسر له کاتیدا خلیفه گه پایه وه بۆ به غداد، بیگومان نه خشید له پاکیشانی خلیفه ی عه باسیدا بۆ میسر ده یویسیت نه و ده ولته ی به هیز بکات، که میسر دایمه زراند .

هه روه ها ده وتریت مه لیک ناسر یوسفی به رپرسی حه لب و دیمه شق له سه ره تاکانی سالی ٦٥٨ ک دا بیری کردۆته وه له زیندوکردنه وه ی خیلافه تی عه بباسی له پینگای عیسای کورپی مه هنایشه وه ده یزانی میسری عه رب له ده وروبه ری پۆژه لات و باکوری سه رسنوری عیراق سه رکرده یه کی عه بباسی به ناوی نه بولعه باس نه حمه د ده یه ویت به ره و دیمه شق بیت تا نه وه ی هه والی بۆ ناردبوو، به لام ناسر به هاتنی ته ته ره کان به ره و پوووبویه وه، بۆیه ده سته ردار ی نه بولعه باس بوو، میری عه بباسی بۆ جاری دووه م گه پایه وه بۆ لای عیسای کورپی مه هنا، پاشان سولتان قوتز له سالی ٦٥٨ ک دا بیری کرده وه له گێرانه وه ی خیلافه ت بۆ به غداد، به به لگه ی نه وه ی دوا ی جهنگی عه ینجالوت میر نه بولعه باس نه حمه دی بانگیشیت کرد بۆ دیمه شق و به یعه تی خیلافه تی پێدا به میر عیسای کورپی مه هنای ووت: نه گه ر گه پاینه وه بۆ میسر بینیره بۆ لای نیمه تا پشت به خوا بیگێرپنه وه، به لام سولتان قوتز پیش نه وه ی ئامانه که ی به دیبه یینیت کوژاو نه بولعه باسیش چوو بۆ سه ر سنوره فوراتیه که ی له گه ل نه و عه رب و شوینکه وتوانه ی له گه لیدا بوو توانی چند شاریکی نه وی بگری وه ک عانه و حه دیسیه و نه نبار و به سه ر ده سته یه ککی سوپای ته ته ره کاندای سه ربه که ویت له مانه وه ده بینین پاشایانی مسولمان و پیش بیبریس

بیستویانە خیلافەتی عەبباسی ببوژێنەو و ئەو خواستەش بەردەوام بوو تا ئەوێ بیبیرسی بوندو قەداری دەسەلاتی میسری گرتە دەست و کەوتە دەرکردنی پڕۆژە کە پەپەرە کردنی بۆیە ناردی بەدوای ئەبو لعابباسدا کە هێشتا لەعیراقدا سەرقالی هەوڵی خۆی بوو ئەبو لعباسیش بەرەو قاهیرە چوو بەلام ئەبو لعباس بەختی نەیکرد چونکە یەکیکی تر لەنەوێکانی بەنەمالەیی عەباسی بەناوی ئەبولقاسم ئەحمەد زووتر گەیشته لای بیبرس، بۆیە ئەبو لعباس پێی باشبوو بگەڕێتەوە بۆ شامەو چوو بۆ حەلەب و میسری ئەوێ کە دژ بە بیبرس پاپەڕیبوو ناوی ئەمسەرین ئەقوس بەل عەزیزی بوو.^۱ بەیعتی پێدا و نازناوی حاکم بێنەمریللاهی لێنا، پاشان حەوت سەد سواری تورکمانی خستە خزمەت، خەلیفەیش بەو سوارانەو چوو بەروشاری عانە لەسەر سنووری عێراقی تاجاریکیتر لەگەڵ تەتەرەکاندا پێکدا بدات.

ئەبو لقاسم ئەحمەدیش کە بۆی رێکەوتبوو بگاتە قاهیرە، سولتان بیبرس لە یۆلیۆی ساڵی ۱۲۱۶ز/ رەجەبی ساڵی ۶۵۹ک) لەگەڵ زانایان و ناوداران و پیاو ماقول و بانگبێژو نانەت جولەکەکان بەتەوراتەکانیانەو مەسیحیەکانیش بە ئینجیلەکانیانەو چوونە دەرەوێ پایەتەخت بۆ پێشوازی لێ کردنی، ئەو پڕۆژە سولتان لە ریزگرتنی خەلیفەدا زۆر چوو لەقەڵای شاخ دایبەزاند، پاش چەند پۆژێک لە ۱۳ی رەجەبدا سولتان لە دیوانی هورە لەقەڵادا کۆرپێکی گشتی بەری و دادوورو زانایان و هەموو پیاوانی دەوڵەت و گەورە بازرگان و پیاو ماقولان تیایدا ئامادەبوون شەیخولئیسلا م عیزەدینی کورپی عەبدو سەلامیش لەوێ ئامادەبوو، هەموو لەخزمەت پێشەوای عەبباسیدا ئامادەبوون و سولتان وەک ریز لێگرتنی لەبەردەمیدا دانیشت، پاشان کۆمەڵێک لەو عەرەبو بەغدادیانەیی لەگەڵ میسری عەباسدا لەبەغدادەو هاتبوون بانگکرد ئەوانیش لەبەردەم ئەو کۆمەڵەدا شایەتیان دا کە ئەبو لقاسم ئەحمەد کورپی خەلیفە قاهیری ئەمیری باوەردارانە، هەرەک ئەودادەوێرانەیی لەوێ

۱ - سەرکەتەکی ئەقوش بەرلی زۆری نەخایاند و سوپا میسریەکان توانیان لەساڵی ۶۶۰ک لەحەلەب دایمەریکێنەو و چووێ ژێب گوێراپەلای بیبرس، بەلام بیبرس خێرا هەلۆیستی لەپوویدا گۆراو لەساڵی ۶۶۰ک دا کوشتی، بڕوانە: (أبو الفداء: المختصر في أخبار البشر ج ۳ ص ۲۱۷ - ۲۲۳-۲۲۰).

بوون گوئیستی بوون، نهوکات دادوهری دادوهران تا جودینی کوپی بیتولنه عهز وهرگرتنی شایه تیهکانی راگه یاند برپاری پاستیتی چونه سهر په گهزی شهریفی عه عباسی کوپی عه بدولموته لیبی دا ئینجا هه ستاو به یعهی خیلافه تی به ئه بولقاسم دا، پاشان سولتان بیبرس هه ستاو به یعه تی پیدایه یه ر ئیشکردن به قورئان و سوننه ت و فرمانکردن به چاکه و پڠرتن له خراپه و جیهاد کردن له پئی خوداوداو وهرگرتنی مالو سامانی خوابه حقهی خوئی و جیبه جیکردنی له شوینی پیویتی خویدا، پاشان دواي سولتان شه یخ عیزه دینی کوپی عه بدوسه لام^۱ و هه موو ئه و سهر کرده وه دادوهره فیهناس و پیوانه ی ده ولت، که ئاماده بوون به یعه تیان پیداو نازناوی خه لیفه موسته نسیر بیلاهی لئیرا، که نازناوی خه لیفه موسته نسیری برای بوو (۱۲۲۶ - ۱۲۴۲) ز که خویندنگه ی موسته نسیره ی له به غداد بینات نا.^۲ کاتیکیش به یعه تتدانه که ته و او بوو، خه لیفه موسته نسیر ولاتی ئیسلامی و ئه و ناوچانه یشی بوی زیاد ده بن، و ئه وولاتانه ی بیباوه ران، که له سهر دهستی فته ح ده بن دایه وه دهس سولتان بیبرس، پاشان هه موو ئه وانه ی ئاماده بوون به جیاوازی چینه کانیا نه وه به یعه تیان به خه لیفه دا.

پاشان له هه مان پوژدا سولتان بیبرس نامه ی بو پاشایان و جیگیرانی هه موو ناوچه کان نووسی تا له لایه ن خویا نه وه به یعه ت وهریگرن بو خه لیفه موسته نسیر بییه عه عباسی له سهر مینه ره کان نزا بو ئه و بکریت دواتر نزا بو سولتان بکریت و به ناوی هه ردوکیانه وه دراو لیبدریت.

له گه ل ئه وه ی سولتان بیبرس سوور بوو له سهر ئه وه ی په گهزی خه لیفه ی نوئی له کوپی گشتیدا بچه سپینن، به لام له چه ن ده رپرینکی هه ندی له میژوونووسانه وه تیده گهین، که جوړه گومانیک هه یه له خه لیفه ی نوئی له سهر عه عباسیه کان بیت، ئه بو لفیدا له میژووه کهیدا له ژیر ناو نیشانی (ذکر مبايعه شخص بالخلافة) (باسی

۱ - له چه ند سهرچاوه یه کدا هاتوو ه که یه که م کهس که به یعه تی به خه لیفه موسته نسیردا شیخ عیزه دینی کوپی عه بدوسه لامه بوو، پاشان سولتان به یعه تی پیدایه (السیوطی: حسن المحاضرة ص ۴۴، السبکی: ج ۵ ص ۸۴).

۲ - أبو شامة: الذیل علی الروضتین ص ۲۱۳، المقریزی، السلوک ج ۱ ص ۴۵۱.

به یعه تدانی خیفه ت به که سیك) ده یه یئنی که له ره جه بی سالی (۶۵۹ ک دا). (کۆمه لیک له عه به ره کان به که سی: ی ره نگه شی ناسراو به نه حمه د وه هاتن بۆ میسر و بانگه شه ی نه وه یان کرد کوپی پێشه وا (نصر بیلا ی کوپی پێشه وا ناسره، به مه مامی موسته عسه م ده کات...) ^۱ هه روه ها موفه زه لی کوپی نه یو لفه زانیل به ناوی (المستنصر الاسود) (موسته نسیری رهش) ناوی نه یو خه لیفه ده بات) ^۲ له کاتیکدا نه یو شامه میژوو نوسی هاوسه رده مه و له سالی ۶۶۵ کۆچیدا مردوو به ده برپینیکی نه و په پی گومان و گالته جاریه وه ده لیت: (له نۆزده ی ره جه بدا له خویندنگه ی عادلیه نامه یه ک خویندرایه وه، که له میسر و له لایه ن سولتان مه لیک زاهیر بیبرسه وه هاتبوو و نه وه ی له خۆ ده گرت، که نه بو لقاسم نه حمه دی کوپی فاهیر موحه ممه دی... سه رکرده ی دوو پوهه کان هاتوو بۆ لایان). ^۳ وا دهر دوکه ویت نه و گومانه دزه ی کردیته ناو خه لکی قاهیرو ناوچه کانی تر، به و به لگه یه ی ناز ناوی زراتینی یان زرابینی یان له وسته نسیر ده نا که نازناوی: ی نامۆیه و نه بولفیدا ده ی داته پال چه مکی زربوده که له میسر بۆ که سی رهش پێست به کارده هات.

سه باره ت به ره گه زی خه لیفه ی نوێ هه رچۆنیک بیت بیگومان سولتان بیبرس پیوستیه کی ته واوی به وه هه بوو ده سه لات ی خۆی به و جۆره دیاره ئایینییه توندو تۆل بکات که له شیوه ی زیندو کردنه وه ی خیلافه تی عه بباسیدا خسته پوو و چاوی داخست له وه ی سه باره ت به خه لیفه و ره گه زیه وه ده وتریت. هه موو ده قه کان نه و ده قانه ی له سه رچاوه هاو سه رده مه کانه وه هاتوون ده که نه به لگه ی نه وه ی سولتان بیبرس ئاماده بوو به مال و ساز ی سوپایه هه موو جهنگی یارمه تی خیلافه ت بدات تا

۱ - أبو الفداء: المختصر في أخبار البشر ج ۴ ص ۸، تبیینی ده کریت نه و لفیداء له سالی ۶۷۲ ک له دایکبووه واته سیانزه سال نوای هاتنی موسته نسیر بۆ قاهیره، بۆیه گومانی له و جۆره ی له که سه هاوسه رده مه یه کانی و که سه به ته مه نه کان بیستوه.

۲ - ابن أبي الفضائل: النهج السدي ص ۵.

۳ - النسخة الخطية من كتاب (أبو شامة: الذيل على الروضتين، ورقة ۲۳۰) بمكتبة البلدية الأسكندرية و دار الكتب المصرية بالقاهرة) نه و نوسخه چاپکراوه ی عیزه ت عطار ی حوسه یی له په ۲۱۳ دا چاپی کردوو و شه ی شه میری دوو پوهه کانی گۆریوه بۆ نه میری باوه یداران.

لە بەغداد بگێڕدێتەو و دابمەزێتەو. بیبرس کەوتە ئامادەسازی سوپا بەهەموو شەمەک و پێویستەکانی سوپا و چەک و سامان تا بەغداد لە دەست تەتەرەکان بێسێنتەو و خیلافەتی بۆ بگێڕێتەو. دەلێن بێی ئەو پارەیی لەو پڕۆژەیدا بەخشی لەیەک میلیۆن دینار کەمتر نەبوو. بەلگەش بۆ گرنگی دانی بیبرس بەخیلافەت و دامەزراندنی ئەوێ، کە خۆی لەگەڵ خەلیفەدا چوو بۆ دیمەشق و لە ئی لەقەدەیی سالی ٦٥٩ ک / ١٢٦١ز. دت گەیشته ئەوێ و دەبیوست چەندیکی تری سەربازی شام بۆ میسر زیاد بکات تا ئەوێ ژمارەیی سوپای خەلیفە بوو بە دەهەزار سوار، بەلام یەکیک لەسەر کردەکانی و سل گومانی سولالت دروستکردلەوکاتەیی لە دیمەشق بوو و پێی ووت: ئەگەر خەلیفە لە بەغداد دەسەلاتی بچەسپێت لەگەڵ تۆدا پکەبەری دەکات و لەمیسر دەرت دەکات) بۆیە ترس بیبرسی داگرت و هەلۆیستی خۆی لەخەلیفە گۆڕی و تەنها سێ سەد سواری بۆ ئامادەکرد وەک ئەوێ بیهوێت، بەرەو قوربەسەری ببات. خەلیفەش بەو ژمارەکەمەیی سەربازەو بەرەو عێراق چوو لەپێگە دا چوار سەد سواری عەرەب لە عێراق لە خەفاجە و عەبادە دایتنە پالێ، ئەو یەکەمجار پونای بۆلای ئەوان بردبوو، هەرەک شەست مەملوکی موصڵیش دایانە پالێ و سێ سواری سەربازگە حەمیش هاتنە ریزەکانیانەو و، خەلیفە موستەنسیریش بەو سوپا ناهاوایەو بەرەو سەر سنوری عێراقی چوو، لەوێ لەشوێنێک لەسەر پووباری فورات، کە بە مەشەد^١ ی عەلی یان مەقامی عەلی ناسراو لەلیوای دەیلەمی ئیستا، موستەنسیر یەرەو پووی ئەبو لەعباسی ئەحمەدی پەبەری. حاکم بێنەمر یلاھ) خیلافەتی عەبباسی، لەوبارەو ئەبو شامە دەلێت: حاکم سەری دانەنواند بۆ موستەنسیر بەهۆی ئەوێ، کە لەو یچووکترەو ئەو گەورەترە (واتە موستەنسیر) بەو پێککەوتن و سوپاس بۆخوا ناکۆکی ئەما).^٢ پاشا پێکەو چوون بۆ شاری عانە پاشان حەدیثە^٣ بەرەو شاری

١ - مەشەد عەلی شارێکە لەسەر پووباری فورات لەپال شاری عانە لەلیوای دەیەم کە پێچەوانەیی شاری ئەجەفەکە مەزارگەیی ئیمامی عەلی کۆری ئەبوو تالبی لێی.

٢ - أبو شامة: الذیل علی الروضتین ص ٢١٥.

(میت) دەرچوون، کاتێک خەلیفە گەیشتە میت خەڵکە کە ی دەرگایان لێ داخست، ئەویش گەمارۆی دا تا لە کۆتایی ژێلحەجە ی سالی ۶۵۹ ک / ئۆکتۆبەری ۱۲۶۱ ز دا فەتھیکرد و دواتر لە وێو بە پێکەوت و لە نزیک ئەنیار سەنگەر یگرت. لێرە دا سوپاکانی تەتار بە سەرکردایەتی قورابغا و بە هادر لە ۲ موخەرەمی سالی ۶۶۰ کۆچی لە گەڵ سوپاکانی خەلیفە دا پێکگەیشتن و جەنگێکی ناهاوتا لە نێ، ان هەردوولا پوویدا و کۆتاییە کە ی بەو هات کە تەتەرەکان دایان بە سەر سەربازگە ی عەببایەکاندا و زۆریەیان لێ کوشتن و تەنها ئەمیر ئەبو لەعەبباس و چەند سەرکردە یەکی تر بە نزیکە ی شەنجا سوارەو هەرزگاریان بوو. خەلیفە ئەبولقاسمیش هەوالی نەما دەلێن لە جەنگە کە دا کوژراوه، دەشڵێن بە برینداری لە گەڵ دەستە یە ک لە عەرەبەکاندا پزگاری بووه و لای ئەوان مردووه.

هەرچۆنێک بێت، ئەو پووداوانە دەر فەتی بۆ سەرکردە ئەبولعەبباس پەخساند و سولتان بیبرس هەوالی بۆناردو تا بێت بۆ قاھیرە و ئەویش لە مارس ی سالی ۱۲۶۲ ز / ۱۷ رەبیعو ثانی سال ۶۶۰ ک / دا گەیشتە قاھیرە و بیبرس ناھەنگی بۆ گێراو لە (البرج الکبیر) لە قەلای (الجبیل) دایبەزاند وەک چۆن بۆ موستەنسیر بیلاھ وای کرد، هەموو سەرچاوەکانی ئەو دەلێن، کە بیبرس جۆرە گۆڕانیکی نواند بەرامبەر بە خیلافەتی عەبباسی، کە پوختە کە ی ئەو بوو دەبێت خیلافەتی عەبباسی لە میسردا بێت و دەوڵەتی مەملوکی سود لە بوونی لە قاھیرە دا وەر بگرت و بە دوور بێت لە مەترسی دەر زاندنی لە بەغداد کە لە قاھیرە وە دوورە، ئەویش بە لگە یە لە سەر ئەو گۆرانی ئەو یە، کە کۆمە لێک لە بەغدادیەکان کە مەملوکی خەلیفە موستەعسام بوون و بە سەرکردایەتی میر سەیفەدین سەلاری^۲ پێشپەرە یان لە دەست تەتارەکان

۱ - چەند شوێنێک هەرە کە ئەواناویە ان هە یە، حەدیسە ی موسڵ لە سەر پوو یاری دیجلە هە یە، حەدیسە ی فورات لە دووری چەند فەر سەخێکی ئەنبار هە یە کە مەبەست پێی ئەمە یە، حەدیسە یەکی تر هە یە لە دیمەشق (یاقوت: معجم البلدان ج ۱ ص ۲۱۲).

۲ - بنەرەتی ئەم مەملوکه لە ولاتی قیشاقە و خەلیفە زاھیری عەبباس کړی، پاشان چوو یە خزمەت موسەعسام و پە ی بەرزبوو یە وە تا بوو بە والی واسیت و کوفە حیللە پاش ئەو ی

رایانکرد بۆ حیجاز پاش گەیشنی ئەبو لەعباس ئەحمەد بۆ قاھیرە بەتەنھا مانگیك گەیشته قاھیرە، چونیشیان بۆ میسر لەسەر داواوەولی بیبرس بوو، هەرۆه کەمیک دواي ئەوان کۆمەلێک لە گەورەکانی خێلەکانی عەبادەو خەفاجە لەعەرەبەکان عێراق چوونە ئەوێ.^١ بیبرس دواي ئەو هەولیدا بەیعتی خیلافەت بە ئەبولعەبباس بدات، بۆیە لە ٨ی موخەررەمە سالی ٦٦١ک. دا کۆپێکی گشتی لەهەیوانی گەورەي قەلای شاخدا بۆ بەستراوەک چۆن پێشتر بۆ موسنسیر کرا، ئەبو لەعباس هات و پاش ئەوێ پرەگەزی لای تاجودینی کوپی بیتولئەعزی دادوهری دادوهران چەسپا، پرەگەزەکی بۆ خەلک خوێندرایەو و نازناوی حاکم بیئەمر یلاهی لێترا و سولتانیش بەیعتی پێ دا لەسەر قورئان سونەتی پیغەمبەرەکی ئیش بکات کاتێک بەیعت پێدانهکە تەواو بوو، خەلیفە پرویکردە سولتان و کاروباری خەلک ولاتی پێسپارد و نازناوی (قەسیموئەمیرلموئمنین)ی لێنا^٢ و خەلکیش بە جیاوازی چینهکانیانەو بەیعتیان بەخەلیفەي نوێ دەدا و لەسەر مینبەرەکانی وتاری دەخوێندرایەو.

بەوجۆرە بۆ جاری دوویم خیلافەتی عەبباسی لەقاھیرە زیندووکرایەو، بەلام بیبرس بیری نەکردەو لەوێ ئەم خەیفەي دوویمە ئامادەسازی پێ بکات بۆ گێڕانەوێ بەغداد و دامەزراندنی خیلافەتی عەبباسی لەبەغداد، بەلکوو بپاریدا

بەغداد کەوتە دەست هۆلاکو، پەنای بر بۆ حیجاز، پاشان لەسەر داواي بیبرس چوو بۆ میسر و خۆی و هاو دەمە بەغدادیەکانی لەنیوێ پرەجەبی سالی ٦٦٠ کۆچیدا چوونە ناوی بیبرس پێزی لێیان گرت و میرایەتی پەنجایی لەشام و نیوێ شارێ نابلسی دایە دەس میر سەلار پاشان بوو بەپررسی تەپلخانە لەمیسر (المقریزی: السلول ج ١ ص ٤٦٨).

١ - بنگەي ئەو هۆزانە لەهیت و ئەنیار

٢ - بیبرس یەکەم کەس بوو بەیەکەم کەس دادەنرێ کە خیلافەت ئەو نازناوێ پێ دابێت چونکە پاشایانی پێشووی موسلمانان نازناویکیان وەرەگرت کە پلەو پایەي لەو نازناو کەمتر بوو وەک مەولائەمیر موئمنین یان خادم ئەمیر موئمنین ئەگەر زۆر نازناوێ کە گەورە بکرایە نازناوی وەلید ئەمیر موئمنین پێ دەدرا پاشان ساحیب و ئەمیر موئمنین پاشان خەلیفە ئەمیر موئمنین کە ئەمە بەرزترین نازناوی پاشایانی ئەبیووبەکان بوو نازناوێ بیبرسیش قەیم ئەمیر موئمنین بوو کە زۆر لە نازناوانە بەرزتر بوو (السیوطی: حسن المحاضرة ج ٢ ص ٦٦).

له قاهره دا بیټ له نزیک خۆی و له بهرچاوی خۆیدا بیټ، سولتان به مهنده ویست ده سه لاتیک ئاینی یاسیایی له پال ده سه لاتکه ی خۆی له پایه ته خته کهیدا هه بیټ، به لکوو ده یویست خیلافهت به لگه یه ک بیټ بۆ ده ولته ی مه ملوکی له به شه کانی و ئه پاراستنه پۆحیه ی که پئویستی بوو. به لگه ش بۆ هه موو ئه مانه ئه وه یه که سولتان ئه مجاره یان فرمانی نه کرد تا له سه ر دراو ناوی خلیفه بنووسن وه ک ئه وه ی پێشتر بۆ مونته سری کردو له بورجیکێ قه لاکه دا داینیشاندو ته نها نزای ناو وتاری بۆ هیشه وه له سه ر ئه م بنه مایه خیلافهتی عه باسی ته نها ده سته و تیکێ ساخته ی له زیندوو کردنه وهیدا به ده ست خست و له و کاته وه خلیفه کان له باریکی سه ر شوپیدا بوون له بازنه به رته سکه کانداییشیان ده کرد و له ئاهه نگه کانی ده سه لات و جیگره تیدا ئاماده بوون و کۆره کانی سولتانیان بۆ وه فد و بالۆزه کان ده پازانده وه خیلافهت زۆر به که می ده ستی وه رده دایه کاروباری ده ولته ی مه ملوکی سولتانه مه ملوکیه کانیش هه یج پۆژیک لیان دلنیا نه بوون، به لکو خلیفه کانیا ن به دیلی ده هیشه وه له چه ند بینایه کدا له بورجه کانی قه لایاندا (مانظر الکبش) دا تایبهت بۆ ئه وانیا ن بنیاتنابوون ئه وانیش که سودیا ن له زیندوو کردنه وه ی به ینی سولتانه مه ملوکیه کان بینی بوو که له قاهره پایته ختیا ن بوو له و کاته وه سولتانه مه ملوکیه کان فه تحی عوسمانی له سالێ ۵۱۷ زدا پایه کی به سه ر به رزیا ن به سه ر پاشایانی جیهانی ئیسلامی بۆ خۆیا ن ده سه پاند و ئاماده نه بوون نازناوی سولتانیا ن لی بنین چونکه ته نها ئه وان مافی ئه وه یان هه بوو به و پێیه ی پارێزه ری خیلافهت بوون و به یعه تیا ن پێ درا بوو له و باره یه وه ئیبن شاهین الظاهری^۱ ده لیت

۱ - ئیبن شاهین زیده کشف الممالیک ۸۹ تئبینی ده کریت چه مکی سولتان سه ره تا له نیه ونده کانی ئاسیا ده رکه وتوه و غه زنه وی و سه لجوقیه کان چه ند تورکیکی تر وه ک هیمایه ک بۆ ده سه لاتێ کاتی به ککار هیناوه پاشا ن دوا ی ئه وه گوژرایه وه بۆ میسر پۆژانی ئه ییوبیه کاندایه جێ سه ر سوپمان ئه وه یه که صلاح الدین له گه ل سه رکه وتنه گه وه ره و دیاره کانیدا نازناوی سولتانی وه رنه گرتوه به پێ ی ئه وه به لگه نامانه ی که له به ر ده ستماندان هه رچه نده وادیاره له سه ر زمانێ خه لکی ئه و نازناوه ی لی نراوه نازناوی سولتان الاسلام والمسلمین لا نراوه پاشا مردنی صلاح الدین به کاره ینانی ئه و ناوه له نیو جیگره کانیدا بلاو بیه وه تا ئه وه ی هه موو

نازناوی سولتان تهنه له بهر پرسى میسر دهنگدرا تا خوا سه‌ری بخات چونکه نه و ئیستا بالاترین و شه‌ره‌فمه‌ندترینی پاشایانه بۆ پله‌ی گه‌وره‌ی یه‌که‌مین و کۆتایه‌کان له ئه‌میری باوه‌ردارانیشه‌وه شه‌ره‌فمه‌ند بووه به‌وه‌ی شیوه شه‌ری به‌پێی مه‌زه‌هه‌بی چوار پێشه‌واکه ده‌سه‌لاتی داوه‌ته ده‌ست^۱

قاھیره‌یش له ئه‌نجامی ئه‌مه‌دا ناویانگێکی ئایینی و زانستی به‌رفراوانی هه‌بوو و بووبه‌مه‌لبه‌ندی خیلافه‌تی عه‌باسی، له‌وباره‌یه‌وه جلاله‌دینی سیوتی (ج ۲ می ۶۶) ده‌لالت: (ئیمان و زانست له‌گه‌ڵ خیلافه‌تدان له‌هر کۆیدا بێت، جا کاتێک میسر بوو به‌ دارولخیلافه‌ شان و شکۆی په‌یدا کرد و دروشمه‌کانی ئیسلام

سه‌رکرده‌کانی ئه‌یووبی بنه‌ماله‌ی ئه‌یووبی گرتوه‌ تا ئه‌وه‌ی سولتانه مه‌ملوکیه‌کا نه‌ و ناز ناوه‌یان له‌سه‌ر خۆیان کورتکرده‌وه بۆ ئه‌وان جگه‌ له‌خۆیان بپروانه

۱ - مه‌به‌ستی ئێین شاهین به‌چوار پێشه‌واکه داد وه‌رانی چوار مه‌زه‌هه‌بی سوننه‌یه له‌سه‌ر ده‌می فاتیمی داد وه‌ری له‌میسر له‌سه‌ر مه‌زه‌هه‌بی ئیسماعیلی تا وه‌زیر ئه‌بو عه‌لی ئه‌حمه‌دی کوپی ئه‌فزه‌ل له‌ کۆتایه‌کانی سه‌ر ده‌می فاتمیدا دادوه‌ری له‌ده‌سه‌لات دانا هه‌ریه‌که به‌مه‌زه‌هه‌بی خۆی حوکمی ده‌کرد دادوه‌ری شافعی دادوه‌ری مالیکی دادوه‌ری ئیسماعیلی و دادوه‌ری ئیمامی به‌م هه‌ولێ و یستی سنور بۆ قه‌ه‌م په‌وی مه‌زه‌هه‌بی ئیسماعیلی دابنیت له‌سه‌رده‌می ئه‌یووبیشدا تهنه‌ دادوه‌ری شافعی مایه‌وه‌ به‌و جۆره به‌رده‌وام بوو تا سولتان زاھیر بیبریس هات گۆڕانێکی ریشه‌یی له‌نیزامی دادوه‌ریدا له‌سالی ۶۶۳ کۆچی و ۱۲۶۵ی ز ئه‌نجام داو ئه‌یووبیست دادوه‌ری شافعی به‌ته‌نھا هه‌موو دادوه‌ری به‌ده‌ست به‌یئت چونکه ئه‌مه توپه‌ کردن و که‌نار خستنی مه‌زه‌هه‌کانی تری ئی که‌وته‌وه بۆیه دادوه‌ر دادوه‌ی خسته‌ ده‌ست چوار دادوه‌ر که‌ هه‌ریه‌که‌و سه‌ربه‌مه‌زه‌هه‌بیکه چوار مه‌زه‌هه‌به‌که بوون مۆه‌تیشی پێ دان تا له‌به‌شه‌کانی ولاتدا نوێنه‌ر بۆخۆیان دابنێن به‌مه‌رجێک د

اد وه‌رانی شاعی سه‌ربه‌رشتی هه‌تتیوان و ئاوقاف و کاروباره‌کانی به‌یتولممالی له‌ده‌ستدا بمی‌نیته‌وه به‌و جۆره داد وه‌رانی شافعی پله‌ی له‌انی تر به‌رزتر بوو یا‌شان حنه‌فی ئینجا مالکی دوا جار حنه‌به‌لی ده‌هات له‌سه‌ر ده‌می سولتان ناسر محمادی کوپی قلاوند معالیکي دواي شافعی ده‌هات و حنه‌فی که‌وته دواي مالیکي السبكي طبقات الشافعی ج ۵ ص ۱۳۲ / ۱۳۶، النجوم الزاهرة ج ۷ ص ۱۲۱، ابن شاهین زیده كشف الممالیک ص ۹۲، المقریزی السلوك ج ۱ ص ۵۳۹ / ۵۴۰، سعید عاشور دولة الممالیک البحرية ص ۱۵۲، محمد المناوي الوزارة والوزراء في عصر الفاتمي ص ۱۶۹، المقریزی الخطط ص ۲۰۶، رحلة ابن بطوطة ج ۱ ص ۲۲۵.

تیایدا زۆر بوون و بوو بە نشینگەی زانیان و جێنیزی پیاوانی خاوەن فەزڵ).
 وێرایی ناویانگی ئایینی و زانستی قاھیرە، لێرەدا ناویانگیە بازرگانیەکیشی ھەبوو
 کە وای لە ھۆلاکو کرد بوو لە نامە یەکیدا ناوی بنیت (کروان سرای) بە ھۆی ئەو ھە
 خیلافەت چووێ ئەو بوو بە مەلەبەندیکی بۆ بازرگانیەکی فراوانی چالاک وێرایی
 چالاکێ کۆنەکەیی خۆی، خەلیفەیی عەباسی دووھم ئەبولعەبباس ئەحمەدیش لە
 گومانی ھەندێ لە میژوو نووسان لە پەرگەز و پەرچەلەکی پزگاری نەبوو وەک چۆن
 پیشتر گومانیان ھەبوو لە پەرچەلەکی خەلیفە موستەنسیر، جا لە میژووی ئەبولفیدا
 لە سالی ۶۶۱ ک.دا دەستەواژەیک لە بارەیی خەلیفە حاکم ھاتوو کە گومان
 دەبەخشیت و دەلێت: (لە کۆتاییەکانی ذیلحیجەیی ئەو سالەدا سولتان مەلیک زاهر
 کوپێکی گشتی بەست وکەسیکی ھینا کە لە سالی ۶۵۹ ک.دا لە نەو ھەیی بەنی
 عەباس بوو و بە ئەحمەدی ناو دەبرا و ھاتبوو بۆ میسر، پاش چەسپانی پەرچەلەکی
 بەیعیەتی خیلافەتی پێدا و نازناوی ئەو ئەحمەدی نا حاکم
 بیئەرللا ئەمیرولموئەیین).

باس و خواسی خیلافەتی عەباسی بە بەیعیەتپێدانی حاکم بیئەرللا لە سالی
 ۶۶۱ ک / ۱۲۶۳ ز.دا کۆتایی پێ نەھات و سێ سال لەو پوداوە تێنەپەری تا دوو
 کەس ھاتن بۆ لای سولتان بیبرس کاتیک لە سالی ۶۶۴ ک / ۱۲۶۶ ز. لە دیمەشق بوو و
 یەکیکیان بانگەشەیی ئەو ھە کرد کە موبارەکی کوپی خەلیفە موستەعسەمە،
 دەیویست بەو ھە بلێت کە ئەو لە حاکم بیئەرللا لە خیلافەت شیاوترە،
 دووھمیش کە پەش پێستیکی بوو. دەیوت کە لە نەو ھەیی خەلیفەکانە، سولتان بۆی
 دەرکەوت کە ھەردووکیان درۆ دەکەن، بۆیە ھەردووکیانی برد بۆ میسر، بارەکە
 لەو ھەدا نەو ھەستا، بەلکوو لە ھەمان سالدا (۶۶۴ ک) عەلی کوپی خەلیفە موستەعسەم
 کە لای تەتارەکان دیل بوو ھات بۆ لای سولتان.

میژوو نووسان قسە یەکی وا لەسەر ئەو پوداوانە ناکەن، ئەمەیش ئەو ھەمان پێی
 دەلێت ئەو گومانانەیی لەوکاتەدا لەسەر پەرچەلەکی ئەو دوو خەلیفە یە ھەبوو،
 ئەو ھەیان خستبوو ھەروونی ھەندێ کەسەو کە دەتوانن پۆلی موستەنسیر و حاکم

ببینن یان له وانه یه سولتان بیبرس و ویستبیتی له پشت ئه و که سانه وه به هه ره شه ی لابردن و به یعه تدان به خهلیفه یه کی تر هه ژموونی خۆی به سه ره خهلیفه حاکمدا زال بکات هه رکات خهلیفه بیه ویت دهستوهرداته کارویاری دهو له ته وه یان پیده چیت ویستبیتی مندالانی بنه مالئ عه بیاسی له میسر کۆ بکاته وه _ ئه گهر راست بیت ئه ندامانی بنه مالئ عه بیاسی بن _ تا خۆی دوور بگرییت له مه ترسی په نابردنی هه ندیک له وانه بۆ لای پاشایانی تری موسولمانان و ئه وانیش بیان که ن به خهلیفه، وه ک چۆن ئه قوش برلی له حه له ب پیشت ئه وه ی له گه ل خهلیفه حاکمدا ئه نجامدا.

ئه وه ی جیی گرنگیه ئه وه یه که بیبرس سه رکه وتوو بوو له دامه زرانده وه ی خیلافه تی عه بیاسی له قاهره دا، به وه یش ئه وه ی دایه پال کۆمه له هۆکاره یاریده ده ره کانی دامه زرانندی دهو له تی مه ملوکی، ئه مه ئه وه پوون ده کاته وه که چه ند دهو له ت و که سایه تیه کی تر هه ولیان داوه دوا ی نه مانی خیلافه تی عه بیاسی له به غداد له سالی ١٢٥٨ ز. دا خیلافه ت به میرات بگرن، مه به ستمان به وه یش خیلافه تی حه فسیه له تونس.

حەفسیەکان لقیك بوون له موهحیدهکان و ده درینه وه پال شیخ ئه بو حه فص یه حیای کوپی عومهری هنتانی شیخی هۆزی هنتانه که تیره یه کی مه سموده بوون که دهو له تی موهحیدهکان له سه ر شانی ئه وان پاوه ستا بوو، ئه و شیخه حه فسیه له و که سانه بوو که بانگه وازیان بۆ مه هدی کوپی تومرت ده کرد و له و گه وه که سانه بوو که پالپشتی سولتانی موهحیدی بوون له مه غریب و ئه نده لوسدا، ئه و په یوه ندیه به هاوسه رگری عه بدولواحیدی کوپی و کچی خهلیفه مه نسوری موهحیدی به هیژتر بوو له سالی ٦٠١ ک/ ١٢٠٦ ز. دا بوو به فه رمان په وای ولاتی تونس، کاتیک موهحیدین له ئه نده لوس له به رده م سوپا خاچه رسته ی هاوپه یمانه کاند له جهنگی (العقاب) سالی ٦٠٩ ک/ ١٢١٢ ز شکستیان خوارد و قه له م په ویان له مه غریب و ئه نده لوس دوا ی ئه و کاره ساته دارما، میر ئه بو زه که ریای کوپی عه بدولواحیدی حه فسی له سالی ٦٣٦ ک/ ١٢٢٩ ز. دا سه ربه خۆیی خۆی به فه رمان په وایی ئه فریقیا له

خیلافه تی به نی عه بدولموئمینین له مهراکیش پاگه یاند، به لام له گه لّ ئه ویشدا ته نها نازناوی ئه میری له خۆی نا تا ئاستیک سه رکۆنه ی ئه و شاعیره ی کرد به ئه میرولموئمینین ناوی برد.^۱ ئه و ده ستلّاته هه فسیه هینده ی نه برد له سه رده می ئه بوو عه بدولّلا موچه ممه دی کوپیدا بوو به خیلافه ت و نازناوی موسته نسیر بیللاه ئه میرولموئمینینی له خۆی نا.^۲ (۶۴۷-۶۷۵/ک ۱۲۴۹-۱۲۷۷ن)، هه فسیه کان له پاگه یاندنی خیلافه تی نوئیاندا پشتیان به ست به بنه په ته پئویسته شه رعیه کان له وباره وه، وهك بنه په تی عه ره بی و په چه له کی پئغه مبه رایه تی له پالّ نزیکیان له موه حیده کان، ئه وان بانگه شه ی ئه وه یان ده کرد که له نه وه ی خه لیفه ئه بوو هه فس عومه ری کوپی خه تابن، وهك ده یزانین عومه ر له خانه دانه کانی قوپه یش بوو بالۆیزی قوپه یش له جاهیلیدا له ده ست ئه و بوو، پئغه مبه ر (ﷺ) هه فسه ی کچی عومه ری به هاوسه رگرت.

جا هه فسیه کان به وپئیه ی بنه په تیان قوپه یشیه و سه ر به نه وه ی پئغه مبه رن و له موه حیده کان نزیکن، بۆیه شه رعیه تی پئویستیان به خۆیان ده دا تا خیلافه تی داپماوی موه حیدین به میرات بگرن، ئه وان سوور بوون له سه ر شانازی کردن به و بنه په تیان و باسکردنی له هه موو بۆنه یه کدا، ئه مه یش به پوونی له وته ی نووسه ر و شاعیره کانیاندا به دیده که یین که ناوی عومه ری و فاروقیان لّ ده نان وهك ئیبن خه لدون له قه سیده یه کدا وه سفیان ده کات و ده لئیت:

قوم ابو حفص اب لهم و ما ادراک والفاروق جد اول

۱ - ابن ابی دینار: المونس فی اخبار افريقية و تونس ص ۱۱۸، محمد الباجی المسعودی:

الخلاصة النقية فی امراء افريقية. ص ۶۱

۲ - لیره دا ناکوکیه که هیه له سه ر میژووی پاگه یاندنی خیلافه تی سوننی هه فسی له تونس: زه رکه شی له (تاریخ الدولتين الموحدة و الحفصية)، ص ۳۶ ده لئیت له ۲۴ ی ذیلحجّی ۶۵۰. ک ۱۲۵۳. ز. دا. بووه، له کاتیکدا محمد الرعینی القیروانی ناسراو به ئیبن ئه بی دینار به سالی ۶۵۷. ک ۱۲۵۹. ز. دا. ده لئیت دوا ی پووخانی خیلافه تی به غداد به ده سته ی مه غول. وادیاره پاکی زه رکه شی پاستر بیت به پئی به رفراوانی قه له مپه وی ده ولّته ی هه فسی و به یه ته پیدانی خه لکی مه غریب و ئه نده لوس له ده سه لّاتی ئه وی له پئش پوووخانی خیلافه تی عه ببا سیدا.

خلافەتی حەفسی لە باریکی سیاسیدا ڕاگەیەنرا و چەند سالتیکی کەم لە ڕاگەیاندنی تێنەپەڕی تا خلافەتی عەبباسی لە بەغداد لەسەر دەستی مەغۆل پوختنرا و کۆتا خەلیفەیان (موسە عەسەم بیللا لە سالی ٦٥٦ ک/ ١٢٥٨) دا کوژرا. بە دواي ئەوەدا میر ئیدریسی شەریفی مەککە و خەلکی حیزاز بەیعیەتی خۆیان نارد بۆ خلافەتی خەلیفە موسە نسیر بیللاهی حەفسی و بە میراتگرەوی خلافەتی دارماوی عەبباسیان لە قەڵەم دا.

بێگومان ئەو بەیعیەتپێدانه پایەي خلافەتی حەفسی توندوتۆڵ کرد، چونکە بنەپەتییکی شەری پێدا کە ئەویش سەرپەرشتیکردنی حیزاز بوو (بنەپەتی عەرەب و موسولمانان و پێگە و مەلەبەندی دوو حەرەمی پێرۆن)، لەوبارەو ماکس فەن برشمی پۆژەلاتناسی سویسری دەلێت: حەفسیەکان لە کاتیکیدا خلافەتی موەحیدینیان بە میراتگرت کە لەگەڵیشیدا بە پووخانی بەغداد شتیکی لە شان و شکۆي خلافەتی عەبباسیشیان بە دەست هێنا.

میسر هەستی کرد بە مەترسی ئەو ئامانجانەي خلافەتی نوێ کە دەکەوتە سنوری پۆژئاوایەو، چونکە سیاسەتی میسر هەمیشە دەیویست لەبەر چەند هۆکاریکی ئایینی و سیاسی و ئابووری دەستەلاتی خۆي بەسەر حیزازدا بلۆیکاتەو کە گرنگترینیان دەستگرتن بوو بەسەر دەریای سوور و بازرگانی ئەویدا، جا هەموو ئەو فەرمانەرەوایانەي میسریان لە دەستدا بوو وەك تۆلۆنی و ئەخشییدی و فاتیمیەکان سوور بوون لەسەر بلۆکردنەوێ دەستەلاتی خۆیان بەسەر حیزازدا، پاشان ئەییوبیەکان لەسەر هەمان سیاسەتی حیزازی چوون تا ئەوێ نازناوی (خودا مولحەرەمەین) یان لە خۆیان نابوو ئەو نازناویش دواي ئەوان بۆ مەمالیک و عوسمانیەکان مایەو.

سولتان هەزار بیبریس لەسەر هەمان پێگە چوو و چالاکیەکی گەورەي تێدا نیشان دا، ئەو پێي وابوو سیاسەتی دەولەتی حەفسی دژ بە سیاسەتی تەقلیدی میسرە بەرامبەر بە حیزاز، بۆیە هەولیدا خلافەتی عەبباسی لە قاھیرە و لە سالی ٦٥٩ ک/ ١٢٦١. دا زیندوو بکاتەو، لەمەو دەیویست مەککە و مەدینە

له دهست قهله مپه وی حه فسیه کان بستیئت و به ناوی خیلافه تی عه بباسیه وه دهسته لاتى خۆی به سه ر حیجاز و ده ریای سووردا دریژ بکاته وه.^۱

ئه وه ی هۆکاری لا کردنه وه بوو به لای ئه و بواره دا ئه وه یه که ئه و نازناوی خه لیفه ی عه بباسی یه که م له قاهره گرتیه به ر که موسته نسیر بیللا بوو، هه مان ئه و نازناوه بوو که خه لیفه ی حه فسی له تونس له خۆی نابوو، من پیم وانیه لی کچوونی ئه م دوو نازناوه ته نها پیکوپیک یان ئه ندیشه یه ک بوو بیت هینده ی پیم وایه که جوړیک له پکه به ری بیت، بۆ پالپشتی ئه مه یش هه ندیک له سه رکده چاو له دهسته لاته کان ئه و پکه به ری ی نیوان خیلافه تی قاهره و خیلافه تی تونسیان قوسته وه بۆ به دیه تانی نیازه شه خسیه کانی خۆیان، جا بۆ نمونه ئیبن خه لدون ده گپرتیه وه که له سالی ۶۶۲ ک/ ۱۲۶۵ ز. دا والی ته نه که به ئیبن ئه میر ناسرابوو راپه پی و وتاری خوینده وه بۆ خه لیفه ی حه فسی به رپرسی ئه فریقیا، پاشان وتاری خوینده وه بۆ خه لیفه ی عه بباسی له قاهره، پاشان وتاری بۆ خۆی خوینده وه و دوا جار له سالی ۶۶۵ ک/ ۱۲۶۱ ز. دا کوژرا.

هه رچۆنیک بیت، گرنگ ئه وه یه سوڵتان بیبرس که وته په یره وکردنی سیاسه تی حیجازی به کرداری و یه که م جار چه ند چاکسازیه کی له هه ره می پیروزی پیغه مبه ردا (ﷺ) ئه نجامدا و به رگی نارد بۆ که عه خیر و به خشش و زه یت و بۆن و شمه کی تری نارد بۆ ئه وی، دواتر بیبرس له سالی ۶۶۷ ک/ ۱۲۶۹ ز. دا فره زی هه جی به جیگه یاند و له خوا ترسی و پیزیکی بی کوتای نیشاندا، به لام له گه ل ئه مه یشدا نیاز و به رژه وه ندیه سیاسیه کانی خۆی له بیر نه کرد و پشتیوانان حه فسیه کانی لابر و وتاری له حیجازدا بۆ خه لیفه ی عه بباسی و دواتر بۆ سوڵتانی میسر خوینده وه، هه ره که میر شه مسه دین مه روانی وه ک نوینه ری خۆی له پال شه ریفی مه که که دا دانا، کورته ی قسه ئه وه یه که قه له مپه وی سوڵتانی میسر له زه وه یه کانی حیجازدا به هیژ بوو و وتار و درا و و ناردنی به رگی سالانه بۆ که عه هیما ی ئه و قه له مپه وه بوو هه موو ئه مانه یش کاری بیبرس بوو که له ناو کۆمه له لایه نه کانی پالپشتی ناو خۆیی و ده ره کی ده وه تی مه ملوکیدا بوو.

نهمه و بیبریس به گرینگیدان به دوو حهرمی پیروژه وه نه وهستا، به لکورو له سالی ۱۲۶۱ ز. دا فرمانیکرد به ناردنی پیشه ساز و پیشه گران بۆ نۆزه نکرده وهی (قبه الصخره) له قودس و مزگه وتی ئیبراهیم خه لیلی (علیه السلام)^۱ نوێ کرده وه و واثیقتهای سه رکرده کانی بۆ وه قص دهرهینا، ههروهک له سالی ۱۲۶۱ ز. دا فرمانیکرد تا بونیادیك عهین جالوتدا دروستبکریت که ناسرا به (مشهد النصر) وهک هه میشه مانه وهی یا دهوری نه وه سه رکه وتنه گه وهی که موسولمانان له وی به دییان هینا.

بیبریس به وهیشه وه نه وهستا، به لکورو که وته دامه زراندن و بنیادنانی مزگهت و خویندنه، جا له په بیعولئاخیری سالی ۶۶۰ ک/ ۱۲۶۱ ز. دا دهستی کرد به بنیادنانی خویندنه ناوداره که ی خۆی له سه ر شوینه واری یه کیک له قیتاعه کانی کۆشکی گه وهی فاتیمی و له سالی ۶۶۲ ک. دا بنیادنانه که ی ته و او بوو.^۲ له گه ل نه وهی نه وه خویندنه له سه رده می خودی مقریزیدا (ت ۸۴۵ / ۱۴۴۳) ویران بوو، به لام به شی زۆری تا سالی ۱۸۷۴ ز. دا مایه وه کاتیك له وساله دا شه قامی نیوان مهیدانی به یتولمه قدیس بۆ بازاری مزگه رای به رامبه ر به مه زارگه ی سولتان قلاون به ویدا تیپه پی و بری، مناره که ی نه وه خویندنه گه یش له سالی ۱۸۸۲ دا داپما و نه مپۆ ته نها پوو به ری ۱۱/۵ مه تری لیما وه ته وه.^۳

بیبریس خۆی له زانایان و پیاوانی ئایینی نزیک کرده وه و لیئی ده گێر نه وه که چوار جار سه ردانی نه سه که نده رییه کردوه و له هه موو سه ردانیکیدا جیده ستیکی به جی هیشته وه که به لگه یه له سه ر گرنگیدانی پی وهک توندوتۆلکردنی شوره کانی و به هیزکردنی که شتیگه لی و پاککردنه وهی که ندا وه که ی له وه لمه ی که دایپۆشیبوو و سه ردانکردنی گه وره شۆفیان له زاناکانیان وهک شیخ قه باری و شیخ شاطبی، به وه پیناوانه و چه ندیکی تریش بیبرس سه رکردایه تی جیهانی ئیسلامی له پووی شه رعی

۱ - ابن خلدون: العبر ج ۷ ص ۱۹۶

۲ - المقریزی: السلوك ج ۱ ص ۵۰۲-۵۷۹

۳ - Creswell: the madrasa of baibars, op. cit. p. ۱۳۱ - ۲

و عورفیشه وه گرته دهست و سه رکرده موسولمانه کان ده هاتنه قاهره و دیمه شق
بۆ چوونه خزمه تی و نیشان دانی گوپراهی و شوینکه وته بیان بۆ بیبرس، نه مه زامنی
دامه زرانندی ده وله تی مه مالیک بوو له سه ر چهند بنه په تیکی چه سپاو.

۳- ده رباز بوون له ره گهزه نه یاره نه ییویه کان؛

دوای نه وه تاکه کی شهیه ک که به ره و پووی بیبرس ده بوویه وه و هه په شهی له
ده وله تی مه مالیک ده کرد، بریتیبوو له پاشماوه ی نه ییویه کان و پرای نه وه ی
مه نسوری به رپرسی حه ما و نه شهرف موسای به رپرسی حیمس هه واداری خۆیان بۆ

۱- ناوی شیخ نه بولقاسم موحه ممه دی کوپی مه نسوری مالیکی نه سکه نده رانی ناسراو به
قباریه له بهر پیشه ی گوپ هه لکه نی نه و ناوه ی لیتراوه، هه روه ها قبار به یاریده ری ماسیگرش
ده ورتیت (السلوک ج ۱ ص ۴۴۹) قه باری له شیخ حه سه نی شازه لی دامه زرینه ری ده سه ته ی شازه لی
زانستی وه رگرت و له کیلگه یه کی بچوک دا نیشی ده کرد و له و ماوه ی له ماله وه بوو خه لکی
ده دواند ده لێن کاتیک سولتان بیرس سه ردانی کردوه نه یه توانیوه بیبیسیتیت و له کیلگه که دا
توانیویه تی بیدوینیت، شیخیش نامۆژگاری کرد تا شوره کانی نه سکه نده رییه توند و تۆل بکات،
قباری له ده وریه ری نه سکه نده رییه له سالی ۶۶۲ ک/ ۱۲۶۴ ز. دا مرد و نه و ناوچه ی نه وی تیدا
ده ژیا تا ئیستایش به ناوی نه وه وه یه ابوشامه (الذیل علی الروضتین ص ۲۳۱) المقریزی: السلك
ج ۱ ص ۵۲۳: المندوبی: ابوالعباس المرسی و مسجده ص، ۲).

۱۰- شیخی دنیانه ویست نه بو عه بدوللا موحه ممه دی کوپی سوله یمانی مه عافری شاتیپی
نه سکه نده رییه که له بنه په تدا خه لکی شاری شاتیبه یه له پۆژه لات نه نده لوس، پاشان کۆچی
کردوه بۆ نه سکه نده رییه و له پۆژانی سولتان زاهر بیبرسدا له وی ژیاوه، ناسراوو به په ره ستش
و له خواترسی، له نه سکه نده رییه له سالی ۶۷۲ ک/ ۱۲۷۳ ز. دا مرد و له ویش به خاک سپێردرا و
گوپه که ی له نزیك بینای کارگێری زانکۆی نه سکه نده رییه له و ناوچه ی که به ناوی نه وه وه
ناسراوه، نه مه شیخ نه بولقاسم رعینی شاتیپی نیه که له پۆژانی سه لاهه دینی نه یوی له قاهره
ده ژیا و وه ک مامۆستا له خویندنگه ی فازلیه دانرا و چهن دین کتیبی له بواری ته فسیری قورئان و
حه وت ئیوه خویندنه وه که یدا هه یه، به تاییه ت نه و قه سیده به ناویانگه ی که له بواری
خویندنه وه کانی قورئاندا هه یه تی و به شاتیپی ناسراوه و ۱۷۳ دپه، له قاهره له سالی ۵۹۰ ه.
مرد و به خاک سپێردرا. (ابن خلکان: وفيات الاعیان ج ۳ ص ۲۳۴: المقریزی: نفخ الطیب ج ۱
ص ۲۲۹) السنوبی: ابوالعباس المرسی ص ۱۲۸.

بیبرس راگەیاندبوو، مەلیک موغیث عومەری کوپی عادلی کوپی کامیلی بەرپرسی قەلای کەرک^۱ پۆژیک لە پۆژان لە دژیەتی سولتانەکانی مەلیک ئەوێستابوو هەر لەسەر دەمی ئەببەکی تورکومانێوە، چونکە پیتی وابوو ئەو لەوان شیاوترە بۆ دەستەلاتداری میسر و شام، جا کاتیک بیبرس هاتە سەر دەستەلات بریاریدا موغیث نەهێڵێت^۲ و هەڵمەتیک پیتیستی ئامادە کرد بۆ بەدیھێنانی ئەو پۆژەییە، بەلام موغیث نامەییەکی نارد بۆ خەلیفە حاکم بیئەمرییللا لە قاھیرە و داوای لێکرد سکالای بۆ بکات، خەلیفەیش نامەی نووسی بۆ بیبرس و سکالای بۆ کرد و ئەویش سکالاکەیی وەرگرت و لەسەر موغیث و کەرکیش راوێستا،^۳ بەلام وادیار بوو موغیث لەسەر نیازی پێشوووی خۆی بوو بەرامبەر بە مەمالیک و دەستەلاتەکیان، بۆیە بە نەهێنی نامەی بۆ ھۆلاکو نووسی و هانی دەدا تا شام داگیر بکات و داوای لێ کرد تا ھەک پاشایەکی سەر بە ئەو دایبمەزینێت،^۴ بەلام بیبرس بەم نامە گۆڕینەوێتی نیوان موغیث و ھۆلاکو زانی، و دەیشیڵێن شتی وانەبوو، بەلکوو بیبری لەبەر نیازی دەروونی خۆی بۆ دەرباز بوون لە یەکیک لە میراتگرە شەریعەکانی دەستەلاتی ئەییووبی و نەیارێ دەستەلاتی بیبرس ئەم چیرۆکەیی دروستکردوو.^۵ ھەرچۆنیک

۱- یاقوت (معجم البلدان ج ۴ ص ۲۶۲) دەگێڕێتەوێت کە سێ شوێن ھەن کە بە کەرک ناسراون: یەکەم گوندیکی باشووری لوبنانە، دووھ قەلایەکی پتەو لە بەلقا لە نێوھندی شاخی نێوان دەریای قازم (سوور) بەیتولمەقدیسدا کە مەبەستمان ئەمەیانە، ئەبولفیداو (المختصر فی اخبار البشر ج ۳ ص ۲۶۶) ئەم دووئەنگاریە دەگێڕێتەوێت بۆ ناخۆشیەک لە موغیبەو بەرامبەر بە سێھەمیش گەندیکی نزیک لە بەعلەبەگە.

۲- ژنی بیبرس لە کەرک ئەنجامیداو.

۳- ابن واصل: مفرج الکروب ج ۲ ص ۴۰۰.

۴- Blachet: op.cit. p. ۲. b۷.

۵- شیخی دنیانەویست ئەبو عبدوللا موحەممەدی کوپی سولەیمانی مەعافری شاتییبی ئەسکەندەریە کە لە بنەپەتدا خەلکی شاری شاتییبە یە لە پۆژەلات ئەندەلوس، پاشان کۆچی کردوو بۆ ئەسکەندەریە و لە پۆژانی سولتان زاهر بیبرسدا لەوێ ژیاو، ناسرابوو بە پەرەستش و لەخواترسی، لە ئەسکەندەریە لە ساڵی ۶۷۲/ ۱۲۷۳ز دا مرد و لەوێش بەخاک سپێردرا و گۆرەکەیی لە نزیک بینای کارگێڕی زانکۆی ئەسکەندەریە لە و ناوچەیی کە بەناوی ئەوێوە ناسراو، ئەمە شیخ ئەبولقاسم رعینی شاتییبی نە کە لە پۆژانی سەلاحەدینی ئەییووبی لە قاھیرە

بیت بیبرس پشتی بهست به سیاست و نامه یه کی بۆ عومه ر نووسی و تیایدا جهختی کرده وه له سه ر ئه وه ی که ئه وه له سه ر به لئینی خۆیه تی.

بیبری پئی وابوو خاچه رستان کار ده کن بۆ هاندانی پاشایانی ئه وروپا بۆ کاریکی وه ک ئه وه ی لویسی ئۆیه می پاشای فه رهنسا له کۆتا پۆژه کانی ئه ییوویه کاندای پئی هه ستا، ئه و دوو مه ترسیه ش ده بنه هۆی به ره وه له ناوبردنی ده ولّه تی مه ملوکی، بۆیه هه ولّیدا هاوپه یمان له گه لّ ده ولّه ته ئه وروپیه کان و ئه وانی تریشدا به ستیّت وه ک ئاماده سازی بۆ ئه و مه ترسیه تیکنالاه.

بۆیه له گه لّ میخائیلی هه شته م بالیولوج ئیمپراتۆری ده ولّه تی بیزه نتی له سائی ۱۲۶۲ ز/ ۶۶۰ ک. دا هاوپه یمانی به ست و له سه ر داوای خۆی به تریکیکی ملکانی بۆ نارد تا له ده ولّه ته که یدا سه ره رشتی ملکانیه کان بکات،^۱ له گه لّ ئه و به تریکه دا که ناوی ره شید که مال بوو میرنارسه دین ئه قوش مه سعودی و چه ند ئوسقوفیک هه بوون، کاتیکی گه یشتنه قوسته نتینی ئیمپراتۆر پيشوازی لیکردن و پیزی گرتن و میر ئه قوشی برد بۆ ئه و مزگه وته ی پایته خته که ی که نوژنه ی کردبوویه وه تا موسولمانه بازرگان و پیشه ساز و نیشته جی و گه شتیاره کانی ناو ولّاته که ی نویژی تیدا بکات، کاتیکی بیبرس زانی ئیمپراتۆری بیزه نتی ئه و مزگه وته ی نوی کردۆته وه، فرمانیکرد تا به فه رش و زیپپۆش و بوخورد و عود و گولاه و پاراوه و بۆن خویش بکریّت.^۲

ده ژیا و وه ک ماموستا له خویندنگه ی فازلیه دانرا و چه ندین کتییی له بواری ته فسیری قورئان و حه وت ئیوه خویندنه وه که یدا هیه، به تاییه ت ئه و قه سیده به ناویانگه ی که له بواری خویندنه وه کانی قورئاندا هیه تی و به شاتیبی ناسراوه و ۱۷۳ دپه، له قاھیره له سائی ۵۹۰ ک. مرد و به خاکی سپێردرا. (ابن خلکان: وفيات الاعیان ج ۳ ص ۲۴۴: المقریزی: نفخ الطیب ج ۱ ص ۲۲۹) السندوبی: ابوالعباس المرسی ص ۱۲۸.

۱ - ئه م ناوه له وه مه سیحیه عه ره بانه نرا که دایانه پال کلّیسیای بیزه نتی و مه زه بی په سمی ئیمپراتۆریان گرت به ر، پروانه: basilikai ملکانی وشه یه کی سریانیه که له عه ره بیدا ملکی به رامبه ریه تی و له یۆنانیشدا concise encyclopaedia cinizationp. ۳۶۱

۲ - مه سارمه ی کوپی عه بدوله لیک له سائی ۹۶/۷۱۴ کۆچیدا ئه و مزگه وته ی له سه ر ده می خیلافه تی وه لیدی کوپی عه بدوله لیکدا بنیادنا له سه ر پیککوتنی بیوان بیزه نته و موسولمانان

ههروه ها سولتان بیبرس له گه ل ئیمپراتۆری دهوله تی غه ربی و پاشای سقلیه و ناپۆلی منفردی کوپی فردریکی دوهم هونشتاوفن هاوپه یمانی به ست، و له سه ره تاکانی دهسته لاتیدا له سالی ۶۵۹ ک/ ۱۲۶۱ ز. دا دیاریه کی بۆ نارد که کومه لیک زه رافه و ژماره یه ک دیلی ته ته ری عه ین جالوتی به ئه سپ و شه که ته ته ری هه کانه وه بۆ نارد، ئیمپراتۆریش به دیاریه که سه رسام بوو و پێزی نێردراوه کانی گرت، میژوونووسی گه وه ی ئومه یی جه ماله دینی کوپی واصله ناوبالۆیزی میسریدا بوو که کومه له هه والیککی ئه و بالۆیزه مان له کتیبه که یدا (مفرج الکروب فی اخبار بنی ایوب) پێی ده لیت و باس ده کات که: (من وه ک نێردراوی سولتان ئه عزه م مه لیک زاهر رزکنه دین بیبرس- په حمه تی خوی لی بیت- له مانگی په مه زانی سالی ۶۵۹ دا چووم بۆلای منفرد و له وی به پێزداری له شاریککی ئبنولیه^۱، که پێی ده و ترا برلت لای دانیشتم و کۆبوونه وه م له گه ل به ست و ده بینم ژۆر تایبه تمه نده و زانسته عه قلیه کانی پی خۆشه و ده نووسراوی ناو کتیبه که ی ئوقلیدسی له ئه ندازیاریدا له به رکردبوو، له نزیک ئه و شارهی من لیی دابه زیبووم شاریک هه بوو که ناسرابوو به (لوجاره) و خه لکه که ی هه مووی موسولمان بوون و خه لکی دوورگی سقلیه بوون و وتاری هه ینی تیدا ده خوینرایه وه و دروشمه کانی ئیسلامی تیدا ئه نجام ده درا و له سه رده می باوکیدا که ئیمپراتۆر بوو هه روا بوو بوو،^۲ ئه و که وته دامه زاندنی یانه یه کی زانست له وی تا هه موو جۆره کانی زانسته

که ده یوت مزگه وتیک له قوسه ته تینیه دروست بکری ت. خاچه رسته کان له کاتی شالابردنیان بۆ سه ر قوسه ته تینیه وێرانیان کرد، ده لێن سه لاهه دین هه ولیداوه بنیادی بێنیتته وه، به لام بیه زه نته کان به داواکه ی پازی نه بوون (ابن واصل: مفرج الکروب ج ۲ ص ۴۰۲) العینی: عقدالجمان ورقه ۴۸۱).

۱ - مه به ستی پێی هه ریعی ئه پۆلیایه له باشووری ئیتالیا.

۲ - میژوونوسان ده گۆنه وه که فردریکی دوهم ژۆریه ی موسولمانانی دوورگی سقلیه ی گواسته وه بۆ شاری لوجاره له ئه بولیا له باشووری ئیتالیا له سالی ۱۲۴۹ ز. دا. ئه مه یش له به ر چه ند پیکدادانیککی توندی نیوان موسولمان و مه سیحیه کانی چقلیه دا بوو، بۆیه ئیمپراتۆر له گه ل خۆیدا بردنی بۆ شاری لوجاره و له وی ژۆریه ی کات) ی خۆی به سه ر ده نارد و لییان دالیا بوو. (ماتینوماریو مورینۆ: المسلمون فی سقلیه ص ۲۵)

نه زه ریه کانی تیدا بخوینریت، زۆربه ی ئه و نزیکانه که کاروباره کانیا ن له ده ست بوو موسلمان و له سه ر بازگه که یدا بانگ ده درا و نوێژ ده کرا و صفدیش له باسی ژیا نی ئیبن واصل دا ده لیت که منفرد له کۆپه که یدا به جه ماله دینی وتوو: (ئه ی دادوهر من هه چ پرسیا ریکم له فیه قه و عه ره بیدا نه تا لیت بکه م، پاشا ن سی (۳۰) پرسیا ری لیکرد له بواری بینینه کاند، ئیتر ئه و شه وه ی به وه لام و پرسیا ر برده سه ر و دوا جار ئنبرودای به پوویدا و وتی: (ئانه مه قه شه ی موسولمانا ن) چونکه دادوهر له و گه شته یدا هه چ کتیبیکی پی نه بوو، به لکو و له وه ی که ده یزا نی وه لامی ده دایه وه). هه روه ها ئیبن واصل له و ماوه ی له ئیثا لیا بوو نامه یه کی له مه نتیقدا نووسی و ناوی نا (الرساله الانبرویه) و پیشکه شی کرد به منفرد.

سه رچاوه هاوسه رده مه ئیسپانیه کان ده گیرنه وه که ئه لفونسوی ده یه می پاشای قشتاله که به (عالم^۱) ناسرا بوو دیاریه کی نارد بۆ سولتا ن بیبرس بوندوقدا ری ئه سپی په سه نی عه ره بی بوون، ئه مه ییش له سا لی ۶۵۹ ک/ ۱۲۶۱ ز. دا بوو، بیبرسیش دیاریه کی هاوشیوه ی نارد که زه پافه یه کیشی تیدا بوو له گه ل فیلک و تیمسا حیکی مؤمیا کراو که تا ئه مپویش به ده روازه ی ده رگای پۆژه لاتی لکتدارانی ئیشبیلیه وه یه، گیراوه که ده لیت که سولتا ن بیبرس داوای کچی ئه لفونسوی ده یه می پاشای ئیسپانی کردوو، به لام داواکه ی نه ها توه ته دی.

هه وله کانی بیبرس ته نها له سه ر پاشایانی ئه وروپا نه بوو، به لکو و له گه ل خانی هۆزی زپینیشدا^۲ یا ن مه غولی قه شاقدا که ناوی به ره که خان بوو و یه که م که س بوو له نه وه کانی جه نگیزخان که موسولمان بوو بوو هاوپه یمانی به ست، ولاته که ی خان

۱ - به عالم یا ن حه کیم ناوده بریت چونکه سه ره رشتی نویسنه وه ی (الحوایه التاریخیه الکبری) له میژووی ئیسپانیادا کردوو و بۆ نویسنی پشتی به ستوو به کۆمه له زانایه کی موسولمان و جولوکه و مه سیحی، ئه وانیش پشتیا ن به ستوو به ژماره یه کی زۆری سه رچاوه عه ره بی و بیزه نتی و لاتینی ه کان و هه موو حه ولیه کانی پیشووی ئیسپانیا. هه روه ها له سه رده می ئه م پاشایه دا که به خۆشه ویستی بۆ زانست و زایا ن ناسرا بوو بزوتنه وه ی وه رگیرا ن له تلپله چالا ک بوو

۲ - ده لێن ئه م ناوانه ده که پیتته وه بۆ په نگی خێوه ته کانیا ن.

لە تورکستان لە پۆژھەلاتەوہ تا باکووری دەریای پەش لە پۆژئاواوہ درێژ دەبویوہ و ناسرا بوو بە ولاتی قیستاق یان قفجاق و شاری (صرای) لە باکووری پۆژئاوای دەریای قەزوین پایتەختی بوو.

سولتان بیبری لەگەڵ گەرەمی ئەو دەولەتە ئیسلامیە مەغولە بەرەکەخاندایاوپەیمانی بەست و دەستەئێژدراو و دیاری لە نێواندا ئالوگۆر دەکرا (۱۲۶۱- ۱۲۶۲ ز) ھەرۆک کچی بەرەکە خانیشی بە ھاوسەر گرت و فەرمانی کرد تا لەسەر مینبەرەکانی قودس و قاھیرە و مەککە و مەدینە نزای بۆ بکڕیت.^۱ بیگومان ئەو ھاوپەیمانیە بە سروشتی خۆی دژ بە دوژمنی ھاوبەشی ھەردووکیان بوو کە دەولەتی ئیلخانەکانی فارس بوو کە ھۆلاکو و کۆرەکانی فەرمانپەرەواییان دەکرد و فارس و عێراقی دەگرتەوہ و تەبڕیز یان مەراغە پایتەختی بوو، مقریزی دەگێڕنەوہ کە بیبرسبەرەکەخانی ھان دەدا تا لەگەڵ ھۆلاکو بجەنگیت و لەسەر ئەویش ئارەزووی بۆ دروست دەکرد.

بیبرس بەمە دەستبەردار نەبوو، بەلکوو لەسالی ۶۶۰ ک/ ۱۲۶۲ز دا ھاوپەیمانی بەست لەگەڵ عیزەدین کە یکاوسی کوپی کە یخەسەرەو سولتانێ سەلجوقیەکانی پۆمدا و بەلئینی پێدا دژ بە روکنەدینقلج ئەرسلانی برای و دژ بە ھۆلاکو و چاوچنۆکیەکانی لە ئاسیای بچووکدا یارمەتی بدات، بیبرس وەک ئامادەسازی بۆ پالێشتی سولتان عیزەدین دژ بە روکنەدینی برای و دژ بە مەغول سەربازەکانی خۆی نارد بۆ دیمەشق و حەلەب.^۲

دیارە ئەو ھاوپەیمانییتیانە بە ستران و ئەو بالۆیزانە لە نێوان سولتانێ مەملوکی و میسر و نێوان پاشایانی دەولەتانی چواردەوری لە پۆژھەلات و پۆژئاواو دا ئالوگۆر دەکران، دەولەتی مەمالیکەکانی بەرەو جۆرە ئاسایشێک برد کە لە پەروی مەغول و خاچپەرستاندا ھەپەشەئێ دەکرا، ھەرچەندە دیارە سەردەمی بیبرس

۱ - ابن واصل: مفرج الکروب ج ۲ ص ۴۰۹ "مفضل بن ابی الفضائل: النہج السدید ص ۴۵۴ -

که له شالوای خاچپه رستی بۆ سهر میسر به دووره له بهر نه وه یه که ده ولته نه وروپیه کان سهر قال بوون به کاروبار و گرفتې خوځان له پوژناو ادا، هه روه که می شالوای مه غولی له سهر دمه که یدا ده که پټه وه بۆ نه و باره بیده نگیه ی کاته ی مه غول دواي گيژه لوکه ی جه نگیزخان و هو لاکو له ولاتانی پوژه لاتدا به لایه نی که مه وه .

۵- قایموقولگردنی ناوچه کانی دهوړوبه رو سهر سنووره کان و گرینگیدان به پوسته :

نه وه ی له بهر دمه ده ولته ی مهملوکیدا مابوو بۆ پالپشتکردنی هیژ و مانه وه ی بریتیبوو له دلنیاکردنی سنووره کانی دژ به شالوای دهره ک و پیکخستنی سوپاکانی و به هیژکردنی که شتیگه له که ی، چونکه مه لبه ندی سهر کردایه تی له جیهانی نیسلامیدا نه وه ی ده یویست بۆ هیژش بردن بیت یان به رگریکردن، بۆیه بیبرس له و بواره وه گرنکترین کاریک بوو پیی هه ستا که ده ولته پټویستی پیی بوو بۆ دامه زراندن له سهر بنه رپه تیکی پته و، یه که م کار نه وه بوو که سولتان له سالی ۱۲۶۱ ز/ ۶۵۹ ک. دا خپله عه ره بیه کانی به سهر باز گرت، نه و خپلانه له سهر سنووری فوراتی بوون وه که عه ره بی خه فاجه و هانی دان تا دژ به هو لاکو بجه نګن دواي نه وه به دیاری و پاره و سامان پازی کردن. ده وتریت نه و عه ره بانه به چاکترین شیوه کاری خوځان نه نجامدا تا نه وه ی هه لمه ته کانیا ن گه یشته دهرگای شاری به غداد.

بیبرس به وه یشه وه نه وه ستا، به لکو له سالی ۱۲۶۲ ز/ ۶۶۰ ک. دا فه رمانی به نویتنه رانی له حه له بدا کرد تا نه و دار و قامیشانه بسوتینن که هو لاکو فیژ بوو له نزیکی نه وانه وه له کاتی هیژش بردنی یو سهر شام سه نګه ری دهرگرت، بۆ نه مه یش به نه ینی ناماده سازی بوکراوه و هه موویان سووتینران که به دريژایی ده پوژ پیگه ده بوون له نامه ده وه بۆ خلاط، به مه بیبرس پیگه کانی به ره و شامی له هو لاکو و سهر بازه کانی بری.^۱ عومه ری وقلقشه ندی باسی شیوه ی نه و سووتاندنه مان بۆ

دهكات و دهلیت: (ته ته ره كان فیروبووون ئالقیان بۆ ئاژه له كانیان دانین نه ده كرد، به لكوو نه وهی له زهوی ده پوا سوودیان لیوه رده گرت بۆ ئاژه له كانیان، کاتیک زهویه کی به پیتیان ده دی ده یانگرت بهر، کاتیکیش پوتله بوايه خویان لی به دور ده گرت، زهوی نه و لات به پیت بوو و به شی نه سپ و ئاژه لی نه وانی ده كرد نه گه به ره و لات ته كان بهاتنايه، جا نه گه بیانسووتاندايه نیازی نه وانیان لاواز ده كرد، به مهیش له هیرش و ههلمهت بردنه سه ر سنوره كان به دور ده بوین، پیکه ی سووتاندنه که یشیان نه وه بوو که پایوان بۆ ئاماده ده كرد و پتوی کتوی و سه گی پایوان هینا و له نه شه که وته کانی شاخه كان و نیو دۆله كاندا بۆ سه یان ده گرت و هه ركات پۆژیکي په شه بایی بوايه ئاگریان ده نا له گوئی پتویه كان، نه وانیش له تاو نه وه دا پایان ده كرد و سه گه کانیش به دواياندا ده چوون و وایان ده زانی پاوه، به مه چی زهوی بوو ده یانسووتاند و په شه بایش له و ئاگره ی ده برد بۆ ده ور به ره که ی، ویرای نه و ئاگره ی پایوه كان له شه وه تاریکه كاندا یان له ده مه و ئیوارانی ته نگژاویدا ده یانناسیه وه).^۱

پاشان بیبرس له سالی ۱۲۶۳ ز. دا فه رمانیکرد تا نه وه قه لایانه چاک بکه نه وه که مه غۆله كان له حیمسه وه تا مۆران ویرانیان کرد بوون، شه مک و خه زینه یشی بۆ نارد، به مهیش هیلکی توندوتۆلی له پۆژه لاتی نوردونه وه تا پوواری عاصی دامه زراند ویرای نه و بورجه چاودیرانه ی که به دریزایی ده ور به ری ناوچه خاچه رسته یه كاندا دایمه زراندن تا پیکه كان له ده ستریزی فره نه چه كان بپاریزن.^۲

هه روه ها بیبرس گرینگیدا به و زنجیره پیکه پووناکیانه ی که به شه کانی ده و له تی به پایته خته وه ده پاراسته وه، نه مهیش بریتی بوو له و بورجانیه ی بۆ چاودیری دانرا بوون و پاسه وان و سه نگه رنشینان به شه و پۆژ سه نگه ریان تیدا ده گرت کاتیک دوزمنیان ببینیایه له وشکانیه وه به ره و پووین دیت وه ک مه غۆل یان له ده ریاوه وه ک خاچه رستان، له لوتکه ی نه و پیکه پووناکیانه وه ئاگریان هه لده كرد

۱ - العمری: التعریف ص ۲۰۱، القلقشندی: صبح الاعشی ج ۱۴ ص ۴۰۱

نه گېر شه و بوايه، نه گېر ش پوژ بوايه دووکه لېان دهنایه وه خه لکيان ناگادار ده کرده وه تانه و نامازانه له پېگه يه که وه بۆ پېگه يه کی تر ده گېشته پايته خت. نه مه وهک زهنگی بېدارکردنه وهی نه مېومان وایه: زورجار نه و که سانه به چهند پې و شوینیک يان جووله يه کی دیاری کړاو نه و کاره يان ده کرد بۆ هه ول دان له باره ی باری دوژمن يان ژماره يان په گز يان هه رشتیکي تری دوژمنه وه، هه رچنده به داخه وه سه رچاوه کان باسی شیوه ی ناردنی نه و نامازه يان بۆ نه کردوین.

نه وه سفه ی که مه قدیسی (ق ۴ ه) و عومری (سهرده می ۸ کچی) له باره ی پوژلی نه و پېگه پوناکیانه وه هیناویانه له بهرگریکاری دژ به مه غول و خاچه رستاندا، بیرۆکه يه کمان پېدنه له باره ی گرنگی نه و پېگانه له بهرگریکاری پوژه لاتی نیسلامیدا، مه قدیسی ده لیت: (کفر سه لام که گوندیکي قیساریه بوو زور گوره و له بار بوو، مزگه وتیکي نایابی تیدا بوو، نه و ناوچه چهند سه نگرېکی له سه ر ده ریا هه بوو، که له ویوه بریار ده رده چوو و که شتیه کانی پوم به دیلی موسولمانانه وه ده هاتن و سی دیلی موسولمانانیا ن به سه د دینار ده فروشت، له هه سه نگرېکدا ده سته يه که هه بوون که زمانی نه وانیا ن ده زانی و سه رقالي نامه کاری دبنه بوون و جوړه کانی خواردنیا ن بۆ ناماده ده کردن، کاتیک که شتیه کانی نه وانیا ن ده بیني^۱ ناگریان ده کرده وه و نه گېر شه و بوايه، نه گېر ش پوژ بوايه دووکه لېان دهنایه وه، له هه ر ناوچه دا و چهند پېگه يه کی پووناکی هه بوون که که سانیکي تیدا بوون و له يه کی که وه بۆ پېگه يه که وه ده چوو، نیت له کاتیکي که مدا هه وال ده گېشته هه مووی و ته پل لیده درا و خه لکی به چک و هیزه وه به ره و نه و سه نگره ده چوون)^۲

عومریش به م جوړه وه سفی پېگه پووناکیه کانی به ره ی پوژه لای به رامبه ر به مه غول ده کات:

(پېگه پووناکیه کان چهند شوینیکي به رز نیشاندانی ناگرن به شه و دووکه ل به پوژ نه مه يش چونکه ولاتی نیران که به ده ست هو لاکوی ته تاری بوو و نه وانیش

لەگەڵیاندا شەپیان بوو، بۆیە لە بەرزایی شاخەکانەوه چەند پێگەیەکیان دانابوو و بەشەو ئاگریان تێدا دەکردەوه و بە پۆزیش دووگەلیان دەنایەوه تا ئەگەر تەتارەکان بەرەو ولات بێن تا لەگەڵیدا بچەنگن یان شالۆی ببەنە سەر هۆشیاری بدەن بە بزووتنەوهی تەتار، جارجارەیش لەسەر چەند بینایەکی بەرزای ديار^۱ لەوێ پێ سەرسنۆرە ئیسلامیەکاندا وەک پیرە و پەمبە تا دەگەشتە لای سولتان لەقەڵای شاخ، تا ئەوێ لە فورات بوو ئەگەر لە فورات بوايە شەو پێی دەگەشت و بە پێچەوانەیشەوه، کاتێک لەوێوە ئاگر یان دووگەل هەڵدەکرا بۆ پووباری جیاچای دیدی دوزمن و هەول لێدانی دەزانرا، یان لەبارەوی ژمارەوه یان شتی تر، لەهەموو پێگەیەکی^۲ دیدەوان و پاسەوان دادەنرا بۆ بینینی پێش و پاشی سوپایان..

بیرس بەوێشەوه نەوێستا، بەلکوو لەسالی ۱۲۶۴ ز. دا فەرمانیکرد بە نوێکردنەوهی بینای ئەو قەڵایانەیی که لەسەر سنووری فورات بوون بە تلیبەت قەڵای پیرەکه ئامیژی جەنگ و چەکی لە میسر و شامەوه بۆ نارد و هەرچیهکی بۆ نارد که خەلک لە کاتی گەمارۆدا بۆ ماوهی دە سال پێویستیان پێ دەبوو تا بەردەوام دپکی ژێر پێی مەغول بن.

لە میسریشدا سولتان فەرمانیکرد تا لای دمیاتناوه پێژگەیی نیل بپرن و بەرد گەلیکی خستە ناوی تا پێگە نەدات کەشتی خاچەرستان تیپەپێتەوه و سەرلەنوێ چەرەسەری دمیات پووبداتەوه، هەرۆک چەند بورجیکی دامەزراند بۆ چاودێری لە پەشید، شورەکانی ئەسکەندەریەیشی نوژەن کردەوه و ئەو پێگە پووناکیەیشی بنیادنايەوه که لەوێ هەبوو.

بیرس بەو ئامادەسازیە بەرگریکاریانەوه نەوێستا، چونکە باری جەنگی وای دەخواست خێراییی هەبێت لە گەیانندی هەوال^۳ و فرمانەکاندا، بۆیە نێزامیک بۆ پۆستە^۴ دانا که هەموو بەشەکانی ولاتی بە دەستەوه بە تۆپیکی هیلی و شکانی و

۱ - عومەری و قەلەشندی ناوی ئەو شوێنانەیان هێناوه، بڕوانە (لندن ۱۹۰۶)

۲ - العمری: هەمان سەرچاوه و هەمان لاپەرە، القەلەشندی: هەمان سەرچاوه ص ۳۹۸

۳ - پۆستە نێزامیکێ پەيوەست بە ئاسایشی دەولەتە وەک دەزگای هەوالگری ئەمڕۆ، کاری ئەم بریتییە لە هەوالگری لەسەر کاربەدەستان و دوزمنانی ولات و گەیانندی هەر

ناسمانی پۆسته وه، مهلبه ندی ئه و تۆره قه لای شاخ بوو له قاهره و له وێه هه موو
لقه کانی هیله کان ده که و تنه وه پۆپه سمه سولتانیه کان ده رده چوون بۆ به شه کانی
ولات و له وێشه وه نامه له فرمانه واکانه وه ده هاتن و نووسینی والیه کانی
ناوچه کان و جیگره کان به خیرایی و ورده کاریه وه ده هاتن،^۱ تا ئه وهی پۆسته له
دیمه شقه وه بۆ قاهره و به پێچه وانه وه له سی پۆژدا ده گه یشت^۲، ئه مه دوا ی ئه وه
هات که بیبری پاره یه کی زۆری به خشی له پێگه ی پێکخستنیدا، بیبرس هه موو
شتیکی بۆ مهلبه نده کانی پۆسته دایین کرد که کارمه ندانی پۆسته پێویستیان پێی
بوو له خۆراک بۆ خۆیان و ئالف بۆ ئاژه لان، ههروهک دایینکردنی ئاو و بوونی
گوندیکی له نزیکدا له بهرچاو گرت تا پێی دلتیا بن و تیایدا به سهینه وه، له هه ر
مهلبه ندیکیشدا کۆمه له ئه سه پکی دانابوو که ته نها ده بوو به بریاریکی سولتانی
سواری ببن، پۆسته چیه کان که سانی لیها توو و ژیر و به توانای گه یه نه ری
زمانه وانی نامه یان له کاتی پێویستدا له نیو خزمه تگوزارانی سولتاندا هه لده بژارد،
ئه وانه پله و پاییه یه کی به پێزیان هه بوو و به پررسی دیوانی داپشتن سه ره رشتی
کارگێری پۆسته ی ده کرد و پاراستنی له وحه ی پۆسته ی،^۳ له دیواندا پی

پووداویکی هه ریمه کانی ولات به پایتهخت، به مجۆره پۆسته ی ده ولت نه وهک پۆسته ی
جه ماوه ر وهک پۆسته ی ئه مۆ. ده لێن وشه ی (به رید) له بنه رته دا لاتینییه (بیزه نتی) پاشان
ئو نیزامه له سه رده می مو عاو یه ی کوپی ئه بو سو فیاندا له پۆمه وه له شامدا گوزاریه وه بۆ ناو
ده ولته تی ئیسلامی و ده سه واژه ی (برید) له یه که م ئاژه لێک نرا که ئه رککی په سمی په یرو
ده کرد، پاشان له خودی که سه که ده نرا، له هیندیش به (ملك البرید) ناو ده برا به قسه ی ئیبن
به توته، له مه غریب و ئه نده لوس پێی ده و ترا (رقاص)، بێگومان کارگێری پۆسته به وه ی که
تۆمار و لیستی ناوی وێستگه کان و ماوه کانی تیدا بوو، ماده ده یه کی ده ولته مهن دی به گه شتیار و
جوگرافییاسه موسلمانه کان ده درا

۱ - له قه لای شاخه وه چوار پێگه پۆسته ده که و ته وه که یه کێکیان به ره و باشوور بۆ فۆمس
ده چوو به ئا پاسنه ی به ئا پاسنه ی ولاتی تۆیه، ئه وی تریش به ره و پۆژه لات بۆ عیدان و
تیشکه کانی سه ر ده ریای سوور، سییه میش به ره و پۆژئاوا بۆ ئه سه کهن ده ری و به رقه سه . بڕوانه :
القلقشندی: صبح الاعشی ج ۱۴ (ص ۲۷۲-۲۸۳).

۲ - دائرة المعارف الاسلامیه: ماده بیبرس الاول.

۳ - ئه و له وحانه له زیو بوون له پویه کی هه ر له وحه یه کدا ده نوسرا (لا اله الا الله محمد
رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی دین کله ولو کره المشرکون - ضرب بالقاهرة

سپێردرابوو، جا کاتێک پۆسته چیه ک دهچوو بۆ بهریدیك، لهوحنی که لهوه پیده دا تا له رۆشتنیدا بیکاته ملی.

باره که له پۆسته ی وشکانیدا نه وهستا، به لکوو دهتوانین ناوی پۆسته ی ئاسمانیش له وه بنیین که مه به ستمان پێی کۆتری نامه به ره که له باری خیراییدا به کار ده هات، ئەو کۆترانه چه ند بورجیکی تایبه تیان له قه لا و مه لبه ند گه لیکی دیاریکراودا هه بوو له هه موو به شه کانی ولاتدا وه ک مه لبه ند هه کانی پۆسته ی وشکانی، به لام له پێی نیوانیاندا دوورترن، جا ئە گه ر کۆتره که له مه لبه ندیکا دابه زیبا، که سانی ناو بورجه که ئەو نامه ی به بالی کۆتره که وه بوو ده یان به ست به بالی کۆتریکی تر تا بیگه یه نیّت به و شوینه ی تر، به وجۆره ده چوو، پوختاری و جه ختکردنه وه گرن گترین تایبه ته مندی ئەو نامه نه بوو که کۆتری نامه به ر ده یگواسته وه، تیایدا بسم الله الرحمن الرحيم و پیشه کی و نازناوی زۆر ده هات و ته نها میژوو و کات و بابه تی خوازاو به شیوه یه کی پوخت هه بووه.^۱ ئەو هیله ی له و نامه نا به کار ده هات ناسرابوو به (الغبار)، چونکه وورد و بچوک و پوون بوو، بۆیه هه ندی جار قه باره ی نامه که له په نجه یه ک درێژتر نه ده بوو.

له مه ی پیشه وه ده بینین ئەو نیزامه و ورده کارییه ی بیبرس داینا بۆ پۆسته، جه نگ بوو بۆ وه ستان له هه ر شێک، که له به شه کانی ولاتدایه، تا بیداری لی وه ربگرن و ئاماده بن بۆ کاتی پێویستی و کتوپر.

(المحروسة) له لایه کی تره وه (عزملولنا السلطان... سلطان الاسلام والمسلمین) بڕوانه: القلقشندی: صبح الاعشی ج ۱۴ ص ۳۷۱).

۱ - القلقشندی: صبح الاعشی ۱۴ ص ۳۸۹-۳۱۴. که گرن گترین به شی که شتیگه له، چه ند که شتی که گه و ره ی جه نگین که بورج و قه لایان له سه ر یوو بۆ به رگریکردن و هێرشبردن ئەو بورجانه له چه ند چینێک پێکده هاتن و له چینی سه سه وهیدا سه ریا زانی تیروکه وان به ده ست ده وه ستان، له چینی خواره وه ی ده ریا وانان هه بوون، کۆگای خواردن و خه زنکردنی ئاویشی له خۆ ده گرت.

۶- به هیژ کردنی که شتیگهل و سوپا:

هه وه جه نگیه کانی بیبرس له و سنوورده دا نه وهستان، به لکوو هه ولیدا هیژکی دهریایی دابمه زینیت، که له پیگرتن له و دوزمنانه ی به کاری بهینیت که له به ره ی دهریاوه شالاو دینه سهر ولاته که ی، له پاستیدا بیبرس دامه زینه ره ی که شتیگهل مه مالیکه، مقریزی ئاماژه دهدات به زۆری که شتیگهل سولتان بیبرس له دهریایی نیل و گرنگیدانی به پۆلی پیشه سازی که شتی که له فستات (میسر) و دورگه ی ره وهز و نه سکه نده ریه و دمامیت بوو تا ئاستیک خوی سهرپه رشتی بنیاددانی (شهوانی)^۱ ده کرد و به ئامیز ئاماده ی ده کرد و له دهریادا به کاری ده هینا،^۲ مقریزی له و یاره یه وه گپانه وه یه کی جوان دینیت که به لگه یه له سهر ئاستی گرینگیدانی بیبرس به که شتیگهل، نه ویش نه وه یه که نێردراوانی پاشای قوبرس

له سالی ۶۸۰ ک. دا هاتن بۆلای سولتان بیبرس بۆ سکالا کردن له به رپرسی عه ککا، سهریانکرد له نیو دار و ته خته دا

سهرقالی پیشه سازی که شتی و له گهل پیشه ساز و سهرکرده کاندای کاری ده کرد، نه وانیش به وه ی که بینیان ترسان.^۳

بیبرس سوور بوو له سهر نه وه ی نه و ته ختانه دابین بکات که بۆ که شتی سازی ده شین، بۆیه پێی له خه لک گرت که کپین و فروشیان پێ بکه ن، له قسه ی میژوونووسانی وه که نه سه عده ی کوپی مه تاتی (کوچکردوی ۱۳۰۹ ز) و عوسمانی کوپی ئیبراهیمی نابلسی (کوچکردوی ۱۲۵۸ ز) و مقریزی (کوچکردوی ۱۴۴۲ ز) بۆمان ده رده که ویت که نه و دارستانه ی نه کاسیا که ته خته که ی بۆ دروسکردنی که شتی به کار ده هات و به زۆری له باشوری ده لتا و سه عیدی میسر و نیمچه دورگه ی سینا هه بوو له سهرده می فاتیمی و نه یوبیه کاندای به ره به ره له

۱ - المقریزی: الخطط ج ۲ ص ۱۸۰، ۲۹۷

۲ - شهوانی: کوکراوه ی شینی یان شونی یان شنه یه .

۳ - المقریزی: الخطط ج ۱ ص ۶۰۱

۴ - الاسعد بن مماتی: القوانين و الدواوین ص ۲۴۵-۳۴۸.

کۆتاییه کانی سه رده می ئه ییووبیدا که می ده کرد و گه وره و بچوک بۆ پتویستی شمه که پتویستیه کانیان خه لکی ده یانپرین و له ماله کانیاندا به زۆری ده یانسووتاندن^۱ به جۆرێک له سه ده ی سیازده ی زایندا تا ئه وه ی له ده وری قاهره له مه ته ریه و قلیوب و جیزه دا به ته واوه تی نه ما، پاشان له سه عید له به نساییه و ئه شمونین و ئه سیوت و ئه خمیم و قوص نه ما له کۆتاییه کانی سه ده ی چوارده ی زایندا و بوو به زه ویه کی کشتوکالی، پاشان مقریزی له سه ده ی پازده ی زایندا دیت و به مجۆره پالپشتی ده کات (هه مووی نه ما و ده سنگیرا به سه ر ئه و دره ختانه دا و هه یچی ئی نه مایه وه).^۲

لیره وه ده بینین میسر کاتیک زاهر بیبرس له نیوه ی دووه می سه ده ی سیازده دا فه رمانپه وایی ده کرد، هه یچی ئی نه مابوو یه وه جگه له چه ند پاشماویه کی که ناری دارستانی ئه سیکا له ده وری شاری سویس له بیابانی سینادا^۳ که به گشتی به شی پتویستی ده ولته ی نه ده کرد، ئه ویش پشتگیری ئه مه ده کات ئه وه یه که بیبرس دار و ته خته ی ناوچه ی صالحی، قۆرخکرد بۆ دروستکردنی که شتی و پێگرتنی خه لک له کپین و فروشتنی .

هه روه ک ناچار بوو دره ختیک له دوورگه ی په وخته بپریت بۆ به کارهێنانی ته خته که ی له دروستکردنی که شتیگه لی نویدا له جیاتی ئه و که شتیگه له ی به پتی کردبوو بۆ دوورگه ی قوبرس، له وێ له که ناراهه کانیاندا له سالی ۱۲۷۱ ز.دا تیکشکا بوو.

ئه و ده سه ته واژه ی که بیبرس له نامه کهیدا ناردی بۆ پاشای قوبرس و تیایدا ده لیت: (ئیه ئه سه په کانتان که شتین و که شتیه کانی ئیمه ییش ئه سپن)^۴ به لگه ی

۱ - عثمان بن ابراهیم النابلسی: کتاب لمع القوانين المخصه فی دواوین ادیار المصریه، ص ۶۰-۴۵ منشور فی مجله الدراسات الشرقيه بدمشق، العدد ۱۶ سنة ۱۹۵۸-۱۹۶۰ .

۲ - المقریزی: الخطط ج ۱ ص ۱۱۰، ج ۲ ۱۹۴.

۳ - سعیدی شور: مدینه السدیس منذ الفتح العربی الی بدایه العصر الحدیث ص ۷۷ (الفصل الثانی من کتاب تاریخ السدیس سلسله بلادنا) (القاهره ۱۹۶۶).

۴ - المقریزی: السلوک ج ۱ ص ۵۹۴ حاشیه ۵ "عبد المنعم ماجد" نظم دولة سلاطین الممالیک رسومهم فی مصر ص ۱۹۱

دهسته وسانی که شتیگه لی مهملوکیه له نه بوونی تهخته، هرچونیک بیت بیبرس هه ولیدا به هاوردده کردنی تهخته و ئاسن له ئاسیای بچووک^۱ و ئیالیاه و دهسته وسانیه قهره بوو بکاته وه و توانی که شتیگه لیکی په نجا که شتی ئاماده بکات.^۲

گرنگیدانی بیبری به به هیژکردنی سوپاکه ی که مترنه بوو له گرنگیدانی به کاروباره جهنگیه کانی پێشتر، بۆیه مه مالیکی زۆری له په گه زی خۆی (قفجاق) کپی^۳ به قسه ی قلقشندی ئه گه ر هاوردده گه ز بوونایه، له سه رده می بیبرسدا چه زیکرد قفجاقه کان زیاد بکات تا ئه وه ی میسر پرپوو له وان و ئه وانی گرتیه وه و سه رکرده کانی سوپاکه ی له وان بوون و گه ورده کانی خاکه که یشی له وان بوون، ئیسلام سوپای هه لویستی ئه وانی ده کرد له پاراستنی ئاییندا چونکه ئه وان دلسۆزانه له پیناو خوادا جیهادیان ده کرد).^۴

قلقشندی ده گێرپێته وه که زۆریه ی ئه و مه مالیکانه له قهشاقه کان بوون که مه به ست پێی هۆزی زیڕینه، مقریزی ده گێرپێته وه که ئه وانه به تاییه ت له ولاتی تورکستانه وه ده هاتن، ده توانین به ئاسانی ئه و دوو گێرپێته وه یه پیکه وه بگونجین چونکه هۆزی زیڕین ده ستیانگرتبوو به سه ر به شیکی تورکستاندا که ئه ویش

۱- به توته (ق ۱۴ م) ده گێرپێته وه که شاری (علايا) له سه ر که نارای ئه نادۆل تهخته ی زۆر بوو و له وێه ده برا بۆ ئه سکه نده ریه و دمیاط (رحلة ابن بطوطة ج ۳ ص ۲۵۷) هه روه ها ئیبن ئیاس ده گێرپێته وه که وا باو بوو کۆمه لیک له سه رکرده و سه ربازه کان به کۆمه له که شتی به وه ده جوون بۆ شوینیک که ناسرا بوو به جون یان (الجون) بۆ ئاماده کردنی تهخته، پای زیاتر وایه مه به ست به (جون) شاری بیرى تورکیه له سه ر که نارای ئه نادۆل (ئاسیای بچووک) بپوانه: ابن ایاس: صفات لم تنشر فی بدائع الزهور ص ۳۷ حاشت، بدائع الزهور ج ۲ ص - ۱۸۲

۲ - المقریزی: السلوك ج ۱ ص ۴۴۷

۳ - دیاره بیبرسی له ولاتی قفجاق یان قهشاق له دایک بووه له سالی ۱۲۲۳ز/ ۶۲۵ک. دا و به شیک له ژبانی سه ره تای خۆی له وێ به سه ر بردووه تا ئه وه ی له ئه نجامی هه لمه تیکی مه غۆلدا بۆ سه ر ئه و ولاته له سالی ۱۲۴۲ز/ ۶۴۰ک. دا فروشراوه به بازرگانیکی کویله. بپوانه (دائرة المعارف الاسلامیه، ماده بیبرس الاول).

۴ - القلقشندی: صبح الاعشی ج ۴ ص ۴۵۸

باکووری خواپزم و زهوی دهشتی باکوور بوو، بویه قلقشندی پیتی دهلیت (مملکت توران خوارزم و القبشاق) ^۱ نه گهر بگهینه نه وهی نه و مه مالیکانه له بنه پره تیکی تورکستانین، له راستیدا نه وان له ولاتی قبشاق له باشووری فلجاوه هاتوون بو میسر.

هرچونیک بیت، نه واپه یوهندی باشی نیوان بیبری و بهرکه خان ئاسانکاری کرد بو به دهسته یینانی نه و مه مالیکه قفقاقانه تا کهسانی تر، به لام به دهسته یینانیان نه وهی ده خواست که بگه نه که نارواه کانی ده ریای پرهش به ئاسانی، بیبرس به هوی بالوئیز و دیاریه کانیه وه زانی له ئیمپراتوری بیزهنتی میخائیل بالیولوجه وه پره زامه ندی به دهستبخت بو تیپه پینی دوو کهشتی میسری پر به مه مالیک له پیگه ی بسفورپه وه بو ده ریای پرهش که له یه ک سالدا هه بوو یه کجار بیتن و بچن. ^۲

پاشای ولاتی قفقاق چاکترین ولات بوو به دهسته یینانی ژماره یه کی زوری مه مالیک، چونکه گهلانی نه و ناوچه سه ره تایی و کوچهر بوون و کوچی زستانه و هاوینه یان هه بوو له بهر که می له وه پگا و سه ختی کهش و هه واپه دهست به رته نگه ژیان و که م خوراکه وه ده یاننا لاند.

ئاسایی بوو هه ندی کهس کور و کچی خویان بفروشن یان بو نه هیشتنی برسیتیان بیانگوپنه وه به خوراک، وپرای نه وه یش نه و قفقاقانه شالوویان ده برده سه ره کهس و پووس و مه جهر و لانه دراوسیکانیان و چه ندیان بتوانیایه لییان به دیل ده گرتن تا له بازای کویله ی سپیدا بیانفروشن، پاشان شاری صرای ^۳ نکه ی

۱ - القلقشندی: صبح الاعشی ج ۴ ص ۶۹

۲ - heyd ; histoire de commerce du lerant au loyen agetome II.p.۵۵۶

۳ - سرای ده که ویتنه باکووری پوژئاوای ده ریای قه زوین و له سه رده می بهرکه خاندان دروستکرا، سه رچاوه ئیسلامیه کان واه سفی ده که نکه شاریکی گه وره یه و بازارپ و حه ام و مزگه وتی هه یه و چه ند دهسته یه کی جیاوازی خه لکی تیدابوو وه ک پووس و مه غول و پۆم و سه ره کهس، هه ردهسته یه کیان له له لایه که وه بوون، بازرگانه نامۆکانی خه لکی عیراق و میسر و شام و ناوچه کانی تر له شوئینیکی تایبه تدا ده ژیان که به شووره چواره ور درابوو تا مال و

دەستەلاتیان بوو بە پێگەیەکی گەورەیی بازرگانان و کۆیلەیی تورک و شەرکەسی و مەجەر و لان، ئەمەیش چەند نەینێیەکی زۆری ئەو پەرەگەزانەن کە چینی مەملوکی لە میسر دا ئی پێکدەهات، لەو پەرەگەزانەو کە پەرەگەزی فەججاقی تیدا زۆر بوو، بیبرس پێزەکانی سوپاکەیی خۆی پێکرد تانەو هەیی گەیشتنە چل هەزار سوار، میژوو نووسان لەو بارەییو پێمان دەلێن کە کۆمەلێک لە مەغولی فەججاق لەسەر دەمی بیبرسدا بە پەنا خوارییو هاتن بۆ میسر و چوونە ناو سوپاکەییو، ئەو کۆمەلانەیش ناسران بە (وافیدی) و (وتەری مۆستەئەنە)، لەسەر تادا لەسالی ۱۲۶ ز.دا (کۆتاییەکانی سالی ۶۶۰ک) دووسەد سوار دایانە پال میسر، پاشان لەسالی ۱۲۶۳ز.دا هاتن بۆ میسر.

بیبرسیش پێشوازی لەو سەربازانە کرد و بەرگی کردە بەریان و پێزی گرتن و لە کۆمەلە بینایەکاندا دایان کە بەتایبەت بۆ ئەوان دروستکرا بوو لەنزیک (اللوک) لە دەرەو هەیی شاری قاهیرە لەوکاتەدا، پاشان گەورەکانیانی کرد بەسەرکردە و ئەوانی تریشی لەناو دەرایی و مەمالیکەکانی خۆیدا دانا ئەو تەتارانە لەناو خۆیاندا پێکخستن و نەریتی خۆیان هێنا کە کاریگەریەکی گەورەیان هەبوو لە پێکخستنە مەملوکیەکاندا بە بەلگەیی و تەکەیی مفریزی:

(پاشان لە پۆژانی مەلیک زاهر بیبرسدا وافیری زۆر بوون و خاکی میسر و شام پێبوو لەدەستەیی مەغۆلەکان و نەریت و پێ و شوینەکانیان بۆلایوونەو).^۱ لەسەر ئەو بنەرەتە سوپای مەمالیک لە چەند دەستەییەکی نامۆیان پێکدەهات کە

سامان و شەکیان پارێزراو بێت. کاتێک ئیسلام لەو بەرانەدا بۆلایووییەو ئەو شارە بوو بە جی نیازی زانیان و ئەدیانی هە کۆتەبەینی پازی و سەعدەدینی تەفتازانی و کەسانی تر، بپوانە: الرمزی، تلفیق الاخبار ج ۱ ص ۴۱۱-۴۱۳ "القلقشندی ج ۴ ص ۴۵۷).

۱ — المفریزی: الخطط ج ۲ ص ۲۲۱، بولیاک بۆ ئەو نمونەییە دینیتەو و دەلێت (مەمالیک) پێبازی سەرەکی ئیقتاعییان لە ئیمپراتۆریەتی مەغولی وەرگرت، دواتر یاسا ئیقتاعییەکانیان لەپێی دانەرەان و بەپێی یاساکی شەریعەتی ئیسلامی نەبوو، بەلکۆ لەپێگەیی پەردەدار و لەسەر بنەمای یاساکی جەنگیزخان بوو، بپوانە poliak;some notes on the feudal system of the mamlouks.j,r,a,s,۱۹۳۷p.۹۷

سەرکردە یەکیان سەرکردایەتی دەکردن کە بە ئەتابەگی عەسکەر ناسرابوو، وەك پێشتریش وتەمان ئەتابەگ بە واتای میسری بە باوک دیت، دواتر واتای سەرکردە ی سوپای دەدا بە وەرپێنە ی کە ئەو باوکی سەربازگە یە، چونکە ئەو واتا لە گەڵ ئەو مۆرکە ی دەولەتی مەمالیکدا دەگونجێت کە بە پلە ی یە کە م پشتی دە بە ست بە پە یوەندی نێوان مامۆستا و مەمالیکە کە ی، ئەو دەستە و تاقمانە ییش کە سوپای ئی پێکدە هات بە مجۆرە بوون:

‘ مەمالیکی سولتانی: ئەمە بریتییوون لە مەمالیکەکانی سولتانی پێشووەکان، پاشان مەمالیکەکانی ئەو سولتانی کە بۆ خۆی دەیهێتێن، بۆیە بە ناوی ئەجلاب و جەلبابە ناسرابوون، لەوانە ییش دەستە ی خاسکی یان ئەحداث کە تاییبە تەندیان لە مەمالیکی سولتانی ئەو بوو کە ئەندامەکانی هەر لە تەمەنی بچوکیە و دەهێترانە خزمەت سولتان، ئەویش ئەو بوو کە پەروەردە و ئازادکردنیانی لە خۆ دەگرت، مەمالیکە سولتانیهکان لە هەموو سەربازانی تر شان و شکۆیان زیاتر بوو و لە سولتان زیاتر نزیک بوون و زەویان زیاتر بوو و سەرکردەکانیش لەوانە وە فەرمانیان وەرگرت، جوندولەلقە: ئەمانە پێشەگە رانی سەربازان بوون لە ئەو کانی مەمالیک کە ناسرابوون بە (ئەولادوناس) (کوپانی خەلک) ئەمانە لە سەر ئەو پارە ئازاد بوون و مەمالیک نەبوون و زۆرینە ی سوپا بوون لە کاتی جەنگدا و کاتی ئاشتیدا پێشەگەر و پێشە ساز بوون، هەموو چل کە سێک موقەدەمێکیان هەبوو کە دەستەلاتی بە سەریاندا نەبوو مەگەر تەنها لە وکاتە ی کە سوپا دەچوو بۆ جەنگ ئەوان زیاتر لە یە دەگی سوپا دەچوون، بە تێپەرپوونی کات زۆریە ی جوندولەلقە بوون بە خەلکی میسر، هەروەها جوندولەلقە لە شامیش هەبوون کە خەلکی شامیان لە دەست دەگرت و جێگیرایەتی ناوچەکانیان بە سەردا دا بەش دەکرا.

مەمالیکی سەرکردەکان: ئەمانە لە مەمالیکی سولتانی دەچوون، بەلام راستە و خۆ سەربە سەرکردەکانیان بوون و ئەو یە کە جەنگیانە یان ئی پێکدە هات کە سەرکردەکان لە گەڵ سولتاندا لە کاتی چوونیدا بۆ جەنگ لە گەڵ خۆیاندا دەیانبردن.

به و جوړه بیبرس سه رنوسه ر و پایته خته مهملوکیه کانی ده و روبه ری ده ولته تی قایمو قوّل ده کرد و سوپاو دهسته کانی سوپای پیکده خست و گرنگی به که شتیگل و پوسته ده دا که له گرنگترین پالپشته پیو یستییه کانی بنیادنانی ده ولته تی مهملوکی بوو له سه ر چند بنه مایه کی جیگیر، به لگی نه وه یش نه وه یه که بیبری به هو ی نه سوپا و که شتیگل و قایمو قوّل یانه وه توانی نه و پوّل بگیړیت که نه و یش نه رکه که ی سه لاهه دینی نه ییووبی بوو له جهادی دژ به خاچه رستان و هاوپه یمانان له شام و نه و به بوو و پرای جیهادی دژ به مه غوّل.

۷- هه ولته کانی بیبرس له لیّدانی مه ترسی خاچه رستیدا :

یه که م: میرنشینه خاچه رستیه کانی شام

پیشتر باسی سه قامگیری مه لیک لویسی نویه ممان له فه له ستیندا کرد که هاو ده م بوو له گه ل پوژانی یه که می دامه زرانندی ده ولته تی مه مالیکدا کاتیک نه ییووبیه کان به توندی داوای کورسی دهسته لاتی میسریان ده کرد و له گه ل مه مالیکه کاندا له جهنگدا بوون، لویسی نویه م به لیژانی خو ی توانی نه و ململانییه له به رژه وه ونندی خویدا بقوژیته وه و نارامسیکی خو یه وه شکستی مه نسوره چاک بکاته وه به هو ی نه و سیاسه ته نه ره مه وه لویسی نویه م توانی ژماره یه کی زوری دیله کانی سوپا که ی نازاد بکات و چی مال و سامانی قیدی هه یه له کوّلی خو ی بکاته وه و پرای به ده سته یانانی به لیّنی سوّلّتان نه ییه که به وه ی نه گه ر دژی به نه ییووبیه کان بداته پالی نه و به یتولمه قدیسی ده داته ده ست، پاشان خلیفه ی عه بباسی ده سستی وه ردایه باره که و ململانیی نیوان هه ردوولای یه کلا کرده وه و هیوای خاچه رسته داگیر که ره کانی نه هیشت و لویسی نویه میش ناچار بوو بگه ر پیته وه بو ولاتی خو ی و به بی هیوایی له سالی ۱۲۵۴ز دا پاش سه رنه که وتنی له گوړپنی باری سیاسی فه له ستین و پالپشتی مه لبه ندی خاچه رستان تیایدا به ره و ولاتی خو ی ملی نا، هه رچه نده توانی به مانه وه ی له و ی گیانی مه عنه وی نیوان خاچه رستان له شامدا به رزبکاته وه دوا ی نه وه ی پیگه کانی فریاد په سی سه ر یازی نه و روپایان لی دابرا بوو،

ماوەی دوای کۆچکردنی لویسی ئۆیەم تا کاتی دەستەلاتداری بیبرس بەسەر میسرو شامدا لە (۱۲۵۴-۱۲۶۰ ز) ماوەی ئارامش و ناشتی نێوان خاچەرستان و موسولمانانە بەهۆی سەرقالبۆونی ھەریەکەیان بەو گرتە ناوخۆیانەی خۆیانەو ھە بەشەکانی پێشتەدا قسەمان لەسەر کرد.

ئەو بارە ھێندە نەبرد کە لەسەردەمی بیبرس و جیگیرەکانیدا بەتەواوەتی گۆڕا، دەبینین سیاسەتی میسری بەرامبەر خاچەرستان لە شامدا مۆرکی توندوتیژی و رقی لەخۆ دەگرت و ھۆکاری ئەوەیش دەگەرێتەوە بۆ ئەوەی خاچەرستان دژ بە مەمالیکەکان یارمەتی مەغۆلەکانیان دەدا و ھەک پێنمونیکەری سوپا شالابەرەکانیان بۆ سەر زەویە شامیەکان کاریان دەکرد. پێگەی جوگرافییشان لە شام یارمەتی ئەوەی دەدات چونکە دەرەتیی پێدان تا ئاگاداری جموجۆلی سوپای میسری و شامیەکان بن و وتیان بە مەغۆلەکان کە ئاسانکاری بۆکردن تا زۆری جار نەخشە و پلانی مەمالیکەکان تێکەشکێنن، بارەکە بەوەیشەو نەوێستە، بەلکوو ئێمە چەند میرنشینێکی خاچەرستی دەبینین کە دەرەتییان بە کۆمەڵە سەربازگەیکە مەغۆلی دەدا تا لەبۆاری ھاریکاری سەربازی یان بەرگری ھاوبەشی دژ بە موسولماناندا بێنە ناو خاکیانەو بەلام ھێندە نەبرد کە ئەو سەربازگە مەغۆلیانە زۆری جار خواستی خۆیان بەسەر خاچەرستان و خواستی خانی مەغۆلی لە تەبیریز یان مەراغە یان بەغداد بەبەریاندا زالبوو.

ھەرچۆنێک بێت، ئەو بزوتنەو فیلبازانەی خاچەرستان لە شامدا بێ گومان ھۆکاری ھەقیقی ئەو سیاسەتە توندە بوون کە بیبرس و ئەوانەی دواتری بەرامبەر بە خاچەرستان نیشانیان دا، چونکە لایان سەخت بوو لەبەرژەوێندی مەغۆلدا چاویان لە قرەنجەکاندا بێت، بۆیە پێریاندا لە شام دەریان بکەن.

جەنگی نێوان بیبرس و خاچەرستان لە شیۆەیی چەند دەستەو یەخەبوونیکی ناوچەیییدا دەستیپێکرد، لە قسەکەی مقریزیەو ھە بۆمان دەردەکەوێت کە بیبرس خۆی لەسالی ۱۲۶۳ ز.دا چوو بۆ شام و بزوتەکانی ئەوکاتی بەلگەی ئەوێ کە بیبرس بەناو ھێزەکانیدا گەراو ھە و بەشیۆەیکە ستراتیژی تایبەت داوەشی دەکردن

کاتیکیش میرنشینه خاچەرستیهکان وەفدیان نارد بۆلای و داوای ناشتی و ئاگرەستیان لێکرد، بەتوندی و بەوپەڕی پقیەو وەلامی دانەو وە ئەمەیش بەلگەی ئەوێهە کە بپاری داو و لەگەڵیاندا بچەنگیت.

لەسەرەتاکانی سالی ۱۲۶۵ز.دا بیبرس چوێ ناو چەند چالاکیهکی جەنگی بەرفراوانەو دژبە میرنشینه خاچەرستیهکانی کەناراو وە دەستیگرت بەسەرشاری قیساریە و دواترشاری ئەرسوف لە باشووریدا، لەسالی دواتریشدا ۱۲۶۶ز.دا بیبرس هێرشی بردهسەر بئەکەیهک مەترسیداری ستراتیژ خاچەرستی لە شامدا کە قەلای (صفد) بوو کە بئەکی سوارەکانی داوێه بوو، پاش جەنگیکی قورس بیبرس توانی دەستیبهسەردا بگریت، دەلێن بیبرس پاش ئەوێه بەلێنی دانیایی بە(صفد) داو و دەستیگرتووە بەسەریدا، پاشان بەلێنەکە هەلۆهشاندەو وەتەو و فەرمانی دەرکردووە لەبەر چەند هۆکاریکی ناپوون پارێزەرەکانی بکوژن، ئەمە وای لە سەرچاو خاچەرستیهکان کردووە تا تۆمەتباری بکەن بە ناپاکی، لێرەدا هیچ دەرەفەتیکی حوکمدان لەبارە ناپاکیەو و لەگەڵ کەسانیکی وەک خاچەرستاندا نییە کە ناپاکی بەدریژایی میژوویان کاریان بوو، هێندەبەسە چەند لاپەرەیهکی میژوویان هەلبەدەینەو و تا چەندین نمونە لەو بوارەدا ببینین.

هەرچۆنێک بێت، کە قەلای صفد کەوتەدەست موسوڵمانان گوزەرێکی کوشندەو خاچەرستان کرد و دەروونی خاچەرستانی تا ئاستیکی ژۆر تێکشکاند بەبەلگەو ئەوێ چەند هێزێک خاچەرستی بەپەلە ئاگرەستیهکیان لەگەڵ سولتان بەست لەسەر بنەمای نیو بە نیوێه لەسەر داهااتی ولاتیان، جوانترین وێنەیش ئاگرەستی نیوان سولتان بیبرس و نیوان شازنە بیروت ئەزاییلای کچی مەلیک جۆنی دوو ئیبلین بوو کە سەرچاو ئیسلامیهکان بە(دەبوئە) ناویان هێناو کە ئەمەیش وەرگێڕاوی وشەو بنەمالەو فەرمانپەرەوای ناو بەیروته (dlbehin).

ئیزاییلا دواو مردنی باوکی لەسالی ۱۲۶ز.دا چوویە سەرکورسی دەستەلاتی بەیروت و شاخەکانی لوبنان بەوپییهی کچی گەورەو بوو، ئەو شازنە بەمندانای شووی کرد بە شای منداڵ هێوی دووهمی پاشای قوبرس کە پێش بەستنی

هاوسه رگیری نیوانیان مرد، هیوی سییه میش که وه سی قوبروس بوو هه ولیدا وه ک میراتگریکی دهسته لاتی قوبرس بیقوزیتته وه بو جیبه جیکردنی پرۆژه خاچه رسته کانی خوی له پرۆژه لاتدا، به لام سه رکه وتوو نه بوو، چونکه شازنه ئیزابیلا له سالی ۶۶۷ ک/ ۱۲۶۸ ز. دا ناگره سیتیکی ده سالی له گه ل سولتان بیبرسدا به سنبوو و هه رکات بچوایه بو قوبرس ده چوو بۆلای سولتان بیبرس و دهسته لاته که ی خوی له و ماوه ده دا ده دایه ده ست هیوی سییه م.^۱

قلقشندی ده قی ئه و ناگره سته ی هیئاوه و به گشتی به سووده، چونکه سنووری دهسته لاتی به یروت و ده وروبه ری له و کاته دا ده ستنیشان ده کات، تیپینی ده کریت زۆربه ی ناوی شاره کان و زیندویتیان تا ئه مپۆیش ماون ئه مه ییش ده قی ئه و په یمانانه یه:

(ناگره سته ی پیرۆزی نیوان سولتان مه لیک زاهر روکنه دین بیبرس و نیوان شازنی شکواری به پیز فلانه ی کچی فلان و فه رمانپه وای به یروت و هه موو شاخه کانی و شاره کانی بو ماوه ی ده سالی په به ق، یه که م پۆزی له پینج شه مه شه یی په مه زانی سالی شه ست و هه وتدایه له سه ر به یروت و ناوچه کانی سه ر به به یروت که

۱ - ئه و شازنه له سالی ۱۲۷۲ ز/ ۶۷۰ ک. دا شووی کرد به پیاویکی ئینکلیزی ناسراو به هاموی غریب که سه ر به میری ئینکلیزی ئیدواردی یه که می پاشای ئینکلیز بوو له دواتردا، به لام هینده ی نه برد ئه و بیاوه مرد و له بهر متمانه نه بوونی به نیازه کانی هیوی سیمی پاشای قوبرس که میک بيش مردنی وه سیه تی کرد تا زنه که ی و به یروتی ناوچه ی دهسته لاتی بخاته ژیر جاودیری سولان بیبرس، کاتیک هیوی سییه م به مه ی زانی هه نکاویکی دلپیرانه ی نا بو پوخاندنی شازن و به شوودانی به و که سه ی که هیو نیازیه تی، به لام بیبرس ناپه زایی له پوودا نواند و هه په شه ی کرد که بیویسته وه سیه ته که هامو جیبه جی بکریتو خیرا ئیزابیلا بکریتته وه بو به یروت، هیویش ناچار بوو ئه وه بکات و ئیزابیلایش باسه وانی مه مالیکی بو خوی دانا و دوی مردنی بیبریسیش ژیا و دووچار شووی کرد و دواتریش له سالی ۱۲۷۲ ز. دا مرد و فه رمانپه وایی به یروتی به جیه یشت بو ئه شیفای خوشکی و به یروتیش به رده وام له ده ست بنه مالی ئیلیسندا بوو تا له و اچارردا له دوی پووخانی عه ککا له سالی ۱۲۸۱ ز. دا به یه کجاره کی پووخا و که وته ده ست سولتان ئه شه رفی خه لیلی کوپی قلاوون.

لە پۆژانی مەلیك عادل ئەبوبەكری كۆپی ئەییووب و پۆژانی مەلیك موعەزەم عیساى كۆپی و پۆژانی كۆپی مەلیك ناسر سەلاحەدینی یوسفی كۆپی عەزیزدا بەوجۆرە كارى پێدەكرا و بنەمای جیگىرى سەردەمیان بوو تا كۆتایی پۆژانی زاھری بەپێی ئاگرپەستی زاھری، ئەمەیش شارى بەیروت دەگرێتەو لەگەڵ ناوچەكانى سەرپە ئەویدا سنوورى جوبەیل لە باكۆرەو بە سنوورى صیدا لە باشوورەو كە ئەم ناوچانە دەگرێتەو: جونیە بەسنوریەو، عصفوریە بەسنوریەو، رواق بەسنوریەو، سن فیل بەسنوریەو، ریع و شویف بەسنوریەو، ئەنتلیاس بەسنوریەو، جەدیدە بەسنوریەو، حەسوس بەسنوریەو، بېشیریە بەسنوریەو، دكوانە و بورج كراجار بەسنوریەو و قوینە و نەسرانیە و خلدا بەسنوریانەو، ناعمە بەسنوریەو و پەئسولفەقیە و وەتائی ناسراو بە شارى بەیروت و چى كەس و هاوڵاتی و بازرگان و خەلگى ئەو ناچانەپە ئەوانەى دێن و دەچن لە هەموو پەگەزێكەو كە دێن و دەچن بۆ ولاتی سولتان بېرس كە بریتیە لە:

(حمیرە و ناوچە و قەلا و شارەكانى و چى تاییبەتە بەوێوەن شانشینی ئەنتاكیەو قەلا و شارەكانى، جبلة و لازقیە و قەلا و شارەكانیان، حیمسى پاسەوانكراو و قەلا و شارەكانى و ئەوێ تاییبەتە بەوێوە، شانشینی پەحبیە و ئەو قەلا و شارانەى تاییبەتن بەوێوە، شانشینی دیمەشقى و ئەو شار و قەلا و هاوولاتیانەى سەرپەون، شانشینی شەقیفیە و ئەو شار و قەلاو هاوولاتیانەى سەرپەون، شانشینی قودس و ئەوێ تاییبەتە پێى شانشینی حەلەب و ئەوێ تاییبەتە پێوەى، شانشینی كەركى و شەوبەكى و ئەو شار و قەلا و هاوولاتیانەى تاییبەتن پێوەى، شانشینی نابلوسى و شانشینی سەرفەدى و شانشینی ناوچەى میسر بەهەموو سەرسنوور و قەلا و ناوچەو شار و كەناراو و وشكانى و هاوولاتی و ناوچانەى تاییبەت بەوێوە دانیشتوانى هەموو ئەو ناوچانەى ناویان هات و ئەو ناوچانەى تری سولتان و ولاتەكەى كە ناویان نەهاتوو و دواتر خواى گەورە لەسەر دەستی ئەو نوێنەر و كەسانى قەتحيان دەكات، دەچنە ناو ئەم ئاگرپەستە پێرۆزەو كە لە ناوچەكانیدا پێكخراوە و هەموو ئەوانەى لەم ولاتەو دێن و دەچن پارێزراو و دلتیا كراو دەبن لە مال و

گیان و شەمەکیان لە شازنە فلان و کەسەکانی و هەموو ئەوانەیی لە دەستەلات و گوێپرایەلی ئەودان لە وشکانی و دەریادا و بەشەو و پۆژ و بە و لاخ و بە لەمیانەو، هەروەها هاوڵاتیان شازنە فلان و کەسەکانی لەمال و گیان و شەمەکی خۆیان دالنی و پارێزراو دەبن لە سولتان و هەموو نوێنەر و کەسەکانی و ئەوانەیی لە ژێر دەستەلات و گوێپرایەلی ئەودان، بەشەو و پۆژ و لەوشکانی و دەریادا لە جیبلە و لازقیە و هەموو ناوچەکانی ولاتی سولتان و بە لەم و کەشتیەکانی سولتان.

نابیت گومرگیک لەسەر ئەو بازگانانەیی نێوانیانیان دابنریت کە دین و دەچن جگە لەوێ کە هەیه و تەنها ئەو دەبیّت کە بەردەوام هەبوو و بنەماکانیش لە هەردوولاو چەسپاون و ئەگەر لایەکیان مالتیکی نەما یان شتیکی برا و کەوتە بەردەستی ئەوی تر، ئەوا دەگیردریّتەو، ئەگەر نەبوو نرخەکەیی دەدریّتەو، ئەگەریش نادیار بوو و چل پۆژ ماوێ بۆ دادەنریت، ئەگەر دۆزرایەو دەگیردریّتەو، ئەگەرنا والی ئەو ویلايەتەیی کە قسەیی لەسەر کراوە سویند دەخوات، ئەگەر نامادە نەبوو، ئەوا سکالاکەر سویند دەخوات و داواکەیی وەردەگریّت، ئەگەر یەکیک لە نێو ئەو دوولایەنەدا بەهەلە یان دەست ئەنقەست کوژرا، دەبیّت لە بەرامبەر ئەوەدا لە بکوژ وەرگیریّتەو، سوارە بە سوارە و پیادە بە پیادە و جوتیار بە جوتیار، ئەگەر یەکیک لای یەکیکیانەو پرایکرد بۆ لای ئەویتر بە سامانی جگە لە خۆیەو (واتە دزی و جەردەیی) لە لایەن هەر دوولاو دەبیّت سامانەکە و کەسەکەیش بگیریّتەو و بیانوویش نەهینریّتەو.

ئەگەر فرەنجیەک لە بەیروتهو بجیت بۆ ولاتی سولتان ئەوا لەو ناگرەستەدایە، ئەگەر گەپرایەو بۆ جگە لەوێ ئەوا لەو ناگرەستەدایە.

شازنە فلان هیچ کەس لە فرەنجیەکان بە جیاوازییانەو لەخۆ ناگریّت کە بەرەو ولاتی دەچن لە بەیروت و ناوچەکانیەو، پێی لەوێش دەگیریّت و هەموو کەسیکی خراب کە دزە بکات دەگیردریّتەو ولات لە هەردوولاو لە دەست تاوانبار و خراپەکاران پارێزراو دەبیّت.

به وچۆره ئاگریهستی سولتان به ستر و پریاردرا کار به م ئاگریهسته بکریت و به به لئینه که ی په یوه سست و وه فادار بن له لایه ن هردولاه تا کوتا ماوه ی و تیپه پپوونی کات هیچکات هه لئناوه شیئیتته وه و مه رجه کانی ناگورپیت و به مه رگی هیچکامیش هه ل ناوه شیئته وه .

له کاتی هه لوه شانده وه ی ئاگریهسته که دا بازرگانه کانی هردولا بۆ ماوه ی چل پۆژ دلتیا و پارێزراو ده بن و پێگه له که سیان ناگریت تا بگێردریته وه بۆ ناوچه ی خۆیان، به مه ئاگریهسته پیرۆزه هیلێ پیرۆز به به لگه ده گریته وه تیایدا و خوایش پشت و په نایه له میژووی ئه وه نده دا.^۱

له سالی ۱۲۶۸ز. / ۶۶۶ک. دا بیبرس ده سستگرت به سه ر شاری یافای باشووردا، پاشان له هه مان سالدا گوزریکی کوشنده ی ئاراسته ی گرنگترین میرنشینی خاچه رستی کرد که ئه ویش ئه نتاکیه و له وپه یی باکووره وه، میژوونوسان ده گێرپه وه که به سی ده سته هیرشی بردۆته سه ر: یه کیکیان به ره و به نده ری سویدی ه تا په یوه ندی نیوان ئه نتاکیه و ده ریا بپچریت له ترسی که شتیگه لی دوزمن، دووه میش پێره وه کانی نیوان قلیقله و شامی ده گرت تا پێ نه دات فریاگوزاری له ئه رمینیای بچوکه وه بگات، سییه میش هیزی سه ره کی بوو به سه رکردایه تی بیبرس خۆی که هیرشی برده سه ر شاره که و له سالی ۱۲۶۸ز. دا ده ستی به سه ردا گرت، له وته که ی نوه یریه وه تیده گه ین بیبرس پیش ئه وه ی پیشه وه ی به هیزه کانی بکات به ره و میرنشینی ئه نتاکیه، وای نیشان داوه ده یه ویت به ره و ته رابلوس بپروات و گه مارۆی ته رابلوسیشی دا، بۆیه به رپرسی ئه نتاکیه (بوهمندی شه شه م) به که شتیگه له کانیه وه چوو تا پرزگاری بکات.

ئه وکات بیبرس چادر و شمه که کانی خۆی له ته رابلوس به جیه یشت و وای نیشاندا که ترساوه و شکستی خواردوه و یه کسه ر به ره و ئه نتاکیه چوو و به و شیوه ی پیشتر باسمانکرد ده ستی به سه ردا گرت، له کاتی که دا خه لکی ته رابلوس ده یانوت: (زاهر بیبرس له ئیمه ترسا).^۲

۱ - القلقشندی: صبح الاعشى ص ۳۹-۴۲

۲ - النويری: الامام بما جرت به الاحکام المقضية فی وقعة الاسكندرية، ورقة ۱۶۹

لەم دەقانهوه تێدهگهین که بیهرس ههولێ نه داوه له کاتی هێرش بردنه سه ر ئەنتاکیه که شتیگه له کێ خۆی به کار بهیئیت، به لکوو له و کارهیدا پشتی به هیزی وشکانی به ستووه، به به لگه ی نه وه ی هه ولیدا یه که مجار که شتیگه لی ئەنتاکیه له جهنگه که دوور بخاته وه، به مهش شاره که ی بۆ گیرا.^۱

هه رچۆنێک بێت، پوو خانی میرنشینی ئەنتاکیه له پاستیدا کاره ساتیکی گه وری بوو بۆ هیزه کانی خاچه رسته یه کان، چونکه به پێی پێگه جوگرافیه که ی پالپشتیکی به هیزی ده ولته ی خاچه رستی بوو هه ر له سه ره تا کانی جهنگی خاچه رسته کانه وه، سه رچاوه کانی ش ئاماژه به و نامه یه ده که ن که بیهرس نوسیویه تی بۆ بوهمندی شه شه می به رپرسی ئەنتاکیه که نه وکات له میرنشینی دووه می خۆی له ته رابلوسی له باشووری ئەنتاکیه وه بوو.

ئه و نامه یه پهبوو له ده سه ته واژه ی گالته و سووکایه تی پێکردن، گرنگ لاما ن نه وه یه که باری خاچه رستان تا چه ند گه یشتوه ته لاوازی تا نه وه ی بیهرس توانی ده سه ته واژه و ده ربیرینی له و جوژه ئا راسته ی به رپرسی گه و ره ترین میرنشینی خاچه رستی شامی نه و کاته بکات.

دوای نه وه بیهرس له سالی ۱۲۷۰/ ۶۶۹ ک. دا هێرشی برده سه ر میرنشینی ته رابلوس و ده ستیگرت به سه ر نه و ده روازانه ی به چوارده وری شاره که دا بوون که گرنگترینان قه لای کوردان و قه لای عه کار بوون، ئیتر به مه ده یه توانی گه مارۆی خودی شاری ته رابلوس بدات، به لام هه والی گه شتنی هه لمه تی هه شته می خاچه رستی له فه رنسا وه به سه رکردایه تی لویسی نۆیه م گه شت. ئەمه ته رابلوسی له و سه رنجامه پزگار کرد، چونکه سولتان بیهرس خێرا به شوین پێی خۆیدا گه رایه وه بۆ میسر، چونکه له وه ده ترسا پاشای فه رنسا جاریکی تر چیرۆکی

۱ - بیهرس له ئەنتاکیه ده سه تکه وتیکی زۆی ده سه تکه وت تا نه وه ی ده لێن ب تاسپاره له نیوان سه ربازاندا دابه شکرا، هه ره ک زۆری دیله کان گه یشته نه وه ی هه رکه س دیلێکی هه بوو و بچوکه که یان به دوانزه دره م ده فروشا و که نیزه کیکیش به پینچ دره م ده فروشا، السلوک ج ۱ ص ۱۴۷.

مەنسورە دووبارە بکاتەو، بۆیە گرنگی بەو دەدا بەشوێن هەوایی ئەو هەلمەتەدا بپوات و باری ئامادەسازی لە بەندەر و سەرسنورە میسریەکاندا راگەیاند.

پاشای فەرەنسایش دەیویست ئاراستەیی ئەو هەلمەتە خاچەرستیانه بەرەو پێگە ئیسلامیەکانی پۆزەلاتی ئیسلامی بیئت، بەلام شارل دی ئەنجۆی برای که پاشای دوورگەیی سقلیە بوو ویستی ئەو هەلمەتە بۆ پالێشتی دەستەلاتی خۆی بەکار بهێنێت بەوێ دەست بەسەر ناوچەیی تونسدا بگرێت که ئەوکات لەژێر دەستی حەفسیەکاندا بوو، سەرچاوە فەرەنسیەکانیش ھۆکاری ئەو هەلمەتە دەگیرنەو بۆ ھۆکاریکی تۆلە سەندنی شەخسی جا ئەبولقاسمی رعینی قەیرەوانی ناسراو بە ئیبن ئەبی دینار دەلێت: (ھۆکاری هەلمەتی فەرەنسیس بۆ تونس ئەوێە که دەگیرنەو پۆزێک لەلای خەلیفە موسەنسیر بیلاھی حەفسی ناوی ھاتوو، ئەویش وتوێەتی ئەو ئەو کەسێە که ئەوانە گرتیان و بەریاندا (مەبەستی مەمالیکەکان بوو) ئەمەش گەیشتەو دەم فەرەنسیس (واتە لویسی نۆیەم) ئەویش پقی ھەلگرت و بریاریدا ھەلمەت بباتە سەر تونس) ^۱ لەپاستیدا ئەو گیرانەوێە - ئەگەر پاست بیئت - پێناچێت تەنھا ھۆکاری پاستەوخۆ بیئت، بەلکو ھۆکاری سەرەکی دەگەرێتەو بۆ گرنگی ھەلکەوتەیی تونس سەبارەت بە سقلیە که شارلی برای لویس فەرمانرەوایی دەکرد ھێندە بەسە لەویارەو بیر لەو بکەینەو که ھەلمەتی موسوڵمانان بۆ سقلیە لەسەردەمی ئەغلەبیەکان لە تونس و سەردەستی دادوێری قەیرەوان ئەسەدی کوپی فورات لەسالی ۲۱۲ ک/ ۸۲۷ ز.دا بوو، ھەموو ئەمانە راڤەیی مەترسی پێگەیی تونس لەسەر سقلیە دەکەون، بۆیە شارل توانی لویسی برای پازی بکات تا ھەلمەتەکە بەرەو تونس بگۆردرێت.

کەشتیە فەرەنسیەکان که گەیشتنە کەناراوی تونس، لویسی نۆیەم تووشی تایەکی توند بوو و بەوھۆیەو مرد و شارلی برای سەرکردایەتی ھەلمەتەکەیی گرتە دەست و بەپێی خواستەکانی ھەنگاوی دەنا تا ئەوێ مۆرکە خاچەرستیەکەیی لێ دارپنی، دواجار چەند دانوسانیکی لەگەڵ خەلیفە موسەنسیر بیلاھی حەفسی

ئه نجامدا و تیایدا خهلیفه بریاریدا بهرامبهر به پاشه کشتهی فهره نسیه کان برێك پاره بدات، به و جۆره ههلمه ته که ی بێ هیوا و به و ئه نجامه بچوکه وه گه پایه وه و زۆربه ی به شدار بووانی توو په کرد.

سولتان بیبرسیش دوا ی ئه وه ی له ئه نجامه کانی ئه وه ههلمه ته خاچه رسته یه دلتیا بوو، میسری به جیهیشت و گه پایه وه بۆیه سه رله نوێ لیدانی خاچه رستان له ته رابلوس، له سالێ ۱۲۷۱ ز. دا بوو که تیایدا بوهمند هه والێ خواستی ناشتی و پێککه وتنی بۆ سولتان بیبرس نارد، ئه مه له کاتی کدا هه والێ هاتنی ههلمه تیکی خاچه رستی ئینگلیزی به سه رکردایه تی میر ئیدوارد بۆ عککا هات، بۆیه بیبرس ناچار بوو داواکه ی بوهمند قبول بکات و پێککه وتنیکی ده ساله ی له گه لدا ببه ستیت.^۱ ئه وه ی جیی حه زی بیستنه له و یاره یه وه هاتووه که له کاتی دانوستانه که ی نیوان نوینه رانی بیبرس و بوهمندی شه شه مدا بیبرس خۆی له نیو ئه ندامانی وه فده که یدا شار دبوویه وه و له به رگی خزمه تگوزاری کدا بوو تا به ئازادی به نیو قه لا کانی ته رابلوسدا بگه ریت و لایه نه کانی هیز و لاوازی بزانی ت وه ک ئاسانکاری بۆ فه تحکردنی له دواتردا. ئه و دلیری ی بیبرس هه یبوو وایکرد هه ولێکی تری دلیرانه بدات، که مێک پێش ئه وه ش له سالێ ۱۲۷۰ ز. دا که شتیگه لیکی نارد بۆ هیرشبردنه سه ر دوورگه ی قوبرس که شا هیوی سییه م لوزجینای فهرمانپوایی ده کرد که به خواسته خاچه رسته یه کانی ناو شام و دوژمنایه تی توندی بۆ ده وله تی مه ملوکی ناسرا بوو، به لام زۆربه ی که شتیگه له که له و په ری په ژاره وه له که نارای دوورگه که دا به هۆی گه رده لولێکی تونده وه تیکشکا.

۱ — ئیدواردی یه که م پاشای دواتری ئینگلت ه را بوو، که به هیزێکی بچوکی ده مه زار جهنگا وه ریه وه به هیوا ی هاریکاری له گه ل خانی مه غۆلی فارس ئوبغای کوپی هۆلاک به ره و شام هات تا هلمه ت بباته سه ر شام و میسر، به لام ئه و پرۆژه یه ئه نجامیکی وای به دی نه هینا، چونکه ئه بغا سه رقایی جهنگی مه غۆله کانی تورکستان بوو و خودی ئیدواردیدیش له لایه ن حه شیشه وه که به خه نجه رێک لیتی دا، به لام نه ی کوشت، ناچار دوا ی به ستنی ئاگر به ستێک له گه ل بیبرس بۆ ماوه ی ده سال به ره و ولاتی خۆی گه پایه وه.

وێرای ئه وهی پاشای قوبرس هه ولیدا شکستی ئه وه له ته بکاته سه رکه وتنیکی گه وهی خاچه رستی، به لام به پوونی ده بین که ئه وشکسته کاری نه کردۆته سه ر بیبرس به رامبه ر به خاچه رستان هه روه ک گیانی مه عنه وی خاچه رستانی شامی به رزکردۆته وه به به لگهی ئه وهی ئه وان سوور بوون له سه ر دانوستان له گه ل بیبرس تا ناشتی و پێککه وتنی له نیوان بیبرس و میرنشینه خاچه رستیه کاندا به ستره، مه رجه کانی پێککه وتنه که به لگهی ئه وهن که هه ردوولا پێوستان به و ئاگر به ست بووه، چونکه هه رکامیان مه رجیان دانا که مردنی هه رکامیان پێککه وتنی نیوانیان لاده بات، باره که به وچۆره به رده وام بوو تا مردنی بیبرس له سالی ۱۲۷۷ ز.

دووهم: ئه رمینیای بچووک.

به ئه رمینیای بچووک ناسراوه بۆ ئه وهی له گه ل ئه رمینیای کۆندا جیا بکریته وه، ئه رمینیای کۆن ده که وته ناوچه ی شاخاوی باشووری قه وقاز و ده ریای په ش، واته نیوان ده ریای په ش و ولاتی فارس و عێراق له پۆژه لاته وه و ولاتی پۆم له پۆژئاواوه، ئه و ناوچه له به ر بوونی پێی بازرگانی نیوان پۆژه لات و پۆژئاوا قازانجیکی زۆری ده سته کو، به لام دواتر ئه و پێگه یه له سه ده ی ده ی زاینیدا به ره و باشوور گوازیایه وه و به حه له ب و ئه نتاکیه له باشووری شامدا تیده په پی، ئه مه ش له به ر سه ختی پێی کۆن که به شاخه کانی ئه رمینیادا به ره و ده ریای په ش تیده په پی.

بێگومان ئه و گۆپانه نوێیه، گرنگی ئابووری له ده ست ئه رمینیا سه نده وه و به ره به ره پووی له لاوازی کرد تا ئه وهی ده ولته ی بیزه نتی له سه ده ی یازده هه مدا ده ستی به سه ردا گرت.

به لام ئه رمه نه کان که په گه زیکی ئابووری خه باتکار بوون، خۆیان نه دایه ده ست ئه و باره و ولاتی خۆیان به جیه یشت و له گه ل گواسته وه ی پێگه ی بازرگانی له شوینی کدا ئه وانیش به ره و باشوور چوون له لایه کی تریشه وه فشاری کۆچی سه له جوقیه کان و مه غۆله کان هه بوو، ئه وان له باشووری ئه نادۆل و قلیقله واته له ناوچه ی نیوان په ها له پۆژه لاته وه تا ئه نته له پۆژئاواوه نیشته جیبوون له وی له

باشووری ئاسیای بچووکدا شانشینى ئەرمینیای بچووکى ناسراو یان لەسەردەمى جەنگى خاچەرستى و مەمالیکدا دامەزاندو شارى سیسانی کرد بەپایتەختى خۆیان.

ئەو شانشینە مەسیحیە پۆلێکی مەترسیدارى دژ بە دەولەتى مەملوکیەکان لە میسر و شام بینی، چونکە بە ھاریکاری میرنشینە خاچەرستىەکانى شامەوہ نہوہستا، بەلکوو لەگەڵ مەغولەکانى فارسدا ھاوپەیمانى بەست و ھۆلاکۆ و ئەبغای کورپیشى ھاندەدا تا ھێرش بکەنە سەر شام و میسر، ئەمە لەپاڵ ئەو گەمارۆ ئابوریەى بەپێگى ناردنى تەختە و ئاسن لە ئاسیای بچووکەوہ بۆ میسر لەسەر دەولەتى مەمالیکەکان دانابوو.

سولتان بیبرس ناچار بوو لەگەڵ شانشینى ئەرمینیای بچووک ھەمان سیاسەتى توند و تیژی بگریتە بەر کە لەگەڵ میرنشینە خاچەرستىەکانى شامدا گرتیەبەر و لەسالى ۱۲۶۶ ز.دا ھەلمەتێکی تەمیکردنى بەسەرکردایەتى میر قلاوون بۆ نارد و ھەلمەتى بردەسەر شارە سەرەکیەکانى ھەک سیس و ئەنتە و تەرسوس و مسیسە و تیایدا بۆ ماوہى بیست پۆژ خراپە و کوشت و بریان نایەوہ و دواتر بە دەستکەوتێکی زۆرەوہ و گرتنى ژمارەییەکی زۆرى دیلەوہ گەرانەوہ، لەئێو دیلەکانیشدا کورپی ھەیسومى یەکەمى پاشای ئەرمینیا بوو، ئەویش ناچار بوو بۆ ئازادکردنى کورپەکەى چەند پێگەییەکی گرنکی ستراتیژی بداتە دەست مەمالیکەکان کە بەسەر پێگەکانى پەیوەندى نێوان ئەرمینیا و ھاوپەیمانە مەغولەکانى دوورگەى باکوورى عێراق لەلایەک و خاچەرستانى ئەنتاکى لەلایەکی ترەوہ زالبوو، ھەرەک ئەو پاشایە بەلێنى دا سەرانیەکی سالانە بداتە سولتانى میسر و شام بەرامبەر بەوہى ئاشتى لەگەڵ ببەستیت، دواى ئەوہ ئەرمینیای بچووک ھێزى دیاریکراو و کاریگەرى لاوازی لە پێکردەى پووداوەکانى پۆژھەلاتى ئیسلامیدا ھەبوو تا ئەوہى لەسەردەمى سولتان ناسر موحەمەدى کورپی قلاوند بزووتنەوہییەکی تری سەرکەشى نواند و بە ملکەچیکردنى و داننانى بە دەستەلاتدارى سولتانى میسر و شام کۆتایى پێتات.^۱

۱ - المقریزى: السلوک ج ۱ ص ۵۵۲ " سعید عاشور: المرجع السابف، ج ۲ ص ۱۱۴۸، تیبینى ئەوہ دەکەین کە ئەرمینیا لە ئیستادا بۆ دوو ناوجەدا بەشیبووہ: ناوچەى پووسى بەناوى

سییه م: شانشینى نۆیه

شانشینىكى مه سیحی بوو له به رزاییه کانی نیلدا که ملکه چی سولتانی میسر بوو سه رانه ی سالانه ی ناسراو به (بقط) ی ده دا، نه مه هر له و پیککه و تنه وه که سه رکرده عه بدوللای کورپی نه بو سه رح له سالی ۶۵۰ ز. دا له گه لیدا به سنبوو، به لام نه و شوینکه وته یه زۆربه ی جار ته نها به ناو بوو، چونکه نه و ده وله ته زۆرجار سه رکه شی و سه رانه نه دانی ده گرته به ر و شالای ده برده سه ر زهویه کانی باشووری میسر، سیاسه تی میسریش له کاتی جه نگه خاچه رستیه کانداه شیوه یه کی تاییه ت گرنگی دا به دانانی نه و شانشینه مه سیحیه، کاتیک کاروانه کانی حاجی و بازرگانان له پیکه ی نیله وه ب شاری قوص به ره و باشوور ده چون و له ویشه وه بۆ عیذاب و جده له ده ریای سوور له جیاتی پیکه ی سووس - عه قبه له سیناندا که به هزی جموجۆلی خاچه رستی له سه ر که ناراهه کانی شام و فه له ستین و دامه ززانندی میرنشینه خاچه رسته کانه وه پر مه ترسی بوو.^۲

سه لاهه دینی ئه یووبی له وه ده ترسا په یوه ندیییه که هه بیته له نیوان شالای تۆبیه کان بۆ سه ر نه سوان و ولاتی سه عید و نیوان شالای خاچه رستان بۆ سه ر که ناراهه کانی ده ریای قلزم (سوور) تا گه یشته عیذاب و پۆچویه ناو (قوص) بۆیه سه لاهه دین تورانشاهی برای به هه لمه تیکی ته می کاریه وه نارد و پۆچویه ولاتی تۆبه تا دنقله چوو، پاشان به شیکی له قه لای (ئوبریم)^۳ سه قامگیر بوو تا کاروانه کانی

کۆماری ئه رمینیای سۆسیالیستی، ناوجه یه کی تورکی له چه ند ویلیه تیک که کرنکترینیان ویلیه تی نه رزۆمه .

۱ - نه م وشه یه یان له وشه ی کۆنی میسری (باق) وه رگیراوه به واتای کۆیله، یان له وشه ی لاتینی (pactu) - به واتای پیککه و تنه یان په یمان، یان عه ره بی نه سه له به واتای پارچه یان دهسته ، الکاشف: مصر فی فجر الاسلام، ص ۱۵.

۲ - مصطفى مسعد: الاسلام و النبوة فی العصور الوسطی، ص ۱۴۲

۳ - له سه رچاوه کۆنه کانیشتا پتی ده و ترا (میریس) (unbatai) شارنکی کۆنه له سه ر به ره ی پۆژه لاتی نیل له ناوچه ی ناوبه ی میسری که له سه رده می پۆمانیدا پتی ده و ترا

حاجیه‌کان و بازرگانان له‌و ناوچانه‌ی میسری باشووردا بپاریژن.

له‌کاتی دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی مه‌مالیکدا ده‌سد‌ریژه‌کانی تۆبیه‌کان بۆسه‌ر خاکی میسر دووباره‌بوونه‌وه و پاشای تۆبه که پیتی ده‌وترا داود ده‌رفه‌تی سه‌رقالی ظاهر بیبرسی به‌شه‌پی دژبه مه‌غۆل و خاچه‌رستان و شانیشینی ئه‌رمینیای بچوکی قۆسته‌وه و هه‌لمه‌تی برده سه‌ر سنووری ئه‌سوان له‌سالی ۱۲۷۲ز. دا داود پالنه‌ری گیانیکی خاچه‌رستی و ناحه‌زی ئایینییه‌وه ئه‌م کاره‌ی کرد، به‌ویه‌لگه‌ی هه‌لمه‌تی برده‌سه‌ر به‌نده‌ری(عیذاب) نه‌وه‌ک به‌مه‌به‌ستی هه‌په‌شه‌کردن له‌ بازرگانی مه‌ملوکی له‌ ده‌ریای سووردا به‌ته‌نها، به‌لکوو بۆ پچپاندنی پیتی حه‌ج له‌و ناوچه.

بیبرس به‌ ناردنی دوو هه‌لمه‌تی یه‌کله‌دوای یه‌ک بۆ ولاتی تۆبه له‌ سالانی ۱۲۷۳ز و ۱۲۷۵ز. به‌سه‌رکردایه‌تی هه‌ردوو ئه‌میر ئاقسنق‌ری فارقانی و عیزه‌دینی ئه‌قره‌م وه‌لامی ئه‌وه‌ی دایه‌وه، ده‌ریاوانی نیلی له‌و هه‌لمه‌تانه‌دا به‌گواستنه‌وه‌ی سه‌ربازان و چه‌ک و خۆراکیان تا شاری ئه‌سوان به‌شداری کرد، ئه‌میر عیزه‌دین ئه‌قره‌م توانی به‌ هه‌موو سنوره‌کان له‌نزیك تافگه‌ی دووهم بپ‌یت و به‌سه‌ر داود دا سه‌ربه‌کویت و به‌دیلی بگریت و له‌جیاتیدا (شکنده‌)ی مامی دابنیت که به‌لینی دابوو هه‌موو سالتیک سه‌رانه‌ بدات، ئه‌مه و سولتان بیبرس شاری(سواکن)ی ده‌روازه‌ی ده‌ریای شانیشینی تۆبه‌ی له‌سه‌ر ده‌ریای سوور له‌سالی(۱۲۶۵ز)دا گرت.

ئه‌مه‌ بوویه‌مایه‌ی هه‌په‌شه‌ بۆ سه‌ر قه‌لا مه‌سیحیه‌کانی ناو ولاتی تۆبه سه‌ره‌پای ده‌سه‌لات چه‌سپینی میسری به‌سه‌ر ده‌ریای سوور و بازرگانی ئه‌ویدا، سولتان بیبرس دوای ئه‌و سه‌رکه‌وتنه‌ دیوانیکی تایبه‌تی بۆ تۆبه دامه‌زراند، ئه‌مه‌ش له‌ قاهره و له‌ژێر چاودیژی وه‌زیر به‌هائ‌ه‌دینی کوپی حه‌نادا تا چاودیژی گه‌یشتنی سه‌رانه‌ی ولاتی تۆبه بکات.

تییینی ئه‌وه ده‌ک‌ریت هه‌لمه‌ته به‌رده‌وامه‌کان بۆسه‌ر ولاتی تۆبه هۆزه عه‌ره‌به‌یه‌کانی هاندا تا به‌مه‌به‌ستی سه‌قامگیری له‌پال تۆبیه‌کان و تیکه‌ل بوون پ‌یان له‌گه‌ل هه‌لمه‌ته‌کاندا بچن، به‌تایبه‌ت له‌ناوچه‌ی باکووری تۆبه یان خاکی مریس، بۆ نمونه عه‌ره‌بی په‌بیعه که له‌گه‌ل کچانی سه‌رکرده تۆبیه‌کاندا هاوسه‌رگیریان کرد و

کۆمەڵی بەرزەوهندی مادییان بە دەستەینا بەوهی لە سیستمی میراتگری باوی ناو
نۆبیەکاندا سوودمەند بوون، ئەویش دەلێت کچەزا یان خوشکەزا میراتی
بەردەکەوێت.^١

بەوجۆرە ئەو شانشینە مەسیحیە مۆرکی ئیسلامی وەرگرت و بەرەبەرە مۆرکی
مەسیحی خۆی لە دەست دا تا ئەوهی نزیکەی نیو سەدە بەسەر تەمەنی ببێرسدا
تێنەپەپی تا ئەوهی تا ئەوهی نۆبیەکان ئیسلامیان وەرگرت و دەسەلاتیان کەوتە
دەست (بەنی کەنن) بەوه سەرانیان نەدا، چونکە ئەوانە عەرەبی موسڵمان بوون و لە
پەبیعەبوون، ئەوانە کە نێزەکانی ئێستان.

٨- شەڕەکانی بیبرس دژی مەغۆل:

ئەو گەرفتە گەورە هەرلەسەرەتای دەسەلاتیەوه بەرەوپووی سولتان بیبرس
بوویەوه بەرەنگاربوونەوهی مەغۆلەکانی فارس بوو، چونکە مەترسیان تەواو دیار
و پوون بوو، بەتایبەت دواي شەپی عەین جالوت کە بەسەرەتایەکی بێ کۆتایی
پەییوەندی دەولەتی ئیلخانیەکانی فارس و مەمالیم دادەنریت.

بیبرس ئەو قسانە کە تەبە غانۆینی سەرکردە مەغۆلی لە شەپی عەین جالوت
دا لەبەر نەچوو کە لە سەرەمەرگیدا بە قوتزی و ت (من لەسەر دەستی تۆ
لەناوچووم، دەی من دەزانم خوا خۆی ویستویەتی بکوژدیم نەوهک تۆ، بۆیە بەم
سەرکەوتنە کاتیە هەلەخەلتی، چونکە هەر هەوالی مەرگم بگات بە هۆلاکوخان
تووپی وەک دەریای شیواو هەلەدەچی و پێی ئەسپە مەغۆلیەکان لەسەر خاکی
ولاتە نازەریانجانەوه تا بەردەرگاکانی میسر چەسپاو دەبن).^٢

ئەوجۆرە وشە و قسە بەهێز بویرانە ئاستی ئەو مەترسیە دەنوینن کە دەولەتی
مەمالیک هۆلاکۆی چاوەپوان دەکرد پاش ئەوهی سوپاکە شکا و سەرکردەکەشی
کوژرا، پاشان ئەو هەلۆیستە مەترسیەکە زیاتری کرد کاتی کە مەترسی مەغۆلی و

١ - تاریخ ابن الفرات ، ج ٧ ص ٥١.

٢ - فؤاد بن عبد المعطی الصیاد: مؤرخ المغول الکبیر رشیدالدین فضل الله الهمذانی، ص ٥٥

مەترسی خاچپەرستان پەیوەستی یەك بوون، چونكە خاچ پەرستان هەولیاندا مەغۆلەكان بە لای خۆیاندا پابكیشتن و بەنیازی بلاوکردنەوێ مەسیحیەت لە نێوانیان و پشت پێ بەستنیان لە هەلمەتی میسر و شامدا هاوپەیمانیان لەگەڵ بیهستن.

بۆ بەرهنگاریبوونەوێ ئەو هەلۆیستە بیبرس لەگەڵ مەغۆلی قفجاق پێككەوت و كچی سەركردهكەیانێ (بەرەكە خان) بەهاوسەر گرت، بەرهكە خان موسلمان ببوو دژ بە مەغۆلە فارسە هاوپەگەزەكانی لە شەڕدا بوو، ئەمەش بەپوونی لەناو مەسیحدا دەردهكەوێت كە لەسالی ۱۲۶۲ز.دا ناردی بۆ سولتان بیبرس و تیایدا دەلێت(دەوی با سولتان بزانێت من لەگەڵ هۆلاكۆی خزم و هاوخواشمدا لەپێناو بەرزکردنەوێ پەيامی خوا و لەپێناو ئایینی ئیلامدا شەڕم كرد).

بیبرس تەنها پشتی بەو هاوپەیمانییەتیە نەبەست، بەلكوو كەوتە قایموقۆلی بەشە سنوریەكانی ولاتەكەیی لەگەڵ دەولەتی مەغۆلی فارس لەسەر پووباری فورات، بەتایبەت قەلای بیرەكە فەریاگوزاری چاكی بۆ برد تا بۆماوێ دەسالێ توانای بەرهنگاریبوونەوێ كە مارۆدانێ هەبێت تا دركی ناو لەپێ مەغۆل بێت لەو بەره پۆزەلاتیەوێ، هەروەها هەولیدا پێگە و بان و دۆلەكانی بەرهو شام تێكبدات تا مەغۆل لەكاتی هاتنیاندا پێویستنی خواردن و ئالفی ئازەلەكانیان دەست نەكەوێت.

لەسالی ۱۲۶۵ز/ ۶۶۳ك.دا هۆلاكۆخان مرد، بەلام مردنی كەسەكان لەناو دەولەتێكی گەنجی وەك دەولەتی مەغۆلیدا كاریگەری لەسەر سووریونی مەغۆل بۆ بەدیھێنانی ئەو نیازەیی هۆلاكۆ دەستی پێكرد، ئەویش كێشان بوو بەرهو دەولەتی مەمالیک لە میسر و شام، بەلكوو خانی نوێی دەولەتی ئیلخانەكانی فارس كە ناوی ئەباقا یان ئوبغا(۱۲۶۵-۱۲۸۲ز/ ۶۶۳-۶۸۰ك)بوو زیاتر لەسەر سیاسەتی باوكی دەچوو و گرنگیدا بە مەسەلەیی هاوپەیمانی لەگەڵ خاچپەرستاندا، ئەوێ بوو سۆزی بۆ مەسیحیەكان دەنواند و بالۆیز و دیاری لەگەڵ پاپاكان و پاشایانی ئەوروپادا ئالوگۆر پێ دەكرد.

ئامانجی هاویه شی نیوان ئه وان پیکهستنی ههلمه تیکی هاویه ش بوو بۆ له ناو بردنی دهولهتی مه مالیک و دهستگرتن به سهر بهیتولمه قدیسه دا، ئه مه ش له ئه نجامی هاویه ایمانیه که وه به پوونی ده رکهوت کاتیکی ئه باقاخان ده رفهتی سه رقالبوونی بیبرسی به شه پی خاچه رستان قوسته وه تا ههلمهت بباته سهر سنوره ئیسلامیه کان، نمونه ش ئه وه بوو که له سالی ۱۲۶۶ز. دا پوویدا، کاتیکی سوپا مه غولیه کان ههلمه تیان برده سهر شاری په حبه له سهر سنووری فوراتی، ئه مه له کاتیکی سوپا کانی مه غول ههلمه تیان ده برده سهر شاری (صفه دی خاچه رستی.

به لام سهره پای ئه م که شه دوژمنکاریه، باقاخان هه ولیدا له گه ل بیبرسه له سهر چه ند مه رجیکی گونجاو له گه ل مه غولدا پیکه وتن بیه ستیت، یان به واتایه کی تر هه ولیدا بۆ بلاوکردنه وه ی ده سه لاتی به سهر ده ولهتی مه مالیکدا پی و شوینی دیبلوماسی بگریته بهر، بۆیه له سالی ۱۲۶۸ز. دا نامه یه کی نارد بۆ بیبرس و تیایدا پیشنیاری پیکه وتن و داوای ملکه چبوونی بۆ خسته پوو، وه ک ئه وه ی ده بیوت (ئه گه ر بچیه ئاسمان یان دابه زیته سهر زه وی له ده ست ئیمه پزگارت نابیت، بۆیه به رژه وهندی له وه دایه پیکه وتن له نیاوماندا بیت)، به لام ئه و شیوه فه رمانخوازیه ی مه غول جیی سهرسامی بیبرس نه بوو و به وجۆره وه لامی نیردراوی مه غولی دایه وه (بزانم من له و پیکه وتنه دا داواکاریم هه یه، به رده وام ئه و ولاتانه ی له ده ست ده سینم که ده ستی به سهر دا گرتوه وه ک ولاتی خه لیفه و هه موو به شه کانی تری سهرزه وی).

له سالی ۱۲۷۲ز. دا بیبرس چوو بۆ به ره نگاربوونه وه ی ته ته ر له سهر خاکی خۆیان، چه ند که شتییه کی پارچه پارچه کراوی له سهر پشتی وشر له گه ل خۆیدا برد و له ناو پوواری فورات داینان تا سوپا کانی پییان بپه پنه وه، بیبرس و سهر بازه کانی توانیان له پوو باره که بپه پنه وه و سهرکه ون به سهر سوپا مه غولیه کاند و له خاکی عیراقد له سالی ۱۲۷۳ز. دا پاشماوه ی مه غولی پاوه دوو بنین، سهرکه وتنی بیبرسیش له و ههلمه تهیدا وایکرد ژماره یه کی زۆری پیوانی گه وره ی ناو ده ولهتی مه غولی

بدنه پالای، ره‌شیه دینی میژوونوسی مه‌غول ده‌لئیت ئه‌باقاخان خیزانی
جوه‌ینی‌ه‌کانی له‌ناو‌برد، ئه‌وانه ولاتی عیراقیان له‌سه‌رده‌می ئه‌ودا گرتبوویه ده‌ست،
ئه‌ویش به‌تۆمه‌تی په‌یوه‌ندیان له‌گه‌ل بیرسدا و پیککه‌وتنیان له‌گه‌لی له‌سه‌رنه‌وه‌ی
عیراق بدنه ده‌ست، له‌نیو ئه‌وانه‌شدا میژوونوس عه‌تا مه‌لیکی جوه‌ینی
فرمان‌په‌وای عیراق و خواجه شه‌مس‌دین موحه‌مه‌دی برای که وه‌زیریشی بوو،
له‌گه‌ل کوپه‌کانیدا، هه‌مووشیان ئه‌ه‌لی فه‌زل و ئه‌ده‌ب و به‌رپێز و به‌خشنده بوون،
کوپیان کوپی ئه‌دیبان و نوسه‌ران و شاعیران وجیی هیوایان بوو، چییان پیده‌کرا
له‌پیناو ئاوه‌دانکردنه‌وه‌ی ویرانکاریه‌کانی مه‌غولدا کردیان و له‌کاری چاکه و به‌سوود
دا ته‌مه‌لیان ده‌نواند.^۱

ئەم پووداۋە لىدانى بەرمەككە كانمان لە پۇژانى ھارونە پەشىد دا بىردەخاتە ۋە،
ئەمە بەلگە پوونى ئەۋەتە كە بىبىرس تۈنۈيۈپتە لە ۋە ھە ۋە بەسەر دۈژماناندا
سەر كە ۋەتەن سۈنۈرى پۇژەلاتى لە مەترسى مەغۇلى بىپارزىت.

به لام مملانی نیوان دوو دهوله تی مه غۆلی و مه مالیک له و سنوره دا نه وه ستا و
 حیرا چوویه مهیدانیکی تر که نه ویش ولاتی ئاسیای بچوک بوو له باکووره وه ،
 هۆکاری نه و گۆرانه ش نه وه بوو بیبرس پاش دلنیاکردنی سنوری پۆژه لاتی ویستی
 سنوری باکووریشی بپاریژیت که هاوسنوری ولاتی سه لجوقیه کانی پۆمی ناو
 ئاسیای بچوک بوو، نه و ولاته سه ربه مه غۆل بوو هه رله و کاته وه ی پاشا کانیان دایانه
 پال هۆلاکو و کاروباری ده سه لات له ده ست وه زیر موعینه دین سوله یمان په روانه دا
 بوو، په روانه وشه یه کی فارسییه به واتای په رده دار.

ئەم كەسە لە پال دەسە لاتداری ولاتدا كە مەغولەكان بوون كاری دەكرد، كاتیك بیبرس زالبو بەسەر مەغولدا پەروانە دایە پال لایەنی سەرکەوتوو نامەی نارد بۆ بیبرس و پایگەیاندا كە داوێتی پالی، بیبرسیش بە سوپاكانیەوێ چوو بۆ ئاسیای بچووك و بەسەر سوپای مەغولیدا سەرکەوت، ئەمەش لەشاری (ایلستین) یان

(ابلیستان)^١ لە ساڵی (١٢٧٧ز/٦٧٥ک) مەغۆلەکان لەو شەڕەدا نزیکەی ھەوت ھەزار کەسیان لە دەست دا.

پاشان بیبرس چووێ شاری قەیسەریە ی پایتەختی سەلجوقیەکانی پۆم و لە ھە دار و سەلتەنە دابەزی و لە سەر کورسی سەلجوقیەکانی پۆم دانیشت و لە سەر مینبەرەکانی ئەوێ وتاری بۆ خوێندرایەو و خەڵکی پیشوازیەکی چاکیان لێکرد، ئینجا بیبرس گەڕایەو و بۆ شام.

کە ئە باقاخان بەوێ زانی، خێرا ھاتە مەیدانی شەڕ لە ئەبلیستین، دەلێن کاتێک ئێسک و پروسکی سەربازە کوژراوەکانی بینی گریا، پاشان جامی تووڕەییەکی لێی پێدا و بەرامبەر خەڵکی ئەوێ تووڕەیی خۆی نواند و ژمارەییەکی زۆری لێکوشتن لە بەرئەوێ بە خێراتنی پاشای میسریان کردبوو، ھەرۆک فەرمانی کرد بە کوشتنی پەروانە پاش ئەوێ ئافرەتە کوژراوەکانی مەغۆل پێپیانویکی گەورەیان کرد و داوای خوێنی پەروانەیان کرد، چونکە ئەو ھۆکاری ئەو کارەساتە بوو.

ھەندێ لە میژوونوسان ئەو پەخنە لە بیبرس دەگرن کە نەھاتەو و بۆ ولاتی سەلجوقیەکانی پۆم تا بیپاریزیت و مەغۆلەکان لەوێ دەربکات، چونکە ئەو ولاتە سەر بە دەولەتی مەملوکی بوو، بەلام پێدەچیت ھۆکاری ئەو بووینت بیبرس لەوکاتەدا ماندوو بوینت یان تووشی نەخۆشی بوینت بە بەلگەی ئەوێ لەوسالەدا مرد،^٢ لە داوی کوژرانی پەروانە ھیندەیی نەبرد لە ساڵی (١٢٧٧ز/٦٧٦ک) مرد و لە دیمەشق بە خاک سپێردرا.

بەوجۆرە ژیانی سولتان ظاھر بیبرسی بوندوقداری صالھی کوتایی پێھات، ئەو کەسێ سەرچاوەکان و ھەسفی دەکەن بالابەرز، پەنگ ئەسمەر، چاوشین، دەنگ زال، دلێر و نەبەرد و پالەوان، توند و بزێو بوو، لە چاویدا بە چ حالێک پێسیاییەک ھەبوو، ئەمە ھۆکاری ئەو بوو کە ئامادەیی کپینی نەبوون، پاشای میر

١ - ابلیستین : دەکەوێتە پۆژھەلاتی شاری قەیسەریە یان قیساریە پۆم.

٢ - تاریخ ابن الفرات ج ٧ ص ٨٥-٨٧ گۆتەنەوکانی میژوونوسان دینیت لە سەر ھۆکاری ردنی بیبرس، ھەندێچ پێیان وایە ژەھر خوارد کراو.

ئیدکین بوندوقداری کپی و ئەویش لەخزمەتیدا مایەوێ تا مەلیک صالح نەجمەدین ئەیوب لێی وەرگرت.

هەرۆهە دەلێن زۆربە ی جار بەسواری ئەسپی پۆستە بە شوینەکان و قەلاکاندا گەراوە، لە هەفتەیە کدا دوو پۆژی یاری (پولو)ی دەرکرد، پۆژیک لە میسر و پۆژیک لە دیمەشق، لەم بارەییەو سەیفودەوڵە مەھندار وەسفی دەکات و دەلێت:

پۆژیک لە میسر و پۆژیک لە حیجاز پۆژی لە شام و پۆژی لە حەلب

بێگومان ئەو سولتانە گەرە و بەپێزە بە کار و چاکسازی بەر فراوانەکانی توانی دەوڵەتی مەمالیک لە دەوڵەتێکی سەرەتاییەو بگۆریت بۆ دەوڵەتێکی بەهێزی پایە چەسپاو و پێخۆشکەری بۆ ئەوانەی دواي خۆی بکات تا پەيامەکی تەواو بکەن و بگەنە ئامانجی خوازاو وکە لەناوبردنی مەغۆل و خاچەرستان بوو.

بۆیە ناویانگ و ژياننامە ی بەسەر سولتانەکانی تردا زالە تا ئاستیک هەندی چیرۆکی خەیاڵی تیکەل بە راستیە میژووییەکانی ژيانی کراوە، بۆنمونە ئەو چیرۆکە فۆلکلۆری و جەماوەریانە ی ناسراون بە چیرۆکی ظاهری یان ژيانی ظاهر بیبرس کە وا کەسایەتی بیبرس دەناسین کەسایەتی سەردەمێک بێت زیاتر لەوێ کەسایەتی مرقۇئیک بێت، تیایدا وێنە ی ئەو بارە نوێیە بەدی دەکەین کە دەوڵەتی مەمالیک لە میسر و شام تیایدا بوو بە دەوڵەتێکی بەهێزی پێ چەسپاو.

کورانی ظاهر بیبرس:

رووداوێکی دواي مردنی بیبرس بە کۆتاییەکی ئاسایی نەریتی مەملوکی کۆتایی پێهات، بەوێ یەکلەدواي یەك دوو کوپی هاتنە سەر دەسەلات، ئەوانیش مەلیک سەعید موخەممەدی ناسراو بە بەرەكەخان دواتر مەلیک عادل سلامش، لەم روانگەوێ چەند پووداوێک هاتنە ئارا کە بوونە هۆی کەنارخستنیان و دانانی بەهێزترین ئەمیری مەملوکی کە میر سەیفەدین قلاوونی صالحی ئەلفی بوو وەك سولتان میسر و شام دانرا.

كوپی یەكەمی بیبرس مەلیک سەعید موخەممەد لەوێ پێ تەمەنی گونجاویدا بوو تا پایە ی دەسەلات بگێژتە دەست، تەمەنی ۱۷ سال بوو، سەرچاوە هاوچەرەکان

ناماژه ددهن به جوانی ئاکارو مؤرک و پقبوونی له خوینرپیژی. به لام نه و سیفه تانه بوونه هوی لابرندی چونکه بۆ گیانی نه و سرده مه گونجاو نه بوو، مه لیک سه عید شاره زاییه کی باشی نه بوو سه بارهت به پیلان و ده سکيسه کانی مه مالیکه کان، ناچار پاسه وانی تاییه تی له دهوری خوی دانا که له چه مکی ره سمی مهملووکیدا ناسراوه به خاصکی (پاسه وانی تاییه ت). به سروشتی حال مه لیک سه عید گرنگی زوری ددها به مه مالیکه کانی و سامانی به سهریاند ده پشت و له کارگیچی کاروباری ده ولتدا ده سترویشتیوی کردن، نه م کاره بیزاری گه وره مهملووکیه کانی لیکه و ته وه به تاییه ت نه میره صالحیه کان که خویان له و به شیاوتر ده زانی بۆ دسه لات وهرگرتن، بۆیه بۆیان نووسی:

تو ههسته کانت تی کداوه و به روووی گه وره سهرکرده کان بوو ته وه، یان وازیته له وکارانه ت یان ئیمه و تو به جوړیکی تریه کتر ده بینینه وه.^۱

نه م ململانییه به لابرندی مه لیک سه عید له لایه ن مه مالیکه کانه وه کوتایی پتهات، نه مه ش پاش دوو سال ده سه لاتداری، له بری نه ودا به دره دین سلامشی برایان دانا که ته مه نی حوت سالان بوو.

جیی ناماژه یه هه ندی له سهرکرده مه مالیکه کان داویان له میر سه یفه دین قلاونی گه وره که سایه تی نه وکاتی مهملووکي کرد تا له بری سلامش ده سه لات وهریگریت، به لام قلاون رازینه بوو و وتی:

(من له تاو هزی ده سه لاتدا مه لیک سه عیدم لانه برد، به لکو له پیناو پاراستنی نیزام و دلنایی سوپا ئیسلامیه کاندانه وه ک بچوکه که ان بینه پیشپه وی، باشتیش وایه له نه وه ی مه لیک زاهیر بیبرس ده رنه چیت).^۲

له م ده ربهرینه ی قلاونه وه ده رده که ویت سووربووه له سه ر پیویستی په پره وکردنی بنه مای میراتگری ده سه لات نه مه ش به هیشتنه وه ی پایه ی ده سه لات له بنه ماله ی بیبرسدا، به لام یه کپارچه راستیه که وانه بوو، چونکه قلاون به و

۱- المقریزی: السلوک ج (ق ۲) ص ۶۴۵.

۲- المقریزی: السلوک ج (ص ۱) ص ۶۵۷.

دەربەرینە ی مەبەستی دەربەرینی ھەنگوینی بوو تا خواست و پڕۆژەکانی بشاریتەوہ تا یەکەمجار خۆی پیشبخت، چاکترین بەلگەش بۆ ئەمە ئەوہ یە قلاوون خۆی کوپی دووہمی بیبرسی لایرد، ئەمەش پاش ئەوہ ی لە دەست نە یارەکانی دەربازبوو و کەش و ھەوای بۆ لەباربوو دواتر لە ساڵی ۱۲۷۹ز.دا دەسەلاتی وەرگرت، لەمبارەشەوہ ئەبۆلمەحسین دەلایت قلاوون ترسی ھەبوو لە شۆرشێ مەمالیکی زاھیری لە رویدا چونکە ئەو پڕۆژەوان زۆرینە ی سەربازگە ی میسریان پێکدەھێنا... کە باری بۆ گونجا دەسەلاتی گرێدەست.

نامۆییە کە لەوہ دایە قلاوون سەرە پای پێژنەگرتنی بنەمای میراتگری کەچی خۆی و کوپەکانیشی لەدوای خۆی توانییان بۆ ماوہ یەکی دووردریژ ئەو بنەمایە جیبەجی بکەن، دوای خۆی دوو کوپی خۆی (ئەشرەف خەلیل و ناصر موخەممەد) دەسەلاتیان وەرگرت، دواتر نەوہکانی ناصر مەخەممەد تا کۆتایی دەوڵەتی مەملوکی یەکەم لە میسر دەسەلاتیان لە دەستدا ما یەوہ.

بەلام ئەوہ بەو واتایە نا کە سەرکردە مەملوکیەکان بە بنەمای میراتگری رازی بووبن، بەلکو مەسەلە کە ئەوہ بوو قلاوون و نەوہکانی توانییان بەرامبەر ھەموو پیلانەکانی مەمالیکەکان بوەستن و پیلانیان بۆ دامالینی دەسەلات پووچەل بکەنەوہ.

لەبەرئەوہ ی سەردەمی ناصر قلاوون درێژترین ماوہ ی دەسەلاتی نیو سولتانە مەملوکیەکان بوو بۆیە کە سایەتیە کە ی لەناو دەوڵەتو لە عەقڵیەتی خەلکدا خۆی چەسپاند، ئیتەر ئاسان بوو کوپەکانی دوای خۆی لەنیو خۆیاندا بەدریژایی سەدە ی چوار دە ی زایینی دەسەلاتیان لە دەستدا بیّت.

بهشی حه و ته م

دهوله تی به نی قلاون تا کو تایی دهوله تی مهملوکی یه که م

سولتان مه نسور سه یفه دین قلاون (۱۲۷۹-۱۲۹۰ ز/ ۶۷۸-۶۸۹ ک) ناوی ته وای بریتیه له مه نسور سه یفه دینی قلاونی صالخی ئه لفی، به یه کێک له گه وره ترین سولتانه مه مالیکه کان داده نریت له دوای زاهر بیبرس، ههروهک له پووی بنه پهرت و بنه چه وه له وده چیت، ئه ویش کۆیله ی ولاتی قفجاقه و هه ره له مندالیه وه هینراوه بۆ میسر و فرۆشراوه به مه لیک صالح ئه ییوب، بۆیه نازناوی صالخی وه رگرتوه، ناوانیشی به ئه لفی له ئاماژه دان به کرپینی به هه زار دینار هاتوه، ئه مه یش به لگهی ئه وه یه که ئه و سولتانانه شه رمیان له وتنی پاستی خۆیان نه کردوه، قلاون به ره به ره پله ی به رز بوویه وه تا گه یشته پله ی ئه تابه گ یان جیگه ی دهسته لات له سه رده می بیبرسا، پاشان له سه رده می سلامش و سه عیدی کورانیشتدا هه روابوو.

له سه ره تای دهسته لات سولتان قلاوندا چه ند پووداویکی ئاسایی و هه میشه یی پوویانده دا، وه ک چۆن له سه ره تاکانی سه رده مه کانی گه وره سولتانه مهملوکیه کاندای پوویانده دا، ئه ویش به ره له ستکاری سه رکرده کان بوو بۆ دهسته لاته که ی، ئه و سه رکرده که نه یاری بوون پووداوی لابرده ی کوی سولتانان ده کرد به بنه مایه ک بۆ نا په زایی و په خنه گرتن و به رگریکردن له پێبازی میراتگری و ئه رکی هه واداری بۆ سولتانی کۆچکردو و ئه و به لێن و په یمانانه ی بۆی برا بوونه وه تا له دوای خۆی کۆپه که ی دابینن، له پاستیدا ئه و بزوتنه وه ی که هه ندیک له سه رکرده کان پێی هه لده سان ته نها له و باز نه یه دا بوو که به و به ره له ستکاریه و قۆستنه وه ی ده رفه ته کار بۆ به رژه وه ندی تاکه که سی خۆیان بکه ن، جا ئه گه ره هریه ک له و سه رکرده نه یارانه بیتوانیا یه قلاون لابیات و بگاته دهسته لات، ئه و پێزی پێبازی میراتگری شه رعی نه ده گرت و گویی به مافی هه واداری بۆ کوی سولتانی کۆچکردو نه ده دا، جا لێره دا به ره له ستکاری باسو خواستیکی شیوه ییه بۆ شار دنه وه ی ئه و خواست و چاوتی پێینه ی دهسته لات که له ده روونیاندا هه بوو.

ئەویش که لەسەرەتاکانی پۆژانی سولتان قلاوندا پوویدا که میر شەمسەدین سنقر ئەسقەری جیگیرى سولتان لە دیمەشقدای خۆی وەك سولتانی شامی پراگەیاندا هەر که بیستی قلاون بوو بە سولتان و سلامشی لابردوو، نازناوی مەلیک کامیلیشی لەخۆی نا و ژمارەیهکی زۆری مەمالیکی زاھریەکانیش دایانە پالێ و نەوێ ئەییووبیش که بەپررسی حما بوو دایە پالێ، هەرۆهەما شیخەکانی ئەو هۆزە عەرەبیانەیش که لەسەر سنووری شام و عێراق بوون.

قلاون توانی لە جەنگی (الجسورە) لەنزیک دیمەشق و لە یۆلیۆی ساڵی ۱۲۸۰ز.دا ئەو هاوپیەمانیە لەناو بیات و سنقریش پایکرد بۆ قەلایەکی سەرسنووری شامی که بە صەیبوب ناسراو، لەکاتیئێکدا سولتان قلاون دەستیگرت بەسەر دیمەشقدای و لە خەلگەکی خۆشبوو، ئەوانەکی که دابووایانە پال سنقر، لەوانە شەمسەدین ئیبن خەلەکانی دادوهری شارەکه و نووسەر کتیبی (وفیات الاعیان) که فەتوای دروستی و پەوایی دەستەلاتی سنقری دابوو.^۱

سولتان قلاون دواي ئەو لەسەر سیاسەتی بیبەرس دەچوو بەرامبەر بە دوو مەترسیە سەرەکیەکی که تەنگی بە دەولهتی مەمالیک هەلچنبوو، ئەویش مەغۆل و خاچەرستان بوون.

مەترسی مەغۆل گەورەترین مەترسی بوو، چونکە هەرچی لە بارەکی خاچەرستان و توانایانەو بوتریت، دەبیت بیرمان نەچیت که خاچەرستان دواي لاواز بوونی فریاگوزاری بۆ هاتووەکانیان لەئەوروپاوە هیژشیان بەرەو کزی و لاوازی چوو، قلاون پێی باشبوو بە شیۆهیهکی کاتی لەگەڵ خاچەرستاندا ئاگر بەست ببەستیت و هیژزی خۆی دژ بە مەغۆل چڕ بکاتەو، جا ماوێ نێوان ۱۲۸۱ بۆ ۱۲۸۲ ماوێ بەستنی چەند پەیمانیک بوو لەگەڵ ئەو هیژە خاچەرستیانەکی که لە شامدا مابوونەو و بریتیبوون لە:

۱- شانشینی بەیتولمەقدیسی وەهەمی که عەککا پایتەختی بوو (لەوکاتەدا شارل ئەنجۆ پاشای بوو و ئۆدۆی نوینەری لەگەڵ سولتاندا دانوسانی ئاگر بەستەکی دەکرد).

۲- دەستەى سواره ئیسپارتهییەکان که مەلّبەندەکیان قەلای (المرب) بوو له باشووری لازقیه .

۳- دەستەى سواره دوایهکان که مەلّبەندەکیان له تەرسووس بوو .

۴- میرنشینی تەرابلوس که سەرکردهکانی تۆرمانی ئی بوو و لەوکاتەدا بوهمندی حوتەم سەرکردهی بوو، بەپێی ئەو پەیماننامانە بۆ ماوهی دە سال ئاگرەستی نیتوان هەردوولا دانرا.^۱

لەگەڵ ئەوێ قلاون هەولێ دەدا ئەو ئاگرەستانە بیهستت، کهچی زۆریەى مەرجهکانی له بەرزەوهندی ئەو دەولەتی مەملوکیدا بوون، نمونهی ئەمەیش خاچەرستهکان بەلێنیان دا شووره و قەلای نوێ بنیاد نهئین و پێگه به کهشتیه ئیسلامیهکان بدهن بهوپهپى ئازادی تهواوهوه له بـهـندهره خاچەرستهکاندا بن، ئەمەیش بەلگەى ئەوێه که تاکه ئامانجی خاچەرستان له پشت بهستنی ئەم پەیماننامانەوه پاراستنی قەوارەیان بووه .

جهنگه‌کانی قلاون له‌گەڵ ئیخانەکانی فارسدا

وتمان که مەغۆلەکانی فارس چاویان بپییووه داگیرکردنی میسر و شام و دەیانویست تۆلێ جهنگی عەین جالووت بکەنەوه (تا ئیستایش ئەو گونده ماوه و ناوی جالووده له قەزای نابلوس که ژماره‌ی دانیشتوانه‌کی له سه‌دوپه‌نجا کهس زیاتر تێناپه‌ن (النجوم الزاهره ج ۲ ص ۵۶ حاشیه).

ئەبەقایان ئوبغای کۆپی هۆلاکۆی پاشایان دابه‌شکاری و بارگرژی ناو دەولەتی مەملوکی به‌هۆی شوێشه‌کی سنقر ئەسقەری جیگیری دەستەلاتی دیمەشق دژ به قلاون قۆسته‌وه و سەرله‌نوێ خۆی ئاماده کرد بۆ هێرش بردنه سەر خاکی شام و میسر و بپروای وابوو سنقر له‌ جهنگه‌دا یارمه‌تیده‌ر و پالپشتی ده‌بیّت، سنقر هه‌والی بۆ مەغۆل ناردبوو و به‌لێنی پێدابوون دژ به سولتانی میسر یارمه‌تیان بدات،

به لام دواتر گه پایه وه و له هه لۆیستی خۆی په شیمان بوویه وه کاتیك برا مهلیکه کانی له میسر نامه یان بۆ نارد و پێیان وت: (وا دوزمن چاوی تیپریوین و هۆکاره کیشی تهنها ناکۆکی نێوان خۆمانه، دروست نیه ئیسلام له ناو بجیت.

له ئه نجامدا سنقر دایه پال قلاون و سه ره له نوێ یه کپیزی مه مالیکه کان گه پایه وه و هه میشه ییش له کاتی مه ترسی و ته نگه ژه کاندایه مه کار و پیشه ی مه مالیکه کان بووه .

سوپا مه غۆلیه کان به سه رکردایه تی منکوتمری کوپی هۆلاکو (برای ئه به قا) له پووباری فورات په پینه وه و ده ستیانگرت به سه ره له بدا و قلاونیش به سوپا کانی وه پێشپه وی کرد تا له نزیک شاری حیمس لای گۆپی خالیدی کوپی وه لید به مه غۆله کان گه یشت و له ویدا له سالی ۱۲۸۱ ز جهنگی قورس له نێوان هه ردوولادا پوویدا و به شکستی ته تار و پاشه کشه یان به ره و ده ورپه ری فورات کۆتایی پێهات، قلاون ویستی به شیوه یه کی یه کلایی له سه ریاندایه سه ربه که ویت، بۆیه له پێگه ی کۆتری نامه به ره وه هه والی نارد بۆ کاربه ده ست و سه رکرده کانی له سه ر سنووری فوراتیدا تا له پووی ته ته ره پاکردوه کاندایه وه ستن، هه ره که فه رمانیکرد تا ئه وه حه شیشه نه ی له سه ر فوراتن ئاگریان تیبه ربدریت، به مه ژماره یه کی زۆری مه غۆله کان سووتان و منکوتمریش به برینداری و غه مباریه وه گه پایه وه بۆ به غداد و ئه باقای برایشی سه رکۆنه ی کرد.

له پاستیدا پوودای حیمس کاریگه ریه کی گه وره ی هه بوو له مِژووی په یوه ندیه کانی نێوان مه غۆل و مه مالیکدا و له وه نجامه دا ئاگر به ستیکی درێژخایه ن به ستر و مه غۆله کان دانیایا بوون بۆ ماوه یه کیش بیست ناتوانن به رامبه ر به مه مالیکه کان بوه ستن.

ئه مه و ئه وه سه رکه وته له کاتی کدا بوو که بزووتنه وه ی په یوه ندی نێوان مه غۆل و خاچه رستان هه بوو بۆ پێکه ینانی به ره یه کی یه کگرتوی دژ به میسر که زۆر

بەباشی بەرپۆه دەچوو، جا کاتیك قلاون لە جەنگی حیمسدا بەسەر مەترسی مەغولیدا زالبوون لەگەڵ ئەمەدا نرخی ئەو ھاوپەیمانیە مەغۆلی خاچپەرستیش نەما.

پاشان واهاتە پێشەوێکە ئەبەقاخان لەسالی ۱۲۸۲ ز. واتە سالی دواى شکستەکه مرد و تکرداری برا شوینی گرتەوێکە پیش بوونی بە سولتان موسولمان بوو بوو و ناوی خۆی نا تکردار ئەحمەد سولتان، لەوێ ئەمە وەرەگرین کە ئەو ھەولانەى مەسیحیەکان دایان بۆ بە مەسیحی کردنی مەغۆل و ھاوپەیمان بوون لەگەڵیاندا، لەگەڵیشیدا بزوتنەوێکە بانگەوازی موسولمانانیشی لەگەڵدا بوو بۆ بلۆکردنەوێکی ئیسلام لەنیو مەغۆلدا.

بلاوبوونەوێکی ئیسلام لەنیو مەغۆلەکانی فارسدا بە سیفەتیکی مەبدەئی و بنەماییش بێت، واتای ئەوێکە دۆزمنایەتی و گرتە سیاسەتەکانی نیوان دوو دەولەتی مەغۆلی و مەملوکی نەماییت، ھەرۆک بوونی سولتانێکی موسولمان لە کورسی دەستەلات مەغولیدا سیاسەتی دۆزمنکاری دژ بە مەغۆلی نەگۆین بەوپێی ئەو سیاسەتە بە بنەپەرەتیکی تەقلیدی دادەنرا بۆ پاراستنی بەرژەوێکی و خواستەکانی دەولەتی مەغۆلی فارس، ئەو نامە دۆزمنکاریانەیش کە تکردار ئەحمەد ناردنی بۆ سولتان بەلگەى ئەوێکە، (القلقشندی: ج ۸ ص ۶۵-۶۸).

بەھۆی بارگرژی ناوخۆیی مەغۆلەکانەو سولتان ئەحمەد نەیتوانی هیچ چالاکیەکی سەربازی لە دەرەوێکی ناوچەى خۆیدا ئەنجام بدات، بۆیە بەرامبەر بە میسر سیاسەتیکی ناستەوایی ھێدی و لەسەرخۆی ھەبوو، بەلام ئەو سیاسەتە ناستەواییەى وای لەسەرکردە مەغۆلەکان کرد بەوێکە تۆمەتباری بکەن کە بەھۆی موسولمان بوونیەو لەگەڵ موسولماناندا پێککەوتوو، بۆیە لێی راپەرین و لەکوێتاییدا کوشتیان و برازاکیان دانا کە ناسرا بوو بە ئەرغونی کوپی ئەبەقا، ئەمەیش لەسالی ۱۲۸۴ ز. دا بوو، بەلام ئەرغونیش بەدریژی سەرەدەمی قلاون نەیتوانی هیچ کاریکی مەترسیداری دژ بە میسر و شام ئەنجام بدات.

ئەمە لەبەرامبەر مەغۆلی فارسەو، بەلام لە پووی مەغۆلی قفجاق یان ھۆزی زێرینەو، ئەو سولتان قلاون پەییوەندی دۆستایەتی کوێ نیوان خۆی و ئەوانی

پاراست که نه و دوستایه تیه ولاته که ی ده به سته وه به و ده ولته مه غزلیه ی باکور وه .

جه نکه کانی قلون له گه ل خاچیه رستاندا :

پاش نه وه ی سولتان قلون له جه نگی ناسراوی حیمسدا کوتایی به مه ترسی مه غولی هیتا، لایکرده وه به لای جه نگی خاچیه رستاندا و گوئی به و په یمانامانه و ناگر به ستانه نه دا که له گه لیاندا نه به سته بووی، به لکوو هیرشیکی برده سه ر مه لبه ندی سواره ئیسپارتاییه کان که قه لای (المرقب) بوو له باشووری لازقیه دا، نه مه یش له سالی ۱۲۸۵ ز. دا بوو، سواره ئیسپارتاییه کان نه یانتوانی به رنگاری نه و هیرشه بینه وه، بۆیه قه لاکه یان پاش گه مارۆیه کی یه ک مانگی به ده سته وه دا و گواستیانه وه بۆ عه ککا و ته رابلوس.

میرنشینه خاچیه رسیه کانی تریش ترسان هه مان باریان به سه ردابیت، بۆیه بوهمه ندی حوته می به رپرسی میرنشینی ته رابلوس که وته ناگر به ست له گه ل قلوندا و چه ند قه لایه ک و مال و سامانی پيشکه شکرد، به لکوو پازی بکات، میرنشینی صور و ده ولته تی نه رمینیای بچووکیش به هه مان جوریان کرد، هه موو نه مانه به لگه ی هه رچی بن نه وه ده گه یه نن که نه و میرنشینه خاچیه رستیانه تا چ ئاستیک هه ستیان به مه ترسی قلون ده کرد.

له سالی ۱۲۸۷ ز. واته دواي دوو سال له پووخانی قه لای (المرقب)، قلون ده سترگرت به سه ر شاری لازقیه ی سه ر به میرنشینی ته رابلوسدا قلون بۆ نه و هیرشه ی مردنی بوهمه ندی حوته می کرد به بیانوو به و به لگه و بیانوو ی که مردنی نه و پنگه ده دات به هه لوه شانوه ی پابه ند بوون به مه رجه کانی ناگر به سته که وه .

قلون به وه یشه وه نه وه ستا، به لکوو شاری ته رابلوسیشی گه مارۆدا و له سالی ۱۲۸۹ ز/ ۶۸۸ ک. دا ده سترگرت به سه ریدا، میژوونووسان ده گیرنه وه که قلون له به ره ی وشکانیه وه به سوپا و مه نجه نیقه وه دای به سه ریدا تا ئاستیک زۆریک له

دانیشتوانە خاچپەرستەکانی لە بەرەوی دەریاوە لەسەر پشتی کەشتیەکان پرایانکرد
 بۆ دوورگەیەکێ نزیك بە کەناراوی کە ناسرا بوو بە دوورگەی (قدیس نیقولا)، بەلام
 مەمالیکەکان کەوتنە شوێنیان و هەموویان کوشتن، میژوونووسی هاوسەرەم
 ئەبولفیدان دەگێڕنەوێ کە سواری کەشتیەکی تەرابلوس بوو بۆ ئەو دوورگەیە دوا
 ئەوێ خەلک لە تالانکردنی دەستبەتال بوون، بەلام بەهۆی بۆن و بۆگەنی
 کوژاوانەوێ نەیتوانیوە تیایدا بمیڤیتەوێ.^۱ هەرەها تێبینی دەکرێت کە سولتان
 قلاون فەرمانیکردووە بە وێرانکردنی شاری تەرابلوس و لەشوێنیدا چەند بورجیکی
 بە درێژایی کەناراوی و لەدەرەوێ بەندەردا بنیاد ناوە و شاری تەرابلوسی
 گواستەوێ بۆ پال شاخەکە لە ناوڤۆ و دوور لە کەناراوی دەرەوێ قەلای
 مسنجیل (سان جیل) لە ترسی هەرەشەیی کەشتی گەلی خاچپەرستی.^۲ ئەمە و
 لەهەمان کاتدا قلاون لە پلەوپایەیی تەرابلوس بەرز کردەوێ و کردی بە جیگیرایەتی
 سولتانێ کە جیگری سولتان بە دەقیکی سولتانێ قەرمانەرەوایی دەکرد، لە
 گەڕنگترین تاییەتمەندیەکانیشی بریتیبوو لە توندوتۆڵکردنی کاروباری دەریا و
 ئامادەسازی کەشتیەکان لە بەندەرەکاندا کە تەرابلوس و لازقیە و ئەنترس و
 جوبەیل (جوبلە)ی دەگرتەوێ، میرنسینی عەککە هەستی بە بێهێوایی هەلوێستی
 خۆی کرد بەرامبەر بە فراوانخوای میسری، بەتایبەت دوا ئەوێ هیوای بە هاتنی
 هەلمەتییکی خاچپەرستی نەما کە یارمەتی مانەوێ بدات، بۆیە پێی باشبوو پەنا
 ببات بۆ هەنگاویکی بەرگریکاری بێهێوایی و دلێرانەیش لەهەمان کاتدا، ئەویش ئەو
 بوو کە ئەم دەست بکات بە هێرش بردن و ئاگریەستی نێوان ئەو و قلاون
 هەلبوێشیتهوێ، لەمەیشدا پشتی دەبەست بە سەختی قەلاکانی و زۆر مال و
 سامان و چەکی بەردەستی، ئینجا کەوتە جێبەجێکردنی نەخشەکە و هێرشێ بردە
 سەر بازرگانی موسولمانەکان و کاروانەکانی ئەو پێگەی لای ئەوان. قلاون بەم کارە
 بیانووی پێویستی دەسکەوت تا جەنگی دژ بە عەککە پابگیەنێت و کەوتە

۱ - ابوالفداء: المختصر فی اخبار البشر ج ۳ ص ۳۰.

۲ - الامیر صالح بن یحیی: تاریخ بیروت ص ۲۲.

ئامادەسازى بۆ ھېرشېردنە سەرى، بەلام پېش ئەۋەى پروژەكەى بەجىبھېئىت لە
كۆتايىيەكان سالى ۱۲۹۰ ز/۶۸۹ ك ولەتەمەنى خەفتا سالىدا مرد.
لەمەى پېشەۋە دەبىننن سىياسەتى دەرەكى قىلون درىژە پىدەرى سىياسەتى
پېشىنەى بېىرس بوۋە بەرامبەر بە مەغۇل و خاچپەرستانىش، قىلون زانى چۆن ئەۋ
بۆشايىيە پرىكاتەۋە، كە بېىرس بە ھەموو شىاۋىتتەك بەجىى ھىشتىبوۋ.

سیاسەتی ناوڤۆیی قلاون

تایبەت بە سیاسەتی ناوڤۆیی قلاون دەبینین وەك بیبرس گرنگی داوہ بە پێکخستنی سوپای مەملوکی و کەوتە کپینی زیاتری مەمالیکە بچووکەکانی خەلکی ولاتانی باکووری وەك ئەرمینیا و قەوقاز و نیمچە دوورگی قەرم و قەفجاق دەلێن ژمارەیان گەیشوووە نزیکی چوار ھەزار مەملوک.

قلاون بۆ ئەو دەستە مەملوکیە بورجی قەلای تایبەتمەند کرد، بۆیە بەوردی ناسران، قلاون گرنگیدا بە پەرورە کردن و ئامادەسازی سەربازی ئیسلامیان، ھەر وەك گرنگیدان بە بەرگ و پۆشاکیان، دەلێن قلاون گۆڤانیکی لەشیوہی بەرگیاندا ئەنجام داوہ و بەجۆرێک لەشیوہی بەرگی مەمالیکی دەریایی جیا بوو، ھەر وەك گۆڤانکاری کردووە لەشیوہی زاوتی سەربازیاندا بەتایبەت لەپێگی بەکارھێنانی پەدا، بە مە مەمالیکەکان لەو ھونەرەدا چەند بزاونێکی جیا لەوانی پێش خۆیان ئەنجامداوہ.

مقریزی دەگێڕێتەوہ کە قلاون ھەمیشە لەکاتی نان خواردنی مەمالیکەکاندا دەچوو و فەرمانی دەکرد تا خۆراک دابنرێت و خۆی تاقی بکاتەوہ، ئەگەر کەموکورتیەکی تێدا بدیایە لە ئەستادار (کە سەرپەرشتی ھەموو کۆشکە سولتانیکانە) توپە دەبوو و سزای سەختی دەدا.

ھەر وەھا دەلێت: ھەموو پاشایان کاری مال و بینایان دەکرد، بەلام من چەند شۆرەیکم بنیادناوہ و چەند قەلایەکی قایمۆ قۆلم بۆ خۆم و نەوہکانم و موسولمانان سازداوہ کە مەمالیکەکان (الخطط ج ۲ ص ۲۱ بۆ ل ۶).

ئەو دەستە نوێ مەملوکیە، تا دواى مردنی قلاون یەکانگیر و وابەستەى یەك بوون و کاریگەری گەورەى ھەبوو لە ئاراستەکردنی سیاسەتی دەوڵەتدا تا کۆتایی دەوڵەت یەکەمی مەملوکی ئەو بورجیانە توانیان دەستلالت لە بنەمالەى قلاون دابن و دەوڵەتێکی نوێی مەملوکی لە کۆتایییەکانی سەدەى چوارەى زایینی لە سەر دەستی زاهر برقوق دابمەزرێن.

ئەوکارە دامەزراندو بیناسازیانەى مەلیك مەنسور قلاون ئەنجامیدان زۆر بوون و هیشتا شوینەواریان تا ئەمپۆى ئیمەیش ماوه و لە شەقامى مسگەرانی (موعیز لیدینیللا) لە قاھیرەى، لە گرنکترین دامەزراوەکانى ئەو گومەزىیە کە قلاونى تیدا بەخاک سپێردراوه و خویندنگەکەىتى، پاشان نەخۆشخانەى مەنسوریه کە ئیستا بە خویندنگەى قلاون ناسراوه، سێ بیناکەرى سەر بەیەك بینایش هەن، بیمارستانیش وشەىکى فارسىیە کە پێکھاتوو لە بیمار واتە نەخۆش و (ستان) واتە شوین، واتە ئەو شوینەى کە نەخۆشە جۆر بە جۆرەکانى تیدا چارەسەر دەکریت، پاشان ئەو وشەى گەشەى کرد و لەسەر شوینی دانیشتنى شیتەکان بەرتەسک بوویووه، هەرودەها وشەى گشیى مورستان. (بەوانە: کتیبى تاریخ البیمارستانات فى الاسلام لاحمد عیسی ص ۹۳).

خویندنگەکەى قلاون یەكەم نەخۆشخانە نەبوو کە لە میسردا بنیاد نرابیت، بەلگوى میسر چەندین جۆرى مارستانى پۆژانى تۆلۆنى و ئەخشیدی و فاتیمى و ئەییوبیەکاندا بەخۆوه بینیبوو، دیارە ئەحمەدى کورپى تۆلۆن مارستانى بنیادنا بۆ چارەسەرکردنى نەخۆشان و دەرمانخانەى کیشى پێوه پەیوہست کرد بۆ خەرجکردنى داو و دەرمان، دواتر ناسرا بە مارستانى عەتیق بۆ جیاکردنەوہى لەو مارستانەى تر کە دواى ئەوہ دامەزران.

پاشان لێرەدا مارستانێک هەى کە دەدریتەوہ پال کافورى ئەخشیدی و لەپۆژانى خیلافەتى فاتیمیدا خەزینەى ئەشرى دەیبەستین کە وەك عەیادەى دەرەکى نەخۆشخانەکانى سەردەم وایە، سەلاحەدین کردى بە نەخۆشخانە بۆ نەخۆشان، ئیبن جوبەیرى گەشتیارى ئەندەلوسى دەگێریتەوہ کە لە میسردا دوو مارستانى سەلاحەدینى بینیبوو، یەکیکیان لە قاھیرە و ئەوى تریش لە ئەسکەندەریە.

ئەمەو شیاوى ئەوہیە ئاماژە بە مارستانى نورى لە دیمەشق بکەین کە سولتان نورەدین مەحمودى زەنگى بنیادی نا کە سەلاحەدین لە کۆشکى ئەودا پێگەشت. دەوتریت ئەو نەخۆشخانەى نوریه قلاون چوویە ناوى تا چارەسەر بکریت کاتیك لە شامدا جەنگى دەکرد، نەزرى کرد کە نەخۆشخانەىکى وەك ئەوہ لە قاھیرە

دابەزینی ئەگەر بێتو لە نەخۆشیەکی پزگاری ببیت، لە ئەنجامدا ئەو نەخۆشخانەی دامەزراند کە لە ساڵی ۱۲۸۴ ز/ ۶۸۳ ک.دا تەواو بوو، لە پاستیدا نەخۆشخانەکانی ئەوکات بۆ چەند بەشیکی دابەشکرا بوون کە هەر بەشیکی بۆ جوریکی نەخۆشی تایبەت کرابوو وەک تا و چاوتیشە و نەخۆشی ئافرەتانه و دوستتایا و شیت و... هتد، هۆلیکی و تاردانیشتی تیدا بوو کە مامۆستاگان لە هونەرەکانی پزیشکی ئەوکاتەدا وانیان تیدا دەوتەو، هەر وەک کارگەیهکی کیمیایشی پێ پەیوەست بوو بە هەموو جۆرە دەزگایەکی پزیشکی ئەوکاتەو، بۆیە ئەو بە بنەرەتی یەکەمی لیکۆلینەوێ پزیشکی دادەنریت لە میسردا، ئەو نەخۆشخانەیهیچ مۆرکیکی ئایینی یان چینیایەتی تایبەتی لەخۆ نەگرتبوو، بە لکۆو دەرگای بۆ هەموو مەزەب و چینهکان والا بوو.

وەسفیکی ئەو نەخۆشخانەیهی شەمان لایە کە میژوو نوسیکی هاوسەردەم بە لکۆو کارمەندیکی ئەو نەخۆشخانەیه کە میژوو نووسی ناسراو نوەیریە کە لە ساڵی ۱۳۳۲ ز.دا مردوو وەسفی دەکات و بەوپەڕی گرنگیەو وەسفی دەکات، وێرایی ئەوێ تیشکیک دەخاتە سەر چەند لایەنیکی کۆمەلایەتی ئەو سەردەمە، (ئەو وەسفی لە کتێبەکیدە هیناوە (نهاية العرب في الادب) کە مامۆستای دکتۆر مومەممەد موستەفا زیادە لە کۆتایی بەشی یەکەمی کتێبی (السلوك) ی مقریزی (ج ۱ ص ۹۹۷) دا هیناویەتی.

سەبارەت بە لایەنی ئابووری، قیلون گرنگیەکی زۆری پێدا و هەولێدا چوارچێوەی ئاسۆی بازرگانی دەولەتی مەملوکی فراوان بکات، پێگەی جوگرافی میسریش لەنیوان پۆزەلات و پۆژئاوادا یارمەتی دا تا لە بزوتنەوێ بازرگانی نیو دەولەتیدا پۆلیکی گرنگ ببینیت، لەو بوارەو قیلون هاوپەیمانی لەگەڵ دەولەتە ئەوروپییەکاندا بەست وەک ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی و فەرەنسا و شانشینی قشتالەو ئەراگۆن لە ئیسپانیا و شانشینی سەقلیە کە سەر بە ئەراگۆن بوو و کۆمارەکانی ئیتالیا وەک جەنەوا و بوندوقیە، میسر لەسەر شەمەکە تێپەرپووەکانی سەر سنووری خۆی گومرگی نزیکەی یەک پینجی داناوو کە بە گومرگی یەک پینج ناسرا بوو.

هه روه ها قلاون دهره تی ئارامشی ده ریوانی له ده ریای سووردا قۆسته وه دواى نه وه ی مه ترسی خاچه رستی لی نه ما وه ولیدا بازرگانانی ولاتانی ئاسیا به ره و میسر رابکیشیت، شایه تیش بۆ نه وه نه و بلاوکراره په سمیه یه که سولتان قلاون بلاوی کرده وه به سه ره نه و بازرگانانی له چین و هند و سند و یه من و عیراقه وه هاتبوون بۆ ولاته که ی و تیایدا جه ختی له وه ده کرده وه که خویان و مال و سامانیان ده پاریزیت له وماوه ی له ولاته ی نه ودان، نه مه یش بلاوکرایه وه کى جوان بوو که بانگه شه ی گه شت و گوزاری نه مړمان بیر ده خاته وه، تیایدا ده لیت:

(هه ره که س بیه ویت بیته ولاتی فراوانی ئیمه که پر سیبه ره با عزم بکات له سه ره نه و خیره ی که خواى گه وره بۆی داناوه و بیته ولاتیک که دانیشتوانه که ی پیویستییان نیه به پیکردن و خه زنکردن، چونکه به هه شی نه برپاوه ی دنیا یه و گولزاریکه که چا ولیی بیزار نابیت و نه وه ی لیږه یه له به هاریکی هه میشه ییدایه و هه میشه چاکه ی دیته ری و له چه ند وه سفیکی به سه که به هه شتی سه رزه ی خوايه جا هه ره بازرگانیکی یه من و هیند و چین و سند و ناوچه کانی تر که له ولاته که یاندا به بارکه و بنه به ره و ولاتمان بیچنه وه و به ره و ئیره بیتن و کردارمان له جیتی گوftarمان ببینن و به چاکى وه فای زیاترمان به به لئین و قسه مان ببینن و له ولاتیکی خۆشدا و له دلنیایی و سه لامه تی مال و گیان و به خته وه ریه کی پر هیوادا بن و چییان ده ویت له خزمه تیاندا بن...) (القلقشندی: صبح الاعشی ج ۱۳ ص ۴۰- ۳۴۲).

* سولتان نه شرف سه لاهه دین خه لیل (۱۲۹۰-۱۲۹۲ ز/ ۶۸۹-۶۹۲ ک):

قلاون وهك بیبرس له پیشتر هه ولیدا له ماوه ی ژیا نی خۆیدا کوپیکی خۆی بکاته جیگیر بۆیه نه که به ر علادینی کوپی هه لېژارد و نازناوی مه لیک صالحی لیتا له سالی ۱۲۸۰ ز و له وماوه ی خۆی له میسر نه بوو و سه رقالی جه نگی مه غول و خاچه رستان بوو نه وی له میسر داده نا تا فه رمانروایی بکات، به لام نه م کوپه ی له سالی ۱۲۸۸ ز و له سه رده می باوکیدا مرد، ده لئین نه شرف خه لیلی برای که کوپی

دووه می سولتان قلاون بووه ئەوی کوشتووه و ژەهری پێداوه تا دواى ئەو خۆی بپیتە جێگیر. ئەم گێڕانەوێ هەر چۆنێک بپێت گرنگ ئەوێه سولتان قلاون گومانى لەوێ بوو کە خەلیلی کوپی شیاو و توانای دەستەلاتی هەبێت، دەلێن قلاون بەردەوام ئامادە نەبوو و بەیعتی جێگیرایەتی بە خەلیل بدات تا مرد، لیوێ دەگێڕنەوێ کە لەو بارەوێه و تووێهتی: من خەلیل ناکەمە سەرکردەى موسولمانان.^۱

لەگەڵ ئەمەیشدا خەلیل دواى مردنی باوکی لە کۆتاییەکانى سالى ۱۲۹۰ ز.دا خەلیل دەستەلاتی وەرگرت. یەکەم ئیش کە کردی تۆلە سەندنەوێ بوو لە پیاوانى باوکی و دەستگرتن بوو بەسەر مال و سامانیاندا، ئەو توند و پەقیەکی وای نیشاندا کە ترس و بیمى باوکی بەدیھێنا و لەگەڵ کەموکورتیەکانیشدا کەسیکی دلێر و جەنگاوەرى نایاب بوو، لەسەرەتای دەستەلاتەکیەوێ لەسەر سیاسەتی پێشینەى بەرامبەر خاچپەرستان بوو، ئەو سیاسەتە تەلقیدیەى کە هەمیشە ئامانجى ئەوێ بوو خاچپەرستان لە شام دەریکات، میرنشینی عەککا لەوکاتەدا کۆتا دەوڵەتی خاچپەرستان بوو لە شامدا.

سولتان خەلیل لەبەهارى سالى ۱۲۹۱ ز.دا گەمارۆی شارى عەککای دا، لیڤەدا سەرچاوێ هاوسەردەمەکان ئاماژە بەتوانای ئامادەسازى و ئەو چەکی گەمارۆدانانەى دەدەن کە لە دەورووبەرى شۆرەکانیدا داینابوو و دەلێن دەگەشتنە نزیکەى ۹۲ مەنجەنىق.

لەپاستیدا شارى عەککا تاییەتمەندى شانوشکۆی بەرگریکاری خۆی هەبوو هەرلە جەنگەکانى سەلاحەدینەوێ، خاچپەرستانیش لەپۆژانى یەکەمیانەوێ گرنگیان دەدا بە توند و تۆلکردنی شۆرەکانى تا ئەوێ لە قایموقۆلیدا کرابوو بە نمونە، هۆکاری ئەو گرنگی پێدانەش بریتیە لەوێ کەعەککا وەک دەروازەیهکی سەرەکی دەروازە کەنارایەکانى دەوڵەتی خاچپەرستی دادەنرێت بۆ بەیتولمەقدیس.

کاتیڤ شارە جیاجیاکانی خاچەرستان لە پۆژانی بیبرس و قلاوند کەوتنە دەست میسرێەکان. عەککا بوو بە پەناگەی هەموو ئەو پەرەگەزە خاچەرستانیەنەی کە لەو شارانەو کۆچیان کردوو، بۆ ئەوەی ئیتر ئیسپارتەیی بن یان دوا یان لە میرنشینی تەرابلوس و ناوچەکانی ترەو بن.

چاوەپوان دەکرا ئەو جەختکردنەوێ پەرەگەزە خاچەرستیەکان ھۆکار بوو بۆ تاشاری عەککا ھێزی قەلاکانی زیاتر بوو بۆ تاشاری پاستی و حەقیقەت پێچەوانەی ئەوێ، چونکە ئەو پەرەگەزە جیاوازانە ھەولیان دەدا وەک چەند جالبیەکی سەر بە خۆی کاروباری خۆیان و حکومەتی تایبەت بە خۆیان بژین، لە سەر ئەم بنەمایە عەککا لە کۆتا پۆژەکانیدا واتە لە کۆتاییەکانی سەدەی سیانزە ی زاینیدا بوو بە ئامارە ی کۆمەڵێک دەوڵەتۆکی بچوکی بەرژەوێ جیا کە ھەندیکیان بە ناوی پاشای بە فەرەنسارە کاریان دەکرد و ھەندیکێ تریش بە ناوی پاشای ئینگلتەرە و ھەندیکیش بە ناوی پاشای بەیتولمەقدیسەو کە لە قوبرس دادەنیشت، ئەمە لە پالێکە بەری تەقلیدی کۆنی نیوان ئیسپارتە و داویە کە سەرلەنوێ ئاگرەکی لە مەیدانەکانی عەککادا ھەلگیرسایەو، بۆیە تەواو سەخت بوو لە عەککا سەرکردایەتیەکی یەکگرتوو ھەبێت تا کاری بۆ بکات بۆیە یەکخستن و ئاراستە کردی ئەو ھێزە جیا جیا یانە بەرەو یەک ئامانج.

بۆیە عەککا سوودی نەبینی لە قایموقۆلی قەلاکانی یان لە و فریاگوزاریانە کە لە قوبرسەو پێی دەگەیششت (لەوکاتەدا قوبرس بە دەست پاشایانی بنەمالە ی لوزجناو بوو کە خۆیان بە ناوی پاشایانی شانیشینی خاچەرستی بەیتولمەقدیس ناودەبرد).

لە پۆژی ھەینییدا ۱۸ ی مایۆی ساڵی ۱۲۹۱/ز ۶۹۰ ک موسولمانان لە ناکاویکدا پاشا گەمارۆیەکی چل و سی پۆژی چوونە ناو شارەکە و بەرگریکاری گوازیارەو بۆ قەلاو بورجەکان، چاوەپوان دەکرا ئەو قەلایانە بۆ ماوێەکی دوور و درێژ بەرگری بکەن ئەگەر ھەندیک لە خەلکی شارەکە پەنایان بۆ نەبردایەن تا لەوێ خۆیان بپارێزن، ئەمەیش پشێوی تیدا نایەو و پێکخستنی بەرگریکاریەکی درێژ خایەن بوو بە

کاریکی سەخت لە و ناوچە بەرگریکاریانەدا، لە هەمان کاتدا زۆربەی خەلکی شارەکه بەرەو بەندەری شارەکه چوون و تاقم تاقم دەچوونە ناو کەشتیەکانی ئەوێ بە نیازی پاکردن بەرەو قوبرس یان هەر شوێنێکی تر، ئەم قەرەبالییە سەختە نوقمبوونی چەند کەشتیەک و پوودانی بارگرژی لە هەموو بەشەکانی بەندەرەکهی لیکەوتەو لە کاتی کەدا دەبوو ئەو بەندەرە کراوە بێت بۆ گەیشتنی فریاگوزاری پێناوەکانی بەرگریکاری وەک چەک و خۆراک و شتی پێویست، بەلام بە پێچەوانەو بوو.

تێبینی دەکەیت لە نێو پاکردووەکاندا پاشای هنری دووهمی پاشای قوبرس و بەیتولمەقدیس هەبوو کە خێرا چوو بۆ ناوچەکهی خۆی لە دوورگەی قوبرس، ژمارەیهکی زۆری سەرکرده و سواره ئیسپارتهیهکانیش په یوهستی بوون. لەگەڵ ئەوەیشدا لە قەلاکانی شارەکهدا ژمارەیهکی زۆری بەرگریکاران مانەو بەتایبەت سوارهکانی داوێه کە بەردەوام بەرامبەر بەهێرشی میسری وەستان تا هەموویان لە ناوچوون دواي ئەوێ شارەکهیان لە سالی ۱۲۹۱ ز/ ۶۹۰ ک.دا بە تەواوەتی سووتا و کاول بوو.

بەوجۆرە کۆتا پێگەی خاچەپرستی لە پۆژەهلات پووخا و بەدواي ئەویشدا ئەو پێگە کەمانەي خاچەپرستی کە مابوون نەمان وەک صور و صیدا و حەیف و بەیروت، هەموویان بەبێ بەرگری خۆیان بە دەستهویدا جگە لە بەیروت کە هەولێ بەرگریکاریدا، بۆیە کوشت و بر و وێرانی بوو بە بەشی.^۱

بەوجۆرە کۆتا بەشی میژووی جەنگە خاچەپرستیەکان لە شام کۆتایی پێدەیت، ئیدوارد جیونی میژوونووسی ئینگلیزی بەم جۆرە وەسفی ئەو بارەمان بۆ دەکات: (بێدەنگی بە درێژایی ئەو کەناراوەدا خۆی سەپاند کە ماوێهەکی دوور و درێژ بوو دەنگی بەریهکەوتنی شمشیری خەبات و جەنگمان لێ دەبیست).^۲ لێرهەدا پێویستە لەم بارەوێ ناواژە بکەین بەوێ میسر بە درێژایی ئەو جەنگە

۱ - ابو المحاسن: النجوم الزاهره ص ۸ و دواتری

۲ - Gibbon: decline and fall of the boman empire

خاچپەرستىيەنە پۇلىكى ئىجابى كاراي بىنيۈە و تيايدا مىحوەرى بەرگىكارى ئىسلامى بوۈە تا ئەۈەى لە كۆتاييدا لەسەر دەستى ئەۈەككا پووخا و خاچپەرستانى لە شام دەرکرد.

بىگومان ئەۈ سەرکەۈتنە گەرەيە گەرەيى و سۆزى ھەموو بەشەكانى جىھانى ئىسلامى بە سولتان خەلىل و دەۋلەتى مەمالىك بەخشى.

سولتان خەلىل ئەۈ گورپوتىنەى قۆستەۈە كە لەپوۋخانى عەككاۈە لەنىۈ پىزەكانى موسولماناندا كەۋتبۈۈيەۈە ۈ ھەۋلىدا لەدژايەتى مەترسى دوۈەمدا بىقۆزىتەۈە كە ئەۈيش مەترسى مەغۇلى بوۈ، جا خەلىفە حاكم بىنەمرىلا ھەرمانىكرد لەسەر مېنبەرەكان جىھادى گىشتى پابگەيەنرەت، پاشان سولتان بە سوپاكانىۈە بەرەۈ سىنۈرە فوراتىەكان چۈۈە و دەستىگرت بەسەر قەلاى پۆمدا كە تەتارەكان گرتبۈۈيان و ناۋى گۆپى بۆ قەلاى موسولمانان، پاشان بە ئاشكرا پابگەياند كە دەيەۋىت مەغۇل لە عىراق دەرېكات و بىانگىرەتەۈە بۆ نشىنگەى بىنەرەتى خۇيان.

سولتانى مەغۇلى فارس ۈستى گالته بەۈ بانگەشەيانە بكات كە ئەشەرەف خەلىل دژبە مەغۇل پىئى ھەلدەستا، بۆيە دەقىكى بۆ نارد و تيايدا داۋاي لىكرد شارى ھەلەب بدات بەدەستەۈە تا تيايدا بىت ۈەك چۆن ئىلخانەكانى فارس پىشتەر ئەۈەيان كىردۈۈە، سولتانىش نامەيەكى ھاۋشىۈەى بۆ ناردۈۈە و داۋاي لىكرد بەغدادى بدات بەدەستەۈە تا لەۈى نىشتەجى بىت و خىلافەتى عەبباسىش بگوازىتەۈە بۆ ئەۈى.

ئەۈ دىمەنە جەنگىانەى لەنىۈان ھەردۈۈ دەۋلەتى مەغۇل و مەمالىكدا پوۋىدا بەئەنجامىكى ئىجابى كۆتايىيان پى نەھات، ئەمەيش بەھۋى كۆژرانى ئەشەرەف خەلىل لەسەر دەستى جىگىرى سولتان مىر بەدرەدىن بىدرا، ئەمەيش لە سالى ۱۲۹۲ز و لەكاتى چۈۈنىدا بوۈ بۆ راۋكردن.

ئەمەيش دلتەنگىەكەى قوتزمان بىر دىننەۈە كاتىك لەسالى ۱۲۶۰ ز.دا كۆژرا، بەلام لەگەل جىاۋازىەكدا كە ئەۈيش ئەۈە بوۈ بىپىرس كە لەسالى ۱۲۶۰ ز.دا قوتزى

کوشت خۆی دهسته لاتی میسری گرتنه دهست، به لām بیدرا بوو به پاوی دهستی مه مالیکه کانی نه شرف که زۆر به خرابی کوشتیان.^۱

* سولتان ناسر موحه مەدی کوری قلاون (۶۹۳-۷۴۱ ک/ ۱۲۹۳-۱۳۴۰ ز):

دوای مردنی نه شرف خه لیلی برای بوو به سولتان، نه و هیشتا منداڵ بوو و ته مەنی نۆ سال بوو، نازناوی سولتان ناسر موحه مەدی وه رگرت. له و دانانه تیناگهین که سه رکرده مه مالیکه کان کوپی ئوستاده که یان قلاون دانابیت وه ک پێزگرتنی پێبازی میراتگری، جا مه مالیکه کان به دریژیایی میژوویان دانیان به و پێبازهدا نه دهنا نه گهر چی هەندی جار له بهر په رده پۆشکردن خواسته کانیا ن پزی نه و پێبازهدا نیشان ده دا، هه رچییه ک بیت سه رکرده مه مالیکه کان دوای کوژرانی نه شرف خه لیل له نیوانیاندا سه رکرده یه کی به هیزیان نه ده دی که که سایه تی خۆی به سه ریدا زال بیت و وه ک سولتان پێی پازی بن، بۆیه نه و منداڵه یان به کاتی دانا تا له سه ر یه کێک پێکبه کون، نه نجامی نه و کارهیش نه وه بوو که سولتان ناسر مهحه مەد دوو جار له پێگه ی نه و سه رکرده چاوچنۆکانه وه لا برا.

* دهسته لاتی یه که می ناسر (۱۲۹۳-۱۲۹۴ ز/ ۶۹۲-۶۹۴ ک):

تیایدا بۆ ماوه ی سالتیک فه رمانپه وایی کرد، پاشان لا برا و دوورخایه وه بۆ قه لای که رک له باشووری ئوردون، نه مه له سالتی ۱۲۹۴ ز. دا بوو، نه وه ی دهستیگرت به سه ر دهسته لاتندا مه مالیکی باوکی بوو که میسر حسامه دین لاجینی مه نسوری بوو و جیگیری دهسته لاتی ناسر بوو.

سولتان لاجین ماوه ی چوار سال فه رمانپه وایی میسر و شامی کرد و له و ماوه یه دا چه ند کاریکی چاکسازی نه نجامدا که گرنگترینیان بریتیبوو له نوێکردنه وه ی بینای مزگه وتی ئه بن تۆلۆن و مناره که ی بوو و زۆرێک له باجه کانی له سه ر شانی گه ل

لابرد، ئەمە وایکرد لای خەڵک خۆشەویست بێت، بەلام لاجین لەگەڵ ئەوەدا نەیتوانی هەموو سەرکردە مەمالیکەکان پازی بکات، بەتایبەت دواي سەرلەنوێ پێوان و دابەشکردنەوێ زەویە کشتوکالیەکان بۆ دیاریکردن خەراجی شیاو لەسەریان کە ناسرابوو بە (الروك الحسامی) هەرۆک نیوەند و لەسەر حسابکردنەکان لە پۆژانیدا بۆلۆبویەو، ئەمە وایکرد سەرکردەکان پقیان لێی بکەوێت، بۆیە لەسالی ۱۲۹۸ ز.دا ئەیان کوشت و بۆ جاری دووهم ناسر موخەممەدیان بانگکردەو.

* دەستەلاتی دووهمی ناسر (۱۲۹۸-۱۳۰۸ ز/ ۶۹۸-۷۰۸ ک):

دەستەلاتی دووهمی ناسر ماوێ نزیکەی دە سال درێژەي کیشا و تیایدا قەڵەمپەوی سەرکردەکان بەهێز بوو و سولتانێ گەنج لەبەر کەمی تەمەنی نەیتوانی دەست بەسەر بارەکەدا بگرێت، بۆیە لەبەردەم پکەبەری توندی نێوان دوو لەگەورە سەرکردەکان کە میر بیبرس جاشنگیر^۱ و میر سەلار بوون دەستەوسان وەستا، سولتان لەوێ جۆرە خراپە و تەنگەبەری دارایی بەخۆیەو دی، بۆ نمونە داوای لە میر بیبرس جاشنگیرکرد کە مەپێکی برژاوی لەگەڵ حەلواڤا پێ نەدات کەچی ئەو داواکەي وەرەگرت، لە کۆتاییدا ناسر ناچار بوو لە دەستەلات دابەزێت و بپوات بۆ قەڵای کەرک دور لە سیاسەت و پیلانگیرێکانی مەمالیک، سەرچاوەکان دەگیرێ و کە ژمارەيەکی زۆری خەڵک بۆ مائناوایی لێکردنی چوونە دەری و بە دوری جیابوونەوێ گریان دایگرتبوون.

جاشنگیر دەرڤەتی کۆچی سولتانێ قۆستەو و دەستەلاتی بۆ خۆي داگیرکرد و نازناوی سولتان موزەفەر پوکەندین بیبرسی لە خۆي نا، میر سەلاریش پازیبوو وەک جیگیرێ دەستەلات بێنیتەو و ماوێ سالتیک بارەکە وابوو تا دواتر خەڵکی و سەرکردەکان لێی پاپەرین و هوتافیان دەکیشا (یا ناسر یا منصور الله بیخون من یخون ابن قلاون).^۲ لەکۆتاییدا ناسر موخەممەد لە ئاھەنگێکی گەورەي جەماوێ

۱ - جاشنگیر ئەو سەرکردە بوو کە پێش سولتان نانی دەخوارد ئەوێ ژەھر کرابێتە ناو خواردنەکەو لە ترسی ئەوێ سولتان ژەھر خوارد نەکردی.

۲ - أبوالمحسن: النجوم الزاهرة ج ۸ ص ۱۷۳.

له سالی ١٣٠٩ ز. دا گه پایه وه بۆ سه ر دهسته لات.

ناسر نه مجاره دوو دلی نه نواند له تۆله سه ندنه وه له هه ریه ک له بیپرس و سه لار و یه که می له برساندا مراند تا ئه وه ی به برساندا په نجه کانی خۆی خوارده وه، دووه میشی له سیداره دا.

دهسته لاتی سییه می ناسر ١٣٠٩-١٣٤٠ ز/ ٧٠٩-٧٤١ ک:

ئه م ماوه ی سییه مه ی فه پمان په وایی ناسر مه حه ممه د به ماوه ی حه قی دهسته لاتی حه قیقی ناسر داده نریت که تا مردنی درێژه ی کیشا، ئه گه ر به روانین بۆ ئه و سی سه رده مه ی که ناسر موحه ممه د تیایدا فه پمان په وایی کردووه، ده بینین سه رده مه که ی به درێژترینی سه رده مه کانی سولتانه مه مالیکه کان داده نریت (که نزیکه ی ٤٣ سال بوو).

بیگومان سولتان ناسر موحه ممه د به چه ند ئه زمونیکی جیاواز سوودی له پووداوه کانی پێشوو وه رگرت و له ئاکار و پیلانی مه مالیکه کان و چۆنیه تی هه لسه که وت کردن له گه لیان ئاگادار بوو.

هه روه ک له و کاته دا ته مه نیشی گه یشتبووه قۆناغی پێگه یشتن که بیست و پێنج سال بوو، ئه مه یش یارمه تیدا بۆ سه قامگیریشی بۆ دهسته لات و کۆبوونه وه ی کارگیریی له ده ستیدا.

سولتان ناسر موحه ممه د به رامبه ر ئه و کیشه سه ره کیانه ی پووبه پووی ده وله ته که یان دابوو یه وه له سه ر سیاسه تی پێشوانی خۆی ده پۆیشت، ئه و کیشه نه یش کیشه ی خاچه رستی و مه غۆل بوون، دیاره ئه و گرفتانه له و کاته دا به شیوه یه کی باله به رژه وه ندی موسولماناندا گه شه یان سه ند چونکه خاچه رستان به یه کجاره کی له میسر ده رکران و که فوکولی خاچه رستیش له ئه وروپا لاواز بوو بوو، هه روه ک ده وله ته کانی مه غۆلی فارسیش له لاوازی دا بوون که ئه مه یش له ئه نجامی ئه و جه نگاندا بوو که له لایه ک له گه ل مه مالیکدا به رپایان ده کردو له لایه کی تریشه وه له گه ل مه غۆلی قفجاقدان ئه نجامیان ده دان

* سیاسه‌تی ناسر موحه‌مه‌د له‌گه‌ل مه‌غولدا :

کاتیڅ له‌کوټا پوژانی سولتان لاجیندا (ده‌ستیگرتبوو به‌سەر ده‌سته‌لاته‌که‌ی ناسر موحه‌مه‌دا) ناکوکی که‌وته نیوان سه‌رکرده مه‌مالیکه‌کانه‌وه، هه‌ندیکیان په‌نایان برد بۆلای خانی مه‌غول که‌ ناوی غازال یان قازان موحه‌مه‌دی کوپی ئه‌رغون بوو، ئه‌و موسولمان بوو بوو و له‌سەر مه‌زه‌به‌ی شیعی بوو، ئه‌وان باسی باری خراپی میسر و شامیان بۆ کرد و هانیان دا تا هیرش بی‌نیته ئه‌و ولاته، غازانیش هه‌زی ده‌کرد ئه‌و پۆله‌ بگێریت که‌ باوباپیرانی له‌پیشتردا گێراویانه و بتوانیت ئه‌و پرۆژه‌یه به‌دی به‌ی‌نیته که‌ ئه‌وان نه‌یانتوانی به‌دیبه‌یتن که‌ ئه‌ویش له‌ناوبردنی ده‌وله‌تی مه‌مالیک و ده‌ستگرتن بوو به‌سەر میسر و شامدا.

پاشان غازان پووباری فو‌پاتی بری و به‌ره‌و شام چوو، سولتان ناسر موحه‌مه‌دیش چوو به‌ره‌و پووی که‌ له‌وکاته‌دا پاش کوژرانی لاجین بۆ جاری دوهم هاتبوویه‌وه سه‌ر ده‌سته‌لات، له‌ دۆلی خازندار له‌نیوان حاما و حیمسدا جه‌نگ له‌نیوان هه‌ردوولادا به‌پێوه چوو و ئه‌ویش له‌ سی‌پته‌مه‌ری ١٢٩٩/ز ٦٩٨ ک.دا بوو، له‌وجه‌نگه‌دا سوپای میسری شکستی خوارد و گه‌وره سه‌رکرده‌کانی پایانکرد و سولتانی گه‌نج به‌ته‌نها مایه‌وه و له‌ شوینی خۆیدا ده‌گریا و ته‌نها شتیڅ که‌ له‌ مه‌رگ ده‌ربازی کرد ئه‌وه بوو که‌ مه‌غوله‌کان نه‌که‌وته‌نه پاره‌دوونانی مه‌مالیکه‌کان له‌ ترسی ئه‌وه‌ی نه‌وه‌ک له‌سه‌ر نه‌ریتی جه‌نگییان بۆسه‌یان بۆ نابنه‌وه.

ناسر موحه‌مه‌د پاشه‌کشی کرد بۆ به‌عه‌به‌گ و له‌وێشه‌وه بۆ میسر، غازانیش قه‌له‌مه‌روی خۆی بلا‌وکرده‌وه به‌سەر شامدا، دواتر درێژه‌ی به‌کشان‌ی خۆی دا بۆ دیمه‌شق و ده‌ستیگرت به‌سه‌ریدا،^١ به‌لام سه‌رکرده مه‌مالیکه‌کان به‌و شکسته‌ خۆیان نه‌دا به‌ده‌سته‌وه و بۆ جاری دوهم له‌ قاهیره بوونه‌وه به‌یه‌ک و چوونه‌وه بۆ شام تا تۆله‌ له‌ مه‌غول بسیننه‌وه، کاتیڅ غازان زانی سوپاکانیان له‌ دیمه‌شق نزیک بوونه‌ته‌وه، له‌وێ پاشه‌کشی به‌ سه‌ریازه‌کانی کرد و شاره‌که‌ی له‌ پاسه‌وانی ئه‌و

سه رکرده مه مالیکه کاندایه جیهیشت که دابوویانه پال ئه، وای ده زانی به و هۆکاره ده توانیت مه مالیکه کان بکات به دووبه ره ی دژ به یه که له یه کتر بدهن.

به لام به پیچه وانه ی پیشبینیه که ی غازانه وه پوویدا و ئه و مه مالیکانه ی که پیشتر هه وادایان بۆ ئه و نیشان دابوو و بۆ جاری دووهم گه رانه وه و دایانه پال سوپاکانی ئه و برا مه مالیکانه یان که هاتبوون بۆ شام، ئه م دیارده ییش له مِژووی مه مالیک و له کاتی ئه و بارگرژیانه ی هه ره شه له قه واره یان ده که ن به زۆری به دیده که یین، به و جوړه ده سه ته لات ی مه غۆل له شام نه ما و سه ره له نو ی له ژیر ده سه ته لات ی ناسر موحه مه ددا یه کپریزی نیوان میسر و شام گه راپه وه.

غازان به ره و پووی ئه نجامیک بوویه وه که چاوه پوانی نه ده کرد و بیر ی کرده وه له وه ی سه ره له نو ی هه لمه تیکی نو ی بنییت به ره و شام، به لام پوودانی چه ند شوپشیک ی ناوخی ی له ولاته که یدا ناچار ی کرد تا ئه و پرۆژه یه بۆ ماوه یه که دوابخات، غازان هه ولیدا به به ستنی ریککه وتنیک له گه ل میسریه کاندایه گورجوگۆلی و گوپوتینیان لاوز بکات، به لام سه رکرده مه مالیکه کان به فیله که یان زانی و به ره پچی ئه و ریککه وتنه یان دایه وه و هه ولیاندایه بۆ به هیژ کردنی ریزه کانیا ن و خۆ یه که ده نگکردنیان سوود له و دوا خسته بیین.

له سالی ١٣٠٣ ز/ ٧٠٢ ک. دا غازان به سه رکردایه تی قتلوشاهی سه رکرده ی سوپاکانی خۆ ی به ره و ولاتی شام نارد، سولتان ناسر موحه مه دیش به سوپاکانیه وه چوو بۆ پووبه پوو بوونه وه ی و هه ردوولا له مرجع الصفر له باشووری دیمه شق و له مانگی ره مه زاندا به ره و پووی یه که بوونه وه و له کۆتاییدا سه رکه وتن بۆ میسریه کان بوو و میسریه کان پاش ئه وه ی نزیکه ی ده هه زار سه ربازی کوژرا و دیلیان له ده ستدا به ره و فو پات پوو یان وه ره چرخان.^١

غازان به و شکسته ته و او تووپه بوو و سزا گه لیکی توندی سه رکرده کانی دا و هینده ی نه برد ئه میش له سالی دواتردا له ١٣٠٤ ز. دا به خه فه ته وه له ته مه نی سی و

دوو سالتیدا مرد، ئه مه به لایه نی که مه وه چواره م جار بوو که میسریه کان تیایدا توانیان به سهر مه ترسیدارترین دوزمنیکدا سهر بکه ون که له فه تحی ئیسلامیه وه تا ئه وکات ناسیبیتیان.

لیره دا گرنه گ ئه وه یه که ئه و سهرکه وتنه ی دوا یی به سهر مه غولدا به کۆتا ئه لقه ی زنجیره ی ئه و جهنگه گه ورانه داده نریت که له نیوان ده وله تی ئیلخانی مه غولی و مهملوکیدا پوویندا، چونکه په یوه ندیه کانی نیوان ئه و دوو ده وله ته دوا ی ئه وه به ره به ره باش ده بوو، جا ریککه وتنیک له نیوان ناسر موحه ممه د و ئیلخانی نویی مه غولی فارسدا ئه بوو سه عید به ستر، هه روه ک ئیسلامیش به ره به ره له نیوان پاشایان و گه لی ده وله تیشدا بلاوده بوویه وه ده توانین بلیین مه ترسی مه غول دوا ی جهنگی مه رج سه فەر به ته واوه تی له سهر میسر و شام نه ما تا سهره تاکانی سه ده ی پانزده ی زایینی کاتی که سهر له نویی له سهر دهستی ته یمور له نگی سهر کرده ی مه غولی ده رکه وته وه

لیره دا پتیوسته ئاماژه به وه بدهین که ئه و ریککه وتنه ی له نیوانیاندا به ستر هه یج کاریگه ریه کی نه بوو له سهر ئه و دوزمنایه تیه ته قلیدی به کۆنه ی که ده وله تی مه مالیکی به ده ست ده وله تی مه غولی قفجاقه وه یان هۆزی زیترینه وه له باکووری ده ریای په شدا، که ئه وکات سهر کرده ی به ئۆزه ک خان ناوده برا.

دیاره ئه و ده وله ته مه غولیه ی باکوور دوزمنایه تیه کی پته وی له گه ل مه غولی فارسدا هه بوو و زۆر جار چه ندین جهنگی سه خت له نیوانیاندا پوویده دا و تیایدا میسر دهیدا پال مه غولی هۆزی زیترین، به لام کاتی که دوزمنکاری نیوان مه مالیک و مه غولی فارس نه ما، ناسر موحه ممه د نه ییتوانی یارمه تی ئۆزه ک خانی سهر کرده ی هۆزی زیترین و هاوپی خوی بدات دژیه ئه بو سه عیدی ئیلخانی فارس و هه لویستی نویی خوی بۆ ئه و ده وله ته بۆ پوون کرده وه، به لام له هه مان کاتدا هه ولیده دا دوزمنکاری نیوان ئه و دوو ده وله ته مه غولیه نه هیلت و هه وله که یشی سهریگرت و هه ردوولا ریککه وتنیان به ست و به وه یش کۆتایی به و گرفته هات.^١

* سیاهی تی ناسر موحه ممد له گهل خاچهرستاندا :

له راستیدا ئه و کاره جهنگیانه ی ناسر موحه ممد دژ به خاچهرستان نهجامیدان، له راستیدا چهند کاریکی ساده بوون که وهک پاشکویه کی یان دهرئه نجامیکی ئه و کیشه خاچهرستیه داده نرا که له پوژانی ئه شرف خه لیلی برابیدا کوتایی پیتهات.

له پاشماوهکانی ئه و گرفته خاچهرستیانه بریتیوو له کیشه ی سهرکه شبوونی ئهرمینیا و هاندانی مهغولی فارس و پاشایانی ئه وروپا بۆ هیرشبردنه سهر میسر و شام، ئه و دهوله ته مهسیحیه له سهرده می سولتان زاهر بیبرسه وه بهرامبه ر به ناشته وایی دهوله تی مهمالیک سهرانه یه کی سالانه ی ددها به میسر، ناسر موحه ممد ناچار بوو چهند ههلمه تیکی ته میکردن بنیڕته سهر ئهرمینیا که له نهجامدا ئه و دهوله ته ملکه چبوو و دانی نا به دهسته لاتداری سولتانی میسر و شامدا، ههروه ها کیشه ی سوارهکانی داویه یان په رستگاهه پاش ئه وه ی ئه شرف خه لیل دهستیگرت به سهر عه ککادا چهند دهسته یه کیان پاشه کشه یان کرد و له دوورگه ی (ئهرواد) له دووری سی میل له دهریا و له بهرده م شاری ئه نترتوس له باکووری ته رابلوس سهقامگیر بوون و کردیان به بنکه یه ک که له وێوه شالاوایان دهبرده سهر بهنده ره شامیه کان به تاییه ت شاری ته رابلوس که لیۆه ی نزیک بوو، پاشان ناسر موحه ممد بریاریدا ئه و دوورگه یه بگریت، بۆیه که شتیگه لی ئاماده کرد و چه کدار و چه ک و نهوتی بۆ دابینکرد و سهرکردایه تیه که یشی دایه دهست سهیفه دین که هرادش زراق مه نسوری سهرکرده ی دهریا.

پاشان له سالێ ۱۳۰۲ ک.دا که شتیگه له که به ره و ته رابلوس که وته پێ و سهرکرده ئوستد مرکجی به چهند یه که یه کی سهربازی وه دایه پالی، پاشان ههلمه ت برابه سهر دوورگه ی ئهرواد و پاش وێرانکردنی شورهکانی دهستیان به سهردا گرت و کوشتاریکیان لی کردن و نزیکه ی پینچ سهدیان لی به دیلگیرا، به وجۆره که ناراهه کان له خاچهرستان چۆلکرا و کهسیان له شام نه ما مه گه ر دیل بوایه یان نه ناسرانیه کی دیممی بوایه.

* پەییوەندیە دیپلۆماسیەکانی ناسر موحەممەد:

دیاره کیشەیی خاچەرستان لەسەر دەمی سولتان ئەشرەف خەلیلدا کۆتایی پێتات، بەلام بیرۆکەی جەنگە خاچەرستیەکان لە ئەندیشەی نووسەر و بانگخواز و کۆمەڵە پاشا و پاپایەکی ئەوروپادا مابوێوە و هەوایی ئەو پرۆژە خاچەرستیانە دەگەشتە قاھیرە، ئەمە وای لە سولتانە مەمالیکەکان کرد هەنگاوی پێشینەی جەنگی و دیپلۆماسی پێیویست بگرنەبەر تا پێی لەو مەترسیە بگرن، جا لە پوانگەی دیپلۆماسیەو دەبینین سولتان ناسر موحەممەد سوور بوو لەسەر پتەوکردنی پەییوەندی خۆی لەگەڵ پاشایانی دەوڵەتە ئەوروپیی و ئیسلامیەکانی پۆژەلات و پۆژئاوا، بەمە کۆشکی سولتان پڕبوو لە بالۆیزانی ئەو دەوڵەتانە بەجۆرێک نە لە پێشتر و نە لەدواتردا نەبوو، لەوانە خایمی دووهم باس دەکەین (لە سەرچاوە عەرەبیەکاندا بە جام هاتوو) پاشای شانیشینی ئەرجوان لە باکووری پۆژەلاتی ئیسپانیا، ئەو پاشایە سوور بوو لەسەر ئەوێ شەرفی چاودێری بەرژەوێندی مەسیحیەکانی پۆژەلات ئیسلامی بە دەست بهێتێت، ئەو بەرژەوێندیانە یان ئایینی بوون وەک زامکردنی حاجیان و ئازادکردنی دیلەکان و پاسەوانی ئەو مەسیحیانەی لە میسر و شام نیشتەجێ بوون، یان بەرژەوێندی بازرگانی بوون کە پەییوەست بوون بە زامکردنی باری بازرگانە مەسیحیەکان لەسەر بازرگانی و مال و سامان و گیانیان لەو کاتەیی لەسەر سنوورە میسریەکاندا بەتایبەت شاری ئەسکەندەریە، جا بالۆیزەکانی پاشای ئەرجوان لە دەوری ئەو بەرژەوێندیانەدا دەسورپانەو، لە بەرامبەر ئەمەیشدا ئەو پاشا ئیسپانیە بە ئێنی دەدا موسوڵمانانی ولاتەکی بپاریزێت و دەست وەرئەدا کە کاروباری ئایینیان، ناوی (مدجنین) ١ لەو موسوڵمانانە نرا بوو کە لە ژێر دەستەلاتی ئیسپانیدا بوون.

پاشای فەرەنسایش (فیلیپی شەشەم) یەکیێک بوو لە بانگەشەرانەی زیندووکردنەوێ بیرۆکەی جەنگی خاچەرستیەکان بە لکۆو ئەو ئامادەیی خۆی نیشاندا تا سەرکردایەتی هەلەتێکی خاچەرستی بکات بۆ سەر میسر، بەلام

دواچار بۆی ده رکوت که نهو پرۆژهیه سەر ناگریت به تایبته دواى نه وهى سهرقالبوو به جهنگى سه د ساله وه که له نیوان فه پرتسا و ئینگلته رادا پوویدا.

پاشای فه پرتسا پێی باشبوو له چاره سهرى کیشهى خاچه رستیدا په نا بېریت بۆ سیاسه تی دانوستان، بۆیه له سالی ۱۲۲۰ز. دا بالۆیزیکى گه وهى له سه د و بیست بالۆیز نارد بۆ لای سولتان ناسر موحه ممد، نهو بالۆیزانه هه ولایندا سولتان پازى بکه ن تا به يتولمه قديس بداته دهست مه سیحیه کانه وه، به لام سولتان نهو داواى پشتگوێ خست.^۱

بالۆیزانى ده ولته ی بیزه نتیش سهرقال بوون به به ستنى هاوپه یمانیه ک له گه ل ده ولته ی مه مالیکدا دربه ده ولته ی تازه پێگه یشتووی عوسمانی له ئاسیای بچوکدا، نهو ده ولته عوسمانیه به ره به ره سنووری خۆی به ره و پۆژئاوا و له زهویه به لقانیه کانى سهر به ده ولته ی بیزه نتیدا فراوان ده کرد و له هه مان کاتیشتدا هه ره شه ی ده کرد له سنوره کانى باکووری ده ولته ی مهملوکی به وهى فشارى دانابوو له سهر ده ولته تۆکه تورکمانیه کانى باشووری ئاسیای بچوک وه ک قرمانى و زى قادری که هاوپه یمانیان له گه ل مه مالیکه کاند هه بوو، بۆیه نهو بالۆیزه به ریتانیه په زامه ندی سولتان ناسرى وه رگرت له بهر بوونی چه ند به رژه وه ندیه کی هاوبه شى نیوان هه ردوولا.

سه باره ت به بالۆیز خانه ی پاشایانى ده ولته ئیسلامیه کان باس له بالۆیز خانه ی سه لتانى ده ولته ی هیندى ئیسلامى ده که ی ن له داهى له سهر ده ستنى موحه ممدى کوپى تلفق شا له سالی ۱۲۲۵ز/ ۷۲۶ک که مه به ستنى بوو له گه ل ناسر موحه ممد دا دربه مه غۆله کانى فارس هاوپه یمانیه تیه ک ببه ستنی به وهى میسر و هیند له یه ک کاتدا له پۆژه لات و پۆژئاوا وه یترش ببه نه سهر مه غۆله کانى فارس، نهو پرۆژه یش به هۆی چاکبوونی په یوه ندیه کانى نیوان میسر و ده ولته ی ئیلخانه کانى فارسه وه وه ک پێشتر پوونمان کرده وه سهرى نه گرت.

هەروەها سولتان ناسر موحەممەد گرنگیدا بە پتەوکردنی پەيوەندیەکانی خۆی لەگەڵ دەولەتی بەنی مەڕین یان بەنی عەبدولعەق لە مەغریبی دووردا، لەوکاتەدا سولتان ئەبولعەسەنی مورینی سولتانی بوو، جا سەرچاوەکان ئاماژە دەدەن بە بالۆیز و نامە ئالوگۆڕ کردنی نێوان ئەو دوو دەولەتە، بەتایبەت ئەو بالۆیزە کە سولتان ئەبولعەسەنی مورینی لەسالی ۱۳۳۷ ز/ ۷۲۸ ک.دا بە هاوێدەمی کاروانی حەجی مەغریبی و لەسەر وەمویانەووە خاتوو(الحره) ی ژنیکی باوکی نارد، مقریزی بە کچی سولتان وەسفی دەکات، ئەمە دیاری سولتانی مەغریبی بۆ سولتانی میسر هەلیگرتبوو کە سێ پیزی هیستەر بوو جگە لە وشتەر، ئەوپۆرە پۆژیکی دیار بوو و مقریزی لە کتیبەکەیدا(الذهب المسبوك) لەباسی حەجی خەلیفە و پاشاکاندا باسی دەکات.

کارە ناوخواپییەکانی ناسر موحەممەد:

ناسر موحەممەد لە سیاسەتی بیناسازیدا لەسەر سیاسەتی قلاونی باوکی چوو و لەسالی ۱۳۰۴ز.دا خۆیندنگە ی ناسریە ی بنیادنا کە تا ئەمڕۆیش شوێنەوارەکە ی لەبەشی مزگەرانی قاھیرە ماو، هەروەها کۆشکی(الابلق) لە قەلای شاخ لە سالی ۱۳۱۳ز.دا بۆیە ئەو ناوێ لێنرا چونکە بەردەکانی پەش و سپی بوون(ناوی بالێندە ی ئەبلەق لەمەووە هاتوو، بەلقایش لە باشووری شامدا یە) پاشان ئەو مزگەوتە ی کە لە سالی ۱۳۱۸ز لە قەلادا بنیادی نا و بەچەند ماددە یە ک پازاندیەووە کە لە کاتدرانی عەککاووە هینابووی، ئەمە لەپاڵ حەمام و مزگەوت و تەکیە و پرد و قەنات و کاریز لەهەموو بەشەکانی ولاتدا کە گرنگترینیان ئەو جۆگاوە بوو کە ناوی لە نیلەووە دەگواستەووە بۆ قەلای سەر شۆرەکان (مجرى العیون).

ناسر موحەممەد زەویە میسریەکانی پێوانە کردوو و دابەشکاریەکی نوویی بۆ کرد کە لە میژوودا ناسراو بە(روکی ناسری)، ئەمەیش بۆ دیاری کردنی باج و خەراجی پێویستی زەویە کشتوکالییەکان بوو، ئەم چالاکیە بەناوی(فك الزمام) یش ناسراو.

دیاره زهوی میسر له پیش سهرده می ناسر موحه ممه ددا و له سهرده مه ئیسلامیه کانی ناوه راستدا شهش جار پتوانه کرابوو،^۱ ئه مهیش به لگه ی ئه وهیه که ئه م کاره ی ناسر کاریکی نوئ نه بووه، به لکو وادیاره ئامانجی ئه وه بووه له پښگه ی که مکړدنې پشکی زهویانه وه له کاتی سه رله نوئ دابه شکر دنه وه یدا هیزی مه مالیکه کان که مېکاته وه، هه روه ک ناسر هه لکه دنده وه ی که نداوی ئه سکته دریه ی له سالی ۷۱۰ک. دا ده سته پتیکرده وه و خه لکیشی له لاکانیه وه کشتوکالیان ده کرد، هه روه ک گرنگیدا به چاککردنی پښگه ی حه ج له قاهره وه بۆ مه ککه و مه دینه ی مونه وه ره .

سه باره ت به که سایه تی ناسر، ده توانین له چه ند دیدیکی کورتی سه رچاوه جیاوازه کانه وه بیروکه یه کی ل و هه ر بگړین، له وانه، بالا کورت بووه و په نگی سپی و ختلیه ک له چا ویدا و شه لیه ک له ییدا بووه و ده بوو له سه ر گالۆک پښی بکردایه ئه مهیش له بهر پووداوی که له پوژانی یه که مدا تووشی بوو کاتیک له قه لای که رک دوور خرابوویه وه و (دپکێک چوو به پتیدا)، ئه و زۆر حه زی له پاوچیتتی بوو و حه زی ده کرد هه میشه خۆی سه رقال بکات به ئه سپی په سه ن و به ردی گرانبه هاوه، هه رچه نده گرانبه هاکانی نه ده پوژی، چونکه لیۆه ی ده گپښه وه که له جل و به رگ و پوخساریدا ساده بووه، هه روه ها ناسر گرنگی داوه به زانست و زانایان، دۆستایه تیه کی پته و هه بوو له نیتوان ئه و و نیتوان میژوونووس مه لیک مونه یه د ئه بو لفی دانی نووسه ری کتیبی (المختصر فی اخبار البشر)، وه ک پوونه ئه بولفیدا نازناوی (مه لیک مونه یه دی) بووه که ئه و نازناوه ده دریته وه لای مه لیک شاهه نشاهی ئه ییووبی برای سه لاهه دین، ناسر موحه ممه د هه ولیدا پښی بگړیت، بۆیه ده سته لاتتی باو و باپیرانی بۆ گپښایه وه که بریتیه له ویلایه تی حه ما له شام.

فه رمانی به والیه کانیش کرد به وجۆره هه لسوکه وتی له گه لدا بکه ن، له کاتی به جیگه یاندنی فره زی حه جیشدا هاو ده م بوون و ته نها به براکه م بانگی ده کرد.

ئەمە و سولتان ناسر موحه مەد پیاویکی دلێر و نەبەرد بوو، بەلام خەیاڵی و گومانی زۆر بوون بۆیه ژمارەیهکی سەرکرده کان کوشت لەبەرئەوهی گومانی هەبوو لە دڵسۆزی و نیاز پاکییان، بەلکوو لەسەر دەستەلاتەکی تەنانهت گومانی لە کورەکانیشی هەبوو، بۆیه هیچ جێگیرێکی دانەنا، لە کۆتا پۆژهکانی تەمەنیدا ئەحمەدی کوپە گەورەیی دوور خستەوه بۆ قەلای کەرک لەبەر خراپی پەفتاری، ئانووکی کوپی دووه میشی لە برای پیشووی باشتەر نەبوو و لە کۆتا پۆژهکانی باوکیدا مرد، بۆیه ناسر دوو پۆژ پیش سەیفەدین ئەبوبەکری کوپی سێیه می لەسەر دەستەلات دابنێت و ناسر موحه مەد خۆیشی لەسالی ۱۳۴۰/ز ۷۴۱ک و لە تەمەنی ۵۸ سالیدا کۆچی دواپی کرد.

دەولەتی مەمالیکی یەكەم دواي مردنی ناسر موحه مەد تا کۆتاییه کە ی (۱۳۴۰-۱۳۸۲ ز/ ۷۴۱-۷۸۴ ک) :

مەرگی ناسر موحه مەد بۆشاییه کی گەورەیی وای بەجێهێشت کە هیچکام لە کوپو نەوهکانی دوا خۆی نەیانتوانی ئێ و چۆلەوانیه پڕ بکەنەوه. تێبینی دەکرێت بۆ مالهێ قلاونی تەواو لە دڵ و دەرونی خەلکدا پەگی دا کوتابوو بە بەلگەیی ئەوهی کوپ و نەوهکانی ناسر دواي ئێ و دەستەلاتیان دەگرته دەست تا کۆتایی دەولەتی مەمالیکی یەكەم لەسالی ۱۳۸۲.ز دا سەرکرده مەمالیکەکانیش لەوکاتەدا هەموو ململانێیان لەسەر ئەوه بوو کە قەلەمپەر و مال و سامان بگرنە دەست و گۆیان لە دەستەلات و کورسی دەستەلات نەبوو.

لەماوهی دواي مردنی ناسردا تا کۆتایی دەولەتی مەملوکی یەكەم کە ماوهی نزیکەیی چل و دوو ساله (۱۳۴۰-۱۳۸۲ ز) دوازه سولتان دەستەلاتیان گرته دەست کە هەشتیان لە کوپانی ئێ و نەوانهیی بوون.

هەموو ئێ و سولتانانە تەنها بەناو دەستەلاتدار بوون و دەستەلاتی حەقیقی بەدەست گەورە سەرکرده کان بوو، ئێ و سولتانانە مندالی بچووک بوون و تەنها چەند سال یان چەند مانگیکی کەم سولتان دەبوون.

تەنھا دوو کەس لەو سولتانانە ئەم یاسایە لایان دا بوو:

یەكەم: سولتان ناسر حەسەنی كۆری ناسر موخەممەد بوو كە دوو جار بوو بە سولتان:

یەكەمیان چوار سالی خایاند (۱۲۴۷-۱۳۰۱ ز) و دووهمیش حەوت سالی خایاند (۱۳۵۴-۱۳۶۱ ز)، ئەم سولتانە وەك باوكی زۆر سەرقالی بیناسازی بوو، مزگەوتی گەورە و جوانی (سولتان حەسەن) بۆ ئەو دەگەرێتەووە كە تائێستایش لە شەقامی موخەممەد عەلی (لەپال مزگەوتی الرفاعی) دا وەك قەلایەکی ماو، سولتان حەسەن لەسەر دەستی یەلبەغاخاسکی جیگیری كۆژرا.

سولتانی دووهمیش سولتان ئەشرف شەعبان بوو كە لەنەوێ ناسر موخەممەد بوون دەسەڵاتەكەی ئەمیش سیانزە سالی خایاند (۱۳۶۳-۱۳۷۶ ز)، لەسەردەمی ئەمدا شالۆی پەشی قوبرسیەكان بۆ سەرشاری ئەسكەندەریە لە سالی ۱۳۶۵ ز. دا پوویدا.

لەگەڵ لاوازی زۆریەکی كەسایەتیە سولتانەكانی ئەو سەردەمە دواى مردنی ناسر، بەلام دەوڵەتی مەملوکی هەر بەهێزی و شان و شكۆییەو مایەو، ئەمیش دەگەرێتەووە بۆ باشی كارگێڕی میسر و شام كە لەپووی نیزام و وردبینیەووە گەشتبوو ئەوپەڕ بەجۆریك باشترین كارگێڕی حكومی سەردەمی خۆی لە پۆزەلات و پۆژئاوادا، بۆیە دەبینین لاوازی سولتانەكانی دواى ناسر موخەممەد پێگەرەبوو لەبەردەم بەردەوامی دیمەنەكانی ژيانى مەملوكیدا وەك پێشتری خۆی هەر لە بنیادنانی مزگەوتی جوان و كۆشكى شكۆدار و پێشوازی وەفد و بالۆیز لە كۆشكى سولتاندا كە هێشتا شان و شكۆی پێشووێ خۆی ماو.

ئەوماوەی دواى مردنی ناسر موخەممەد تاییبەتمەندی دوو پووداوی گرنگی هەیه كە لە كۆتایی ئەو دەوڵەتە یەكەمەى مەملوكیدا کاریگەریەکی گەورەیان هەبوو:

پووداوی یەكەم ناوخۆیی بوو:

ئەویش بۆلەبوونەووەی نەخۆشی تاعوون یان مەرگی پەش بوو لە میسر و شام و

ناوچه کانی تری ئەفریقا و ئاسیا و ئەوروپادا، ئەمەیش لەنیوهی سەدهی چواردهی زایینی یان هەشتی کۆچیدا، بێگومان ئەو دەرده که تیایدا ملیۆنەها مرۆڤ لەناوچوون لەپال تاعوونی و لاخ و وێرانە کشتوکالیەکان که لەئەنجامدا برسیتی و تەنگژەیی ئابووری لێکەوتەوه و لەئەنجامدا چەند تەنگژە و بارگرژیەکی سیاسی لێکەوتەوه که چەندین ناوچهی جیهانی گرتەوه لەوانەیش میسر، ئێبێن بەتوتەیی گەشتیاری تەنجی که لەوکاتەدا خۆی لە قاهیرە بوو، وەسفێکی گرنگی ئەو دەرده و شوێنەواره خرابەکانیمان بۆ دەکات،^۱ هەرۆهە ئێبێن خەلدونی میژوونووسی هاوسەردەم بەدیده فەلسەفیه گشتگیریه کهی ئەو بارەمان بۆ دەرده بڕیت کاتیەک لەپێشەکیە کهیدا بەدواداچونیەک لەسەر ئەو دەرده دەکات.^۲ (ئەو دەرده وەك چۆن لە پۆژناوادا هەبوو لە پۆژەلاتیشدا هەبوو... وەك ئەوهی زمانی گەردوون لە جیهاندا هاواری تەوهزەلی و بەرتەسکی بکات و ئەویش وەلامی دایەوه، خوای گەرە خاوەن میراتی زەویه، ئەگەر بارەکان یەکپارچە بگۆڕیت وەك ئەوه وایە دنیا لە بنەپەتیەوه بگۆڕدریت و دنیااش وەك دروستکراویکی نوێی کەوتە دیلی و داوهوه).

پووداوی دووهم دەرەکی بوو:

ئەمە پەییوەستە بەو شالۆه دەریاییە دێندانەیی که پاشای قوبرس بوترسی یەكەم لوزنجان لە سالی ۱۳۶۵ز/ ۷۶۷ك.دا بریدیە سەر شاری ئەسکەندەرییه، ئەمەیش بەیارمەتی سوارە ئیسپارتهییەکانی پۆدس و جەنەوی و بوندوقیه کان بوو، ئەو نەفریناویە کاتیکی لەباری بۆ شالۆه کهی هەلبژارد، ئەوکات وەرزی لاڤاوی نیل بوو و پێگەی نێوان قاهیرە و ئەسکەندەرییه تەواو و قوڤاوی بوو و بۆ ئەوه نەدەشا

۱ - پتویستە نامازە بەوه بکەین که دایکی ئەو گەشتیارە ئێبێن بەتوتە لەشاری تەنجە بەو دەرده مرد و لەوێش بەخاک سپێردرا

۲ - المقدمة ص ۲۳، تێبینی دەکریت ئێبێن خەلدونیش لەو دەردهدا باوک و دایکی خۆی لە دەستدایە

فریاگوزاری خێرای سەربازی بێت بۆ پزگارکردنی شارەکه، بەلگوو ئە و فریاگوزاریه دەبوو لە پێگەیهکی تر بوو لە بیابانەوه که پێگەیهکی دوور و درێژ و سەخت بوون کاتەکهیش کاتی حەج بوو و سەلاحەدینی کوپی عەرمی بەرپرسی شارەکه لەوێ ئامادە نەبوو تا فەرزی حەج بە جێبەجێنێت و جنفر جێگیری بوو که پیاویکی نا بەرنامە و بێ مەعریفە بوو، واتە که سێکی لاواز و پارا بوو و بۆ باری مەترسیداری لەوجۆرە شیاو نەبوو، وێرای ئەوەیش سولتانی میسر تەمەنی دوانزە سال بوو که ئەشەرف شەعبانی نەوێ ناسر موحەممەد بوو، لە کاتی کدا دەستەلاتی حەقیقی لە دەست میسر یەلبەغا خاسکی جێگیری دەستەلاتدار بوو، ئەمە بوو یە هۆی بارگرژی باری ناوخرۆی میسر، بابلێن بارەکه بە هەموو جۆریک لە خزمەت دۆژمندا بوو.

ئەسکەندەریەکان سەرەتا وایان زانی ئەو کەشتیە خاچەرستیانه هەمان ئەو کەشتیە بوندقیانه که هەموو سالتیک دەهاتن بۆ بازرگانی، بۆیە بە بینینی دلخۆش بوون و چوون بە پیریەوه، بەلام دەبینین بەرەو پووی تیرهاوێزی بوونەوه، ئیلاخانیاان لە بەردەم مەترسیهکی خاچەرستیدان، ئەوکات بەپەلە ئامادەسازی کرا بۆ داخستنی دەرگاكان و قەلاكان پڕبوون لە جەنگاوەر و عەرەبەکانی دەریاچە بانگکران بۆ بەرگریکردن، بەلام ئەو ئامادەسازیە سەرپێشیاانە پێیان لە خاچەرستەکان نەگرت تا شارەکه بپڕن و هەندیکیان توانیان بچنە دەروازە ی نۆکهندەوه که لە ژێر شۆرەکان و لە بەندەری پۆژەلاتیەوه دەپژانە ناو دەریاوه و بە دیواره کەدا و لە بەشی ناوخرۆییەوه هەلژنن و لە دەرگای دیوانەوه (گومرگ) که لە پالیدا بوو ئاگر هەلگیرسا، بەوەیش خاچەرستان توانیان بچنە ناو ئەسکەندەریه و تالان و بپری بکەن و بیسووتێنن و کوشت و بپڕ و بە دیلگرتنی ژمارەیهکی زۆری یاوان و ئافرەتانیان ئەنجامدا و لەمەیشدا جیا کارییان نەدەکرد لەنیوان موسولمانان و مەسیحی و جوولەکەکانی شارەکه دا، دوا ی چوار پۆژی تالان و بپری و وێرانی مەلیک بوترس ناچار بوو پێش ئەوێ سوپا فریاگوزاری میسری پێی بگەن سواری کەشتیگەلەکە ی بێتەوه و بەو بپرە دەستکەوتە پازی بێت.

ئەو شالاولە گورزێکی کوشندە بوو لەشاری ئەسکەندەریە، چونکە لەوکاتەوێ
چالاکێ بازەرگانی و پێگە ئابووریەکی دایە دواوە، مفریزی قسە لەسەر ئەو بارە
دەکات و دەلێت: (ئەو پووداوە لە خراپترین ئەو پووداوانە بوو کە تووشی
ئەسکەندەریە بوو و لەوێوە باری خراپ بوو و مائوسامانی خەلک کەمیکرد و
بەخشش و خۆشگوزەرانیەکان نەما) ^١ بێگومان ئەو پووداوەی تووشی گرنه‌گرتن
بەندەری بازەرگانی میسری بوو، بە شیوەیەکی گشتی دەرئەنجامی خراپی لەسەر
ئابووری میسری هەبوون زۆری پکەبەری نێوان سەرکردە مومالیکەکانیش بە
شیوەیەکی توندتر لەپێشوو و توشبوونی میسر بەچەند تەنگەژەییەکی دارایی
پالپشتی ئەوەن، تا ئەوێ دەلێن دەوڵەت نەیدەتوانی لەبەر هەژاری خۆی زیاتر لە
جاریک شەمەک بنێرێت بۆ کەعبە.

دوای ئەو دوو تەنگەژەیی کە تووشی دەوڵەت بوون کە دەردی تاعون و شالاولی
قوبرسیەکان بوون دەوڵەتی مەملوکی یەکەمی ناسراو بە دەریایی هیندە درێژەیی
نەکیشتا و لەکوئاییدا سەرکردەیی مەملوکی بەناوی برقوق توانی پەردە لەسەر
ئەو ماوە بارگرژی و بنەمالەیی قلاونیش لابیات، جا لەسالی ١٣٨٢ ز/ ٧٨٤ ک.دا
برقوق سولتان حەجی کۆتا کەسی بنەمالەیی ناسر موحەممەد کۆری قلاونی لایبرد و
خۆی وەک سولتانی میسر و شام پراگەیاندا بەناوی مەلیک زاهر سەیفەدین برقوق، بەم
سولتانە نوێیە دەوڵەتی مەمالیکی دووەم دەستپێدەکات کە ناسراوە بە
بورجی (لەبەرئەوێ لە بورجەکانی قەلادا بوون) یان بە چەرکەسی یان شەرکەسی
ناسرا بوون لە پووی ناوانانی پەگەزیەو، بەلام ئەو ناوانانە لە پای مامۆستا زیادەدا
ورد و دروست نین، چونکە دەوڵەت تەنها پشیتی بە پەگەزی شەرکەسیەکان
نەدەبەست، بەلکوو پشیتی بەچەند پەگەزێکی تری مەملوکی جیاوازی وەک تورکمان
و قفجاق و پۆم دەبەست، بەوجۆرە بورجەکانی قەلای (المقتم) پەناگەیی چەند
دەستەییەکی مەمالیک بوون لەپۆزانی دەوڵەتی مەمالیکی یەکەمدا، بۆیە دەبینین ئەو

١ - بۆ درێژەیی ئەو شالاولانە بکە پێرەو بۆ . احمد مختار العبادی و السيد عبد العزيز سالم:
البحرية الاسلامية في مصر و الشام (ص ٣١٢).

ناوانه ی پئویسته له و دهوله ته بنیین ناوانی ژماره ییه که دهوله تی مه مالیکی دوومه^١.

له پاستیدا نه و دهوله ته دریژه پیدهری دهوله تی مه مالیکی یه که م بوو له سیاسه ت و نه ریت و پیکه سته که دانیدا به شیوه یه کی گشتی، نه وه ی وای لیکرد به دهوله تیکی جیا دابنریت، ده که پیتته وه بو دامه زرینه ره که ی که سولتان برقوقه که توانی دهسته لاتی بنه ماله ی قلاون له ناو بیات و دهسته لات بوخوی بگریته دهست، نه مه له ناو بهری نه و پربازه میراتگریه بوو که دهوله تی مه ملوکی یه که م له کوتا پورده کانیدا هه ولیدا وه ک پیناویکی مانه وه و بهرده وامبوونی په پیره وی بکات.

چەند سەرچاوهیهکی گرنگ له میژووی نه ییووی و مهملوکیهکاندا

۱- نه بوو عه لی مو حیه دینی فه خمی ناسراو به (القاضي الفاضل) (کۆچکردووی ۵۹۶ ک):

له عه سقه لان له دایکبووه و له میسر گه وره بووه و له دیوانی ئینشا له قاهره له کۆتاییهکانی ده ولته تی فاتیمی کاری کردووه، دوا ی پوو خانی نه و ده ولته وهك نووسه ری شیرکۆ و دواتریش سه لاهه دین ئیشی کردووه، قازی فازیل له فیڕکردنی نه ئینه کانیه ده سته لات و بنه ما سه ریازی و کارگیڕی و داراییه کانیه ده سته لاتدا به رامبه ر به سه لاهه دین دلسۆزی نواند، سه لاهه دینیش کردی به وه زیر و پاویژکاری یه که می خۆی و هه میشه پاویژکاری پی ده کرد و گوپی له ئامۆژگاریه کانیه ده گرت. قازی فازیل له شیوه ی چەند نامه یه کی پیزیه ندی پۆژانه دا هه موو دیمانه کانیه خۆی تۆمار کردووه و زیاتر له پۆژنامه یه کی په سمی پۆژانه ی دیوانی ئینشا ده چوو، نه و نامه نارده نه ی ده گرتوه که له نێوان سه لاهه دین و پاشا خاچه رسته یه کان و سه رکرده کانیه موسولماناندا هه بوو و هه مو یان له داڕشتنی قازی فازیل بوون. به داخه وه نه و نامانه له یه ک کتیبیدا کۆنه کرانه وه، به لکوو له چەند کتیبیکی میژوونووسانی دواتریدا دابه شبوون وهك نه بوو شامه له کتیبی (الروضتین) و قلقشندی له (صبح الاعشی).

۲- عیماده دین مو حه مه ده نه سقه هانی (م ۵۹۷ ک):

نازناوی (الکاتب) ی هه یه چونکه وهك نووسه ری نوره دین و دواتریش سه لاهه دین ئیشی ده کرد، عیماد هه میشه له گه ل سه لاهه دیندا وهك میژوونووسیکی جهنگی ده هات و ده چوو و له کتیبه کانیدا چه ندین هه والی جهنگ و سه رکه وتنه کانیه سه لاهه دینی بۆ گواستوینه ته وه.

له گرنهترین کتیههکانی عیمادهدین نهسفههانی

ا- البرق الشامی: تیایدا باس لهوه دهکات که لهوکاتهی له خزمهت نوره‌دین و سه‌لاحه‌دیندا بووه چی هاتوه‌ته پئی وهک چۆن قسه له‌سه‌ر فتوحاته‌کتنی نه‌و دوو پاله‌وانه له شامدا دهکات، نه‌و کتیهه هیشتا ده‌ستنوسه.

ب- الفتح القسی فی الفتح القدسی: تیایدا باسی فه‌تخی به‌یتولمه‌قدیسی سه‌لاحه‌دین و ململانیی له‌گه‌ل هه‌لمه‌تی سییه‌می خاچه‌رستیدا دهکات، له قاهره له‌سالی ١٣٢١ک. چاپکراوه.

ج- خریده القصر و جریده العصر - به‌شی یه‌که‌م له‌باره‌ی شاعیرانی میسر - تیایدا باسی شاعیرانی سه‌رده‌می خۆی دهکات، به‌لام له‌هه‌مان کاتدا کار و جه‌نگه‌کانی سه‌لاحه‌دین وینه دهکات و سه‌رچاوه‌یه‌کی میژوویی نه‌ده‌بیه، نه‌و به‌شه له قاهره له دوو‌به‌شدا (١٩٥١-١٩٥٢ ز) چاپکراوه و نه‌حمه‌د نه‌مین و شه‌وقی زه‌یف و ئیحسان عه‌بباس بلأویان کرده‌وه.

د- دوله السلجوق: میژوویه‌کی گشتی سه‌لجوقیه‌کان و نه‌تابه‌گه‌کانیانه، نه‌و کتیهه له قاهره له‌سالی ١٩٠٠ ز بلأوکرایه‌وه.

٣- ئوسامه ئیبن مونتقیز (م ٥٨٣ ک):

سه‌رکرده‌یه‌کی مونتقیزیه‌کانی سه‌رکرده‌کانی قه‌لای شینزری سه‌ر پوواری عاسی باکووری شام بووه و نه‌و شوینه تا نه‌مپۆیش ناسراوه به‌(سیحر) و ره‌میل له باکووری حه‌ما له‌به‌ره‌ی پۆژئاوای پوواری عاسیه، خاچه‌رستان له‌به‌ر سه‌ختی قه‌لای شینز و بوونی پوواری عاصی له‌چواره‌وریدا نه‌یانتوانی قه‌لاکه‌ بگرن، بۆیه ئوسامه به‌پئی دراوسییه‌تی له‌گه‌ل خاچه‌رستاندا توانی شایه‌تعالی زۆربه‌ی نه‌و پووداوانه‌ بیت که له ناوچه‌که‌دا به‌پۆه‌ چوون، نه‌مه‌ وێپرای نه‌وه‌ی سه‌ردانی زۆربه‌ی پایته‌خته ئیسلامیه‌کانی پۆژه‌لاتی ئیسلامی کردووه و له پۆژانیکیشدا که له

فهلهستین له ژێر دهستی خاچپه رستاندا بووه سهردانی فهلهستینی کردووه و له گهڵ چهند پاشایه کیاندا په یوه ندی هه بووه و چهند په یوه ندیه کی تایبه تی و گرفت و دۆستایه تی ه کی له گهڵ یاندا هه بووه، نه و هه موو دیمه نه کانی یان ده و هریه کانی خۆی له باره ی نه و ولاته وه له و کتێبه یدا تۆمار کردووه که ناوی ناوه (کتاب الاعتبار)، نه م کتێبه به لگه نامه یه کی میژووی ماوه ی جهنگه خاچپه رسته یه کانی نه و کاته داده نریت چ له پووی نیسلامی یان لای مه سیحیه کانه وه بیت، وێپای نه وه ی چهند وینه یه کی به راوردکاری نێوان نه ریتی موسولمانان و فره نه جه کان له خۆ ده گریت که خودی ئوسامه بینوونی، ئوسامه جێی سه رسامی هاوسه رده مه کانی بوو، جا زه هه بی به پالنه وانیککی نیسلام ناوی ده بات و ئینبولنه سیریش به نه و په پی دلیری وه سفی ده کات و عیماده دینی نه سفه هانیش به شاعیر بوون و نه ده بیدا هه لده دات له کتێبی (خریده القصص) دا، هه روه ها نه بوو شامه یش ئاماژه به وه ده دات که سه لاحه دین دیوانه که ی ئوسامه ی له بیر نه کرد و به شیعه ره کانی سه رسام بوو، ئوسامه له سالی ۵۸۲ ک له دیمه شق مرد، چهند کتێبیکی به جی هیشتووه که گرنگترینان (کتاب الاعتبار) ه که یه که مجار درنبورگی پۆژه لاتناسی نه لمانی بلای کرده وه، پاشان (فیلیث حتی) پاش راست کردنه وه ی چه ندین هه له بلای کرده وه و دواتر وه رگێرا په سه رزمانی ئینگلیزی، نه مه له پال وه رگێرانه نه لمانیه که ی درنبورگ و فه ره نسیه که ی شۆمان دا.

ئوسامه به ناوانانی ناو نیشانی کتێبه که ی (الاعتبار) ویستویوتی خۆینه ره په ند وه ر بگریت له و پووداوانه ی تووشی که سانی تر بووه و مه ترسییه کانی نه جه لی نووسراو دیاریکراو ناگۆین.

۴- گه شتیاری نه نده لوسی ئین جویه یر (م ۶۳۲ ک/ ۱۲۳۴ ز)؛

له کۆتاییه کانی سه ده ی شه شه می کۆچیدا (۱۲) سهردانی شامی کردووه و له کتێبه که یدا (تذکره بالاخبار عن اتفاقیات الاسفار) باسی گه شته که ی کردووه، چه ند جارێک له ژێر ناوی (رحله ابن جبیر) بلوکراوه ته وه، گرنگترین شتێک تیایدا ها تووه

وەسفی ھاریکاری کشتوکاڵی و بازرگانی و پیشەسازی نیوان موسولمانان و خاچەرستانە لە میرنشینە خاچەرستییەکاندا، ئەمیش لەبەرئەوەی خاچەرستان ھەستیان بەوە کردبوو کە مانەوێان لە میرنشینەکاندا لەسەر ھاریکاری و تیکەڵبوون لەگەڵ خەڵکی ناوچەکە و توانەو لەگەڵیاندا وەستان، ئێین جوبەیر لە ئەسکەندەریە مرد و لەوێش بەخاک سپێردرا، دەلێن لە مەزارگەی (سیدی جابر) ی ئیستایە و خەڵکی ناوەکەیان گۆپیوە.

۵- بەھائەدین ئێین شەداد (م ۶۳۲ ک / ۱۲۳۴ز)؛

ھاوسەردەمی سەلاحەدینی ئەییووبی بوو و کتییکی لەبارەو نووسیوو و ژیانی ھێناو و ناوی ناو (النوادر السلطانية و المحاسن اليوسفية)، یەکەمجار شولتنز لەسالی ۱۲۵۵ز بەلای کردووە، پاشان لەسالی (۱۳ ک) لە قاھیرە بەلۆکرایەو، پاشان لە کۆتاییدا لەسالی ۱۹۶۴ ز جەمالەدین شەمال بەلای کردووە، ھەرۆک کوندەر لەسالی ۱۸۹۷ ئەو کتییە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی ئینگلیزی. پتۆیستە بەھائەدین ئێین شەداد لە عیزەدین موحمەد ئێین شەداد جیا بکێتەو کە پەنجە سال دواي ئەو ژیاو، لەھەمان شاری حەلب ژیاو و لەسالی (۶۸۴ ک / ۱۲۸۵ ز) لەوێ مردووە، کە ئەمیش کتییکی لەبارەو سولتانانی ئەوکات زاهیر بیبرس نووسیوو بەناوێشان (الروض الزاهر فی سيرة الملك الظاهر).

۶- جەمالەدین ئێین واسیلی جەمەوی کۆچکردووی ۶۸۷-۱۲۹۷ز (مفرج

الکروب فی اخبار بنی ایوب)؛

گرنگی ئەو کتییە لەوێدایە کە نووسەرەکی لەمیسەر ژیاو و ھاوسەردەمی پووخانی دەوڵەت ئەییووبی و دامەزراندنی دەوڵەتی مەمالیکە لە میسر، بۆیە لەبەرئەوەی شایەتەحالی بوو بۆیە گێڕانەوێ پووداوەکانی ئەوماوێ بەھای خۆیان ھەیە، دکتۆر جەمالەدین شەمال بەشی یەکەم و دووھەم و سێھەمی ئەو کتییە بەلۆکێرتووە و میژووی ئەییووبیەکانی تا کۆتایی سەردەمی سەلاحەدین ھێناو،

بهشی کۆتایی کتێبه کیش دوو بهشی چواره م و پێنجهم له خۆ ده گریت که د. ربیع حسنین و د. سعید عاشور بلأویان کردونه ته وه.

۷- شه هابه دین ئه بووشامه ی دیمه شقی کۆچکردووی ۶۶۵ ک/ ۱۲۶۸ز:

ئهم میژوونووسه هاوسه رده می ئین واسله و له شام دانیشتووه، بۆیه به شیوه یه کی تایبته گرنکی به پووداوه کانی شام داوه، له بهر ئه وه ی له پۆزانی ئه ییووبی و مهملوکیشدا شام و میسر یه ک ده ولته تیان پیکه یئاوه بۆیه پووداوه کانیان ته واو په یوه سستی به کتر بوون، ئه مه ش گرنکی نووسینه کانی ئه بی شامان بۆ پافه ده کات و ئه و میژوونووسه دوو کتیبی نووسیوه:

ا- کتاب الروضتین فی اخبار الدولتین النوریه و الصلاحیه: که دووبه ش له خۆ ده گریت و میژووی ده ولته که ی نوره دین زهنگی و ده ولته که ی سه لاهه دینی ئه ییووبی دینیت، له قاهره له سالی (۱۲۸۷ ک) ی چاپکراوه.

ب- کتاب الذیل علی الروضتین: ماوه ی گواستنه وه ی نیوان ئه یووبی و مه مالیکه کان له خۆ ده گریت و عیزه ت عه تار حوسه یی به ناو نیشانی (تراجع الرجال القرنین السادس و السابع الهجري) له قاهره له سالی ۱۹۴۷ ز بلأوی کرده وه.

۸- الملك المؤید ابو الفداء: المختصر فی اخبار البشر (چوار بهش له دوو بهرگدا):

نووسه ری ئهم کتیبه سه رکرده یه کی نه وه ی ئه ییووبیه کان و بهرپرسی شاری حما بوو له پۆزانی سولتانی مهملوکی ناسر موحه ممه د کوپی قلاوندا، دۆستایه تیه کی پته و به و سولتانه ی ده به سته وه و زۆربه ی جار بۆ به جیگه یانندی فه رزی حه ج هاوده می ده بوو، سولتانیش هه رکات بانگی بکردایه پێی ده وت براهه م، ئه بولفیدا به پێی پێگه و قه له مپه وه ی توانی به لگه نامه و کتیبه گرنکه کان به ده سته بخات و میژوویه کی پاست و زۆر گرنگمان بۆ بنووسیت که ئه ویش بریتیه له (المختصر فی اخبار البشر) ئه بولفیدا له سالی ۷۳۲ ک/ ۱۳۳۱ ز. دا مرد.

لێره دا چەند کتییکی تر وەك مەسعوپەکی میژوویی هەن کە میژووی ئیسلامی
میسری دەگرتەو و چەند میژوونووسیکی میسری نووسیویان لەسە دەی هەشتەم و
نۆیەمی کۆچیدا ژیاون، لە کەلەپوور و هەولەکانی میژوونووسانی ئەو کاتەیان بۆ
پاراستوین کە بەتێپەربوونی سالان کتیبەکانیان فەوتان و نەگەیشتونەتە دەست
ئێمە.

گرنگترین ئەو میژوونووسانەى سەردەمى مەملوکییان تۆمار کردووە بریتین لە:

۹- تەقیەدین ئەحمەد مقریزی کۆچکردووی سالی ۸۴۵ ک/ ۱۴۴۲ ز واتە سەردەمى دووهمى مەملوکی:

بەپاستى بە گەرەى میژوونوسە میسرەکانى سەردەمەکانى ناوەراست دادەنرێت، هێندە بەسە ئاماژە بەو بەدەین کە خوێندکاری فەیلەسوفى میژوونوسانى موسولمانە ئیبن خەلدونى نووسەرى (المقدمة) و مقریزی میژوونوسى میسرى قاھیر بوو، لە قاھیرە لەدایک بوو و لەوێش مردوو، وشەى مقریزی دەدریژتەو پال کۆلانى لمقارزە لە شارى بەعلەبەک کە خێزانەکەى پێشتر لەوێ بوون و دواتر لە ژيانى باوکیدا چوون بۆ میسر.

مقریزی چەندین کتیبى لە میژووی ئیسلامى میسردا نووسیوو و لەبارەى سەردەمى مەمالیکەووە ئەمانەى لا گرنگە:

أ - السلوك لمعرفة دول الملوك: میژووی میسر لە سەردەمى ئەییووبى و مەملوکی تا سالی ۸۴۴ ک دینیت، موخەممەد موستەفا زیادە بەشى یەکەم و دووهمى لى بڵاوکردۆتەو کە بە سەردەمى ناسر موخەممەدى کوپى قلاون واتە تا سالی ۷۴۱ ک کۆتایى پیدینیت، پاشان سەعید عاشور بەشى سێیەم و چوارەمى بڵاوکردۆتەو.

ب- الموعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار: وەك كورت بیژى بە (الخطط) ناسراوە، ئەو کتیبە دیدىكى ڕوونمان لەمەڕ ژیار و شوێنەوارى مەمالیکى لە میسردا پێدەبەخشیت و وێنەى کۆمەلگەى میسرى ئەوکاتمان بۆ دەکیشیت، کتیبەکە لە چاپى بلاق لە قاھیرە دوو بەرگە، چاپى تریشى لە چاپخانەى نیل لە چوار بەرگدا هەیه، بەلام یەكەمیان راست و دروستەرە.

ج- اغاثة الامة بكشف الغمة: تیایدا مقریزی باس لە لایەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی دەکات و ئەو پووداوێ مێژووییانەی پێی پافە دەکات کە تووشی میسر بوون، بێگومان مقریزی لەو ئاراستەیەدا کاریگەر بووە بە ئێبن خەلدونی مامۆستای لە (مقدمة) کەیدا.

دکتۆر موحمەد موستەفا زیاده و دکتۆر جەمالە دین شەیال ئەم کتێبەیان بۆلاوکردۆتەو و دکتۆر حوسەین فەهەمی پێشەکیەکی ئابووری گرنگی بۆ نووسیویوە.

د- البیان و الاعاب عما بارز مصر من الاعراب: کتێبیکی بچووکە ئاماژە بەو شۆڕشەیی عەرەب دەکات کە لە پۆژانی سولتان ئەیبەگ پوویدا، موحمەد عابدین بۆلاوی کردۆتەو.

١٠- ئەبۆلەمەحەسین ئێبن تەفری بەردی کوچکردووی سالی ٨٧٤ ك/١٤٦٥ز:

لە خوێندکارەکانی مقریزی و مەوسوعەییەکی گرنگی لەسەر مێژووی سیاسی میسر لە سەردەمەکانی ناوەراستەو هەرلە فەتحی ئیسلامیەو تا سەردەمی خۆی نووسیویوە و ناوی ناوە (النجوم الزاهرة فی محاسن ملوک مصر والقاهرة) ئێمە بەرگەکانی ٧، ٨، ٩ مان لاگرنگە، ئەم کتێبە لە خستەپوو دابەشکاریدا تاییبەتە و ژیاانامەییەکی سەرەخۆی بۆ هەر سولتانێکی مەملوکی هێناوە و لەکۆتایی هەرکامیاندا ئەو پووداوانە دینیت کە لەسەردەمی ئەو کەسەدا تووشی جیهانی ئیسلامی بوو، ئەمەیش بەپێی سال، ئەبۆلەمەحەسین شتیکی تری هەیە کە هێشتا دەستنوسە، بەناوی (المنهل الصافي والمستوفي بعد الوافي) ئەم کتێبە زۆر گرنگە چونکە نوسەر هەندێ شتی هێناوە کە لە (النجوم الزاهرة)دا نەبێتەناوە، هەرۆک هەندێ هەڵە ناو (النجوم الزاهرة) ی پاست کردۆتەو.

١١- جەلالەدینی سیوتی:

لە کۆتاییەکانی سەردەمی مەمالیکدا ژیاوە و لەسالی ١٩١١ ک/١٥٠٥ ز.دا

مردووه و دوو کتییی گرنکی لەسەر ئەو سەردەمانە ھەیە :

ا- حسن المحاضرة في اخبار مصر والقاهرة (دوو بەش لە بەرگی کدا).

ب- تاريخ الخلفاء امراء المؤمنين (لەسەدە یەکەمی کۆچی تا سەردەمی سولتان ئەشرەف قايتباي ۹۰۱ ک).

۱۲- ئیبن ئیاسی میسری:

ئەمیش لە کۆتایی دەوڵەتی مەملوکیدا ژیاوه و ھاوسەردەمی پووخانی بووه لەسەر دەستی عوسمانیەکان، لەسالی ۹۳۰ ک/ ۱۵۲۳ ز مردووه و میژوویەکی گشتی میسری تا پۆزانی خۆی نووسیوه و ناوی ناوه (بدائع الزهور فی وقائع الدهور) سی بەشە.

۱۳- قلقشندی: ئەحمەدی کوری عەلی (م ۸۲۱ ک / ۱۴۱۸ ز).

میژوونووسیکی میسرییە لە شارۆچکەی قلقشندە ی سەر بە پارێزگای قلیوبیە، مەوسوعە یەکی ئەدەبی میژوویی بە ناوی (صبح الاعشي في صناعة الانشا) لە چوار دە بەشدا نووسیوه، ئێمە بەشی چوارەمیان لاگرنگە کە باس لە یەکە جیا جیاکانی دەسەلاتی ناو دەوڵەتی مەملوکی دەکات وەک سوپا و پۆسە و دادگا جل و بەرگ و بۆنە و جەژن و ئاھەنگەکان و... ھتد، پۆژھەلاتناسانیش لە بەر گرنگیەکی پشתיان پی بەستووه.

پاشکوی ژماره ۱

وتاری هه پره شه ئامیز که هۆلاکو ناردی بۆ سولتان سیف الدین قنز سولتانی میسر که میك پیش جهنگی عین جالوت.^۱

له پادشای پادشاکانی خوره لات و خورئاوا، قانی گه وره.

به ناوی خودای پاخه ری زهوی، به رزکه ره وهی ئاسمان، پادشا قنز خوی ده زانیت که یه کیکه له کۆیله کان که پایان کردوه له شمشیری ئیمه بۆ ئەم هه ریمه،^۲ له ناو نیعمه ته کانیدا پاده بوین، وه به هوی ده سه لاتیان وه خه لک ده کوژن، پادشا تزی خوی ده زانی، وه هه موو میره کانی ده ولته که یشی له ولاتی میسر و ده وره به ری ده زانن، که ئیمه سه ربازی خوداین له زه ویدا، له توپه یی خودا دروست بووین، وه زالی کردین به سه ره وانه ی که خالییان توپه بوو، ئیوه ده بی له وه هه موو ولاتانه په ند وه ربگرن، وه له راستی هه پره شه مان تیپگن، ده ی په ند وه ربگرن له خه لگی، کار و فرمانتان بده نه ده ستمان، پیش نه وه ی په رده لادری و په شیمان بنه وه، وه هه له به سه رتاندا بگه پیته وه، چونکه ئیمه به زه ییمان به که سیکا نایه ته وه که بگری، وه دلمان نه رم نابیت بۆ که سی که سکالا بکات، وه ئیوه بیستوتانه که ئیمه هه موو ولاتانمان داگیر کردوه، وه زه ویمان له خراپه کاری پاک کردۆته وه، وه زۆربه ی خه لگمان کوشتوه، ئیتر ئیوه ده بی پابکه ن و ئیمه دواتان بکه وین، ئیتر کام زه وی جیتان ده کاته وه، وه کام پیگا پزگارتان ده کات، وه کام ولات ده تانپاریزی ئیوه له شمشیره کانی ئیمه پزگارتان نابی، وه له هه لمه ت و نازیه تیمان په ناتان نیه، نه سه په کانمان خیران، تیره کانمان کونکه رن، شمشیره کانمان بروسکه ن، دلله کانمان وه ک چیاکانن، وه ژماره مان وه ک لمه، قه لاکان لای ئیمه نابیته پیگر، وه سوپاکان بۆ جهنگ دژی ئیمه بی سووده، وه

۱ - المقریزی: السلوک ج ۲ ل ۴۲۷ - ل ۴۲۹ بکه پیره وه بۆنه وه ی باسمان کرد ده رباره ی ئەم

نامه یه له شوینی خویدا

۲ - ئاماژه یه بۆ بنه چه ی قنر، ﷺ پیشتی باسکرا که قنر خواره زمی بوو.

نزاكانتان لای ئیٔمه نابیسٔری، ئیٔوه هه‌رامتان خواردوو، وه له‌کاتی قسه‌دا لیٔبوردان نیه، وه ناپاکیتان کردوو له به‌لێن و په‌یماندا، وه له‌ناوتاندا خراپه و سه‌رپیچی بلاوبۆته‌وه، ده‌ی مژده‌تان لی بی که سه‌رشۆپ و بی نرخ ده‌بن، ئه‌م‌پ‌و پاداشتان ده‌دریٔته‌وه به‌سزای پيسواکه‌ر چونکه‌ لوت به‌رز بوون له زه‌ویدا به‌ بی هه‌ق، وه به‌هۆی فاسق بوونتان، وه له‌ داهاتوودا سته‌مکاران ده‌زانن چ پاشه‌ پۆژیک چاوه‌پوانیان ده‌کات، هه‌رک‌ه‌س داخوازی له ئیٔمه بیت په‌شیمان ده‌بیٔته‌وه، وه هه‌رک‌ه‌س مه‌به‌ستی په‌نادان بیت لیٔمان سه‌لامه‌ت ده‌بی، نه‌گه‌ر ئیٔوه گؤپ‌ایه‌لی مه‌رج و فه‌رمانه‌کانمان بن، ئه‌وا ئه‌وه‌ی بۆ ئیٔمه بیت بۆ ئیٔوه‌ش هه‌یه، وه ئه‌وه‌ی له‌سه‌رمانه له‌سه‌ر ئیٔوه‌ش ده‌بی، وه نه‌گه‌ر سه‌رپیچی بکه‌ن له‌ناو ده‌چن، ده‌ی به‌ ده‌ستی خۆتان خۆتان له‌ناو مه‌بن، هه‌رک‌ه‌س ئاگادار کرایه‌وه با بٔرسی، وه ئه‌و لای ئیٔوه چه‌سه‌پاوه که ئیٔمه کافرین، وه ئه‌وه‌ش لای ئیٔمه چه‌سه‌پاوه که ئیٔوه گونا‌ه‌بارن، وه ئه‌و که‌سه‌ی که فه‌رمانه‌کان و حوکمی به‌ ده‌سته ئیٔمه‌ی زال کردوو به‌سه‌رتانا، زۆریه‌که‌تان لای ئیٔمه که‌مه، وه ده‌سه‌لاتدارانتان لای ئیٔمه سه‌رشۆپه، وه به‌بی چن و چوون پادشاکانتان لای ئیٔمه هه‌چ چاره‌ه‌کتان نیه، دريژ مه‌ده‌ن به‌ وتار، به‌په‌له وه‌لام ده‌نه‌وه، پيش ئه‌وه‌ی ئاگری جه‌نگ هه‌لب‌گیرسیٔ، وه پ‌ریشکی به‌ پووتاندا بیت، ئیٔر لای ئیٔمه پله و پایه و سه‌ره‌رزیتان نامیٔی، وه هه‌چ شت سوودی نیه و ناتانپاریزی، وه به‌هۆی ئیٔمه‌وه تووشی به‌لای گه‌وره ده‌بن، وه ولاتتان له‌ئیٔوه چۆلچ و به‌تال ده‌بی، ئیٔمه به‌زه‌یمان پیا‌تاندا هاته‌وه نامه‌مان بۆ ناردن، وه وریامان کردنه‌وه که هه‌ره‌شه‌مان لی کردن، ئیٔر ئیٔمه هه‌چ شوینیکی تر نیه بۆ بچین جگه له ئیٔوه، وه سلّو له ئیٔمه و له ئیٔوه، و له‌سه‌ر ئه‌و که‌سه‌ی که گؤپ‌ایه‌لی پینمونی، وه ده‌ترسی که پاشه‌پۆژی مردن و گؤپ‌ایه‌لی پادشای بالا ده‌کات.

الاقل لمصرها هلاوون^۱ قد اتی بحد سیوف تننضي و بواتر

یصیر اعز القوم منا اذلة ویلحق اطفالا لهم بالاکابر

ئه‌م شیع‌ره هه‌ره‌شه‌یه له میسر که هه‌رچی شمشیری ب‌پ‌نده‌یه پ‌ووی لی کردوو، ئه‌وه‌ی سه‌ره‌رزه سه‌رشۆپ ده‌بی، وه مناله‌کانیان نامیٔی ده‌دریٔته سوپا داگیر که‌ره‌که.

پاشکوی ژماره ٢

پیوایه تی صارم الدین ازیک کوپی عه بدولای ئه شره فی
دهرباره وه سفی ته تار و نه ریتیان و جهنگی عین جالوت^١ ئه میر شهاب الدین
قرتای عزى خازنه دارى له مِژوووه که پيدا بهم شیوه ده لئى:

صارم ازیک کۆيله ی پادشا اشرف ئه یووبی خاوه نی حص ده لئى: که هلاوون
گه شته حه له ب من له وى نه بووم، له یه کێک له ئه شکه وته کانی حه له ب ماوه ی سى
پۆژ خۆم شارده وه، وه من گۆیم له زرمه ی پێی ئه سپه کان بوو له سه ر سه رم، که
زرمه ی قاچى ئه سپه کان نه ما، له ئه شکه وته که هاتمه ده ره وه، بینیم پیاویکی ته تار
له بهرده م ئه شکه وته که دا مردووه، جله کانی ئه و مردووه م له بهرکرد، ئیتر جله کانم
وه ک جلی ته تار بوو، پووم کرده شوینی هلاوون، وه یه کى له دادپه روهریه کانی

١ - وه ئه م ده قه مِژووی، قرگای عزى خازنه دار که له هاوه له که ی هیچ نازانین هاتووه،
جگه له وه ی که یه کێک بووه له میره کۆيله کان و چه ند پله وپایه یه کى هه بووه، وه ک میری
دیمه شق و په رده دارى حه له ب و جیگری گرابلس و له سه رووی ته مه نی شه ست سالی وه مردووه
سالى ٧٣٤هـ/ ١٣٣٣ز، و مِژووویه کى نووسیوه، که مِژوونووسى میسرى ناصرالدین محمدی
کوپی فورات که سالى ٨٠٧هـ/ ١٤٠٥ز. گواستووینه ته وه، له مِژوووه گه وره که پيدا (الطریق الواضح
المسلوک الی معرفه تراجم الخلفاء والملوک) که نه ی توانی ته وای بکات، و له م مِژوووه گه وره ی
کوپی فرات ن به شى هیه که باسی سالانى (٥٠١-٧٩٩هـ) ده کات که د. قسطنطین زریق
به شه کانی ٧٠٨، ٧٠٩ ی لى بلوکردو ته وه، که باسی سالانى (٦٧٣-٧٩٩هـ) ده کات، و ئه و به شى
که نێمه مه به ستمانه بریتییبه له به شى شه شه م که باسی سالانى (٦٣٥-٦٥٩هـ) ده کات، که
مِژووی قرطای عزى تیا به له گه ل ه والی صارم الدین ازیک که له ده قه دا باسمانکرد، و ئه م به شه
له کتیبخانه ی فاتیكانه که پۆژه لات ناسی لیفی دلا فیدا هه واله کانی صارم الدیتی تیا
بلاوکردو ته وه

Levid; l'inyasione die tartare in syrid nel syrid ne; ١٢٦٠ di un
testinone ocuyatc, orientalia vol, roma ١٩٣٥

ته تار، نه گهر چوونا یه ته هه رخاکی له نزیکه شوینی پادشادا نیشانه یه کیان داده نا، وه له سه ری نه و نیشانه یه وه سندوقیکی بچوکیان داده نا و به پته هه لده واسرا، وه لای سندوقه که و نیشانه که پاسه وانی داده نرا، که نه وانه له که سانی گهره ی ته تار بوون، نه گهر که سی سکالا یان سته میکی لی بکرایه، سکالا که ی ده نووسی و موری ده کرد و ده یخسته ناو نه و سندوقه وه، له پوژی هه یینی دا پادشا داوای سندوقه که ی ده کرد و ده خرایه به ردهستی، به کللی که لای خوی بوو سندوقه که ی ده کرده وه، وه ته ماشای سکالا ی خه لکی ده کرد، صارم ده لی: سکالا یه کم نووسی به م شیوه: (کویله صارم، نه موت ازیک، ترسام نه گهر بنووسم ازیک ته ته ره کان به صارم بانگم نه که نه به لکوو به ازیک بانگم بکه نه له نووسراوه که دا نووسی: کویله ی صارم، کویله ی پادشا اشرف ده سه لاتداری حمص، زهوی ماچ ده کات، داوای ئاماده بوون ده کات له به ردهستی (قان) کاتی که بانگی کردم و ئاماده بووم له به ردهستیدا، دیتم پادشایه کی خاوه ن پیز و به ده سه لاته، زور پیزداره، کورته بالایه، سه ر و چاو گهره یه، دهنگی بلنده، به زهیی چاوه کانی له دهم و چاویدا دیار بوو، خاتوونه کان له لای دانیشتبوون، له لای چه پی خاتوو تقرزی دانیشتبوو، صارم ده لی: له به ردهستی هلاوون وه ستام له چوار په رده داره وه قسه ی له گه ل کردم، وه له ناو قسه کانیدا پی ی وتم: (تو کویله ی پادشا اشرف ده سه لاتداری حمصی، سوارچاکی موسلمانانه کان؟ وتم به لی، قسه له گه ل ده کردم له په رده داریکه وه بو په رده داریکی تر، په رده داری چواره م به زمانی تورکی قسه ی له گه ل ده کردم، که بیینی خاوه ن زمانیکی پاراو و به هیزم، به خیرایی وه لام ده ده مه وه، نزیکه کرده مه وه له خوی، وه فه زمانی ده رکرد که ته نها یه که په رده داری لا بمینیتته وه، پاشان پی ی وتم: (مه ی ده خویته وه) وتم به لی، فه زمانی دا په رداخی مه ی هینرا، ئامازه ی دا به په رده داره که وتی بیده ری، زه ویم ماچ کرد، سه مام کرد، هه ندی جموجولم کرد که نه و که سانه که له به رده م پادشای موسلماناندا ده یاننواند، کاتی که ولات هی نه وان بوو، نه و خاتوونانه سهریان سوپما و ده ستیان کرد به پیکه نین و دلیان خوش بوو، به لام هلاوون له سه ر زهوی له زهوی به رز نه کرده وه، پاشان فرمانی دا

کە دانیشم منیش دانیشتم، وتی بخۆرهوه خواردمهوه، فهرمانی دا خواردن بخۆم
 خواردم، کە بینی هەر فهرمانی دەردهکا جی بهجی دهکەم، فهرمانی دا کە لهسەر
 هەموویانەوه دانیشم له شوین بەرز و خۆشدا داینام، من ئاماده نهبوومایه خواردنی
 نهدهخوارد، وه نهیدهخواردەوه به ئاماده بوونی من نهبوايه، وه نهگەر هلاوون
 بخهوتایه خاتوو تقزی خیزانی بانگی دهکردم، بۆ ماوهی سی شهو بهم جوړه
 دهمامهوه، وه ئیتمه ئابلوقهی حهلهبمان دابوو، پاشان هلاوون پرسپاری ئی کردم
 دهریارهی فرمانی له فرمانهکان، منیش وهلامیکی ناپاستم دایهوه، لهوکاتهدا حەزم
 دهکرد زهوی قوتم بدات و ئهوه درۆیه نهکردایه، لهسەر زمانی پهردهدارهکهیهوه
 پرسپاری ئی کردم: بهماوهی چەند پۆژ ئهه ولاته دهگرین؟ - واته حهلهب - وتم:
 له ده سالد، هلاوون سهری خسته سهر زهوی و به توپهیهیهوه، وتی به
 پهردهداکه پرسپاری ئی بکه، به چەند پۆژ ئهه قهلايه دهگرین؟ - واته قهلا
 حهلهب - وتم: به سی ۳۰ سال، وه مه بهستم له قسهکههه ئهوه بوو بیزار بیت و بپروات
 و حهلهب واز ئی بهیئنی، هلاوون خندهیهکی کرد و وتی به پهردهدارهکهی، نهگەر
 پیشتر نههاتبایهته بهردهستم دهمدا له گهردنی، شهرم ناکات لهه قسانه؟ ئایا
 توانای پاشاکانیان وایه؟ - واته پاشای موسلمانەکان - که پایان جیاوازه، وه
 بهخۆیانەوه خهریکن؟ (هه موو ئهمانه لهسەر زمانی تهتار) وه من نهمزانی چی
 دهلی، صارم دهلی: بۆ دهنگ بووم، وه پهشیمان بووم له وهلامهکهه بهوجۆره،
 کاتی که بینیم زۆر توپه بوو، هلاوون له قسهکانی نهبوویهوه پیاویکی تهتار خۆی
 کرد بهژووردا، سهریکی برپای کهسیکی پی بوو، به قزهکان ههلی گرتبوو، خسته
 بهردهستی هلاوون و به زمانی تهتاری قسهی لهگهه کرد و پاشان چووه دهرهوه و
 سهرهکهی لهگهه خۆی برد، پهردهدارهکه پووی تی کردم و وتی: ئهه صارم
 دهزانی ئهوه سهری کی بوو؟ وتم: نهخیر، وتی: ئهه مه یهکیکه له گهرهکانی تهتار،
 له چالیک له چالهکانی ژیر قهلاکهدا بووه، چووه بۆ پیداوایستی خۆی، کورپهکهی
 لهجیگهی خۆی داناوه، حهلهبیهکان هیرشیان کردۆته سهریان، کورپهکهی کۆمهلی
 تهتار لهترسا ههلاتوون، که باوکی ئهه ده بیستی، شوین کورپهکهی دهکهویت و

بە دەستی خۆی کۆرەکە ی سەر دەبێ، وە هێناویەتی بۆ (قان) واتە هلاوون، صارم دەلی: ئیتر زانیم کە تەتار ھەر دەبێ ھەلب بگرن، وە کۆر و کچمان دەکەوێتە دەستی تەتار، وە ئەمەش ویستی خودای لەسەرە، وە ویستی خودا پەت ناکرێتەو.

شەویك لای هلاوون بەیەكەو دەمانخواردەو، ھەندێ لە تەتار ھاتنە لای کە چەند جۆریکی زۆر لە میوژ و تۆوی لۆکە و گەنم و ئاردەدار و خەلۆز و شتی تریان ی بوو، هلاوون تەماشای کردن و زەردەخەنە یەکی کرد، نەم دەزانی چی لە دەرونیادیە، پاشان فرمانیدا کە بە پەرداخی گەورە و زەبەلاح بخۆینەو، کە چوو مە دەروەو بۆ پیویستی خۆم، پەردەدارە کە شوینم کەوت، وە خۆشی دەویستم، وە منیش زۆرم خۆش دەویست، وتی ئە ی صارم: دەزانی ئەو چی بوو ئەو تەتارانە هێنایان؟ وتم: نەو لاهی نازانم، وتی: ئەوانە بە ژێر قەلاکەدا پۆشتوون تا گەیشتونەتە ئەو شتانە کە تۆ بە چاوی خۆت دیت.

پاشان هلاوون پرسیاری لە سەربازەکان کرد کە ھاتبوون، وتی: ئەو چالە ی ژێر قەلاکە کە ھەلتان کەندوو جیگە ی چەند کەسی تیا دەبیئتەو و تیان: وتیان جیی شەش ھەزار کەسی تیا دەبیئتەو، وتی فراونی بکەن تا دەگاتە ئەو ی کە جیگە ی دە ھەزار کەسی تیا بیئتەو، وە سبەینی پاش نیوہ پۆ تەتار قەلای ھەلب دەگری، وە ژن و کچە کانتان و خیزانەکانی پاشاکان کە لەم قەلایەدا خۆیان ھەشارداو دەبنە خزمەتکار و بەردەستی خاتوو تەقز، ئیتر بزانی ئە ی صارم چی دەکە ی).

صارم دەلی: وە لاهی کە ئەم قسەم بیست، سەرخۆشیە کەم نەما، بە ناگا ھاتم، چوو مە ناو پیپرە کەیانەو، وە لە بەردەستی هلاوون دانیشتم، لە شیوہ ی گالته جاریدا وتم: وە لاهی پادشاکی تەتار وە ک گویدریژن، خاتوو تەقز تەماشای کردم و پیکەنی، وتی: چۆن ئە ی صارم؟ وتم: (پاشای موسلمانان، ئە گەر مەبیان بخواردایەتەو مەزەکە ی فستەق و ئاوی ترشی و لیمۆ لە ناو کەرە ی چینییدا لە گەل دەسکە گولی پێخانە و وەنەوشە و نەرگسدا میزیان دەپازاندەو کە چی ئیو، مە ی دەخۆنەو بە مەزەکە ی خەلۆز و تۆوی لۆکە و ئاردی دار و ئەو شتە پیسانە)

هلاوون زەردەخەنەییەکی کرد و ژنە خاتونەکان پێکەنین، صارم دەلی: وشەیک
 لە دەمم دەرچوو پاداشتەکی هەر ئەو بوو کە لەملم بدری، وەم: (من دەزانم ئەو
 سەربازانە لەکوێ ئەو شتانەیان هێناوە، هلاوون توپە بوو وتی: لەکوێ دەزانی و
 چۆن دەزانی؟ زەویم ماچ کرد و وەم: (خوایەن بپاریزی سوین بەسەری پادشا، من
 ئەم شتانەم لە قەڵەکەدا دانائەو لەترسی تەتار وە بۆ ئامادەکاری ئەگەر قەڵەکە
 ئابڵۆقە درا، (هلاوون کەمێک هێور بوویەو و توپەییەکی ئەمە) چونکە وای دەزانی
 کە پەردەدارەکە درکەندیتی بۆم، کە لەپاستیدا وابوو.

پاشان هەستام و زەویم ماچ کرد، وە وەم: خوایەن سەرکەوتوو بکات پێزێت
 گەورەیی و، دەسەڵاتەکەت فراوانە، وە پاشاکان لێت دەترسن، وە کەس ناوێری
 لەبەردەستت پێوەستی، وە لاھەیی وە لاھەیی ئەو خوند، پاشان حەز دەکەن
 لەبەردەستت بوەستانایە وە کۆیلەکانی بەردەستت، بەلام لە زەبر و زەنگت
 دەترسن) هلاوون زۆر قەسەکی پێی خۆش بوو وە پێی وەم: ئەو صارم، وەم،
 گەورەم وتی: (دەتوانی مامۆستاکەت بەینی پادشا ئەشرف دەسەڵتداری حەم ؟
 وەم: بەلی، وتی: سواری بەم بۆم بەینە، وەم: دواي دوو پۆز، وتی: بەلی، هلاوون
 فەرمانی دا ئەسپیان بۆ ئامادە کردم، وتی: سواری و دامەنیشە، وەم: بەمەرچ، وتی:
 مەرچت چییە؟ وەم ئەم قەڵەبە داگیر نەکی تا پادشا ئەشرف ئامادە دەکەم
 لەبەردەستی قان، وتی: بەلی، سوار بووم و دە کەسم لەگەڵ خۆم برد، مۆرم بە
 ملەدا هەلواسی - واتە تابلۆی بەرید - لێم خوپی و گەشتە غەزە، هەوالیان
 پێدام کە پاشاکان پێیان کردوو پوو بە دەشت و چۆڵەوانی، بەپەرتەوازەیی و
 سەرگەردانی تاک و تەرا، هەوالی پلە و پایەیی من لای هلاوون گەیشتبوو
 پاشاکانی موسلمانان، لێم خوپی و گەشت بە پاشاکان لە شوێنیکدا پێی دەووترا
 گۆماوی زیزە.

کە پاشاکان منیان بینی، لە ئەسپەکان دابەزین و هەردوو دەستیان ماچ کرد،
 هەروەکو چۆن من کاتی خۆی دەستی ئەوانم ماچ دەکرد، پادشا ئەشرف
 مامۆستاکەم دەستەکانمی ماچ کرد، زۆرم بەلاوێ گران بوو، وە شەرم لە

مامۆستا که م ده کرد، وه پادشا الناصر، پاشان پادشا ئه شرهفم وت: (قان داوا ی تۆ ده کات)، ترسا، وتم: له چی ده ترسی؟ وتی: له قان ده ترسم، وتم: (مه ترسه له سه ر من به پادشایی ده که پێتیه وه و هیچ ناخۆشیه کت تووش نابێ)، پادشا الناصر پووی تۆ کردم و وتی: ئه ی من ئه ی صارم الدین؟ وتم: بۆ تۆ قسه م نیه، پادشا الناصر دهستی کرده گریان.

که پادشا اشرفم برد و پۆشتم بۆلای هلاوون، وه له بهرده سستیدا ئاماده بوو، شوینیکی بۆ ئاماده کرد تا تیا دا بنیشی، به رخیک و مه نجه لیک و چه ند پارچه داریکی بۆ دانا، وه لاهی ئه و شوینه که هلاوون داینا بۆ پادشا اشرف سه گ پێ ی پازی نه ده بوو، وه ئه و به رخه هینده پیس و له پ بوو گورگ پێ ی پازی نه ده بوو، وه داره کهش کهس بۆ ئاگر کردنه وه به کاری نه ده هینا ئه وه نه ده خراپ بوو، ئه وه ژیا نی هه میشه یی ته ته ره کان بوو، پادشا ئه شرهفم له و شوینه دا به جیه یشت، پۆشتم بۆ خزمه تی هلاوون، وه ک نه ریتی جار ان دانیشتم، فرمانی دا بخۆم خواردم، فرمانی دا بخۆمه وه خواردمه وه، پرسیا ری لی کردم ده ربا ره ی بارودۆخی پادشا کان، چۆن و چی ده که ن، وتم: له خراپترین بارودۆخدا ن، پایا ن کردو وه، په رته وازه و سه رگه ردانن له چۆله وانی دا هیچ خه و و خۆراکیا ن نیه له ترسی ده سه لاتی قان، هلاوون قسه کا نی منی پێ خۆش بوو، وتی ئه ی مامۆستا که ت چۆن به جی هیش ت ئه ی صارم؟ وتم: جگه قان کهس مامۆستا ی من نیه، وتی: نه خێر، مامۆستا که ت پادشا ئه شره فه، وتم: هیچ له هه والی نا زانم، وتی: چۆن به ته نیا به جیه یشت؟ وتم: هه رگیز قان به جی نا هیلم خوا سه رکه و تووی بکا ت، هلاوون ما وه یه ک بی ری کرده وه وتی: (ئه ی صارم وامه لی، به لکو و بپۆ بۆلای مامۆستا که ت، بزا نه له چی بارودۆخیکدا یه) ها تم بۆلای پادشا ئه شره ف بینیم دهستی له ژچیر چه نا که یدا یه و زۆر دا لته نگه، به رخه کهش به په ت به ستر او ته وه، سو ته مه نی و داره کهش په رش و بلاویۆ ته وه له سه ر زه وی، وتم: ئه وه چیه ئه ی خه وه ند؟ وتی: ئه م حا له نا بی نی ئه ی صارم الدین؟ دهستی کرد به گریا ن، وتم: ئه ی خه وه ند مه گری، وه لا وه لا وه لاهی ئه مه ژیا نی هه میشه یی ته ته ره کا نه، وه ئه مه حا لیا نه، وه لاهی ئه ی خه وه ند ئه مه یا ن نه کردو وه به تۆ، به لکو و ئه مه ژیا نی ته ته ره کا نه (پادشا ئه شره ف

زەرەدەخەنە یەکی کرد و وتی: (دەبی پاشاکان و ابن، وە بەم حالە و بەم جۆرە پیاوانە پادشاگان و لاتان دەگرن).

لەم کاتە ی کە مەن قسەم لە گەڵ پادشا ئەشەرف دەکرد، هالوون ناردی کە لە بەرەدەستیدا ئامادە بێت، سویند بە خوا پادشا ئەشەرف پەنگی تیکچوو، وە هەرگیز لە وەو پش نەم بینووە و پەنگی تیکچی، پادشا ئەشەرف شەش هەزار سواری خوارەزمیەکان بە هەزار و پینچ سەد سوار شکاند و پەنگی تیکنە چوو، وە بە هەشت سەد سوار هەزارو پینچ سەد سواری تەتەرەکان شکاند و پەنگی هەلنە بزپکا.

کە پادشا ئەشەرف لە بەرەدەستی هالوون وەستا، مەن دەستی چەم گرتبوو پەردەداریش دەستی راستی گرتبوو، سویند بە خوا پادشا ئەشەرف مە بینو دەلەرزێ وە ک قامیش، خۆی لە سەر قاچەکان نە دەگرت لە ترسی هالوون، پادشا ئەشەرف گەنجیکی جوان بوو، پووی ئەسمەریکی تیکەڵ بە سوور بوو، بالا بەرز بوو، ئەتلەس بوو، خوفیکی بونگاری لە پێ بوو بە زێ چنرابوو، خاتوو قەززی ژنی هالوون تەماشای کرد، پاشان پووی کردە هالوونی مێردی و وتی: (ووتی ئەمە گەنجیکی جوان و سوارچاکی موسلمانەکانە، وە پاشا ئەبی ئاوا بی)، هالوون پووی کردە خیزانە کە ی خۆی و زەرەدەخەنە یەکی کرد و وتی: (ئێمە پادشایان کە ئەم پادشایانە لە بەرەدەستماندا بە سەر شوێری و ترسەووە لە بەرەدەستماندا دەوێستن) وە پادشا ئەشەرف وەستا بوو لە بەرەدەستی هالوون نە ی دەزانی ئاخۆ چی بە سەردا دیت، پاشان هالوون سەری بەرز کردەووە و وتی: (ئە ی ئەشەرف چی داوا دەکە ی هەل بێژێرە؟) (پادشا ئەشەرف سی جار زەوی ماچ کرد) صارم دەلی: بە ئەشەرف م وت: داوا ی لی بکە تاوەرە کە ی قەلاکە (برج) کە دایکت و خوشکە کانت و کچە کانت و خیزان پادشاگان و کچەکانی پادشا الناصر یوسف و خیزانە کە ی تیا پیت ببە خشی، ئەگەر لەم کاتە داوا ی ئەم تاوەرە نە کە ی ئەمشەو تەتەرەکان قەلاکە ی حەلەب دەگرن و خیزانەکانی پادشا موسلمانەکان دەبنە کۆیلە و بەرەدەستی خاتوو قەززی خیزانی هالوون. ئیتەر پادشا ئەشەرف: نابیچت دەمکوژی. .. وتم: تەتەر هەر کەس

وەك میوان لایان بیٔ نایكوژن.

پاشان بۆ جاری دووهم هلاوون وتی: (ئەئى ئەشرەف سولتان چى داوا دەكەى هەلبێژێره)، پادشا ئەشرەف وتی: (داواكارم لە قان كە ئەم تاوهرەم پى ببەخشى كە خىزانم و خىزانى پادشا ناصر و پادشاكانى تر كە هەلاتوون لەترسى زەبرى قان پىم ببەخشى) ئەمە هلاوونى تووڤه كرد، ماوهیهك بى دەنگ بوو، پاشان وتی: (داواى شتىكى تر بكة نەك ئەمە)، پادشا ئەشرەف بى دەنگ بوو، خاتوو قنز وتى بە هلاوون: (شەرم ناكەیت ئەم پادشایە داواى ئەم تاوهرە دەكات، كە چى لى قەدەغە دەكەى، وەلاهی ئەگەر داواى حەلەبى لە من بگردایە لىم قەدەغە نەدەكرد، ئەو سوارچاکی موسلمانەكانە)، هلاوون وتی: (من لەبەر تۆ پى نادەم، تا كچان و ژنانى پادشاكان ببە خزمەتكارى تۆ)، وتی: (من لەبەر خودا ئازادیان دەكەم پاشان لە پادشا ئەشرەف) ئیتر هلاوون داواكەى پادشا ئەشرەفى نووسى، وە قبولى كرد، وە پادشا ئەشرەف سى جار دەستى هلاوونى ماچ كرد.

صارم دەلى: كە پادشا ئەشرەف دەستى هلاوونى ماچ كرد و گەراپەو وە بۆ لامان و لەناوماندا وەستا و ویستى زەوى ماچ بكات، وە من دەست چەپىم گرتبوو پەردەدارىش دەستى پاستى گرتبوو، وەلاهی پادشا ئەشرەف زەوى ماچ كرد و ویستى هەستىتەو و نەیتوانى هەستىتەو لە ترسى هلاوون، من و پەردەدارەكە چوینە بن دەستى و بەرزمان كردەو وە پىم وت: دامەزراوێ، وە ئەم نایەتەم بۆ خویندەو: (يثبت الله الذين امنوا بالقول الثابت فى الحياة الدنيا وفى الآخرة).

صارم ازىك بە ئەشرەفى وتی: هۆلاكۆ پى وى وىم لە قسەكانیدا (ئەئى صارم حەز دەكەى لە گەل پادشا ئەشرەف بمىنیتەو یان لە گەل من ؟) زەویم لە گەل دەستى ماچ كرد، وىم: (هەرگیز لە قان دوور ناكەومەو)، ئەو هەش لە دڵمەو نەم وت، پاشان هۆلاكۆ پووى كردە خۆرهلات، كتېغا نوینی كردە جیگىرى خۆى بەسەر حەلەب و دەورووبەرى، بیدرای كردە جیگىرى خۆى بەسەر دیمەشق و دەورووبەرى، وە پووى كردە خۆرهلات، وە داواى كرد كە صارم لە گەلیدا بیٔ، وە كۆیلە توکەكانى دەریا ئەوانەى كە لە قەلاى حەلەب بەند كرابوون بریتى بوون لە: سنقرى ئەشقر، سەكەز، یرامق، بەمكەشى مسعودى، حەوت كەسى بوون، وە ووتران توكەس بوون.

صارم ده‌لئ: که هۆلاکو گیشته اعزاز و گیشته دهوروبه‌ری موصل بانگی کردم، وتی نه‌ی صارم: نه‌گه‌ر لای من ده‌می‌نیت‌ه‌وه نه‌وا ته‌به‌لخانه‌ت پی‌ ده‌ده‌م، یان له‌شام له‌ناو خاک و ناوی خۆت دا ده‌می‌نیت‌ه‌وه؟ ده‌ستم ماچ کرد و وتم: (هه‌رگیز له‌قان دور ناکه‌ومه‌وه و لئی جیانا‌بمه‌وه).

وتی: نا، شام لات خۆش‌تره، چونکه‌ خیزان و مال و منال و ملک‌ت له‌شامه، (فرمانی دا نه‌سپ و سامان و ناژه‌لم پی‌ بدری، وه‌ داوای له‌ پادشا و میره‌کانی خۆی کرد نه‌وانیش هه‌رک‌س به‌پی‌ توانایان شتم پی‌ ببه‌خشن، سویند به‌خوای گه‌وره‌ که له‌ هۆلاکو جیا بومه‌وه، نه‌مزانی نه‌وه‌نده سامان و مالی زۆرم پی‌ دراوه بۆم نه‌ده‌ژمی‌را، به‌لام نه‌وه‌ی که زانیم بریتی بوو له‌ هه‌زار و پینج سه‌ده‌ نه‌سپ، وه‌ له‌ قومشدا ده‌هه‌زار پارچه‌ له‌نیوان مروزی و که‌مخی و چنراوی نه‌تله‌س و عتابی و شتی تریش، کاتی که فرمانیدا بپۆم بۆ شام، له‌و قسانه‌ی که بۆی کردم وتی: نه‌ی صارم تۆ ده‌زانی ئیمه‌ چند چاکه‌مان له‌گه‌ل تۆ کرد، کوپه‌کانم لای تۆ کتبغا و بیدرا نه‌و دوانه‌یان له‌هه‌موو کوپه‌کانی ترم به‌پیزتن، ئاگات لییان بی‌ت، وه‌ چاودیریان بکه، (هه‌موو نه‌مه و من زه‌ویم ماچ کرد و ده‌ستیم ماچ کرد پاشان پی‌ی وتم: (نه‌ی صارم، نه‌گه‌ر گیشته‌ی لای کتبغا گه‌ردنی بگه‌ ده‌ستی خۆت)، وه‌ هۆلاکو گه‌ردنی به‌ده‌ستی خۆی گرت و پی‌ی وتم: (بلی به‌ کتبغا که به‌عه‌به‌گ و دیمه‌شق و ولاتی شام و ولاتی من و له‌ژیر ده‌ستی مندان، دروست نیه‌ ستم له‌ژیر ده‌سته‌ بکه‌ین، چۆن ویرات سندوقی‌کی زی‌ر له‌ پیاوی‌کی به‌عه‌یه‌کی داگیر بکه‌یت؟ زی‌ره‌که‌ی بۆ بگه‌رینه‌ره‌وه نه‌گه‌ر نا ده‌م‌ری، ده‌ست له‌ گه‌ردنی

۱ — ده‌ریاره‌ی پزیمی ته‌به‌لخا له‌ سه‌رده‌می مه‌غۆل هه‌چ نازانین، له‌وانه‌یه‌ هاوشیوه‌ی پزیمی سه‌رده‌می مه‌ملوکی بوو‌یت، که‌ خاوه‌نی ته‌به‌لخانه‌ جل سواری کۆیله‌ی هه‌بوو، تا له‌ جه‌نگه‌کانی ده‌وله‌ت به‌شداری بکات، وه‌ نه‌وه‌ی ئه‌م بله‌ و بایه‌ی ببوایه، خاوه‌ن تیمی‌کی موسیقای جه‌نگی بوو که‌ بی‌ی ده‌وترا گیلخانه‌ له‌به‌ر ده‌رگای ماله‌که‌یدا ته‌پلیان لی ده‌دا، وه‌ له‌ میره‌کانی ته‌به‌لخانه‌ والی ناوچه‌کان — به‌پۆه‌به‌ره‌کان — و فره‌مانبه‌رانی بچوک و گه‌وره‌کان، وه‌ک جیک‌ری ده‌وادار و والی قه‌لا و بی‌شه‌نکی کۆیله‌کان. ته‌ماشای: (القلقشندی: صبح الاعشی ج ۴ — ۸ — ۱۳ — ۱۵ — ۵۰ بکه‌).

مەگە پێتەرەوێ تەرەوێ زێرە کە دەگە پێتەرەوێ بۆ خاوەنە کە ی.

کە مائاوایم لە هۆلاکو کرد پێ ی و تم: (ئە ی صارم کە گە یشتیتە لای کتێغا و بیدرا یارمە تیان بە دە بۆ

گرتنی (بخش الفار) ^١ - کە مە بەستی ولاتی میسر بوو - چونکە من فەرمانم پێ داوێ کە ولاتی میسر بگرن) صارم دە لێ: (میسر لای تە تەرەکان وە ک کونە مشک بوو، ئە گەر لە شوێنێک بپەریتەرەوێ هەر لە وێشەوێ دەر دە چێ، ئە وەش لە بەر تە سکی پێرەوێ، وە کاتێ هۆلاکو ئە و فەرمانە ی پیا دام، خێرا فەرمانە کە یم بە گوێرا یە لێ یە وە جێ بە جێ کرد، پاشان پووم کردە شام، دە بینم تە تەرە مە مووی لە سەر پووباری ئە ردەن. کۆبونە تەرە، کە منیان بینی لە ئە سەپەکانیان دابە زین، وە نێوانی هەردوو چاوی منیان ماچ کرد، ئە وەش لە بەر ئە وە ی کە ناوچە وانی من تازە بە تازە لە هۆلاکو دوور کە و تێبوو، چونکە هۆلاکو زۆر گەرە و بە پێز بوو لایان، پاشان دەر بارە ی سندوقە زێرە کە قسەم لە گە ل کتێغا کرد، وە و تم هۆلاکو وتی بۆ خاوەنە کە ی بگە پێتەرەوێ، بە خێرای و بە گوێرا یە لێ وە سندوقە کە ی گە پەرە وە بۆ خاوەنە کە ی خوا دە زانی.

صارم دە لێ: کە خوا حافیز یم لە پادشا هلاوێ کرد لە ولاتی موصل، لە و شتانە ی کە پێ ی و تم: (ئە ی صارم، سوپاسی نیعمە تم بکە لە سەرت)، و تم: ئە ی خە وە ند، خوا پشتگیری قان بێت، تۆ خاوەنی نیعمە تی زۆر بە ی لە گە ل خوادا لە سەرفی، وتی: دە زانی چۆن بووێت هاتیتە لای من ؟ و تم: بە لێ، وتی: گەرە کردی لە بەر چاوی

١ - واتە کۆنە مشک، وە میسر لای تە تەرەکان بە (کاروان سەرا) ناسرا بوو، لە و وتەرە ی کە هۆلاکو ئاراستە ی بادشا الناصر یوسفی کرد کە دە ستە لانداری شام بوو و وتی: بێمان کە یشتووێ کە بازەرکانەکانی شام و خولگی تریش پایان کردووێ و پوویان کردوێتە کاروان سەرا، ئە کەر لە جیاکاندا بوونایە وێرانمان دە کرد بە سەریاندا. . . هتد. وە مە بە ست لە ووشە ی کاروان سەرا شوێنی حە وانە وە ی کاروانجیەکان یان میوانخانە ی کە شتیاران. وە لە وانە یە ناوانی ووشە ی میسر بە م ووشە دە کە پێتەرەوێ بۆ ئە وە ی کە زۆر بە ی پێکاکانی بازەرکانی لە میسر دا کۆتایی دە هات، لە هە موو لایەکانی خۆرە لات و خۆرئاوا لە سە دە کانی ناو هە پاستدا. تە ماشای (المقریزی: السلوک) ج ١ ل ٤١٦ پەرە وێزی زمارە ٣ بکە.

پادشاكان تاوات لی هات تکایان بۆ بکهیت لای من، وه دهستت ماچ بکه م، ههروهکو چۆن تۆ دهستی ئه وانت ماچ کرد، پاشان وتی: (ئهی صارم سوپاسم بکه له سه ر نیعمه تم).

دهستم ماچ کرد، وه وتم خودا قان بهاریزی، نیعمه ته کانت زۆرن له سه رفی، وتی: (نه وه ک ئه م نیعمه ته ؟) وتم: کامه یه ؟ وتی له شه وی فلاندا ئیمه له سه ر حه له ب بووین، به زمانی تورکی سی وشه م پی وتی، به خوا هه رگیز پیشتی قسم به م شیوه یه له گه ل که س نه کردوه، وه ئه م قسم له گه ل نه کردی تاکو وه سیه ت بکه به کوپه کانم کتبغا و بیدرا، وه چۆن له گه ل کردی وایان له گه ل بکه ی، وه نامه ی تۆم بۆ نه یه ت ان شاء الله مه گه ر دوا ی ئه وه ی که میسر بگرن.

صارم وتی: که گه یشتمه شام، ببینم ته تاره کان له سه ر پووبار ئه رده ن کۆبونه ته وه، وه ده رده چن پووه و ولاتی میسر، وه موسلمانه کانیش ده رچوون بۆ به رهنکارپوونه وه یان، که زانیم ته تاره کان هه ر ده پۆن پووه و ولاتی میسر بۆ ئه وه ی بیگرن، خزمه تکاریکی خۆم له شیوه ی سیخو پ نارد بۆ میسر، وه فه رمانم پی کرد که له گه ل پادشای سه رکه وتوو قتز و له گه ل میر بیهرس بوندقداری و بلبان رشیدی و سنقری رومی وه پئیان بلّیت که ته تار هیه نیه، مه ترسن لییان، وه بالای چه پی سوپای موسولمانه کان به هیز بیّت به ئه سپ و پیاده، وه پئیان بلّی که ته تار سوپاکه یان که مه، پیّم وت پئیان بلّیت با له به ره به یان و کاتی خۆره لاتن پووبه پووی ته تار بینه وه، که خزمه تکاره که م گه یشته ناو سوپای موسلمانه کان، ببینی که سوپای موسلمانه کان زۆر ده ترسن له سوپای ته تاره کان، له گه ل هه ندی له و میرانه که من بۆم ده ست نیشان کرد بوو کۆبوویه وه، وه ئه وه ی پیی وتن که من وه سیه تم پی کردبوون، وه وتبووم: بلّی به میره کانی موسلمانه کان نه ترسن، ئه وه من و هاوڕێکانم و پادشا ئه شرف له به رده ستتان هه لددین، به و خودایه به و شیوه یه بوو، که میره موسولمانه کان قسه ی خزمه تکاره که ی منیان بیست، هه ندیکیان به هه ندیکیان وت: نا کرئ ئه مه کارپی کراو بیّت له سه ر موسلمانه کان.

کاتی که شوینی پێکدادانی هه ردوو سوپاکه (عین جالوت) بوو، خۆرمان لی

هەلەت، سیبەری سوپای ئیسلام دەرکەوت، یەكەم پۆلی سوپا کە دەرکەوت، سوو سپی، چەکی چاکیان لەبەر بوو، خۆرەلەت بەسەر ئەو ژمارەدا، کتبیفا داوای منی کرد، واقیان و پمابوو لە زۆری سوپای موسڵمانەکان و ئەوشته باشانەیی کە هەیانبوو، وە جوانیان دیار بوو کە لە لیژی چیاکەوێ دادەبەزین، کتبیفا بانگی کردم وتی: ئەی صارم ئەم پەنگ هی کی یە ؟^۱

وتم: سنقری رۆمی، پاشان ئالای زەردی تر دەرکەوت، وتی: ئەم پەنگە هی کی یە ؟ وتم: بلبانی پەشیدی، پاشان یەك لە داوی یەك سوپا دەرکەوت، وە لە دامینی چیاکەوێ شوپ دەرکەوت، وە تەقەیی تاسەکان دەرکەوت،^۲ دەرنگی تەبلخانەکان و تەپل دەرکەوت، دەرشت و دۆلەکان دەرنگایە وە لە دەرنگی تەپل و تاسەکان، جوتیار و خەلکی گوندەکان و ناوچەکان نادیار بوون لە هەموو لایەك، وە من شارەزا بووم بە دروشمی موسڵمانەکان، کتبیفا پرسبیری لی کردم: ئەمە پەنگی کی یە ؟ منیش هەرشتی بەسەر زماندا بەهاتایە دەم وت.

پاشان تەتارەکان پەنایان برده بەر چیاکە، خوای گەورە سەرکەوتنی نارد، وە میللەتی محمدی پزگار کرد بە گۆیلە تورکە دەرپایەکان، هیچ تەتاریك بەسەلامەتی دەرەچوو تاوێ کو هەوال بەگ یەنئ بە هلاوون، بەلکوو هەموویان کوژران، وە هەوالیان بەکەس نەگەشت مەگەر بەوانە نەبی کە جیگیر بوون لە دیمەشق و لە حەلەب، ئەوێ قرتای باس کرد تەواو بوو.^۳

۱ - رەك بێشتەر ئامازەمان بۆ کرد واتە دروشم، کە بەلگەیی لەسەر ئەرك و بلە و بابەییەك کە خاوەنی ئەو دروشمە هەییەتی. وە نەریتی هەر ئەمیریکی مەملوکی کە وەرەیان بجوگ وابوو کە پەنکی خۆی هەبوو تاییبەت بە خۆی، بەلام پەنکی موسڵمانەکان بەلگە بوون لەسەر فەرمانەکی تاییبەتی لە خۆرەلەتی ئیسلامی، کەجی لە ئەوروپا و لە جەرەخەکانی ناوێ پاست دا هیما بوو بۆ خێزانە دەرەبەکەکان، هەموو خێزانێك دروشمی تاییبەت بە خۆی هەبوو کە لە خێزانەکانی تری دەرەبەکەکان جیای دەرکەوت.

۲ - تاسەکان ئامیریکی مس بوون وەك ساج.

۳ - ئەوێ تاییبێ دەرکێت لەم دەرە، جگە لەو چالاکیە کە تاییبایە، وە ئەو ئامازانەیی کە بە نرخن کە لەم دەرەدا هەیی، کرنکیەکی تاییبەتی هەیی بۆ میژووی کردووە لە پۆلەیی کە

پاشکوی ژماره ۳

په یامی سولتان قتر بۆ پادشای مژده یی مهن پی ددهات به ژیرکه و تنی ته تار
قه له شه ندی ده لی:

ئه مه نوسراوی په رتوکیکه، که پادشای سه رکه و تنو قتر نووسیویه تی بۆ
ده سته لاتداری یه مهن له و پۆژگارده دا مه نصور،^۲ مژده یی دا به دۆپاندنی ته تار له
جه نگدا، وا گومان ده به م له دانراوی قازی محی الدین کوپی عبدالزاهر بیّت،^۳ که
بریتییه له: خودای بلند پایه شتیوانانی معزالشریف العلی سه رخست، مه وله وی،
سولتان، پادشای منصور، وه مه ناره که یی بلند کرد، وه توانای چه ندجار کرد،
ده زانین که له نیوه ی مانگی په چه ب دا بوو که خودا سه رکه و تنی به خشی به
موسلمانان به سه ر دوژمنانی موسلماناندا....^۴ ئه و سه رکه و تنه یی که پاست و دروست
بیّت، وه تانه له ئاموژگاریه کانی بدات، ئه وه یه که ته تار خوا سه رشوپی کردن، ده م
دریژیان کرد به سه ر پۆژگارد، چوونه ناو ولاتی شام، وه داوای فریاکه و تنیان کرد به
هۆزه کانیان دژی ئیسلام:

سعی الطمع المردی بهم لتخوفهم و من ینسکن ذیل المطامع یتعب

ئه م شیعره باس له هه ولی ته تار ده کات بۆئه وه یی بگه نه ئامانج و ئاواته کانیان

کپراویه تی له ماوه یی پووداوه کانی ئه و سه رده مه دا، به لام وا ده رده که ویی که هیچ کۆپانیکی له
ناوه پۆکی راستیه مینووییه کاندانه کردوه.

۱ - القلقشندی: صبح الاعشی ج ۷ ل ۳۶۰-۳۶۲

۲ - له وانه یه منصور نورالدین عومهری کوپی علی سولتانی ده وله تی په سولیه بووبیّت له

یه مهن

۳ - خاوه نی (دیوان الانشاء) له پۆژکاری قتر و بیبرس و قلاوون و ئه شرف خلیل که سالی
۱۲۹۲ زاینی کۆچی دواپی کردوه. که کتیبی (تشریف الایام و العصور فی سیره المنصور)
هیه له سالی ۱۹۶۱ مراد کامل تخصیصی کردوه.

۴ - ئه م به رواه پیچه وانه یی سه رچاوه عه ره بیه کانی تره که ده لی شه پی عین جالوت له
پۆژی هه یینی ۱۵ ی په مه زانی سالی ۶۵۸ کۆچی پوویدا.

به لام هه وه کانیان مه رگی خۆیانی تیا بوو، چونکه ده ستیان به کلکی چا و چنۆکی تالان کردنه وه گرتبوو له به رنه وه په کیان که وت.

هه ستانیان به پێگای سه رگه ردا نیدا بوو، وه که شتی ئاواتیان له ده ریای ئاواتیان نقووم بوو، نه وه ش ئاواتیکی پووچه له، وه که شتی که گومانێ په که وتوو، نه مه و سوپای موسلمانانه کان جیگیر بوو له شوینی خۆیدا، بوو به هۆی کیش کردنی هه لۆکانیان له هیلانه کانی بۆرا و چیه کان، شیره کانیان خۆیان له بيشه دا هه شار دابوو، قاجی هه چ باوه ردارێک نه خلیسکا، چونکه باوه پی جیگیر بوو، وه بۆ یه که شه ممه به لگه یه که جیگیر نه بوو مه گه ر هه یینی بيسرپایه ته وه، وه لیدانی زه نگ جیگیر نه بوو به لکوو خیرا بانگ ده درا جیگه ی ده گرتنه وه، وه هه چ کتیبیک قسه ی نه کردوه خیرا قورئان بی ده نگی نه کردبی.

به رده وام هه والی موسلمانانه کان ده گوازیه وه بۆ کافره کان، وه هه والی کافره کان ده گوازیه وه بۆ موسلمانانه کان، تا به ره به یان زیوه که ی تیکه له به زپری پوخته کرد، وه نه مپۆ وه که دوینتی لی هات، وه ئایه تی شه و سپرایه وه به سوورده تی خۆرو چاوه کان به کلی سپیوون پپرکان، وه موسلمانان هه موویان ده ترسان له ده رکردنی خه وتن:

بنام باحدی مقلتیه ویتقی باخری الاعادي فیهو یقظان نائم

باس له وریایی موسلمانان ده کات که چۆن به چاوی ده خه وتن و به چاوی ته ماشای جمو جۆلی دوژمنیان ده کرد، وه که نه وه ی که هه م به ناگابیت و هه م خه وتوش بیت.

تا پۆزبوویه وه و چا و چاوی ده بینی، ئاگری جه نگ کلپه ی کرد له نیوان هه ردوولادا، هه ر لیدان بوون له شیره وه تیشکی ده هاویشته، وه له سکی هه موو بی باوه پێکدا پارچه ی پارچه ی گوشت به جی ده هیشته، تاوای لی ده هات چۆله وانیه که قه ره بالغ بوو، وه پاوانی ئاسکه کان بۆ ئاسکه کان بوو به گۆره پان، وه شیره موسلمانانه کان پاوی بی باوه په کانیان ده کرد، (ورای المجرمون النار فظنوا انهم

مواقعوها) وە شوینی دەریازبوونیان نەبوو، باخچەیان نەدی قەلغان نەبی، جۆگە ئاویان نەدی شمشیر نەبی، مادامیان نەدی خوین نەبی، ئاوازیان نەدی حیلکەیی ئەسپ نەبی، وە سەرخۆشیان نەدی بەکوژراوی نەبی، تا وای ئی ھات بڕوا بە ئایین بوو بەرێ دایک و باوکی، وە پەنگی ووردە چەو بەھۆی خوینەو گۆرا بۆ یاقوت، وە تەپ و تۆز لە ئاسماندا پێگای دروست کرد، وە ئەسپەکان لەبۆشاییدا ھێندە زۆر بوون ئاسمانیان کردە تەنگەلان، وە لە بێ بڕواکان ھەموو سەرکەشیکی کوژرا، ئەو ھەش بەھۆی کردەوێ خراپی خۆیان (وما ریک بظلام للعبيد) پەرەردگاری تۆ ستم لە بەندەکان ناکات.

دەلیم: ئەم بەشە لە دەمی ھەندێ کەسەو وەرم گرتوو، کە لە ھەندێ کۆمەڵەو وەریان گرتوو و لێیانەو لەبەریان کردوو، ئەمەش لە ئەوپەری پەوانبێژیدا، بەلام خالی نیە لە گۆران کە بەسەر ھەندێ لە شوینەکانیدا ھاتوو، لەوانە ھەندێ لەوانە کە گواستویانەتەو، لەو پووەی کە لەم پیشەدا شارەزا بوون، نەم توانی وازیان ئی بەینم چونکە چاکەیی ئێو دیار بوو، وە لەبەرئەوێ بەشیوازیک لە شیوازەکان لەو نامە و پەيامانە دەچوو کە نێررا بوو بۆ پادشای یەمەن، ھەر بەوشیوە ھێناومە خوا پاداشتی ئێو کەسە بداتەو کە نوسخە بنەپرتیەکی دەست بکەوێت لەگەڵ ئەمەدا بەراورد بکات و پاستی بکاتەو و چاکسازی تیا بکات.

ناوہرۆك

- پیشكەشە ۴
- پیشەكى ۵
- پیشەكى نووسەر ۹
- بەشى يەكەم: مەمالیکەتورك و سەقلەبەكان لە كۆمەلگەى ئىسلامیدا ۱۱
- مەمالیکەتوركەكان لە پۆژھەلاتى ئىسلامیدا ۱۲
- *سەقلەبەكان لە پۆژئاۋى ئىسلامیدا: ۲۵
- بەشى دووہم: مەمالیک لە مىسر لە دەولەتى تۆلۆنیەوہ ۳۳
- مەمالیکەكانى دەولەتى تۆلۆنى: ۳۴
- بەشى سىيەم: (دەولەتى ئەيىۋىي و مەمالیکەكانى سەردەمى ۵۱
- بەشى چوارەم: گواستەنەۋى دەسەلات بۆ مەمالیکى دەريايى صالحى ۱۲۳
- ۱- مەترى ئەيىۋىي و خاچپەرستى: ۱۲۹
- ۲- شۆرشى عەرەب دژ بە دەسەلاتى مەمالیک: ۱۳۲
- ۳- مەترسى ھاۋرى مەمالیکەكانى: ۱۳۶
- بەشى پىنچەم: مەترسى مەغۇل يان تەتار لەسەر دامەزراندنى ۱۴۵
- بەشى شەشەم: سولتان ظاھىر بىرىس ۱۶۵
- توندوتۆلگەردنى پاىەكانى دەولەتى يەكەمى مەملۈكى لە مىسر و شام ۱۶۵
- يەكەم: مىرنشپنە خاچپەرستىەكانى شام ۲۰۲
- دووہم: ئەرمىنىايى بچووك ۲۱۲
- سىيەم: شانشىنى نۆبە ۲۱۴
- كۆرپانى ظاھىر بىرىس: ۲۲۱
- بەشى حەوتەم: دەولەتى بەنى قلاون تا كۆتايى دەولەتى مەملۈكى يەكەم ۲۲۵
- جەنگەكانى قلاون لەگەل ئىلخانەكانى فارسدا ۲۲۷
- جەنگەكانى قلاون لەگەل خاچپەرستاندا: ۲۳۰
- سیاسەتى ناوخرۆى قلاون ۲۳۳
- دەولەتى مەمالیکى يەكەم دواى مردنى ناسر موخەممەد تا كۆتايىەكەى: ۲۵۲
- تەنھا دوو كەس لەو سولتانانە لەم ياسايە لايان دابوو: ۲۵۳
- يەكەم: سولتان ناسر حەسەنى كۆپى ناسر موخەممەد بوو كە دووجار بوو بە سولتان: ۲۵۳

ئەو دە لە ماوەی وتنە دەی وانهی میژووی مەمالیکدا بەدیمانکرد
ئەو دەبوو سەرباری گرنگی زۆری ئەم بابەتە و پەیوەندی قوولی بە
میژووی پۆژە لاتەو، کەچی تا ئیستا بەزمانی شیرینی گوردی هیچ
سەرچاوەیە کمان نیە ئاماژە بەم میژوو و لایەنەکانی بدات،
کتێبخانەی گوردی لەم بوارەدا گەلیک هەژارە، خوێندکار و خوێنەری
گوردیش بە نەزانینی زمانەکانی تر بە تاییبەتی عەرەبی زۆر ئاگاداری
ئەو میژوو نابێت و باش لایەنەکانی بۆ دەرنەخوێ، بۆیە پاش
وردبوونە وەمان بەنێو سەرچاوەکاندا و پرسکردنمان بەچەند
مامۆستایەکی پەسپۆڕی تری ئەم بوارە پێیارماندا ئەم کتێبە
پروفیسۆری بەناویانگی میسری (د. أحمد مختار العبادي) هەلبژێرین،
کە بۆخۆی مەنەهەجی خوێندنە لە زانکۆی ئەسکەندەریە میسر و
بەشیوەیەکی زانستی و ئەکادیمیانه و بێلایەنانه نووسراوە .

م. زریان حاجی

۲۵۳	پووداوی یه که م ناوخویی بوو:
۲۵۴	پووداوی دووهم دهره کی بوو:
۲۵۸	چەند سەرچاوه یه کی گرنگ له میژووی ئهییووی و مه مالیکه کاندای:
۲۶۴	مقریزی چەندین کتییی له میژووی ئیسلامی میسر دای:
۲۶۷	پاشکۆی ژماره ۱:
۲۶۹	پاشکۆی ژماره ۲:
۲۸۱	پاشکۆی ژماره ۳:
۲۸۵	ناوه پۆک: